

Олександр Зайцев

УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ (1920–1930-ті роки)

Нариси інтелектуальної історії

Український науковий інститут Гарвардського університету

Український католицький університет

Інститут Критики

Oleksandr Zaitsev

**Ukrainian integral nationalism of
the 1920s and 1930s**

Essays in Intellectual History

Krytyka
Kyiv 2013

Олександр Зайцев

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІНТЕГРАЛЬНИЙ
НАЦІОНАЛІЗМ (1920–1930-ті)
роки**

Нариси інтелектуальної історії

Критика
Київ 2013

УДК 94(477):323.13(=161.2)]»192/193»

ББК 63.3(4Укр)61-36

З-17

Науковий редактор

доктор історичних наук, професор Ярослав Грицак

(Український католицький університет /

Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. Франка)

Рекомендовано до друку

Вченою радою Українського католицького університету

(протокол № 4 від 21 листопада 2012 року)

Рецензенти: доктор політичних наук Владислав Гриневич

(Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. Кураса НАН України)

доктор історичних наук, професор Георгій Касьянов

(Інститут історії України НАН України)

доктор габілітований з історії, професор Влодзімеж Менджецький

(Інститут історії Польської Академії наук)

доктор історичних наук, професор Юрій Шаповал

(Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. Кураса НАН України)

В оформленні оправи використано світлину з архіву УНІАН.

Здизайнував обкладинку Ярослав Гаврилюк

Монографію підготовано за сприяння Програми дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій Албертського університету

Видання здійснено в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету та Швейцарської східноєвропейської бібліотеки Бернського університету

Монографію підготовано за сприяння

Програми дослідження модерної історії та суспільства України імені
Петра Яцика
Канадського інституту українських студій Албертського університету

Видання здійснено в рамках науково-видавничої програми Інституту
Критики
за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського
університету
та Швейцарської східноєвропейської бібліотеки Бернського
університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі
та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

© Олександр Зайцев, 2013

© Видавництво «Часопис “Критика”»,
майнові права 2013

ISBN 978-966-8978-66-1

Зміст

Вступ

1. Огляд історіографії та джерел

1.1. Стан дослідження проблеми: головні інтерпретації

1.1.1. Український націоналізм як форма самовираження нації

1.1.2. Екстремістська форма українського буржуазного націоналізму

1.1.3. Український фашизм

1.1.4. Інтегральний націоналізм недержавної нації

1.2. Джерельна база

2. Методологічні й теоретичні засади

2.1. Загальні методологічні зауваги

2.2. Основна теоретична модель: інтегральний націоналізм

2.3. Допоміжні теоретичні моделі

2.4. Проблема фашизму

3. Історичний контекст

3.1. Інтегральний націоналізм у Західній Європі

3.2. Інтегральний націоналізм у Східній Європі

3.3. Український контекст

4. «Чинний націоналізм»

4.1. Інтелектуальна та політична біографія Дмитра Донцова до 1939 року

4.2. Доктрина Донцова

4.3. Образ ворога в ідеології Донцова

4.4. Націоналізм як мітологія й «ерзац-релігія»

4.5. Донцов і фашизм

5. «Організований націоналізм»

5.1. Генеза і діяльність ОУН

5.2. Ідеологія та політична стратегія ОУН

[5.3. Сакралізація нації](#)

[5.4. ОУН і табір «реальної політики»](#)

[5.5. ОУН і фашизм](#)

[6. «Творчий націоналізм»](#)

[6.1. Генеза і діяльність Фронту національної єдності](#)

[6.2. Ідеологія «творчого націоналізму»](#)

[6.3. Вороги й опоненти в ідеології та пропаганді ФНЄ](#)

[7. Критики інтегрального націоналізму](#)

[7.1. Консервативна критика](#)

[7.2. Комуністична критика](#)

[7.3. Демократична критика](#)

[Висновки](#)

[Список скорочень](#)

[Бібліографія](#)

[I. Джерела](#)

[Архівні фонди](#)

[Публікації документів](#)

[Ідеологічні й теоретичні праці, пастирські послання та публіцистика](#)

[Мемуари](#)

[II. Література](#)

[Довідкові видання](#)

[Показчик імен](#)

[Summary](#)

[Примітки](#)

Вступ

Світом правлять не лише матеріальні потреби, а й ідеї, навіть якщо останні якоюсь мірою породжено першими. Націоналізм – це «ідея-сила» («*idée-force*»), яка відіграла багато в чому вирішальну роль у формуванні сучасного світу. Якихось сто років тому це все ще був світ наднаціональних імперій. Сьогодні, попри глобалізаційні й інтеграційні тенденції, він залишається світом незалежних національних держав. Сучасний світ – це, зокрема, й результат здійснення глобального націоналістичного «проекту», що складався із сотень локальних проєктів. Одні з них виявилися успішними, інші провалилися, але всі вони вплинули на те, що ми називаємо «модерним світом». Одним із таких проєктів, який не було зреалізовано до кінця, але який і сьогодні впливає на політику, є *український інтегральний націоналізм*.

По-перше, хоча досліджень українського інтегрального націоналізму справді багато, й серед них є дуже вартісні, поряд із чималим фактичним матеріалом і ґрунтовними інтерпретаціями проблема обросла мітами й кон'юнктурними спекуляціями. Це спонукає до написання нової узагальнювальної праці, в якій предметом дослідження був би феномен українського інтегрального націоналізму міжвоєнної доби в цілому. Дотеперішні спроби таких праць є недостатніми як у сенсі повноти охоплення проблеми, так і з теоретичного погляду. Чи буде успішною ця спроба – не знати, але навіть не надто переконливе узагальнення корисне тим, що проковує критику, виявляє проблемні місця і спонукає до глибшого дослідження конкретних проблем.

По-друге, інтегральний націоналізм не належить до історіографічних скам'янілостей, вивчення яких становить лише академічний інтерес. Це живий і діяльний чинник сучасної політики, зокрема української, який останнім часом виявляє подиву гідний динамізм. Доказом його життєздатності є успіх на українських парламентських виборах 2012 року Всеукраїнського об'єднання «Свобода» – партії, що виводить свою традицію від націоналістичного руху 1920–1940-х років. Радикальне крило цієї організації оперує ідеологемами,

сформульованими в міжвоєнну добу, сприймаючи їх як керівництво до дії. Аналогічні політичні групи існують у багатьох країнах Європи й цілого світу. Тому звертання до витоків цієї ідеологічної традиції ще довго буде актуальним – воно допомагає зрозуміти не тільки історію, а й сучасні політичні процеси й навіть уявити можливі сценарії майбутнього.

Хоча націоналізм у цілому часто ототожнюють з його інтегральним різновидом, насправді останній є доволі пізнім відгалуженням першого. Народження націоналізму, як і новочасних націй, було пов'язане з боротьбою за демократію. Націоналізм і демократичні рухи XVIII–XIX ст. мали спільну ідею: державна влада мусить належати не монархові з ласки Божої, не окремому станові, а нації загалом, усі члени якої повинні мати рівні права та свободи. Всупереч поширеному стереотипові про несумісність націоналізму з лібералізмом, націоналізм XIX ст. був здебільшого ліберальним і демократичним і поєднувався з універсалістськими ідеями нового світового порядку, базованого на співдружності вільних і рівних націй. «Часто забувають, – пише німецький історик Петер Альтер, – що в перші десятиліття XIX сторіччя німецький націоналізм був ліберальним рухом, дуже співзвучним із тогочасним європейським націоналізмом Рисорджимента. “Націоналізм” і “лібералізм” були термінами, що їх сучасники й послідовники національного руху, що народжувався, вживали майже як синоніми, вони були одним цілим. Націоналістів називали лібералами, а лібералів – націоналістами»¹.

Проте у 1870-х роках національні рухи в Європі ввійшли до нової фази: змінився їх соціальний склад, методи боротьби, прийоми мобілізації; націоналізм «зазнав мутації від поняття, яке пов'язували з лібералізмом і лівицею», до імперіялістичного й ворожого щодо чужинців руху радикальної правиці². Націоналісти нової хвилі тяжіли до авторитаризму, розглядали націю не як спілку вільних індивідів, а як організм, клітинами якого були її члени, ставили цілі й інтереси власної нації вище від інтересів особи, класу, інших націй і людства загалом, вимагали безумовного підпорядкування особистості національним інтересам. Цей новий націоналізм, що сягнув апогею після Першої світової війни й великою мірою посприяв вибухові

Другої, дослідники називають по-різному: радикальним, крайнім, шовіністичним, тоталітарним, гіпер- або ультра націоналізмом тощо. Я надаю перевагу точнішому й емоційно нейтральному термінові *інтегральний націоналізм*, який, на відміну від інших, уживали й подекуди досі вживають самі націоналісти на позначення власного світогляду.

Американський історик Карлтон Гейз, який наприкінці 1920-х років, власне, й запровадив до історіографії та політології поняття інтегрального націоналізму, вважав, що ця ідеологія властива лише націям, які вже мають власну державу, а не «пригнобленим» національностям³. Проте інший американський історик і політолог, Джон Армстронг, на прикладі українського націоналізму⁴, а згодом і на інших прикладах продемонстрував, що інтегральний націоналізм може розвинутися й у середовищі недержавного народу. Ясна річ, такий націоналізм мусів мати суттєві відмінності від інтегрального націоналізму нації-держави, поєднуючи авторитаризм і тенденцію до поглинання людини нацією з прагненням визволення цієї нації, а отже, й людини. На жаль, неявно присутня у працях Армстронга ідея, згідно з якою рухи на кшталт ОУН, хорватських усташів і словацьких глінківців слід розглядати в межах окремого типу інтегрального націоналізму недержавних народів⁵, не отримала ґрунтовного розвитку в історіографії, в якій досі змагаються дві суперечливі, майже взаємозаперечні тенденції: або наголошують визвольний характер боротьби українських націоналістів за самостійну державу, відкидаючи або ігноруючи інтегралістські й тоталітарні елементи в їхній ідеології та практиці, або, навпаки, наголошують екстремістський, тоталітарний, «фашистський» характер українського інтегрального націоналізму, заперечуючи наявність у ньому визвольних і демократичних елементів.

«вживання терміна “інтегральний націоналізм” певною мірою може слугувати індикатором авторового ставлення до предмета дослідження: найчастіше термін цей використовують ті, хто критично оцінює певні риси ідеології та практики українського націоналістичного руху, натомість історики націоналістичного спрямування воліють його уникати⁶. Ба більше, згаданий термін, а

надто його застосування для вивчення українського націоналізму інколи викликають гостру критику з боку поважних науковців. Так, Ярослав Дашкевич із притаманним йому вишуканим сарказмом закидав критикам Дмитра Донцова»⁷.

Мушу зізнатися, що належу до тих, кого так гостро критикував Дашкевич, бо, за всієї поваги до цього видатного історика, поділяю інший погляд: «чинний націоналізм» Донцова та споріднені з ним ідейно-політичні течії були різновидами світового ідеологічного руху, який називають інтегральним націоналізмом⁸. Врешті-решт, кожному дослідникові вільно застосовувати терміни й теоретичні моделі на свій розсуд, однак цілком справедливою є вимога якнайточніше розкривати вкладений у них зміст, що я й спробую зробити у другому розділі цієї праці.

Натомість я приймаю Дашкевичів поділ націоналізму на три рівні відповідно до ролі й місця нації у процесі державотворення й державозбереження: 1) націоналізм імперської нації; 2) націоналізм державної нації; 3) націоналізм недержавної нації. Третій рівень є характерним для «нації, що втратила свою державність в минулому або сформувалася в націю в процесі національно-визвольної боротьби за незалежну або хоча б автономну державність. Такий націоналізм бореться з панівною нацією, застосовуючи ідентичні методи, якими користується панівна нація (я б радше сказав: “націоналізм панівної нації”. – О. З.) – отже, також екстремістичні, радикальні методи»⁹. Власне, застосування таким націоналізмом методів, ідентичних тим, які використовує націоналізм імперської нації, а також запозичення ідей останнього зумовлюють появу *інтегрального націоналізму недержавної нації*.

Концепт інтегрального націоналізму добре описує зміст ідеології та, певною мірою, практики ідейно-політичного руху, який сформувався в Західній Україні та колах української політичної еміграції у 1920-х роках і охоплював три головні напрями: «чинний націоналізм» (Дмитро Донцов та його послідовники), «організований націоналізм» (ОУН) і «творчий націоналізм» (Фронт національної єдності Дмитра Палієва).

Отже, час оголосити «декларацію намірів». Мета цієї праці – простежити генезу й розвиток головних напрямів українського інтегрального націоналізму впродовж 1920–1930-х років в європейському контексті. Відтак, загальним об'єктом дослідження є інтегральний націоналізм, а конкретнішим – його український різновид, що сформувався в міжвоєнну добу. У центрі моєї уваги – ідеологія як «форма соціальної та політичної філософії, в якій практичні елементи так само важливі, як і теоретичні», «система ідей, що прагне й пояснити світ, і змінити його»¹⁰. Із цього означення випливає, що ідеологію можна зрозуміти лише в її зв'язку з практикою, з політичним рухом.

Рух до поставленої мети пролягав для автора через виконання кількох проміжних завдань:

- встановити параметри теоретичної моделі інтегрального націоналізму, можливості й межі її застосування на українському матеріалі;
- з'ясувати історичні обставини, що сприяли формуванню українського інтегрального націоналізму та зумовили його властивості;
- простежити інтелектуальні витoki цієї ідеології;
- порівняти головні напрями українського інтегрального націоналізму як між собою, так і з аналогічними рухами інших націй;
- проаналізувати символічні, мітологічні та (псевдо)релігійні аспекти цих ідейних напрямів;
- розглянути в конкретно-історичному й типологічному аспектах проблему відношення українського інтегрального націоналізму до фашизму;

- розкрити основні аспекти критики інтегрального націоналізму з боку конкурентних ідейно-політичних таборів.

Хронологічно праця охоплює міжвоєнну добу історії України: час від закінчення активної фази збройної боротьби за незалежність (1921 рік) до початку Другої світової війни. Саме політична й ідейна криза, пов'язана з поразкою війни за незалежність, створила відповідний ґрунт для формування українського інтегрального націоналізму, а вибух нової війни означав завершення переважно ідеологічної фази його розвитку й перехід до спроб зреалізувати на практиці розроблену раніше стратегію державотворення.

Позаяк ідеться про інтелектуальну історію, чітке окреслення географічних меж дослідження навряд чи можливе, проте переважно я брав до уваги населені українцями території міжвоєнної Польщі (в тогочасній українській номенклатурі – Західна Україна або Західні Українські Землі, скорочено ЗУЗ) і головні осередки української еміграції в Європі, бо саме там формувався націоналістичний рух нового типу. Набагато менше значення мали Буковина й Закарпаття, де цей рух був слабшим і вторинним порівняно із Західною Україною та центрами еміграції. Радянську Україну, де будь-які націоналістичні прояви придушували в зародку, згадувано в роботі лише як арену суспільних перетворень і трагічних подій, що справляли зовнішній вплив на розвиток українського інтегрального націоналізму.

На моїх теоретичних підходах найбільше позначилися концепція інтегрального націоналізму, що її в різні роки розробляли Карлтон Гейз, Джон Армстронг і Петер Альтер, концепція палінгенетичного ультра націоналізму Роджера Грифіна, теорія політичних релігій (особливо її версія, яку запропонував Еміліо Джентиле), структурно-антропологічний підхід до міту в інтерпретації Григорія Грабовича, а також концепції дискурсивної природи націоналізму, множинних (альтернативних) модерностей та ін.

Особливістю підходу, застосованого в цій праці, порівняно з підходами більшості дослідників тієї ж проблематики є увага не тільки до програмно-теоретичних аспектів ідеології інтегрального націоналізму, а й до мітів, символів та ритуалів, які були не менш важливими

аспектами досліджуваного феномена. В інтелектуальній історії націоналізму «ідеї» й «емоції», «раціональне» та «релігійне», «аналітичне» й «символічне» виявляються тісно переплетеними, і про це слід пам'ятати, навіть розділяючи ці аспекти з аналітичною метою.

Про наукову новизну роботи нехай судить читач. Мені видається, що принаймні деякі дослідницькі завдання розв'язати пощастило: розвинуто й аргументовано інтерпретацію радикальної течії українського націоналізму міжвоєнної доби як інтегрального націоналізму недержавної нації; показано, що він виявляв тенденцію до творення політичної релігії, яка, однак, не отримала логічного завершення; виділено характерні риси трьох головних течій українського інтегрального націоналізму; впроваджено концепт *усташизму*, що дає змогу ввести ідеологію та практику ОУН у ширший порівняльний контекст, не вдаючись до надміру широко витлумаченого поняття фашизму.

Автор цієї праці жодною мірою не претендує на «об'єктивність» у сенсі наміру особисто встановити об'єктивну історичну істину. Така об'єктивність є недосяжною для окремого дослідника. Слід пам'ятати, що «наука і наукова об'єктивність не є (і не можуть бути) наслідком спроб окремого науковця стати «об'єктивним», але впливають із *дружньо-ворожої співпраці багатьох науковців*», «наукову об'єктивність можна змалювати як інтерсуб'єктивність наукового методу»¹¹. Тому для дослідника важливі не так похвала, як конструктивна критика колег, на яку розраховує і той, хто пише ці рядки.

Ідею цієї праці я виношував та здійснював упродовж багатьох років, і за цей час чимало інституцій і окремих осіб у різний спосіб сприяли реалізації мого задуму. Я вдячний Програмі академічних обмінів імені Фулбрайта, участь у якій і восьмимісячне стажування в Інституті імені Гаримана Колумбійського університету під керівництвом Марка фон Гагена відкрили для мене ширші обрії бачення як самої проблеми, так і її різноманітних контекстів. Чотиримісячне стажування в Центральноевропейському університеті в Будапешті й дальші наукові

контакти з цією установою сприяли дослідженню проблеми в порівняльному аспекті. Дослідницька стипендія Євгена і Даймел Шклярів уможливила тримісячне стажування в Українському науковому інституті Гарвардського університету і плідне для мене спілкування з його працівниками, особливо з професором Григорієм Грабовичем, професором Романом Шпорлюком і доктором Любомиром Гайдою, які допомогли мені своїми порадами й ідеями, що їх я почерпнув з їхніх праць. Окрема щира подяка належить професорові Ярославу Грицаку – не тільки науковому консультантові, а й справжньому ментору і промотору цієї роботи на завершальній стадії, яку, своєю чергою, уможливила підтримка з боку Програми дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій Албертського університету. Український католицький університет, де я маю честь і задоволення працювати, всіляко сприяв мені аж до надання тривалої творчої відпустки. Моїй дружині, Тетяні Гошко (також історикові), я вдячний не лише за терпіння та розуміння, а й за фахові поради. Насамкінець хочу подякувати видавництву «Критика», передовсім його головному редакторові Григорію Грабовичу та відповідальному редакторові Андрієві Мокроусову, завдяки яким ця книжка побачила світ, а також літературному редакторові Степану Захаркіну за надзвичайно ретельну та прискіпливу працю над текстом.

1. Огляд історіографії та джерел

1.1. Стан дослідження проблеми: головні інтерпретації

Історіографія українського націоналізму 1920–1930-х років, передовсім його радикального напрямку, надзвичайно обсяжна, і спробу охопити її повністю в короткому огляді було б приречено на поверховість. Тому я зупинюся лише на найрепрезентативніших працях, автори яких не тільки досліджували факти подієвої історії, а й намагалися концептуалізувати своє бачення, пропонуючи ту чи ту інтерпретацію цілого руху або окремих його течій.

Історіографію українського націоналізму класифікують по-різному. Найпоширеніший критерій поділу – національність і громадянство авторів. Відповідно, українські дослідники виокремлюють історіографію радянську, українську діаспорну, іноземну та нову українську національну¹², або ж українську (радянську, діаспорну й сучасну) й іноземну¹³, а їхні колеги в Польщі – польську, українську (на еміграції та в незалежній Україні), радянську, чехословацьку (сучасні чеську та словацьку) й західну¹⁴.

Такий поділ має сенс, бо певною мірою віддзеркалює поля функціонування національних історіографічних дискурсів, у межах яких здебільшого розглядають проблему. Однак він породжує ряд труднощів формального й сутнісного характеру. Чому американських громадян українського походження, професорів Ратгерського університету Тараса Гунчака й Олександра Мотиля як правило зараховують до різних історіографій – першого до діаспорної, а другого до іноземної? Як класифікувати Віктора Поліщука – українця з походження, мешканця Канади, який здобув ступінь доктора у Вроцлавському університеті й публікував свої праці переважно польською мовою (а також українською й англійською)? Критерій національності й громадянства змушує об'єднувати таких різних авторів, як Петро Мірчук та Іван Лисяк-Рудницький або ж Ярослав Грицак і Олег Баган, і розділяти концептуально близьких між собою

тих-таки Мірчука з Баганом або Лисяка-Рудницького з Грицаком. Як слушно пише Наталя Яковенко, «душею історіографії є концепція та методологія, а не “вітчизняність/зарубіжність”»¹⁵. У цьому сенсі з-поміж перелічених вище історіографій лише радянська становила певну концептуальну й методологічну цілість.

Набагато придатнішою видається класифікація історіографії українського націоналізму за ідеологічними парадигмами, бо самий предмет дослідження важко відмежувати від ідеології. Цей критерій застосував Ярослав Грицак, виділивши в історіографії українсько-єврейських стосунків чотири парадигми: радянську, ліберальну (ліберально-консервативну), націоналістичну й об'єктивістську¹⁶, тобто три ідеологічні та четверту таку, що прагне звільнити історичну науку від ідеології. Якщо поширити цей підхід на історіографію українського інтегрального націоналізму, доведеться додати ще бодай дві менш розбудовані парадигми: демократично-соціалістичну та консервативну (неліберальну).

Теоретично можливою є також класифікація за критерієм методологічної основи з виділенням історіографічних течій позитивізму (неопозитивізму, постпозитивізму), марксизму (ленінізму, неомарксизму тощо), неоромантизму, структуралізму, функціоналізму, «нової історії», постмодернізму тощо. Складність, однак, полягає в тому, що історики далеко не завжди декларують свою належність до певної течії, а часом просто не усвідомлюють її. Крім того, такий поділ має обмежену евристичну вартість для аналізу історіографічних дебатів про український інтегральний націоналізм, бо в них (за винятком праць, витриманих у дусі марксизму-ленінізму) важко простежити зв'язок між застосованими методологіями та підсумковими історичними інтерпретаціями.

З огляду на завдання цього дослідження, історіографію проблеми найдоцільніше згрупувати за її концептуальним наповненням, тобто за головними підходами до інтерпретації ідейно-політичного руху, на позначення якого вживаємо назву «український інтегральний націоналізм». Усе їхнє розмаїття можна умовно звести до чотирьох концепцій, згідно з якими згаданий рух був 1) формою самовираження

нації, 2) екстремістською формою українського буржуазного націоналізму, 3) українським фашизмом, 4) інтегральним націоналізмом недержавної нації. Коротко розгляньмо кожну з них, не забуваючи водночас, що зарахування того чи того історика до певного напрямку є умовністю, бо досить часто дослідники займали проміжну позицію або еволюціонували від однієї інтерпретації до іншої.

1.1.1. Український націоналізм як форма самовираження нації

Ця концепція постала ще в 1920–1930-х роках зусиллями самих учасників націоналістичного руху, а згодом її підхопили й розвинули деякі професійні історики. Вона наголошує органічний зв'язок між націоналізмом і нацією. Згідно з цією концепцією, націоналізм – це не просто одна з ідеологій, поширених у певній нації, а світоглядний вираз самого її єства, її духу, колективної свідомости, волі до життя. Український революційний націоналізм постав як історична конечність на певному етапі руху української нації до своєї мети – самостійної та соборної держави – й відіграв винятково важливу роль у її досягненні, а ОУН стала політичним авангардом цього руху. Певна річ, така інтерпретація передбачає змалювання націоналістичного руху майже винятково в позитивному, часто героїчному ракурсі. Як правило (але не завжди), позитивну оцінку поширюють і на Дмитра Донцова, який постає головним ідеологом руху, натхненником і вихователем нового покоління борців за волю України. Характерним для цього історіографічного напрямку є застосування терміна «український націоналізм» лише до радикальної течії національного руху, уособленої насамперед ОУН, а також Донцовим і його послідовниками. Цим прямо або непрямо стверджують, що тільки ця течія репрезентувала «справжній» націоналізм. Тому прихильники згаданої концепції найчастіше окреслюють об'єкт своїх досліджень як український націоналізм, без жодних додаткових окреслень, зрідка додаючи означення «чинний» (стосовно націоналізму Донцова), «революційний» і «організований» (стосовно націоналізму ОУН). Часто вживають також термін «український визвольний рух», яким охоплюють Українську військову організацію (УВО), ОУН і УПА, але який не поширюють на легальні українські партії¹⁷.

Головні елементи цієї концепції містилися вже у програмних документах і публіцистиці «організованого» націоналістичного руху 1927–1939-х років. Першою аналітичною працею, в якій з націоналістичних позицій розглянуто філософські підстави «чинного націоналізму» Донцова, була опублікована 1928 року коротка стаття студента філософського факультету Львівського університету і члена Проводу Союзу української націоналістичної молоді Степана Ленкавського. Високо оцінивши доктрину Донцова, автор усе ж потрактував її лише як першу, світоглядну стадію розвитку ідеології націоналізму, підвівши до висновку, що наступні кроки – розробку політичної програми та її реалізацію – покликаний взяти на себе організований націоналістичний рух. Ленкавський слушно зауважив у системі Донцова ознаки світської релігії, що відповідало поглядам автора «Націоналізму» на власне вчення¹⁸.

Вписати націоналізм Донцова й ОУН в історію української політичної думки як її найвищий етап уперше спробував Орест Чемеринський (Ярослав Оршан) у 1938 році¹⁹. Однак повною мірою націоналістична історіографія проблеми²⁰ сформувалася після Другої світової війни в осередках української еміграції, де опинилося багато учасників націоналістичного руху. Націоналістичне історіописання від самого початку було неоднорідним, відповідно до політичного поділу на бандерівців та мельниківців, до якого згодом долучилися «двійкарі». Першою помітною спробою історії УВО та створення ОУН стала історично-мемуарна праця провідного діяча ОУН (мельниківців) Володимира Мартинця, в якій крім власних спогадів і документальних матеріалів автор використав свідчення інших учасників руху²¹. В іншій книжці Мартинець намагався відмежувати ідеологію організованого націоналізму від «вольового» націоналізму Донцова²², що його, на думку автора, успадкували бандерівці. Мельниківці видали також збірник статей до 25-річчя ОУН²³.

Серед націоналістичних істориків найбільший внесок у дослідження історії ОУН зробив діяч Закордонних частин ОУН (бандерівців) Петро Мірчук, який поклав на себе завдання написати систематичну та ґрунтовну історію організації. Перший том його «Нарису історії ОУН»,

що вийшов 1968 року за редакції Степана Ленкавського (тоді вже голови Проводу ЗЧ ОУН) і охоплює 1920–1939 роки, донині залишається неперевершеним щодо обсягу інформації²⁴. Недаремно 2003 року у Львові з'явилося репринтне перевидання цієї праці, а в 2007 році львівський Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР) підготував третє видання з додатками, які відбивають сучасний стан дослідження питань, недостатньо висвітлених у першому виданні²⁵. Більшу частину праці займає опис організаційних аспектів, бойової діяльності й репресій проти підпілля, куди менше уваги приділено ідеологічним питанням. Серед найважливіших тез автора варто відзначити такі: ОУН з 1929 року була авангардом боротьби українців проти окупантів; вона «не створилася штучно, а постала органічно як історична конечність на даному етапі нестримного маршу нації до своєї мети»; інші українські політичні сили потрапили під вплив або радянофільства, або опортуністичного легалізму й угодовства, й лише ОУН була самостійницько-державотворчою силою, озброєною націоналістичною ідеологією; ОУН протиставляла себе решті українських партій не через тенденцію до монопартійності, а тому, що їхня політика була шкідливою для української визвольної справи; найвизначнішим ідеологом українського націоналізму був Донцов; ідеологію українського націоналізму зіперто винятково на тисячолітній державницькій традиції українського народу, й «тільки неук або злобний ворог [...] може називати українських націоналістів “послідовниками фашизму”».

Істотною вадою праці є її бандерівська тенденційність: звертаючись до подій 1920–1930-х років, Мірчук змальовував у невігідному світлі діяльність майбутніх мельниківців та двійкарів й у вигідному – дії майбутніх бандерівців. Як і інші історики націоналістичного напрямку, він постійно вдавався до вибіркового наголошування чи «забування» історичних подій: замовчував співпрацю ОУН із гітлерівською Німеччиною до приходу Андрія Мельника на пост голови ПУН, прогітлерівські публікації в оунівській пресі; охоче писав про підтримку визвольної боротьби з боку церкви й участь духівництва у націоналістичному русі, але уникав теми конфліктів ОУН із церквою, а якщо й згадував про них, то з явною метою виправдати дії ОУН; обійшов мовчанкою той факт, що митрополит Андрей Шептицький

засудив оунівський терор, як і багато інших фактів, які могли кинути тінь на організацію.

Загалом еміграційна націоналістична історіографія українського націоналізму потверджує думку Ерика Гобсбавма про те, що «жоден поважний історик націй і націоналізму не може бути відданим політичним націоналістом, хіба що в тому сенсі, в якому той, хто вірить в істинність Святого Письма, здатен зробити внесок до археології або семітології, але не до еволюційної теорії». Націоналізм, уважав британський історик, «вимагає надто багато віри в те, що є вочевидь хибним». Активну участь у націоналістичному русі можна поєднати з сумлінним дослідженням його історії лише якщо «історик, заходячи до бібліотеки або починаючи дослідження, відкладає в бік свої переконання»²⁶. Цього історики-націоналісти здебільшого робити не вміли або не бажали, тому попри вагомий внесок у вивчення фактографічних аспектів історії радикальної течії українського націоналізму не спромоглися переконливо пояснити її витоки й ідейну еволюцію, щоразу збиваючись на мітологізовані твердження на кшталт тези про «нестримний марш нації до своєї мети», в перебігу якого радикальний націоналізм постає як «історична конечність».

У 1990-х роках націоналістична історіографія сформувалася й у незалежній Україні. Спершу вона повторювала й популяризувала головні тези еміграційних націоналістичних істориків. Філолог Олег Баган у 1994 році опублікував популярний нарис історії українського націоналізму й націоналістичного руху від найдавніших часів до початку 1990-х років, у якому чимало місця відвів міжвоєнній добі. Новизною ця книжка не вирізнялася, а була в суті популярним викладом праць істориків та мемуаристів бандерівського напрямку, зокрема того ж таки Мірчука²⁷.

Цікавішою для нашої теми є інша праця того ж автора – стаття про інтелектуальну біографію Донцова. У ній Олег Баган рішуче заперечив спроби увібгати ідеологію Донцова у вузькі рамки «політологічних формулок», як-от «інтегральний націоналізм», «український фашизм», «тоталітаристська доктрина» тощо. Щоправда, автор і собі не обійшовся без «формулки»: на його думку, вольовий націоналізм

Донцова – це європейський націоналізм, зіпертий на «традицію правоконсервативної політичної теорії, базованої на ірраціоналістсько-волюнтаристській світоглядній системі»²⁸. Баганове ставлення до Донцова та його вчення – майже побожне. Чого варте бодай отаке порівняння: «звинувачувати Д. Донцова за неучасть в ОУН – [...] все одно, якби хтось звинуватив Христа за те, що він формально не належав до якоїсь Церкви»²⁹.

У вступній статті до «Вибраних творів» Донцова Баган спробував вивести світогляд Донцова вже не так із західних джерел, як з української традиції, зокрема з творчости Тараса Шевченка: «Саме через поглиблене осмислення Шевченкових морально-ідейних художніх заповітів Д. Донцов дійшов до розуміння історичного і національного волюнтаризму як головних рушійних сил розвитку людства. Тобто він самостійно зробив ті історіософські та націософські висновки, які пізніше знайшов у своїх ідейних кумирів періоду активного розвитку ідеології модерного українського націоналізму»³⁰. Теза цікава, але голослівна: в усякому разі, стаття Донцова «Шевченко і патріоти» (1911), яку цитує автор, жодних підстав для таких узагальнень не дає.

Вагомим внеском у дослідження ідеології Донцова стала монографія літературознавця Сергія Квіта, який запропонував інтерпретацію, відмінну від поглядів Михайла Сосновського³¹ й інших дослідників, що критично оцінювали теоретичну спадщину ідеолога «чинного націоналізму». На мою думку, найвартіснішими в сенсі академічної новизни є розділи 2 – 4 цієї праці, у яких розглянуто діяльність Донцова як редактора «Літературно-наукового вістника» й «Вістника», його роль у становленні ідеологічно-літературного кола «вістниківців», естетичні засади Донцова й «вістниківства»³².

Набагато більше запитань викликає п'ятий розділ, де Сергій Квіт апологетизує доктрину «чинного націоналізму» Донцова, що, на думку дослідника, являла собою «органічний розвиток ідеології українського націоналізму, який був розпочатий його попередниками» – Тарасом Шевченком і Миколою Міхновським³³. Автор виправдовує авторитаризм Донцова потребою мобілізувати українську націю

напередодні доленосних подій: «Він, як ніхто інший, відчув і переніс у свої публікації той дух авторитаризму та національної мобілізації, який панував у тогочасній Європі й без якого не могли обійтися напередодні тотальної війни українці». Це стосується й пієтету редактора «Вістника» перед диктаторами, що «виступають у Донцова типами політичних лідерів, які очолили мобілізацію. Це свого роду методологічні приклади для українства, що повинно було зустріти наступну війну у всеозброєнні»³⁴ .

Заперечуючи проти закидів у симпатії до фашизму, що їх адресували Донцову, Квіт твердить, що «Дмитро Донцов ставився до фашизму і нацизму з цікавістю, але ніколи – із захопленням. [...] Апелювання Донцова до тоталітарних систем тогочасної Європи треба розглядати як пошук прикладів функціональної організації, а не ідеології [...]». Єдиний пункт, який, на думку Дмитра Донцова, може споріднювати український націоналізм і німецький націонал-соціалізм – це антикомунізм»³⁵ .

Сергій Квіт не лише дуже високо оцінює роль Донцова в історії української політичної думки, філософії, естетики тощо, а й уважає його методологію актуальною для сучасної України, протиставляючи націоналістичний традиціоналізм «шкідливому ідеологічному імпорту» – лібералізові, теорії відкритого суспільства, постмодернізму тощо³⁶ .

У загальному позитивній рецензії на книжку «Націоналізм і релігія»³⁷ Квіт піддав сумніву один із головних засновків цієї праці – можливість застосувати модель «інтегрального націоналізму» до ОУН, а особливо до Донцова. Погоджуючись у принципі з узагальненням поняття інтегрального націоналізму до ідеологій багатьох правих рухів Європи того часу, він визнав, що «термін “інтегральний націоналізм” сам по собі нічого не пояснює в організованому українському націоналізмі, маючи ще менше відношення до спадщини Д. Донцова, який у цілком постмодерністському дусі висміював будь-які нерухомі визначення. [...] Визначення “український націоналізм” уже само по собі заперечує доцільність застосування поняття “інтегральний націоналізм”»³⁸ .

Рецензент заперечив і гіпотезу про те, що Донцов прагнув створити політичну релігію. На його думку, постійні заклики ідеолога наслідувати досвід войовничого християнства й ісламу, фанатичну нетерпимість більшовиків та націонал-соціалістів тощо слід сприймати лише як публіцистичні метафори, висловлені в публічній полеміці³⁹. У четвертому розділі цієї праці я спробую продемонструвати, що це була саме планомірна, цілеспрямована діяльність для створення войовничого націоналістичного руху, керованого Орденом, або ж кастою «луччих людей», і згуртованого одним фанатичним і безкомпромісним світоглядом, творець якого сам часом називав його «релігією» націоналізму.

Сергій Квіт має рацію в тому, що авторитаризм є природним для організації, яка прагне змобілізувати націю і вибороти її незалежність, скориставшись із неунікної війни. Але правда й те, що й після завершення визвольних змагань ОУН не збиралася відмовлятися від авторитаризму, ба більше – проєктувала створення держави тоталітарного типу⁴⁰.

Найбільша узагальнювальна праця, тема якої майже збігається з предметом цієї книжки, – це монографія Марії Мандрик про міжвоєнний український націоналізм⁴¹. Праці дослідниці – цікавий приклад зміни інтерпретації в процесі не так вивчення предмету, як оприлюднення результатів дослідження. На етапі підготування кандидатської дисертації, захищеної в 2005 році, вона розглядала український націоналістичний рух 1920–1930-х років як різновид інтегрального націоналізму⁴². Проте в монографії, яка з’явилася рік по тому у Видавництві імені Олени Теліги, визнала, що «виключно визвольний характер» націоналізму в українському контексті «доводить в деякій мірі недоцільність його беззаперечного ототожнення з інтегральним»⁴³. Націоналізм потрактовано як «стан нестримного прагнення до національно-буттєвого самоствердження», властивий кожній нації⁴⁴.

В основу монографії покладено дисертаційне дослідження авторки, тому в ній здебільшого йдеться про організацію націоналістичного руху на еміграції. Важливим внеском Мандрик у дослідження

проблеми стало запровадження до наукового вжитку численних документів Державного архіву Чернівецької області (переважно румунськомовних), що дало змогу ширше, ніж в інших працях, представити розвиток націоналістичного руху на Північній Буковині⁴⁵. Тема формування ідеології руху була для авторки другорядною, й висвітлено її переважно у фактографічному ключі, натомість аналіз та інтерпретацію ідеологічних текстів зведено до мінімуму.

Упродовж останніх кількох років довкола ЦДВР сформувався історіографічний осередок, представники якого (Володимир В'ятрович, Микола Посівнич, Руслан Забілий і групо молодих істориків) поєднують наукові методи досліджень і ретельне вивчення джерел із просвітницько-пропагандистською діяльністю, спрямованою на формування в суспільній свідомості позитивного образу націоналістичного руху 1920–1950-х років.

Неформальний лідер цього осередку – Володимир В'ятрович – вивчає переважно націоналістичний рух часів Другої світової війни, але, звертаючись до витоків подій того періоду, формулює важливі тези стосовно ідеології та практики ОУН міжвоєнної доби. Деякі праці історика написано з метою не лише дослідити ті чи ті проблеми, а й захистити ОУН і УПА від несправедливих, на його думку, звинувачень в антисемітизмі й полонофобії. Такий «оборонний» характер має монографія «Ставлення ОУН до євреїв»⁴⁶. Вона здебільшого стосується воєнного періоду, але, простежуючи формування позиції ОУН, автор звертається до публікацій 1930-х років. Визнаючи, що українська позиція щодо єврейства «часом набирала гострих нетолерантних форм», В'ятрович водночас твердить, що ОУН, «незважаючи на тогочасні обставини (антиєврейські настрої в міжвоєнній Польщі, шалений антисемітизм нацистів, антиєврейські упередження і дискримінація в СРСР), не дозволила собі в ідейно-політичній площині опуститися до антисемітизму, більш того – зуміла сформулювати прагматичне, конструктивне бачення українсько-єврейських стосунків»⁴⁷. Книжка В'ятровича зазнала гострої критики Тараса Курила й Івана Химки, які закинули авторіві тенденційний і селективний підхід до джерел з метою будь-що очистити ОУН від

звинувачень в антисемітизмі, який, на думку рецензентів, таки був притаманний цій організації⁴⁸.

В іншій монографії В'ятрович, простежуючи витоки польсько-українських конфліктів 1942–1947 рр. (що їх називає «другою польсько-українською війною»)⁴⁹, намагається спростувати тезу про антипольський характер ідеології та боротьби ОУН до 1939 року: «Виступи ОУН проти Польщі були передусім виявом антиокупаційної боротьби, а не антипольської. Конкретні акції [...] спрямовувалися проти представників окупаційного режиму та його структур, а не проти польського народу». Щоправда, вже в наступному реченні дослідник наводить цитату з відозви ОУН 1931 року, яка не цілком узгоджується з його твердженням: «Українська нація бореться [...] проти устремлінь ворожої нам польської нації поневолити не свої українські землі»⁵⁰. Виходить, ворожою вважали все ж таки цілу польську націю, яка в очах ОУН була окупантом українських земель. Історик категорично заперечує висновки тих дослідників, які виводять причини збройного протистояння з ідеології українського націоналізму, що сформувалася в міжвоєнну добу⁵¹. Книжка викликала широку дискусію. Поряд зі схвальними відгуками⁵² з'явилися різко негативні рецензії відомих істориків, які критикували автора за переважання пропагандистського підходу над науковим⁵³ (В'ятрович це, втім, категорично заперечує)⁵⁴.

На відміну від більшості науковців ЦДВР, які займаються переважно націоналістичним рухом часів Другої світової війни, Микола Посівнич зосередив свою увагу на міжвоєнному періоді. Після кількох невеликих праць, зокрема біографічних нарисів про Романа Шухевича⁵⁵ та Степана Бандеру⁵⁶, він опублікував у 2010 році монографію про воєнно-політичну діяльність ОУН, яка є розширеним варіантом однойменної кандидатської дисертації, захищеної 2009 року в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁵⁷. Брак методологічних новацій у цій праці компенсовано широкою джерельною й історіографічною основою. Історик залучив чимало маловивчених або й зовсім не вивчених

джерел, й у цьому сенсі його книжка – цінний путівник для дослідників.

У монографії поміж інших питань розглянуто формування воєнної доктрини, зовнішньополітичні орієнтації та бойову діяльність ОУН. Невходячи в полеміку з критиками терору ОУН, автор повністю схвалює його як морально виправданий засіб в боротьбі поневоленої нації з поневолювачами. Деякі висновки дослідника є вельми спірними. «Воєнно-політична діяльність ОУН спрямовувалася проти політики окупаційної влади, а не титульних націй як таких», – твердить він⁵⁸. Проте, як буде з'ясовано у п'ятому розділі пропонованої праці, самі керівники ОУН уважали інакше, проповідуючи боротьбу з ворожими націями в цілому. У деяких документах навіть ідеться про потребу фізичного винищення «ворожого населення», зокрема поляків і євреїв.

Важко повністю пристати й на іншу тезу автора: «ОУН застосовувала терор як засіб самооборони»⁵⁹. Посівнич занадто довіряє пропагандистським матеріалам УВО і ОУН, з яких запозичив це твердження⁶⁰. Більшість замахів ОУН лише з великою натяжкою можна кваліфікувати як форму національного самозахисту. Гадаю, самооборона була другорядним завданням порівняно з іншими цілями терору⁶¹.

За всіх вад – певної тенденційності в доборі джерел і фактів, завеликої довіри до офіційних і пропагандистських матеріалів і нехтування документами для внутрішнього вжитку, прагнення неодмінно показати дії ОУН у вигідному світлі, яке вгадується за декларованою об'єктивністю, – монографія Миколи Посівнича є важливою працею, яка вже стала обов'язковою лектурою для всіх, хто займається історією «організованого» українського націоналізму⁶².

До цього ж напряму долучаються праці політолога Ігоря Вдовичина, зокрема монографія про концепт свободи особи у правій українській політичній думці. У цій книжці є чимало здобутків, до яких слід зарахувати, насамперед, висвітлення проблематики свободи особи у працях українських консерваторів і звернення до такої майже

нерозробленої теми, як політична думка ФНЄ. Однак, розглядаючи проблему свободи особи у працях Донцова, ідеологів ОУН і того ж таки ФНЄ, автор, на жаль, незрідка виходить за межі науковости, удаючись до апологетики. Він критикує деяких істориків, зокрема автора цих рядків, за нібито безпідставне вживання терміна «інтегральний націоналізм» і неслухні, на його думку, «звинувачення» Донцова й ОУН в антидемократизмі й тоталітарних тенденціях, закидає їм нерозуміння демократичної сутності націоналістичного руху. (Зауважу, що мені й іншим дослідникам, яким адресовано ці закиди, йшлося не про «звинувачення», а лише про фіксацію й інтерпретацію доволі ясно висловлених думок самих діячів націоналістичного руху). Звертаючись до джерел, Вдовичин часом бачить у них не те, що написано, а те, що хоче бачити, й «не помічає» текстів, які не вкладаються у його концепцію. Це приводить автора до тверджень, які перевертають з ніг на голову усталені уявлення: що націоналістичну критику демократії й лібералізму насправді було спрямовано не проти відповідних ідей, а проти їх неналежного застосування, що ідеолог ОУН Микола Сціборський у своїй «Націократії» створив «модель ліберальної демократії», що ідеолог ФНЄ Микола Шлемкевич обґрунтовував ліберальні цінності, що націоналістичний напрям української політичної думки «перш за все наголошував на свободі особи» й т. ін⁶³. У наступних розділах я спробую показати, що чутки про «лібералізм» Донцова, ОУН і ФНЄ сильно перебільшено.

Праці Володимира Панченка певною мірою близькі до націоналістичного напрямку в історіографії, проте лише в одному аспекті – економічному⁶⁴. Заслугою автора є звернення до вкрай занедбаної в історіографії ділянки – економічної стратегії ОУН. Він переконливо спростовує твердження, буцім ОУН такої стратегії не мала. Водночас дослідник намагається довести, що в основі соціально-економічної платформи ОУН лежав економічний націоналізм Фридриха Ліста (лістіянство), проте не подає жодних свідчень того, що члени ОУН були знайомі з цією теорією. До того ж історик повністю ігнорує вплив іншої моделі, яку теоретики ОУН справді вивчали: національно-корпоративістської економічної моделі фашистської Італії. Він так резюмує зміст економічної стратегії ОУН:

«Протиставляючи себе водночас і комуністичному, і нацистському режимам, але при цьому не поділяючи і ліберальної доктрини, теоретики ОУН прагнули впровадити в Україні новий, третій шлях розвитку. Суть його полягала у застосуванні найкращих надбань людства в площині економічної теорії і практики. Цей третій шлях розвитку був успішно пройдений в Чехословаччині, Німеччині, Франції, Італії, США і має назву “економічний націоналізм”». Далі я спробую показати, що «третій шлях», який справді декларувала ОУН, мав у її розумінні дещо інший зміст, ніж той, який вкладає в це поняття Панченко⁶⁵.

Останньою на момент закінчення цієї книжки поважною узагальнювальною працею про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні стала монографія Ігоря Гаврилова. У ній націоналізм міжвоєнної доби постає як закономірний етап кількатисячолітнього розвитку українського етносу, формування генокоду якого «веде свій початок з епохи найдавнішої європейської цивілізації – Трипільської культури»⁶⁶. Автор порівнює діяльність чотирьох західноукраїнських політичних сил – трьох легальних партій, яким закидає угодовство, та підпільної УВО–ОУН, політику якої вважає найреалістичнішою, найдалекогляднішою та найвідповіднішою національним інтересам. Утім, він визнає, що дії «легальної опозиції» та ОУН «взаємно себе доповнювали» і сприяли утвердженню українців як нації⁶⁷. Як і інші представники націоналістичного напрямку історіографії, Гаврилів показує діяльність ОУН винятково в героїчному ракурсі, повністю виправдовує її терористичні акти, а також ставлення до «чужинців, зокрема євреїв», нібито безпроблемне щодо загалу простих людей, але справедливо вороже стосовно тих, які «були представниками окупантських властей і здійснювали масові екзекуції над українським населенням». Щодо цих «представників» автор цитує брошуру відомого борця зі «світовою єврейською загрозою», якого називає «дослідником історії євреїв», – Георгія Щокіна, згідно з яким більшовицький режим «за своєю суттю був єврейською етнократією»⁶⁸. Гаврилів виправдовує збройні акції проти «чужинців» тим, що ОУН чинила їх на своїй землі, і наводить таку цікаву цитату з часопису «Самостійність» за 1936 рік: «Коли б ми карали москалів у

Москві, поляків у Польщі, а жидів у Палестині, тоді можна б говорити про нашу ненависть. Але коли ми це робимо в Україні, в нашій хаті, – то все це виключно з любови»⁶⁹. Схоже, для автора, як і для членів ОУН, є аксіомою, що євреї «вдома» лише в Палестині, а в Україні – чужинці.

Інтерпретатори радикального українського націоналізму як форми самовираження й самозахисту нації не лише досліджували націоналістичний рух, а й намагалися створити його привабливий образ. Це сприяло тому, що вони добре бачили його «світла», але не завжди помічали «тіні»⁷⁰. Крім того, наголос на питоми українській природі цього руху призводив до нехтування проблемою зовнішніх впливів і порівняльним аспектом. Однак треба визнати, що саме ця група дослідників зробила найбільший, хоч і дещо однобічний, внесок у фактографічне відтворення історії радикального українського націоналізму.

1.1.2. Екстремістська форма українського буржуазного націоналізму

Водночас із зародженням нової течії українського націоналізму, в 1923 році, з'явилися й перші спроби її марксистської інтерпретації. Саме тоді в комуністичній і радянській пресі ідеологію Дмитра Донцова та часопису «Заграда» почали кваліфікувати як український фашизм – найагресивнішу форму «дрібноміщанського» націоналізму⁷¹. Згодом «дрібноміщанський» націоналізм під пером комуністичних авторів перетворився на цілком «буржуазний», але український фашизм і далі розглядали як його крайню форму. З української та польської комуністичної літератури ця концепція перекочувала до радянської, а згодом і до польської комуністичної історіографії, проте в чистому вигляді не пережила розпаду СРСР, хоча рудиментарно все ще існує в комуністичній і прорадянській публіцистиці.

Якщо вилущити раціональне зерно з пропагандистського лушпиння радянської історіографії українського націоналізму, то виявимо, що вона спиралася на марксистську тезу про те, що будь-яка політична ідеологія відображає економічні інтереси певного класу. У цьому сенсі

націоналізм мав слугувати прикриттям економічних інтересів буржуазії. Роман Шпорлюк так зрозумував погляди Карла Маркса на націоналізм, сформульовані в середині 1840-х років: «Він стверджував, що націоналізм – це світогляд буржуазії відсталого країни, яка прагне захисту від сильнішої і розвиненішої іноземної буржуазії. Ця буржуазія хоче вільно експлуатувати пролетаріят вдома, замість того, щоб змагатися за право експлуатації з іноземною буржуазією. Отже, її мотиви у цьому випадку виглядають виключно як “матеріальні” і егоїстичні, а її ідеї та ідеали – не що інше, як прикриття гону за грішми, за багатством, бо “гроші – це батьківщина промисловця”»⁷².

Радянська критика «буржуазного націоналізму» спиралася також на ленінську тезу про дві політики в національному питанні за доби капіталізму – буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм. Згідно з притаманною мисленню Леніна тенденцією до полярного поділу суспільства, всі варіанти національної політики мали тяжіти до двох полюсів, тому всякий націоналізм в кінцевому підсумку виявлявся ідеологією та політикою буржуазії. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм, – писав Ленін, – ось два непримиренно ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»⁷³.

За такого підходу націоналізм не міг бути небуржуазним. Щоправда, в українському випадку, а надто у випадку Західної України, концепція «українського буржуазного націоналізму» наштовхувалася на очевидний брак української національної буржуазії як сформованого класу з артикульованими власними інтересами. Це спонукало західноукраїнських марксистів говорити радше про дрібнобуржуазний («дрібноміщанський») український націоналізм, шанси якого оцінювали низько власне з огляду на відсутність середньої та великої української буржуазії⁷⁴. Однак уже наприкінці 1920-х років такі погляди визнали невідповідними марксистсько-ленінській ортодоксії й піддали критиці як націоналістичний ухил.

Радянське суспільствознавство будь-який націоналізм розглядало як ідеологію буржуазії. У першому виданні «Української радянської

енциклопедії» націоналізм визначено як реакційні, антинародні ідеологію та політику буржуазії, для яких характерними є прагнення підпорядкувати національно-визвольну боротьбу вузькокласовим інтересам, проповідь національної винятковості й міжнаціональної ворожнечі⁷⁵ 64. У другому виданні пропагандистську риторичну було дещо пом'якшено, але під цим терміном і далі розуміли ідеологію, політику та психологію буржуазії в національному питанні, що розглядають націю як позаісторичну категорію, найвищу форму суспільної єдності, проповідують зверхність національних інтересів над класовими⁷⁶ .

У післявоєнні роки в УРСР сформувалася пропагандистська індустрія «критики українського буржуазного націоналізму», яка, втім, нічого спільного з науковою критикою не мала. Радянські суспільствознавці відмовляли українському націоналізмові в будь-якій теоретичній вартості, навіть оціненій негативно, тож, критикуючи його теорії, слово «теорія» завжди брали в лапки⁷⁷ .

Характерна риса радянської історіографії 1940–1950-х років – брак чіткого розрізнення напрямів «буржуазного» націоналізму. Так, Михайло Рубач до єдиного націоналістичного табору «заклятих ворогів українського народу» зараховував, поряд із ОУН, Михайла Грушевського, «агента Ватикану» Андрея Шептицького, Вячеслава Липинського й інших⁷⁸ .

У 1960-х роках з'явилися перші спроби застосувати диференційованіший підхід. Юрій Римаренко писав про потребу подолати одномірність у потрактуванні «українського буржуазного націоналізму» як чогось гомогенного, без урахування нюансів і відтінків. За характером політичних платформ він виділив такі форми прояву націоналізму: а) войовничий націоналізм, що змикається з одвертим расизмом; б) націоналізм, що маскується під т. зв. демократичний соціалізм; в) націоналізм, що прибрав собі ім'я націонал-комунізму; г) націоналізм, що паразитує на «третьому» шляху суспільного розвитку, синтезі «демократичного соціалізму» та «класичних» буржуазних ідей⁷⁹ . Зміст поняття «войовничий націоналізм» у Римаренка більш-менш збігається з тим, що на Заході

називали «інтегральним націоналізмом». Автор зараховував сюди, зокрема, Дмитра Донцова, Юрія Липу й ОУН, яку кваліфікував як одверто фашистське відгалуження українського буржуазного націоналізму.

У потоці радянської літератури памфлетного рівня дещо вирізнялися обережним спробами застосувати академічніші підходи праці філософів Володимира Євдокименка⁸⁰ та Мирослава Олексюка⁸¹, з яких читач міг почерпнути не лише пропагандистські штампи, а й уявлення про те, що саме писали ідеологи націоналізму та їхні марксистські критики. Олексюк вельми поважно поставився до визначення теоретичних джерел світогляду «новітнього» українського націоналізму, що ними, на його думку, були «суб'єктивно-ідеалістичне розуміння дійсності, расизм, волюнтаризм, енергетизм, прагматизм, агностицизм, які еклектично поєднувалися в єдину “систему”, позбавлену здорового глузду і внутрішньої логіки». Він наголошував класову природу світогляду й ідеології «новітнього» націоналізму, що «були світоглядом й ідеологією експлуататорських верств західноукраїнського суспільства, головним чином куркульства, які були налякані Великою Жовтневою соціалістичною революцією і всезростаючою революційно-визвольною боротьбою на Західній Україні, бачили єдиний вихід для себе у встановленні відкрито фашистських порядків»⁸².

Першими поважними спробами висвітлення проблеми українського націоналістичного підпілля в комуністичній історіографії стали праці польських істориків Веслава Шоти й Антонія Щесьняка, які стосувалися переважно періоду Другої світової війни та повоєнних років, але містили й інформацію про діяльність ОУН у 1930-х роках⁸³. Інший польський історик, Ришард Тожецький, досліджуючи політику Третього Райху в українському питанні, розглянув історію відносин нацистської Німеччини з ОУН та іншими українськими угрупованнями⁸⁴. Пізніше, у вільнішій атмосфері другої половини 1980-х років, він опублікував монографію про українське питання в Польщі в 1923–1929 роках, де серед іншого коротко розглянув формування ОУН та її ідеології⁸⁵. На тлі решти написаного про український національний рух у країнах, де при владі перебували

комуністи, його праці вигідно вирізнялися науковим рівнем. Поділяючи (але не абсолютизуючи) марксистський класовий підхід, дослідник усе ж намагався писати про українців і український націоналізм неупереджено, за що його дуже цінували українці Польщі. Його формальна належність до комуністичної історіографії була вимушеною даниною політичним обставинам: за суспільно-політичними поглядами він завжди вважав себе близьким до соціал-демократії. Загалом праці польських істориків 1960–1980-х років хоч і не були вільні від штампів комуністичної ідеології, але відповідали академічним стандартам більше, ніж основний масив тогочасних радянських публікацій аналогічної тематики.

Серед праць українських істориків певні фактологічні здобутки вирізняли написані в першій половині 1980-х років монографії Степана Макарчука⁸⁶, Михайла Швагуляка⁸⁷, Юрія Сливки⁸⁸, кандидатську дисертацію Юрія Киричука⁸⁹. Для цих праць характерним було неунікне в ті роки потрактування ОУН і ФНЄ як агентури німецького фашизму, рідше – як власне українських фашистів.

Радянська історіографія доклала чималих зусиль, щоб пов'язати з українським буржуазним націоналізмом, а особливо з «фашистською» ОУН, і Греко-католицьку церкву (ГКЦ). У зображенні радянських істориків «злочинна діяльність українських буржуазних націоналістів завжди знаходила підтримку уніатської церкви», а духовим батьком українського буржуазного націоналізму був «троянський кінь Ватикану» граф Андрей Шептицький⁹⁰. Про конфлікти між «батьком» і «дітьми» згадувати не випадало. Хоч як парадоксально, але позиції радянських і націоналістичних істориків у потрактуванні відносин ГКЦ з ОУН, якщо зробити поправку на пропагандистську риторику, виявилися збіжними: в обох випадках велику увагу приділяли співпраці й замовчували конфлікти.

Концептуальна яловість «критики українського буржуазного націоналізму», як і загалом радянської версії марксизму, повною мірою виявилася з розпадом СРСР, коли майже вся українська радянська історіографія блискавично перейшла на державницькі позиції, а деякі

колишні «критики» навіть стали апологетами українського націоналізму. Одним із нечисленних винятків був львівський історик Віталій Масловський, який і далі писав викривальні праці про український націоналізм⁹¹ аж до своєї загадкової загибелі в 1999 році.

1.1.3. Український фашизм

Потрактування радикальної течії українського націоналізму як фашизму, що його винайшли комуністи, не залишилося їхньою монопольною власністю. Його підхопили деякі некомуністичні публіцисти, а згодом і частина істориків. Відмінність, однак, полягала в тому, що в радянській історіографії концепція «українського фашизму» не мала самостійного значення, а існувала в межах рамкової теорії «українського буржуазного націоналізму». Поважного обговорення типологічних рис фашизму і можливості їх застосування до вивчення окремих течій українського націоналізму в радянській історіографії не було, а назву «фашизм» використовували суто як пропагандистську наліпку для дискредитації націоналістичного руху.

Найгрунтовнішими спробами аналізу «українського фашизму» в 1920–1930-х роках були праці Карла Коберського та Володимира Левинського, спрямовані проти ідеології Донцова. Їх доцільніше розглянути в контексті тогочасної ідеологічної боротьби, а не історіографії, тому я повернуся до них у сьомому розділі. Після Другої світової війни в середовищі української еміграції звинувачення у «фашизмі» часом лунали в антибандерівській публіцистиці⁹². Однак щойно в 1990-х роках з'явилися спроби підвести під тезу про «український фашизм» доказову й документальну базу.

Наймасштабнішою з цих спроб (обсягом, але не якістю) стали книжки і статті Віктора Поліщука⁹³, особливо його п'ятитомна праця «Український інтегральний націоналізм як різновид фашизму» (два томи дослідження і три томи документів)⁹⁴. Спосіб, у який дослідник доводить тотожність українського інтегрального націоналізму фашизмові, явно суперечить формальній логіці. Поліщук писав: «В американській літературі екстремальні націоналізми прийнято окреслювати поняттям *інтегрального націоналізму*, до якого

зараховують *фашизм*, а також його найрадикальніший різновид – *нацизм*. [...] Багато авторів, зокрема українських істориків націоналістичного походження, кваліфікують український націоналізм, що постав у 1920-х роках, як *інтегральний націоналізм*». Навівши далі ряд цитат, де йшлося про інтегральний характер націоналізму Донцова й ОУН, автор виснував: «Вже тільки з наведених джерел випливає, що український націоналізм є *інтегральним* націоналізмом, а отже одним із різновидів фашизму-нацизму»⁹⁵. Перед нами – типовий логічний виверт за класичною моделлю: «всі люди смертні, отже всі смертні – люди». Адже навіть якщо погодитися, що кожен фашизм є інтегральним націоналізмом, із цього ніяк не випливає, що кожен інтегральний націоналізм є фашизмом.

Утім, Віктор Поліщук подав й інші докази, які зводилися до того, що головні принципи доктрини Донцова, котрого автор уважав самотнім ідеологом українського націоналізму, а отже й ОУН, відповідають засадам фашизму. До них належать: соціальний дарвінізм; потрактування нації як абсолюту; волюнтаризм (воля як заперечення розуму); культ насильства; апотеоза війни як нормального регулятора міжнародних відносин; прагнення до територіальної експансії; расизм, згідно з яким українська нація складається з різних расових елементів, серед яких найкращим є нордичний; фанатизм; аморалізм відповідно до твердження: «Все добре, що корисно для нації»; вождизм і елітаризм (культ «ініціативної меншости»). Суто фашистськими автор уважав і намір ОУН встановити національну диктатуру, і практичну діяльність ОУН та УПА, яку розцінював як геноцид неукраїнського населення. Ці аргументи не були новими: більшість їх критики Донцова й ОУН наводили ще в 1920–1930-х роках.

Прагнучи будь-що довести, що ОУН була фашистською, Поліщук незрідка вдавався до вельми довільної інтерпретації джерел. Приміром, опублікувавши документ про участь представників ОУН у з'їзді «закордонних націонал-соціалістів» у 1937 році, він оголосив його доказом членства ОУН у «фашистському інтернаціоналі»⁹⁶. Насправді такого інтернаціоналу не існувало, а в документі йшлося про участь посланців ОУН як гостей у з'їзді Закордонної організації НСДАП (NSDAP/Auslands-Organisation), що об'єднувала німецьких

громадян – членів нацистської партії, які мешкали за кордонами Третього Райху. Проте вигадку про членство ОУН у «фашистському інтернаціоналі» заходилися повторювати й інші історики⁹⁷ .

Якщо для Поліщука «фашизм» був синонімом злочинності, то історик і політолог Кость Бондаренко побачив в «українському фашизмі» ледь не підставу для національної гордості. Ототожнюючи з фашизмом ідеологію ОУН, ФНЄ і ряду інших авторитарно-націоналістичних («ультраконсервативних», за термінологією автора) організацій, він закликає не боятися паралелей із фашизмом – мовляв, «не такий страшний чорт, як його малюють». Навпаки, існування в Україні фашизму спростовує стереотип про традиційну беззубість українців і доводить, «що ми є нормальною європейською нацією, якій близькі загальноєвропейські проблеми і яка навіть у роки бездержавності не відставала від ритму європейського життя»⁹⁸ .

Бондаренко пропонує таке визначення: «Під фашизмом мусимо розуміти [...] чітко визначену філософсько-політичну ультраконсервативну течію, що характеризується авторитаризмом, тоталітаризмом та культом Держави корпоративного типу». На думку автора, ідеологія ОУН відповідає цьому визначенню, натомість «під розряд “фашистських” не підпадає ідеологія А. Гітлера – нацизм». «Згідно з гітлерівськими теоріями, на першому місці у суспільній свідомості має перебувати поняття раси, а не поняття держави», тому словосполучка «німецький фашизм» видається політологові нісенітною⁹⁹ .

Однак логіка автора не бездоганна. Адже згідно з теоріями українського націоналізму на першому місці в суспільній свідомості мало перебувати поняття нації, а не держави, що теж не відповідає Бондаренковому визначенню, не кажучи вже про те, що потрактування фашизму як «ультраконсервативної» течії розходиться з більшістю його сучасних інтерпретацій¹⁰⁰ .

З 2000 року в Польщі існує група дослідників під проводом історика та релігієзнавця Богуміла Грота, яка вивчає долю поляків на Східних Кресах (колишніх східних територіях Польщі, які тепер є частинами

України, Білорусі та Литви) та їхні відносини з іншими народами. Грот опублікував ряд статей про український націоналізм, у яких протиставляв «крайній» націоналізм Донцова й ОУН «поміркованому» націоналізмові польської національної демократії (ендеції) 1930-х років. Автор зараховує націоналізм Донцова й ОУН до «динамічних фашизмів» за типологією британського історика Г'ю Тревора-Роупера, на відміну від іншого типу антиліберальних рухів – «клерикально-консервативної формації», який репрезентує польська ендеція. Фашизм українських націоналістів, на думку Грота, найбільше виявився у їхніх злочинах проти людяности часів Другої світової війни¹⁰¹.

Прикро вражає вузькість джерельної та історіографічної бази, на яку спирається науковець, аналізуючи ідеологію ОУН. Із першоджерел він використав лише «Націоналізм» Донцова (котрий, як відомо, до ОУН не належав) і «Декалог українського націоналіста», а його знання ідеології Донцова й ОУН базується майже винятково на працях Віктора Поліщука. Не дивно, що висновки Богуміла Грота не менш тенденційні. Це стосується і його оцінки ідейної еволюції польської ендеції: її він, на відміну від ОУН, вивчав самостійно, але це не вберегло його від бажання прикрасити польський інтегральний націоналізм, перенісши весь негатив на його український відповідник.

Яскравим зразком підходів сучасної польської націоналістичної історіографії до вивчення українського націоналізму є праці Люцини Кулінської, зокрема монографія «Терористична й саботажна діяльність українських націоналістичних організацій у Польщі в 1922–1939 роках». Це дослідження заслуговує на окрему увагу як репрезентативне для поглядів певної групи істориків.

Намагаючись простежити генезу крайнього українського націоналізму, авторка демонструє брак фахових знань з історії та історіографії українського національного руху ХІХ й початку ХХ ст. Вся інформація про нього в її монографії базується на вельми тенденційній книжці Чеслава Партача «Від Бадені до Потоцького»¹⁰². Що гірше, Кулінська приписує українському націоналізмові мало не вроджену аморальність: «Ранній український націоналізм [...] керувався мало не

від початку своєрідною етикою і мораллю, а радше їхнім браком, що в майбутньому породило злочинні діяння»¹⁰³.

Прагнучи довести, що ненависть українців до поляків має давню традицію, авторка виявляє повну необізнаність з українською культурою, літературою, нерозуміння навіть тих текстів, на які посилається. Приміром, вплив поезій Івана Франка вона слідом за лідером міжвоєнних «старорусинів» Михайлом Бачинським інтерпретує так: «Повні ненависті гімни Івана Франка, як-от “Не пора, не пора ляхові служити” чи “Ми гайдамаки, ми всі однакі”, ще перед Першою світовою війною сприяли героїзації Мирослава Січинського, вбивці польського намісника Галичини гр. Анджея Потоцького. Схожий характер мав зафіксований уже в 1931 році ритуальний обряд “свячення ножів”, що їх готували для винищення поляків»¹⁰⁴. У читача складається враження, що хтось справді «святив ножі» на поляків у 1931 році. Та якщо уважно прочитати промову Бачинського в сеймі Польщі 21 січня 1931 року, вміщену в додатку до книжки, стає зрозуміло, що він мав на увазі ті ж таки гімни Франка: «Не дивно, що молодь, вихована [...] на гімнах, які оспівують не відкриту боротьбу, а “свячені ножі”, а отже вбивства, [...] дала такого героя, як Січинський»¹⁰⁵. І таких пересмикувань у книжці Люцини Кулінської чимало.

Авторка вкрай низько оцінює національну свідомість і державницький потенціал українців у 1917–1920 роках і повторює тогочасні пропагандистські міти про те, що українську державу створили німці. Наддніпрянські українці, на її думку, взагалі не мали національних почувань, а «так звані українські уряди й армії були насправді штабами окремих політичних організацій і їхніми збройними загонами, а не національними урядами й арміями соборної української нації»¹⁰⁶.

«Повернення» Галичини й частини Волині в кордони Польщі в результаті збройної боротьби 1918–1919 роках Кулінська розцінює як акт історичної та національної справедливості: «Не могло бути інакше, бо, поза багатомісячними історичними й культурними зв'язками з Річчю Посполитою, ці терени населяли мільйони поляків»¹⁰⁷.

Описуючи польську державну політику щодо українців між двома світовими війнами, авторка намагається спростувати тезу про її репресивний характер і довести, що вона, навпаки, була надто ліберальною й культуртрегерською, що й призвело до ескалації тероризму з боку українців. За Кулінською, польська держава щиро прагнула подолати «цивілізаційну відсталість» українського населення й покращити життя меншин. Часу й ресурсів для втілення цих намірів виявилось замало, однак баланс здобутків і втрат для українців усе ж був позитивним, що засвідчують успіхи української кооперації, освіти, поява мережі громадських організацій тощо. Добробут «Східної Малопольщі»¹⁰⁸ й Волині зростав би швидше, якби не деструктивна діяльність комуністів і українських націоналістів, які мали спільну мету – ослабити й дестабілізувати Польщу¹⁰⁹.

Чому ж, незважаючи на «ліберальну» національну політику держави, так багато українців підтримали «деструктивну діяльність»? Це авторка пояснює трояко: давніми (ще з козацьких і гайдамацьких часів) традиціями ненависти до поляків, нібито глибоко закоріненими в українській культурі; спеціальними «соціотехнічними та пропагандистськими заходами» українських шовіністичних організацій, підкріпленими агресивною ідеологією, на яку жваво відгукувалися українці; надмірним лібералізмом польської влади, що заохочував терористів.

Усе це нібито створювало сприятливий ґрунт для зростання «українського фашизму»: «Якщо спочатку крайній націоналістичний – фашистський – рух був тільки однією з багатьох українських політичних течій, то з часом ця течія стала провідною». Кулінська бездоказово стверджує, що українські націоналісти від самого початку планували етнічну чистку щодо поляків: «Перший і другий виступи УВО (1922 і 1930 роки. – О. З.), які полягали в масових підпалах польського майна, грабунках і поодиноких убивствах, були лишень репетицією планованої етнічної чистки»¹¹⁰.

Цій діяльності не зуміла, а може й не хотіла протистояти польська «ліберальна» влада, зокрема поборники «санації». У своїй неприязні до табору Юзефа Пілсудського дослідниця доходить до фантастичного

припущення, ніби пілсудчики, а надто волинський воєвода Генрик Юзефський, планували зукраїнізувати поляків на кресах і поступово віддати ці землі українцям¹¹¹ .

Слабкість Польщі в боротьбі з українським націоналізмом Кулінська пояснює в дусі орієнталістського дискурсу, протиставляючи питомо західну, християнську ментальність поляків агресивності й безоглядності українців – типово східного народу: «Стосунки Польщі зі Сходом постійно виливаються у драматичний зудар двох ментальностей, який найчастіше робить польську сторону беззахисною. Поляки від природи прагнуть порозуміння і згоди – як нині, так і в минулому. Сусіди, однак, сприймають польську поступливість і лібералізм як ознаку слабкості. Це, як і надто коротка й вибіркова пам'ять поляків, є нашою спільною національною вадою»¹¹² .

Одиноким порятунком для Польщі мала б стати нещадність до ворогів, тому авторка висловлює жаль, що смертний вирок Степанові Бандері та його спілникам так і не виконали. Результати такої м'якості були катастрофічними. У полемічному запалі авторка навіть стверджує, що організація, яка опанувала серця й душі українців з допомогою ідеології фашистського типу, «перемогла» польську державу (вельми втішна для ОУН оцінка)¹¹³ .

Найбільша вада монографії Люцини Кулінської – не в неприхильному ставленні до українців, а в невідповідності стандартам наукового історіописання. Авторка відтворює застарілі історіографічні міти, тенденційно добирає факти, повторює штампи радянської та польської комуністичної історіографії, зокрема багатослівно пише про підтримку, яку надавала крайньому націоналізму Греко-католицька церква, й ігнорує конфлікти між ГКЦ і націоналістами¹¹⁴ .

Взагалі з розпадом радянської історичної школи давня концепція союзу ГКЦ і крайнього націоналізму не зникла. Вона здобула продовження також у статті севастопольського політолога Антона Шеховцова «Хрестом і мечем: “клерикальний фашизм” у міжвоєнній Західній Україні», опублікованій у спецвипуску солідного

англомовного журналу (незабаром цей випуск вийшов окремою книжкою)¹¹⁵. У ній автор намагається обґрунтувати кілька тез: 1) український націоналізм Дмитра Донцова й ОУН був різновидом фашизму; 2) у ГКЦ панувала течія, що прагнула союзу з українським фашизмом для знищення комунізму й розглядала ОУН як інструмент експансії греко-католицизму на схід; 3) у середовищі ГКЦ існувала також впливова група «клерикальних фашистів» (о. Микола Конрад та інші прихильники «християнського націоналізму»), яка мала на меті не просто союз, а синтез українського католицизму і фашизму.

У статті Шеховцова є слушні спостереження. Наприклад, він має рацію в тому, що головним каменем спотикання у відносинах Церкви з інтегральними націоналістами було їхнє прагнення поставити націю на місце Бога – іншими словами, тенденція до перетворення націоналізму на політичну релігію. Правда й те, що окремі представники духовництва вважали можливим і бажаним союз із націоналізмом на платформі антикомунізму й антилібералізму за умови, якщо націоналісти відмовляться від цього свого прагнення¹¹⁶. Однак, доводячи існування українського «клерикального фашизму», автор вдається до вельми вибіркового цитування джерел і довільної їх інтерпретації. Загалом, на мою думку, йому не пощастило переконливо довести жодної з висунутих у статті тез¹¹⁷.

Новий сплеск дискусій про «український фашизм» в останні три-чотири роки більше стосується політики історичної пам'яті, ніж історії як такої. Суть суперечки в її крайніх виявах зводиться до питання, ким були діячі ОУН: героями національно-визвольної боротьби, яким слід ставити пам'ятники й на чиєму прикладі варто виховувати молодь, а чи фашистськими злочинцями, яких треба рішуче засудити. Утім, деякі учасники дискусій вдавалися й до поважної історичної та політологічної аргументації.

Аргументи прихильників зарахування ОУН до фашистських рухів можна стисло підсумувати словами Івана Химки: «Годі сумніватися, ОУН справді була типово фашистською організацією, і про це свідчить купа ознак: її принцип “вождизму” (Führerprinzip), її прагнення заборонити решту політичних партій і рухів, її гасло у фашистському

дусі (“Слава Україні! Героям Слава!”), її червоно-чорний прапор, її салютування піднесеною рукою, її ксенофобія й антисемітизм, її культ насильства та її захоплення Гітлером, Мусоліні й іншими вождями фашистської Європи. Що тут не фашистське?»¹¹⁸ .

Контраргумент опонентів про національно-визвольний характер боротьби ОУН Химка не вважає істотним. Він риторично запитує: «Хіба та обставина, що ОУН була ще й національно-визвольним рухом, робить її не фашистською? Усташі теж були національно-визвольним рухом – то вони теж не фашисти? В’єт Конг був національно-визвольним рухом – і тому не був комуністичним?»¹¹⁹ .

Химчині міркування перефразовує Тарас Курило, полемізуючи з моєю статтею¹²⁰ :

«Якщо фашизм – це не лайливе слово, а ідеологія, з чим ми з паном Зайцевим погоджуємося, то чому тоді фашисти не можуть боротися за незалежність своїх націй? Зрештою, ми знаємо, що комунізм також передусім орієнтований на врегулювання вже наявної держави, відповідно до власних ідеологічних засад. Чи означає це, що ми не повинні вважати комуністичними численні антиколоніальні комуністичні рухи країн Третього Світу, які в середині минулого століття спочатку боролися за створення держави, а вже тоді будували комуністичний устрій у ній? Невже Мао Цзедун не був комуністом до 1945 року?»¹²¹

Курило також намагається довести, що оунівці самі ідентифікували себе з фашизмом¹²² . Схожі погляди поділяє Антон Шеховцов. На його думку, фашизм – це ідеологія, яка може бути притаманною політичним рухам як державних, так і бездержавних націй. «Національно-визвольна боротьба» (автор бере цей термін у лапки) за своєю природою є неідеологічною, її провадили й ліберали, й комуністи, й ісламісти. Тож немає підстав відмовляти фашистам у праві боротися за національне визволення, а оунівцям – у праві бути справжніми фашистами¹²³ .

Хоч аргументи прихильників концепції «українського фашизму» часто не є вільними від політичної тенденційності, вони все ж спираються на аналіз певних висловлювань і дій українських націоналістів та деякі авторитетні інтерпретації фашизму, тож ця проблема заслуговує на поважне обговорення. У наступних розділах, особливо в підрозділі 5.5, я спробую продемонструвати, що згадана концепція більшою мірою заводить на манівці, ніж допомагає зрозуміти природу українського інтегрального націоналізму.

1.1.4. Інтегральний націоналізм недержавної нації

Ще у 1920–1930-х роках чимало публіцистів і з націоналістичного табору, і з-поміж його критиків, вказуючи на певну схожість радикального напрямку українського націоналізму з фашизмом, націонал-соціалізмом, французьким інтегральним націоналізмом тощо, не ототожнювали його з одним із цих рухів, а розглядали їх усі як різновиди всесвітнього феномена – націоналізму нового типу, який називали «модерним», «новітнім», рідше – «інтегральним», а також «неонаціоналізмом» або «паннаціоналізмом».

У 1950-х роках такий підхід використав американський історик і політолог Джон Армстронг у монографії «Український націоналізм, 1939–1945», яка згодом витримала кілька перевидань¹²⁴. У ній він уперше застосував концепцію інтегрального націоналізму Карлтона Гейза¹²⁵ до українського націоналістичного руху часів Другої світової війни, коротко розглянувши й міжвоєнний період. Як і Гейз, Армстронг уважав, що саме інтегральний націоналізм забезпечив ідеологічну платформу для фашизму Мусоліні, для піднесення нацистської партії в Німеччині й для низки ультранаціоналістичних партій Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. Інтегральним був і націоналізм Донцова, який він з успіхом поширював серед галицької молоді, однак ця ідеологія, на думку Армстронга, мала ряд особливостей: 1) через брак можливості відкритої опозиції наголос на силі, властивий для інтегрального націоналізму, виражався в підтримці тероризму; 2) позаяк української держави, яка була б носієм «національного ідеалу», не існувало багато важили «чисті» національна мова та культура; 3) відсутність держави, яка своїми легальними структурами підтримувала

би національні прагнення українців, й опозиція до наявних держав спричинювали культ нелегальности; 4) ірраціоналізм і романтизм українців були спонтаннішими та щирішими, ніж цинічне відкидання раціоналізму італійцями і німцями; 5) бездіяльність старшого покоління та його готовість співпрацювати з польськими «окупантами» підсилювали природну тенденцію інтегрального націоналізму покладатися на молодь і відкидати поміркованість старших¹²⁶. Зауважмо, однак, що ці особливості, надто перша і третя, були характерними не для доктрини Донцова, а для ідеології ОУН, яка сформувалася під його впливом¹²⁷. Усі їх тією чи тією мірою зумовила відсутність української національної держави. Отже, тип ідеології, який описав Армстронг, – це інтегральний націоналізм недержавної нації.

У статті «Колабораціонізм у Другій світовій війні: інтегрально-націоналістичний варіант у Східній Європі» Армстронг провів паралелі між трьома націоналістичними рухами недержавних народів – ОУН, хорватськими усташами та словацькими глінківцями – й на цьому прикладі продемонстрував відмінності східноєвропейського інтегрального націоналізму від фашизму, а також вказав на різні мотивації колабораціонізму політиків державних і недержавних націй у роки війни¹²⁸.

Праці Джона Армстронга мали великий вплив на історіографію українського націоналізму, а термін «український інтегральний націоналізм» здобув широке визнання. Щоправда, деякі історики вважали український інтегральний націоналізм різновидом фашизму, але більшість вказували на принципові розбіжності між цими рухами.

Чималий внесок в інтерпретацію українського інтегрального націоналізму зробив професор Американського університету у Вашингтоні й Альбертського університету в Едмонтоні Іван Лисяк-Рудницький. Його праці й оцінки великою мірою спиралися на власний досвід: він належав до тих нечисленних українських студентів, які у 1930-ті роки уважно прочитали «Листи до братів-хліборобів» та інші праці Липинського, й це стало для них антидотом до впливу Донцова й інших крайніх націоналістів. Крім того, на

формування світогляду науковця сильно вплинули родина Рудницьких з її ліберально-консервативними традиціями, зокрема мати, Мілена Рудницька, й дядько Іван Рудницький (Кедрин), але найбільше – Осип Назарук, який довгий час був наставником молодого історика¹²⁹.

Лисяк-Рудницький не написав монографії, як Армстронг, але його статті містили влучні оцінки, які справили помітний вплив на історіографію, зокрема, ймовірно, на погляди Армстронга. В енциклопедичній статті «Націоналізм» Лисяк-Рудницький твердив:

«Найближчих родичів українського націоналізму¹³⁰ слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obyz Narodowo-Radykalny) тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безпосередніх впливів з боку відповідних чужоземних зразків»¹³¹.

У цьому уривку не зовсім ясно, що означає словосполучення «партій цього типу» – фашистського типу чи якогось ширшого типу політичних рухів, до якого належали й фашизм, і східноєвропейські партії, що їх згадав історик. У всякому разі, цю цитату не раз використовували для спростування тези про тотожність українського інтегрального націоналізму фашизмові. Однак сам Лисяк-Рудницький не надто наполягав на самобутності українського інтегрального націоналізму й наприкінці життя вважав за можливе прямо ідентифікувати його як український варіант фашизму¹³², а про Донцова писав, що той «усім своїм авторитетом спрямовував український націоналізм у фашистське русло»¹³³.

Утім, науковець, безперечно, мав рацію в тому, що український інтегральний націоналізм доцільно вивчати в соціально-економічному та культурному контексті Східної Європи і що надмірне захоплення поверховими паралелями з класичними фашистськими рухами може завести на манівці.

Найґрунтовнішим дослідженням розвитку ідеології Донцова донині залишається моноґрафія Михайла Сосновського¹³⁴. Простеживши ідейно- політичну еволюцію Донцова впродовж усього його життя, автор дійшов висновку, що «Донцов розвинув на українському ґрунті ідеологію т. зв. інтегрального націоналізму, відкидаючи демократію, концепцію народоправства і пропонуючи на це місце антидемократичну систему політичного й соціального ієрархізму на чолі з “правлячою кастою” як єдиного і виключного виразника національної волі»¹³⁵.

Багато уваги Сосновський приділив проблемі фашистських впливів на ідеологію Донцова та її спільним із фашизмом рисам. Він уважав, що «чинний націоналізм» Донцова підпадає – *mutatis mutandis* – під дефініцію, що її дав фашизмові німецький історик Ернст Нольте¹³⁶. Заперечуючи, що Донцов копіював фашизм, дослідник водночас відзначав тотожні елементи «чинного націоналізму» й фашизму: волюнтаризм як філософську основу, елітаризм, прагнення до «духовного переродження» своїх суспільств, відкидання демократії, лібералізму, соціалізму, апотеозу «сильної людини», «чину для чину», «ініціативної меншости», «вождівського принципу» тощо. Сосновський убачав схожість «чинного націоналізму» не лише з фашизмом, а й з «Французьким чином» («Action Francaise»), з творами Мориса Бареса та Шарля Мораса¹³⁷. Відзначивши вплив ряду західноєвропейських мислителів на Донцова, автор зробив симптоматичну ремарку: «Під їхніми впливами формувалася доктрина фашизму, в тому числі й доктрина “чинного націоналізму” Донцова»¹³⁸ (курсив мій – О. З.).

На жаль, Сосновський не зупинився докладніше на питаннях типології, обмежившись аналізом ставлення Донцова до фашизму.

Проблему ідейних джерел українського інтегрального націоналізму доволі докладно розробив у своїй першій моноґрафії майбутній професор Колумбійського й Ратгерського університетів Олександр Мотиль. Він, зокрема, здійснив порівняльний аналіз ідеологій ОУН, французького інтегрального націоналізму, італійського фашизму й

українського консерватизму гетьманського типу. За Мотилем, таке порівняння є цілком виправданим, бо, по-перше, всі чотири ідеології майже одночасно здобули широкий вплив; по-друге, українські націоналісти були знайомі з іншими трьома ідеологіями, часом захоплювались ними; й, нарешті, головні елементи українського інтегрального націоналізму – концепції органічної нації, всемогутньої корпоративної держави, провідної ролі селянства – спершу з'явилися в інших ідеологіях. У певному сенсі український інтегральний націоналізм можна розглядати як синтез згаданих ідеологій¹³⁹.

На Мотилеву думку, спільними для фашизму й українського націоналізму були такі ідеї: глорифікація нації та держави; вічна боротьба як сенс життя; звеличування мілітаризму й імперіялізму; воля та віра як рушійні сили історії; чин як спосіб розв'язання всіх проблем; нація як живий організм; окрема особа і соціальний клас як органічні частини нації; абсолютне відкидання марксизму й комунізму; прихильність до державно регульованого капіталізму; підпорядкування соціальних конфліктів національній єдності й регулювання класової боротьби; авторитарна, ієрархічна й корпоративна держава та соціальна структура; тоталітарна національна ідеологія; тоталітарна політична еліта¹⁴⁰.

Однак Олександр Мотиль не вважає український інтегральний націоналізм справжнім фашизмом. Він погоджується з діячем ОУН Євгеном Онацьким, який наголошував, що фашизм, на відміну від українського націоналізму, був ідеологією державної нації. Крім того, дослідник вказує на ще одне, фундаментальне, на його думку, розходження: італійські фашисти вважали, що без держави немає нації і що саме держава створила націю, натомість українські націоналісти твердили, що нація створює державу як оптимальну форму свого існування.

«Природно, той, хто ігнорує ці засновки як неістотні й зосереджується лише на тому факті, що обидва рухи були антимарксистськими й авторитарними (як міг би зробити Ернст Нольте), може висувати, що український націоналізм справді був формою фашизму. Та якщо живити цей останній термін у точному значенні, а не просто як

синонім тоталітаризму (в марксистському чи антимарксистському різновиді), то засадниче філософське розходження стосовно відношення нації та держави буде визначальним для співвідношення націоналізму ОУН і фашизму»¹⁴¹.

У 1990-х роках праці Джона Армстронга, Івана Лисяка-Рудницького, Михайла Сосновського, Олександра Мотиля й інших західних дослідників справили сильний вплив на розвиток досліджень українського націоналізму в Україні. При цьому місцеві історики уточнювали й переглядали окремі теоретичні побудови заокеанських колег. Ярослав Грицак і Кость Бондаренко піддали частковій ревізії погляди Лисяка-Рудницького на український націоналізм міжвоєнної доби та його «родичів». Вони слушно зауважили, що «аграрний» характер українського інтегрального націоналізму не є достатньою підставою, щоб уважати його чимось принципово відмінним від фашизму, адже й міжвоєнна Італія, за винятком її північного регіону, здебільшого була аграрною країною, не кажучи вже про Іспанію та Португалію, де також сформувалися політичні рухи фашистського типу¹⁴². Бондаренко, як я вже згадував, прямо зараховував ОУН і деякі інші українські організації до фашистських.

Інакше розв'язує цю проблему Грицак, який у своєму «Нарисі історії України» не лише коротко простежив історію радикального українського націоналістичного руху в міжвоєнну добу, а й розглянув питання його типології. Він дійшов висновку, що ОУН не варто ідентифікувати з фашистськими рухами як такими: вона радше належала до радикальної правиці (згідно з типологією авторитарного націоналізму, яку запропонував Стенлі Пейн)¹⁴³. Історик вказав на дві засадничі відмінності між оунівським і фашистським рухами: 1) расова ідеологія не важила в українському випадку так багато, як у німецькому: ідеологи ОУН «ніколи не мали на думці співвідносити завдання українського руху з цілями “слов'янської раси”»; 2) хоч ОУН і були притаманні певна байдужість до релігії та навіть антиклерикалізм, ці аспекти її ідеології ніколи не набирали ознак антихристиянства. Очевидно, однак, що ці риси відрізняли ОУН від нацизму, а не від італійського фашизму.

Чинником, який, на думку Грицака, унеможливив перетворення українського націоналізму міжвоєнного й воєнного часу на повноцінний фашистський рух, був його національний характер. «Реалізація кінцевих цілей нацистського руху була величезною загрозою для самого існування українців як нації. Тому “український” фашизм, так само, як фашизм “польський”, “чеський” та ін., були суперечністю в поняттях». Що ж до спільних рис, притаманних ОУН і фашизмові, то вони, з погляду історика, впливали радше із загальнототалітарного, аніж із специфічно фашистського характеру українського націоналізму¹⁴⁴.

Цю думку поділяє Георгій Касьянов, який, коментуючи ототожнення ідеології ОУН із фашизмом, зауважив:

«Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації [...], то з не меншим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями.

Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом у світогляді, ідеології і, часом, політичній практиці, ОУН не можна зараховувати ні до фашизму, ні до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами), ототожнювати їх»¹⁴⁵.

Отже, супротивники ототожнення ОУН із фашизмом здебільшого не заперечують їхніх спільних ознак, проте вважають їх не специфічно фашистськими, а характерними для будь-яких рухів тоталітарного чи фундаменталістського штибу. А головну відмінність найчастіше вбачають у національно-визвольному спрямуванні боротьби ОУН. Той-таки Касьянов нагадує про засадничу розбіжність, яка не дає змоги ототожнювати український «інтегральний націоналізм» із нацизмом і фашизмом: він «був ідейною течією і політичним рухом *бездержавної нації*, а якщо формулювати коректніше, нації, яка щойно втратила державність»¹⁴⁶.

Увагу Георгія Касьянова привернула моя теза про те, що «фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномена, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом»¹⁴⁷. Історик назвав її «цікавою пропозицією», але висловив застереження щодо терміну «тоталітарний», який, на його думку, «радше стосується певної державної політики, ніж діяльності бездержавної політичної групи»¹⁴⁸. (Він міг би адресувати це застереження й собі, бо в тій самій праці характеризує «чинний» націоналізм Донцова як «варіант радикального, тоталітарного націоналізму», а трохи далі пише, що «український радикальний націоналізм мав виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху»¹⁴⁹). Насправді термін «тоталітарний» уживають у літературі в різних значеннях, зокрема і для характеристики ідеології, стилю й організаційних засад деяких політичних рухів, байдуже державних чи бездержавних. Однак сьогодні я б дещо уточнив свою позицію: український інтегральний націоналізм став тоталітарним не відразу, а з середини 1930-х років¹⁵⁰.

Касьянов розрізняє «інтегральний націоналізм» ОУН і близький до нього, але дещо відмінний «донцовський» або «чинний» націоналізм: перший «пропонував певну *конструктивну* політичну програму і риси систематизованого світогляду, політичної доктрини», натомість другий «був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми, і він не дав виробленої світоглядної системи»¹⁵¹. Розрізнення певною мірою слушне в тому, що стосується наявності конструктивної політичної програми в ОУН та її відсутності в Донцова. Проте я спробую показати, що Донцов мав цілком вироблену світоглядну систему, а його погляди 1920–1930-х років становили доволі послідовну доктрину. Крім того, незрозуміло, чому, на думку, Касьянова, тільки націоналізм ОУН був «інтегральним», а «чинний націоналізм» Донцова – ні. З мого погляду, це були дві відмінні течії українського інтегрального націоналізму (була ще й третя – «творчий націоналізм» ФНЄ).

На відміну від Георгія Касьянова, який зосередився на ідеології ОУН, історик-архівіст Анатолій Кентій займався переважно реконструкцією її подієвої історії. Від багатьох інших дослідників історії ОУН, які впадали або в апологетику, або ж у «викривальну» тенденційність, його відрізняли намагання уникати таких крайнощів, а натомість максимально спиратися на джерела, насамперед архівні. Результатом стала низка доволі ґрунтовних монографій – щоправда, зіпертих на обмежену джерельну базу – переважно на документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), в якому працював науковець¹⁵².

Серед інших питань Кентій розглянув проблему впливу фашизму на український націоналізм і дійшов такого висновку:

«Не заперечуючи впливу фашистських ідей на теорію, ідеологію й практику українського націоналізму під «фірмою» ОУН, не слід при цьому ототожнювати український націоналістичний рух з націонал-соціалізмом і фашизмом. Між ними була одна суттєва відмінність. Якщо два останні рухи були покликані до життя кризою демократичних інститутів і загрозою комуно-соціалістичних революцій, які, втім, не становили реальної небезпеки національно-державницьким інтересам Німеччини та Італії, то український організований націоналізм зародився насамперед з потреби об'єднати розпорешені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності з усіма окупантами українських земель»¹⁵³.

Деякі історики в Україні й за кордоном зверталися до питання про відносини українського інтегрального націоналізму з Греко-католицькою церквою¹⁵⁴. У зв'язку з цим заслуговують на згадку праці Василя Стефанова й Олега Бегена¹⁵⁵, в яких взаємини між ГКЦ і націоналістичним рухом розкрито найдокладніше, хоч багато аспектів цієї проблеми все ще не опрацьовано як слід.

Нові ґрунтовні праці про український націоналізм міжвоєнної доби з'явилися в Польщі. Найретельнішим дослідженням довоєнної історії ОУН стала монографія Романа Висоцького «Організація українських

націоналістів у Польщі в 1929–1939 роках»¹⁵⁶, підготована на основі докторської дисертації, захищеної в Університеті Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні. Безсторонність автора, відсутність у книжці будь-яких політизованих оцінок різко контрастували з тенденційністю націоналістичної (як української, так і польської) історіографії та «викривальної» літератури. Це викликало різку критику монографії з боку істориків, які спеціалізувалися на викритті «злочинности» ОУН. Віктор Поліщук у розлогій полемічній рецензії схарактеризував книжку Висоцького як «підручник українського націоналіста»¹⁵⁷, Люцина Кулінська закидала авторові брак ретельности й бажання відбілити ОУН¹⁵⁸, а Анджей Зємба назвав його монографію «меморіялом на честь і славу ОУН»¹⁵⁹. Насправді ж академічний рівень праці Висоцького набагато перевершує рівень писань більшости його критиків (це не стосується Зємби, чия не позбавлена тенденційности монографія про Українське пресове бюро в Лондоні є доволі ґрунтовною). Вадою цієї книжки є те, що, детально описуючи події, структури, зміст документів та ідеологічних праць, автор майже не вдається до ширших узагальнень, інтерпретацій, порівнянь з іншими європейськими політичними рухами.

Томаш Стрик у монографії «Українська національна ідея міжвоєнного періоду» присвятив великий розділ ідеології Донцова¹⁶⁰. Він виділив кілька етапів в еволюції розуміння нації Донцовим між 1913 і 1943 роками: нація як знаряддя поступу – Україна як чинник революції (1913–1914), нація як держава – Україна як частина Mitteleurop’и (1914–1918), нація як історичне завдання – Україна як бастион Європи («Підстави нашої політики», 1921), нація як воля – Україна як маніфестація сил природи (1922–1933, передовсім «Націоналізм»), нація в плані «фашизму» – Україна як Sturm und Drang епохи (1933–1939), нація як тривання – Україна як конгломерат рас («Дух нашої давнини», 1943)¹⁶¹. На думку науковця, підтримуючи «фашизм» і часом просто ототожнюючи його з націоналізмом, Донцов укріпив головний мотив своєї ідейної еволюції: солідаризацію з ідеєю, яка на конкретному історичному етапі мала дедалі ширшу суспільну підтримку, а отже найбільші шанси на перемогу в політичній боротьбі. Фашизм він розглядав як політичну силу, здатну викликати

загальноєвропейський конфлікт і тим самим визволити Україну з-під влади більшовиків¹⁶². У підсумку Стриєк погодився з твердженням, що націоналізм Донцова був інтегральним, бо «націоналізм цього типу полягає у визнанні нації єдиною цінністю, що не підлягає обмеженням, тобто такою, без якої не можуть з'явитися будь-які інші цінності»¹⁶³.

У статті «Європейськість Донцова, або Про особливі риси ідеології українського націоналізму»¹⁶⁴ Томаш Стриєк уточнює: ідеологом т. зв. інтегрального націоналізму Донцов був від середини 1920-х років до кінця Другої світової війни. У 1930-х роках він захоплювався фашизмом і його моделлю влади, яку вважав найвідповіднішою «кастовому суспільству». Таку модель, що її Донцов виводив з давньоруської державної традиції, доповнивши її концепцією расового походження як чинника формування еліти, він прагнув прищепити на українському ґрунті. З цього дослідник висновує, що «немає підстав відмовляти Донцову у званні прихильника фашизму, однак не можна забувати, що це був фашизм східно- чи ентральносхідноєвропейський і що Донцов був популяризатором ідеї, а не творцем фашистського руху в Україні»¹⁶⁵. Стриєк не вважає, що національний фашизм є неможливим тому, що програми Мусоліні й Гітлера спиралися на універсалістські та расові, а не на національні критерії організації людства. Цей аргумент (що його дослідник приписує Ярославу Грицакові¹⁶⁶) не можна застосувати до Донцова, який просто не здавав собі справи з універсалістських і антинаціональних наслідків, що впливали з фашистської ідеології¹⁶⁷.

Розвиваючи тезу Івана Лисяка-Рудницького про «найближчих родичів» українського націоналізму, Томаш Стриєк порівнює ідеї Донцова з поглядами ідеологів румунського легіонерського руху Мірчі Еліаде й Корнеліу Кодряну та ідеологів хорватського націоналізму Анте Старчевіча й Анте Павеліча й саме в останнього, попри вбогість його філософської ерудиції, знаходить найбільшу ідейну близькість до українського мислителя¹⁶⁸.

В есеї, написаному для часопису «Україна модерна», Стриєк долучився до дебатів про природу ідеології та практики ОУН. На його

думку, впродовж 1930-х – початку 1940-х років ОУН еволюціонувала в напрямі фашизму й врешті-решт переступила межу, яка відділяє авторитарну правницю від фашистської. Автор застосовує два критерії фашизації: 1) засвоєння ідеологічних і структурних рис фашистських партій Німеччини й Італії; 2) перебирання фашистських політичних методів, зокрема масового насильства щодо національних меншин та інтелектуальних еліт, не пов'язаних з цим рухом. За першим критерієм ОУН у 1933–1941 рр. зайшла «настільки далеко, що визнання її представницею загального фашизму (*generic fascism*) виглядає доволі обгрунтованим». Що ОУН (бандерівці) перейняла фашистські методи, свідчать, на Стрийкову думку, участь її членів у хвилі єврейських погромів улітку 1941 року й акція винищення поляків на Волині й у Східній Галичині в 1943–1944 роках, яку організували, на переконання автора, ті ж таки бандерівці. У перший період свого існування (1929–1933) ОУН була інтегрально-націоналістичною партією, а далі пройшла у своєму розвитку до фашизму й від нього три фази: 1) рецепції (1933–1941), впродовж якої ОУН, залишаючись на «базовій», інтегрально-націоналістичній платформі, еволюціонувала від авторитарної до фашистської правниці; 2) реалізації (1941–1944), коли обидва крила організації – бандерівське й мельниківське – перетнули межу між авторитарною правницею та фашизмом; 3) регресу (1944–1945), коли оунівці свідомо відійшли від фашизму. Що ж до Донцова, то його автор тепер однозначно зараховує до «фашистського націоналізму, або фашизму, що зберігає національні риси»¹⁶⁹.

Як бачимо, між 2000 і 2012 роками в поглядах Томаша Стрийка на український інтегральний націоналізм відбулося помітне зміщення акцентів у бік концепції «українського фашизму», однак модель, яку він запропонував, вигідно відрізняється динамізмом від статичних підходів Віктора Поліщука, Богуміла Грота й інших авторів, для яких ОУН була фашистською ледь не впродовж усього її існування. Ця модель певною мірою відбиває реальну еволюцію ОУН, хоч я не погоджуюся з тезою, що в 1941–1944 роках ОУН (байдуже, бандерівська чи мельниківська) пройшла фашистську фазу розвитку. Утім, розгляд цього питання виходить за хронологічні межі мого дослідження.

Підсумовуючи цей стислий огляд, мушу констатувати, що загальноновизнаної інтерпретації радикальної течії українського націоналізму міжвоєнної доби не існує. Якщо радянську теорію «українського буржуазного націоналізму» нині не підтримує жоден поважний історик, то три інші головні інтерпретації й далі розвиваються, й між ними точиться боротьба, яка незрідка виходить за рамки академічних дискусій. Поділяючи загалом концепцію інтегрального націоналізму, я, проте, вважаю, що потребує уточнення як сама теоретична модель, так і її застосування для вивчення українського руху.

Чимало питань заслуговують на глибше дослідження, зокрема ставлення й типологічне відношення українського інтегрального націоналізму до фашизму, співвідношення тоталітарних і визвольних елементів у націоналістичному русі, його мітологічні та (псевдо)релігійні аспекти, діяльність та ідеологія низки націоналістичних організацій, зокрема Української партії національної роботи, Легії українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді, Фронту національної єдності. Крім того, дослідники досі недостатньо брали до уваги європейський контекст, без урахування якого годі намагатися адекватно зрозуміти розвиток українського націоналізму в міжвоєнну добу.

1.2. Джерельна база

Використані в цій праці джерела доцільно поділити на кілька груп: 1) ідеологічні й доктринальні праці, політична публіцистика; 2) документи політичних і громадських організацій; 3) листування; 4) документи правоохоронних і судових органів; 5) інформаційні матеріали преси; 6) мемуари.

1. З огляду на завдання дослідження, найважливішими для мене були джерела першої групи. До них належать насамперед твори ідеологів і теоретиків українського інтегрального націоналізму – Дмитра Донцова, Миколи Сціборського, Юліяна Вассіяна, Дмитра

Андрієвського, Володимира Мартинця, Степана Ленкавського, Ярослава Стецька, Дмитра Штикала, Ореста Чемеринського, Миколи Шлемкевича й ін. Ці твори публікувалися в націоналістичних журналах і газетах 1920–1930-х років, а також окремими книжками та брошурами. Згодом деякі з них, особливо праці Донцова, не раз перевидавали. Слід застерегти, що книжки і статті Донцова міжвоєнного часу в пізніших перевиданнях на Заході часто зазнавали суттєвого редагування. Зокрема, з них було вилучено більшість схвальних відгуків про фашизм і його лідерів, деякі антисемітські випадки. Тому, як слушно зауважив Ярослав Дашкевич, «до еміграційних перевидань 40–80-х рр. необхідно підходити з великою обережністю, навіть з підозрінням»¹⁷⁰. Щоб отримати адекватне уявлення про тогочасні погляди Донцова, слід звертатися до перших видань, тим паче, що й у незалежній Україні його твори перевидавали здебільшого з еміграційних публікацій і без належного текстологічного дослідження. Винятком став виданий у 2001 році перший (і, на жаль, єдиний) із запланованих п'яти томів творів Донцова (упорядник Олег Баган, науковий редактор Ярослав Дашкевич): тут за основу взято перші видання «Підстав нашої політики» й «Націоналізму», а редакторські зміни полягали лише в наближенні правопису текстів до норм сучасної ортографії¹⁷¹. Аналізуючи обидві згадані праці, я користувався саме цим виданням з огляду на його доступність. Нещодавно проєкт відродився в новій формі, й на час написання цих рядків уже з'явилися перші два томи «Вибраних творів» Донцова, які впорядкував той-таки Баган¹⁷².

Вивчаючи ідеологію та практику підпільних організацій, зокрема ОУН, не можна обмежуватись лише опублікованими текстами, в яких організація являла своє «обличчя» реальним і потенційним прихильникам. Слід брати до уваги також документи для внутрішнього вжитку – реферати, записки й інші праці, авторами яких були переважно не ідеологи, а «практики», що розробляли стратегію і тактику націоналістичного руху та воєнну доктрину ОУН, як-от Михайло Колодзінський, Іван Габрусевич, Осип Бойдуник та інші. Частина цих праць пізніше з'явилися друком, але багато з них досі доступні лише в архівах. Із цих останніх найважливішими для нашої теми є дві роботи Колодзінського: реферат «Українська

націоналістична військова доктрина» та його головна праця «Воєнна доктрина українських націоналістів», які зберігаються в Архіві ОУН у Києві¹⁷³, як і чимало інших документів цього роду. Першу частину «Воєнної доктрини» (десь чверть загального обсягу) було видано під назвою «Українська воєнна доктрина» циклостилним друком у Кракові в 1940 році¹⁷⁴ – через рік після загибелі автора, а 1957 року перевидано в Торонті накладом Товариств колишніх вояків УПА в Канаді і США¹⁷⁵. Долю інших частин донедавна вважали невідомою¹⁷⁶ й лише кілька років тому їх було виявлено в Архіві ОУН. «Воєнна доктрина» охоплює істотно ширше коло ідеологічних і світоглядних питань, ніж можна судити з її назви, й заслуговує на ретельне дослідження як важливе джерело не тільки з історії формування воєнної доктрини ОУН, а й з інтелектуальної історії організованого українського націоналізму загалом.

У книжці використано також праці критиків інтегрального націоналізму, які належали до інших політичних таборів або були незалежними теоретиками, – консерваторів Вячеслава Липинського, Осипа Назарука, о. Миколи Конрада, комуніста Осипа Крїлика, радянофіла Антона Крушельницького, соціялістів Карла Коберського, Володимира Левинського, лівого ліберала Ольгерда Бочковського й інших.

2. Другою за важливістю групою джерел з історії українського інтегрального націоналізму є документи політичних і громадських організацій, насамперед ОУН та її попередників, а також ФНС.

Одним із перших важливих видань програмних та інших ідеологічних і організаційних документів ОУН була збірка, яку видали Закордонні частини ОУН до 25-ї річниці організації¹⁷⁷ 166. Дві програми ОУН (1929 і 1939 роки) і невелика кількість інших документів організації ввійшли до другого тому документів та матеріалів з історії української суспільно-політичної думки, що їх впорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник¹⁷⁸. Найважливішою публікацією документів ОУН уже в незалежній Україні стала багатотомна серія, яку започаткував Провід ОУН 2002 року і яка виходить (щоправда, дуже повільно) у Видавництві імені Олени Теліги¹⁷⁹. Видані досі томи, що їх

упорядкували Юрій Черченко й Олександр Кучерук, містять переважно матеріали Архіву ОУН у Києві. Документи установчого Конгресу українських націоналістів видала Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (упорядник – Володимир Муравський)¹⁸⁰.

Більшість документів ОУН та її попередників ще не опубліковано, й вони зберігаються в архівах. Найважливішими є збірки вже згаданого Архіву ОУН у Києві¹⁸¹ та празького Музею визвольної боротьби України, фонди якого після Другої світової війни було частково перевезено в СРСР¹⁸². Нині празькі матеріали поділені переважно між двома установами – Центральним державним архівом громадських об'єднань (ЦДАГО) України та Центральним державним архівом вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. Частина документів залишилися у Празі (нині – в Центральному державному архіві, SUA); копії багатьох із них є в архіві Центру досліджень визвольного руху у Львові. Документів ФНЄ збереглося куди менше. Частина їх публікувалися у пресі цієї організації.

Із документів громадських організацій важливим для вивчення впливу фашизму на українську еміграцію є Статут Товариства фашизмознавства «Шлях майбутнього», який зберігається у варшавському архіві Дмитра Донцова¹⁸³.

3. Листування діячів націоналістичного руху важливе тим, що в листах, які за рідкісними винятками не призначалися для публікації, вони часто висловлювали свої погляди на різні проблеми набагато відвертіше, ніж в офіційних документах та опублікованих працях. Крім того, листування дає змогу простежити дискусії та розбіжності в поглядах, що їх лише зрідка виносили «на люди».

Частину листування Донцова з громадсько-політичними діячами та письменниками опублікувала й ретельно прокоментувала Галина Сварник¹⁸⁴. Правда, принаймні один з опублікованих листів викликає сумнів, чи справді його автором був Донцов. Йдеться про лист до Юрія Липи від 13 травня 1939 року з приводу планованого видання його книжки «Чорноморська доктрина»¹⁸⁵. Текстуальний і контекстуальний

аналіз цього документа змушує сумніватися в авторстві Донцова: 1) хоч у публікації стоїть підпис «Д. Донцов», насправді в архівному документі підпису немає¹⁸⁶; 2) в 1936 році Донцов порвав з Липою і викреслив його зі списку співробітників «Вістника», й про відновлення їхніх стосунків нічого не відомо; 3) видаються підозрілими нехарактерні для ділових листів Донцова звороти «від люблячого Вас серця», «міцно Вас цілую» (це після скандального розриву!); 4) ідейний зміст листа – адресована Липі пропозиція популяризувати «ідею федерації слав'янських народів з книг биття укр[аїнського] народу Костомарова, ідею слав'янського соціалістичного інтернаціоналізму Драгоманова, Подолинського», політику Центральної Ради щодо національних меншин, лібералізм у національних справах – різко контрастує з усім, що писав Донцов, починаючи з 1918 року. Фактично єдиною підставою для зарахування цього листа до епістолярної спадщини Донцова стало те, що його машинописна копія опинилася в архівній теці серед листування редактора «Вістника». Припускаю, що насправді автором листа міг бути Андрій Жук, директор видавництва «Хортиця» у Львові, в якому Липа опублікував свою попередню книжку – «Призначення України» і, ймовірно, там-таки планував опублікувати «Чорноморську доктрину». Ці міркування змушують утриматися від використання згаданого листа для реконструкції поглядів Донцова кінця 1930-х років¹⁸⁷.

Більшу частину листування Донцова міжвоєнного часу все ще не опубліковано, й вона зберігається в його варшавському архіві¹⁸⁸ (мікрофільмовані копії є в Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у Львові)¹⁸⁹.

Частково опубліковано й листування провідних діячів ОУН¹⁹⁰ – але більша частина того, що збереглося, доступна так само в архівах, насамперед у ЦДАГО України (ф. 268, оп. 1, спр. 174–182), ЦДАВО України (ф. 3833, оп. 3, спр. 1), Архіві ОУН у Києві, SUA.

4. Документи правоохоронних і судових органів великою мірою допомагають з'ясувати перипетії нелегальної діяльності націоналістичних організацій, що дуже важливо для розуміння контексту їхнього ідеологічного розвитку, й істотно меншою мірою –

самий цей розвиток. До них належать, зокрема, різного роду інформаційні повідомлення, звіти й аналітичні матеріали Відділу національностей і Українського реферату Відділу безпеки МВС про політичне життя національних меншин, зокрема української, або спеціально присвячені діяльності ОУН–УВО. Ці папери містять важливу інформацію, яка, однак, потребує критичного підходу через її тенденційність, неповноту, а часто – неточність. Цих документів опубліковано обмаль. Переважна більшість їх перебувають в Архіві нових актів у Варшаві, особливо в фондах МВС, МЗС і деяких закордонних посольств¹⁹¹, та в обласних державних архівах у містах, які в міжвоєнну добу були центрами воєводств Польщі, зокрема в Державному архіві Львівської області (ДАЛО), а також у ЦДІА України у Львові. У матеріалах ДАЛО великий масив інформації про український націоналістичний рух міститься у фондах Львівського воєводського управління, Львівської воєводської команди державної поліції тощо.

5. У періодичних виданнях 1920–1930-х років мене цікавили передовсім праці ідеологів та пропагандистів інтегрального націоналізму і його критиків, а також документи політичних і громадських організацій, тобто джерела першої та другої груп. Однак у пресі міститься також різноманітна інформація (поточно-хронікальна, особового характеру тощо), яка віддзеркалює історію розвитку українського націоналістичного руху, зокрема його інтелектуальну історію, взаємини з іншими політичними таборами, суспільством і державою. Двотижневик «Заграва» є важливим для вивчення появи й початкового періоду діяльності УПНР. Найважливішими пресовими органами «організованого націоналізму» були «Розбудова нації» (орган ОУН) і «Сурма» (орган УВО), які виходили відповідно в Чехословаччині та Литві. У Польщі ОУН легально випускала кілька неофіційних друкованих органів («Український голос», «Наш клич» тощо), нелегально – «Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ» і деякі інші видання. Діяльність ФНС відображено в його органах – «Перемозі», «Батьківщині» й ін. В роботі використано також українську пресу, яка не належала до табору інтегральних націоналістів, і деякі польські часописи.

6. Важливими джерелами з історії націоналістичного руху (більшою мірою – подієвої історії, а не історії ідей) є мемуари його учасників, зокрема колишніх діячів ОУН різного рівня – Осипа Бойдуника¹⁹², Ярослава Гайваса¹⁹³, Богдана Казанівського¹⁹⁴, Миколи Климишина¹⁹⁵, Зиновія Книша¹⁹⁶, Володимира Макара¹⁹⁷, Лева Ребета¹⁹⁸, Євгена Стахова¹⁹⁹. Аналітично-мемуарна стаття Зенона Пеленського у збірці на пошану Євгена Коновальця – один із найцікавіших і найбільш гідних довіри матеріялів про генезу ОУН²⁰⁰. Особливо цінними є записки Євгена Онацького, які містять його листування з провідними діячами ОУН, зокрема з Євгеном Коновальцем²⁰¹. Зі спогадів діячів інших партій найцікавіші належать колишньому членові Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Івану Кедрину (Рудницькому)²⁰² 191. Ясна річ, до цієї групи джерел слід підходити з особливою обережністю, адже більшість мемуарних текстів постали через багато років після описаних подій, коли погляди авторів уже багато в чому змінилися, чимало деталей стерлися з пам'яті, а на згадування одних обставин і «забування» інших немало вплинули політичні симпатії й антипатії мемуаристів.

2. Методологічні й теоретичні засади

2.1. Загальні методологічні зауваги

Цю працю написано в жанрі інтелектуальної історії (принаймні, такими були наміри автора). Термін «інтелектуальна історія» потребує пояснень. Довший час його вживали (й тепер часом уживають) як іще одне найменування історії ідей, однак після кризи цього напрямку в 1960–1970-х роках інтелектуальну історію почали розглядати як певну його альтернативу. Річ у тому, що «під “історією ідей” стали все частіше розуміти вивчення ідей як певних автономних абстракцій, що мають внутрішню логіку розвитку, безвідносно до інших видів людської активності або до того, що називають їх “соціальним контекстом”»²⁰³. Як реакція на таке звуження предмета дослідження постали нові підходи до інтелектуальної історії: її переосмислили як «історію інтелектуалів» та «соціальну історію ідей». Згодом на цьому ґрунті виникали (й виникають досі) нові й ще новіші підходи й напрями, але спільним для них усіх принциповим моментом залишається врахування «взаємодії, що існує між рухом ідей і їх зовсім не абстрактним історичним “середовищем”, тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких ідеї породжуються, перекручуються, модифікуються, розвиваються»²⁰⁴.

Водночас мушу наголосити, що цю працю написано *не* в дусі т. зв. «нової інтелектуальної історії» (яка вже не є новою) або «історіографічного постмодернізму», для якого

«першорядною проблемою [...] є визначення особливостей поетики тексту, тобто визначення способів конструювання історичних текстів. Об’єктом уваги читача й активним учасником комунікативного процесу «текст-читач» є не реальність історії як минулого, а реальність історії як оповіді. Змінюються дослідницькі завдання: пошук не об’єктивної позатекстової історичної реальності, а специфіки конструювання текстів як культурно- історичних артефактів, органічно пов’язаних і взаємозумовлених з текстуальним історичним контекстом»²⁰⁵.

Такий підхід може бути певною мірою корисним у вивченні історіографії, але в дослідженні ідеологічних рухів минулого його евристичні можливості є обмеженими. Утім, деякі аспекти цього підходу – як-от увага до історичного контексту (не тільки текстуального), аналіз дискурсивних стратегій автора досліджуваного тексту, тенденція до деконструкції суспільних, зокрема історіографічних, мітів – видаються плідними.

За внутрішньою класифікацією напрямів (жанрів) інтелектуальної історії²⁰⁶ пропонуване дослідження належить переважно до «проблемно-орієнтованого» напрямку, який вивчає розвиток «великих ідей», історію соціальних, наукових, культурних проблем. Однією з таких «великих ідей» є націоналізм, зокрема інтегральний націоналізм, про українську версію якого йдеться в цій праці. В окремих розділах, особливо в тих, які стосуються Дмитра Донцова, оповідь наблизатиметься до іншого жанру – «інтелектуальної біографії» або «історії інтелектуалів».

Не існує ані універсальної теорії, ані загальновизнаної методології інтелектуальної історії. Сучасна інтелектуальна історія, як і історична наука загалом, тяжіє до методологічного плюралізму. У зв'язку з цим перед істориком постає проблема вибору методологічного інструментарію. Вибір цей, утім, ніколи не є цілком довільним, а залежить від соціокультурної ситуації, в якій перебуває дослідник.

Найзагальнішою методологічною основою цього дослідження є *критичний раціоналізм*²⁰⁷ із його засадами спростовуваності (falsifiability), методологічного номіналізму, інтерсуб'єктивності, критики історизму тощо.

У вивченні інтелектуальної історії принципи критичного раціоналізму довели свою плідність, про що свідчить чималий і досі вплив праць засновника цього напрямку Карла Попера, зокрема його класичного твору «Відкрите суспільство та його вороги». Нині критичний раціоналізм не належить до лідерів інтелектуальної моди, але його перевага в тому, що він дає змогу бути стриманим оптимістом в оцінці наших пізнавальних можливостей і пропонує надійні, хоч і не

«абсолютно істинні», орієнтири в імлі релятивізму, в якій блукає сучасна гуманітаристика.

Серед загальних методологічних засад інтелектуальної історії особливо важливим є принцип, згідно з яким будь-який ідейний рух неможливо ґрунтовно дослідити, аналізуючи лише тексти, що постали в його межах: слід брати до уваги всю мережу інтелектуального дискурсу, в полі якого існував цей рух, його взаємодію з конкурентними дискурсами, а також суспільний і політичний контекст, причому не тільки національний. Це, зокрема, спонукає досліджувати український інтегральний націоналізм у компаративній площині, залучаючи до порівняння радикальні рухи тогочасної Європи, зокрема фашизм.

Варто пам'ятати також про небезпеку, на яку вказав французький історик Роже Шартьє: «Інтелектуальна історія не повинна дозволити спіймати себе в пастку слів [...] Виявляючи межі й відношення, що створили той об'єкт, який вона прагне досягнути, така історія (історія ідей, ідеологічних формацій, дискурсивних практик – назви тут не мають великого значення) буде здатна розглянути цей об'єкт, не зводячи його лише до статусу докладно описаного випадку, що ілюструє нібито універсальну категорію»²⁰⁸. У нашому випадку існує ризик опинитися в пастці поняття «інтегральний націоналізм», розглядаючи його український різновид лише як проєкцію видової категорії. Тимчасом завдання «істориків інтелектуального руху» (як називав їх Люсьєн Февр) полягає насамперед у тому, щоб «наново відкрити оригінальність кожної системи мислення, що вислизає з-під апіорного визначення, в усій її складності й суперечливості»²⁰⁹.

Інтелектуальна історія, хай би як ми її розуміли, завжди є міждисциплінарною, тож у цій праці застосовано як власне історичні методи (історико-критичний, історико-порівняльний), так і методи, запозичені з інших суспільних і гуманітарних дисциплін (методи ідеальних типів, поєднання текстуального й контекстуального аналізу, елементи політичного дискурсивного аналізу, зокрема виокремлення дискурсивних стратегій).

2.2. Основна теоретична модель: інтегральний націоналізм

Основною теоретичною моделлю, використаною в цьому дослідженні, є концепція інтегрального націоналізму, яку першим застосував до українського матеріалу Джон Армстронг іще в середині 1950-х років.

Поняття «інтегральний націоналізм» уперше вжив французький рояліст Шарль Морас (1868–1952) у статті «Le Nationalisme intégral», надрукованій у газеті «Le Soleil» 2 березня 1900 року. У ній він доводив, що республіканець за всього бажання не може бути досконалим націоналістом, бо республіканський устрій шкодить Франції. Тільки роялізм, на переконання Мораса, є повним, або інтегральним, націоналізмом, бо поєднує в собі надії та прагнення решти націоналістичних груп:

«Подібно до католицької партії, роялісти є католиками (силою розуму, почуття або традиції) й поділяють примат католицизму. Подібно до антисемітської партії, вони антисеміти. Подібно до партії М. Поля Деруледа²¹⁰, вони прагнуть відповідальної та сильної влади. Подібно до поміркованих і децентралістів, вони бажають автономії освіти, свободи громад і провінцій. Але бажають цього не через випадкову примху чи пристрасть, а через логічну необхідність і як простий наслідок свого прагнення повернути національну монархію. У суті, роялізм відповідає різним постулатам націоналізму: він і є *інтегральним націоналізмом*»²¹¹.

Значення прикметника «інтегральний» у цьому тексті є цілком прозорим: «такий, що поєднує частини в цілість». Згодом Бернар де Везен, голова монархічно-націоналістичної «Ліги французького чину», пояснював, що націоналізм не був повним, цілісним націоналізмом без роялізму, «бо тільки монархічні інституції задовольняли всі національні почування, всі національні потреби – подібно, як інтеграл відтворює суму всіх значень алгебраїчної функції»²¹².

Як бачимо, у своєму первісному, вужчому розумінні термін «інтегральний націоналізм» означав поєднання націоналізму з

роялізмом, яке, з погляду Мораса, надавало націоналізмові завершеної, інтегральної форми. У тій-таки статті Морас змалював портрет ідеального націоналіста:

«Націоналіст, свідомий своєї ролі, дотримується постулату, що добрий громадянин підпорядковує свої почуття, інтереси і світогляд [système] блага Батьківщини. Він знає, що Батьківщина – це найвища умова його власного добробуту й добробуту його співгромадян. Будь-яка особиста вигода, що завершується шкодою Батьківщині, здається йому оманливою та хибною. І будь-яке політичне питання, розв'язане без урахування загальних інтересів Батьківщини, здається йому недорозв'язаним. Тож націоналізм зводить різноманітні інтереси, про які йому йдеться, до спільного знаменника, яким є не що інше, як національний інтерес»²¹³.

Ці міркування Мораса, а також аналогічні висловлювання його друга й однодумця (але не монархіста) Мориса Бареса спричинили ширше тлумачення інтегрального націоналізму – як світоглядного та політичного принципу, який передбачає визнання власної країни й нації найвищою цінністю, розгляд і розв'язання всіх питань винятково з позиції національних інтересів, а також встановлення та підтримання політичного ладу, здатного інтегрувати й задовольнити всі цілі та прагнення певної нації. Таке розуміння терміна врешті-решт витіснило його первісний роялістський зміст.

Морас не був оригінальним, уживши означення «інтегральний» щодо певного ідеологічного напрямку. У 1890–1891 роках у Франції вийшла друком двотомна праця Бенуа Мальона «Інтегральний соціалізм» («Le Socialisme intégral»). Мальон і його послідовники, які в 1890-х роках гуртувалися довкола журналу «La Revue socialiste», протиставляли марксизмові свій «істинно французький», ідеалістичний соціалізм, сполучений із антисемітизмом²¹⁴. Ймовірно, саме за аналогією з ученням Мальона, а певною мірою й на противагу йому Морас назвав свій націоналізм інтегральним.

Й у часи Мораса, й пізніше епітет «інтегральний» часто припасовували до різних світоглядних систем: згадаймо «інтегральний досвід» Анрі Бергсона, «інтегральний гуманізм» Жака Маритена, систему з такою ж

назвою Диндаяла Упадг'я, визнану офіційною філософією індійської Бхаратія джаната парті, «інтегральний католицизм» Марселя Лефевра й інших, «інтегральний традиціоналізм» Рене Генона, Юліуса Еволи й Александра Дугіна. Як зазначає новозеландський соціальний антрополог Даглас Голмс, термін «інтегральний» здебільшого вживають для окреслення «фундаменталістських» ідейних напрямів, найчастіше (але не винятково) правих²¹⁵. Утім, часом його використовують і для характеристики лівого радикалізму. Зокрема Ніколай Бердяєв уважав інтегральними соціалізм і комунізм більшовицького зразка, оперуючи термінами «інтегральний» і «тоталітарний» як синонімами²¹⁶.

Інтегральний націоналізм Мораса не був унікальним явищем. Наприкінці ХІХ й у першій третині ХХ ст. націоналістичні рухи нового типу, які різко відрізнялися від ліберального націоналізму попередньої доби, сформувалися в більшості країн Європи. Відтак у суспільствознавстві виникла потреба впровадити спеціальний термін, який позначав би це явище.

На межі 1920-х і 1930-х років професор Колумбійського університету Карлтон Гейз використав термін «інтегральний націоналізм» як родове поняття на означення одного з історичних типів націоналізму, що заступив ліберальний націоналізм ХІХ ст.²¹⁷. У своїй книжці «Історична еволюція модерного націоналізму» (1931) він запропонував таку типологію націоналізму:

- гуманістичний націоналізм ХVІІІ ст.;
- яacobinський націоналізм часів Великої французької революції;
- традиційний націоналізм післяреволюційної доби;
- ліберальний націоналізм ХІХ ст.;
- інтегральний націоналізм кінця ХІХ – ХХ ст.;
- економічний націоналізм, який розвивався паралельно з інтегральним²¹⁸.

Гейз уважав, що Морасів термін «інтегральний націоналізм» добре пасує «для окреслення певних істотних елементів в італійському фашизмі й навіть російському більшовизмі, а також, хоч як дивно, у соціальних настановах і поведінці мільйонів націоналістів у всьому світі, які зазвичай не підозрюють, що є інтегральними націоналістами»²¹⁹ .

Дослідник виділив такі ознаки нового націоналізму:

«Інтегральний націоналізм є ворожим щодо інтернаціоналізму, який проповідували гуманісти й ліберали. Він розглядає націю не як засіб для [розвитку] людства, щабель на шляху до нового світового порядку, а як самоціль. Він ставить національні інтереси вище як від особистих, так і від загальнолюдських. Він відкидає співпрацю з іншими націями, якщо тільки вона не може прислужитися його власним інтересам, справжнім чи уявним. Він є шовіністичним, недовірливим стосовно інших націй, прагне звеличити одну націю коштом інших і покладається на фізичну силу. Він є мілітаристським і схильним до імперіялізму. [...] Крім того, інтегральний націоналізм є вкрай нетолерантним і тиранічним у внутрішніх справах. Він прагне примусити всіх громадян пристосуватися до спільного стандарту поведінки та моралі й виявляти однаковий ентузіазм. Прагне підпорядкувати всі особисті свободи своїй меті, а якщо прості люди починають ремствувати, урізає демократію і затуляє їм рота. Все це він коїть “у національних інтересах”»²²⁰ .

Як видно з цього уривка, Гейз не приховував своєї антипатії до інтегрального націоналізму, тож доволі точні типологічні характеристики перемішано в нього з емоційними оцінками. Він убачав прояви інтегрального націоналізму в тогочасних диктаторських режимах Угорщини, Польщі, Югославії, Туреччини, в італійському фашизмі й німецькому націонал-соціалізмі й навіть у деяких аспектах політичного життя США. На його думку, більшовики в Росії, почавши як переконані інтернаціоналісти, спрагли світової революції, пересвідчилися, що нації світу не готові прийняти їхній месіанізм, і

«закінчили розпалюванням своєрідного інтегрального націоналізму в Союзі Соціалістичних Радянських Республік»²²¹.

З легкої руки Гейза термін «інтегральний націоналізм» почали широко застосовувати історики й політологи. У 1950–1960-х роках Джон Армстронг використав це поняття в порівняльно-історичному аналізі українського націоналізму та праворадикальних рухів Східної Європи часів Другої світової війни²²². Спираючись на висновки свого попередника та власні дослідження, він виділив такі характерні риси інтегрального націоналізму:

«1) віра в націю як найвищу цінність, якій слід підпорядкувати решту, тоталітарна в суті концепція; 2) апеляція до містичних уявлень про єдність усіх індивідів, що становлять націю, зазвичай базована на припущенні, що біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку об'єднують їх в органічну цілість; 3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям; 4) виявлення «національної волі» через харизматичного лідера й еліту поборників націоналізму, організованих в одну партію; 5) уславляння чину, війни та насильства як вияву найвищої біологічної вітальності нації»²²³.

Ці риси справді наявні, хоч і різною мірою, в усіх різновидах інтегрального націоналізму з тією поправкою, що ірраціоналізм не є конечним елементом – Морас, наприклад, уважав свій світогляд цілком раціоналістичним.

Ще одним дослідником, який зробив визначальний внесок у загальну теорію інтегрального націоналізму, став Петер Альтер. Він виокремив два головні історичні типи націоналізму: націоналізм Рисорджимента, взірцем якого був рух за визволення й об'єднання Італії в ХІХ ст., й інтегральний націоналізм, що постав наприкінці ХІХ ст. майже одночасно у Франції, Німеччині, Італії та Великій Британії. Науковець наголошував квазирелігійний характер інтегрального націоналізму:

«Моррас пропагував націоналізм як вершинний у містичному культі землі та мертвих заміник релігії (це більшою мірою стосується Бареса. – О. З.), що ставить до індивіда величезні вимоги й цілком

поглинає його. Інтегральний націоналізм відкидає весь етичний баласт і накидає індивідові єдину цінність: націю. Індивід цілком підпорядкований їй. «La France d'abord», «Right or wrong, my country», «Правдиве те, що корисне народові», «Ти ніщо, твій народ – усе» – так або приблизно так звучать заповіді, яких інтегральний націоналізм зобов'язує дотримуватися своїх вірних і якими він узаконює також фізичне застосування сили проти тих, хто думає інакше»²²⁴.

Альтер зауважує вплив соціального дарвінізму на інтегральний націоналізм: його послідовники гадають, що у взаєминах рас і націй діють ті самі закони, що й у світі тварин. У боротьбі за існування виживе й візьме гору над іншими та нація, яка виявиться найсильнішою та найпристосованішою²²⁵.

І Карлтон Гейз, і Петер Альтер уважали, що інтегральний націоналізм властивий націям-державам, а не бездержавним націям. На думку Гейза, цей термін варто застосовувати «не до “пригноблених” чи “залежних” національностей, а радше до національностей, які вже здобули політичну єдність і незалежність»²²⁶. За Альтером, інтегральний націоналізм розвивається тоді, коли мету націоналізму Рисорджимента – створення власної національної держави – досягнуто²²⁷. Однак численні історичні дослідження переконливо демонструють, що цей тип націоналізму властивий бездержавним націям не меншою мірою, ніж державним²²⁸.

Інтегральний націоналізм є радикальною формою націоналізму, але, з другого боку, його можна розглядати і як різновид *інтегралізму*. Термін «інтегралізм» уживали різноманітні праві організації ХХ ст., зокрема португальські послідовники Мораса (організація «Integralismo Lusitano»), бразильські «інтегралісти» й ін. У вужчому сенсі інтегралізм означає віру в те, що певне суспільство, зокрема нація, є самобутньою органічною цілістю, у ширшому – тенденцію до інтегрального, тотального світогляду, що прагне звести все до спільного знаменника, яким можуть бути інтереси нації, класу, релігійна віра тощо. Альберто Мелючі у книжці «Кочовики сучасності: суспільні рухи й особисті потреби в сучасному суспільстві» (1989) підкреслював «фундаменталістський» і

«тоталізаційний» характер інтегралізму, що його спостерігав як серед лівих, так і серед правих, зокрема в Італійській комуністичній партії та Римо-католицькій церкві: «Під впливом інтегралізму люди стають нетолерантними. Вони шукають універсальну відмичку до будь-яких дверей реальності й унаслідок цього втрачають здатність бачити різні рівні реальності. Вони прагнуть єдності. Вони відвертаються від складності. Вони втрачають здатність визнавати відмінності й стають фанатичними та безапеляційними в особистих і політичних справах»²²⁹ .

Даглас Голмс інтерпретує інтегралізм передусім як заперечення інтелектуальної традиції Просвітництва:

«Інтегралізм, як я його розумію [...], є багатограним явищем, в інтелектуальному й моральному сенсі закоріненим у поглядах контр-Просвітництва. Він тяжіє до «органічного підходу до життя і політики», й оскільки для своєї легітимації апелює до таємничих «внутрішніх істин», його важко раціонально оцінити й верифікувати. [...]

Загалом «інтегралісти» мають репутацію твердих традиціоналістів та фундаменталістів. Вони й собі схильні розглядати свій інтегралізм як захист певної форми «священної» спадщини»²³⁰ .

Інтегральні націоналісти (як і націоналісти інших напрямів) зрідка намагалися сформулювати свої погляди у вигляді послідовного вчення, апелюючи радше до емоцій своїх прибічників, аніж до їхнього розуму. Попри те, йдучи за наявними методологічними зразками опису «базової доктрини» націоналізму загалом²³¹ , спробуймо реконструювати «ідеально-типову» доктрину інтегрального націоналізму. Вона мала б містити такі положення:

1. Людство (принаймні в найрозвиненішій його частині) є природно поділеним на нації.
2. Нація є найвищим типом людської спільноти.

3. Нація є не сукупністю окремих індивідів, а органічною цілістю, яка об'єднує всі покоління (й мертвих, і живих, і ненароджених).
4. Інтереси та цінності нашої нації вищі від усіх інших інтересів і цінностей (окремих осіб, соціальних груп, інших націй, людства загалом).
5. Для захисту своїх інтересів і цінностей наша нація мусить мати власну незалежну державу.
6. Кордони цієї держави мають охоплювати щонайменше всю національну територію.
7. Діяльність усіх членів нашої нації має підпорядковуватися національним інтересам.
8. Слід нещадно боротися з усім, що загрожує єдності, інтересам і цінностям нашої нації.
9. Постійна боротьба націй між собою за утвердження власних інтересів і цінностей є природною та неунікненною.
10. Наша нація має активно утверджувати свої інтереси та цінності у світі конкурентних націй, якщо потрібно – силою.

Деякі з цих тез є спільними для всіх форм націоналізму, а отже, складають його базову доктрину, тимчасом інші, передусім пункти 3, 4 і 7–10, характеризують власне інтегральний націоналізм. Його доктрина несумісна з жодним універсалізмом – йдеться, приміром, не про право *кожної* нації мати власну державу в етнічних кордонах, а лише про права й інтереси *власної* нації. У цьому сенсі світогляд інтегральних націоналістів не цілком відповідає «базовій доктрині» націоналізму, що її реконструює Ентоні Сміт, – вони не схильні вірити у «глобальний мир і справедливість», які «можливі лише у світі самоврядних націй»²³².

Уявлення про націю як про колективну особистість з єдиною волею чи душею – найважливіша й водночас найслабша ланка інтегрального націоналізму, адже жоден націоналістичний теоретик не спромігся

переконливо довести цю тезу (як правило, інтегральні націоналісти й не вважають за потрібне доводити її раціональними аргументами). Фактично ця концепція ґрунтується на двох підставах: емоційному зв'язку зі своєю уявленою спільнотою, яку відтак визнають важливішою за окрему особу й наділяють антропоморфними рисами, та відомому спостереженні соціологів, згідно з яким жодну соціальну групу, зокрема націю, не можна звести до простої сукупності її членів.

Окрім доктринальних відмінностей, інтегральний націоналізм вирізняється з-поміж інших видів націоналізму саме своїм інтегральним, цілісним підходом до дійсності. «Неінтегральний» націоналіст може бути націоналістом у сенсі прагнення самостійної державності, соціалістом чи лібералом у поглядах на бажаний суспільний лад, католиком чи православним у віросповіданні й т. ін. Ці аспекти його світогляду є відносно незалежними один від одного. Інтегральний націоналіст, за висловом Мораса, все зводить до спільного знаменника – інтересів власної нації. Якщо він соціаліст, то не через відданість соціалізму як такому, а через переконання, що очищений від космополітичних збочень соціалізм є органічно притаманним його нації; якщо він католик, то цінує католицизм не як віру, істинну для всіх, а як духовну основу своєї нації.

Існують різні означення інтегрального націоналізму. Ярослав Грицак, йдучи за Іваном Лисяком-Рудницьким, ототожнює інтегральний націоналізм з націоналізмом «у вужчому розумінні слова» – шовіністичним, агресивним, «який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації і ворожості до іншої нації», «відкидає ліберальні цінності як застарілі ради торжества національних інтересів і проповідує рішучі і беззастережні дії»²³³.

Ейвіел Рошволд пропонує таку дефініцію: «Термін “інтегральний націоналізм” стосується шовіністичної, правої форми націоналізму, що підносить власний національний інтерес як абсолютну цінність, яка підпорядковує собі (або наповнює собою) решту етичних міркувань»²³⁴.

У цьому дослідженні я приймаю таке робоче означення: *інтегральний націоналізм* – це різновид авторитарного націоналізму²³⁵, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом.

На окрему увагу заслуговує питання про співвідношення понять «інтегральний націоналізм» і «фашизм», яке буде розглянуто в підрозділі 2.4.

Слід наголосити, що описаний тут інтегральний націоналізм є «ідеальним типом» (Макс Вебер), теоретичною моделлю, яка не мала стовідсоткового відповідника в жодному конкретному націоналістичному русі, але може слугувати інструментом для дослідження таких рухів і визначення ступеня їхньої «інтегральності».

2.3. Допоміжні теоретичні моделі

Модель інтегрального націоналізму допомагає зрозуміти в українському націоналістичному русі міжвоєнної доби багато, але далеко не все. Тому в процесі дослідження виникла потреба в кількох допоміжних моделях. Однією з них стала модифікована *теорія тоталітаризму*.

Поняття «тотальної» політичної влади й «тоталітаризму» вперше сформулював у 1923 році італійський публіцист, опонент фашистів Джовані Амендоля²³⁶. Незабаром лідери й ідеологи фашизму також визнали його тоталітарний характер і охоче послуговувалися цим терміном²³⁷. У 1930-х роках термін закріпився в академічному дискурсі на позначення спільної природи фашистського, нацистського та більшовицького режимів. Найбільшого впливу теорія тоталітаризму досягла у 1950-х роках завдяки працям Ганни Арендт, Карла Фридриха та Збігнева Бжезинські²³⁸. Тоді ж було сформульовано перелік спільних ознак тоталітарних диктатур, який став класичним:

1) єдина офіційна ідеологія, що повністю відкидає старий порядок і є спрямованою на побудову нового суспільства;

- 2) єдина масова партія, очолювана однією особою – диктатором – і тісно переплетена з державною бюрократією;
- 3) система терору, фізичного або психічного, скерованого не лише проти «ворогів» режиму, а й проти цілих груп населення;
- 4) монопольний контроль партії та уряду над усіма засобами масової комунікації;
- 5) монопольний контроль над збройними силами;
- 6) централізоване бюрократичне управління економікою²³⁹.

Розквіт теорії не випадково збігся в часі з піком «холодної війни», однак у період «розрядки» її застосування стало в академічних колах «поганим тоном». Прибічників тоталітарної концепції критикували (часом справедливо) за тенденційність і нехтування принциповими відмінностями між комунізмом і нацизмом²⁴⁰.

Після падіння Берлінського муру теорію тоталітаризму відкрили для себе суспільствознавці посткомуністичних країн: поняття «тоталітаризм» суттєво ліпше сприяло розумінню природи комуністичних диктатур, ніж евфемізми на кшталт «культу особи» чи «командно-адміністративної системи». Відтак теорія відродилася й на Заході й незабаром знову здобула широке визнання, зокрема серед дослідників фашизму, а надто його німецького варіанту – нацизму. Не здалися й критики тоталітарної моделі, які далі наголошували, що вона є статичною, що насправді жоден режим ніколи не здобував тотального контролю над громадянами тощо. Лунали й лунають заклики вийти «за межі тоталітаризму»²⁴¹.

Стимулом до застосування оновленої тоталітарної моделі у вивченні фашизму (а також комунізму) стали теоретичні праці італійського історика Еміліо Джентіле. На відміну від своїх попередників, він визначає тоталітаризм не як стан тотального контролю над суспільством (справді ніде й ніколи не досягнутий), а як експеримент, що відбувся з різною мірою успіху в різних країнах:

«Термін “тоталітаризм” можна прийняти у значенні *експерименту щодо політичного домінування, що його здійснює революційний рух з інтегралістською концепцією* політики, який прагне монополізувати владу, а здобувши її законним або незаконним шляхом, руйнує або трансформує попередній режим і створює нову державу з *однопартійним режимом* і головною метою – *підкорити суспільство*»²⁴².

Така інтерпретація тоталітаризму видається найпродуктивнішою. У пропонованій праці під *тоталітаризмом* я розумію політику, спрямовану на встановлення всеохопного контролю одного політичного угруповання над суспільним життям і суспільною свідомістю. У цьому сенсі тоталітарними можуть бути не лише режими, а й політичні рухи й ідеології – навіть ті, для яких власна держава залишається тільки метою. Зокрема, як буде показано далі, деякі члени ОУН називали свою ідеологію та майбутню державу тоталітарними, вкладаючи в це поняття позитивний зміст.

Дослідник, який звертається до українського інтегрального націоналізму, швидко переконується, що його неможливо описати як набір раціоналістичних доктрин і практик. Багатьма елементами він нагадував своєрідну релігію, стрижнем якої був культ нації. Недарма деякі послідовники Донцова цілком поважно називали націоналізм релігією. Це спонукає звернутися по допомогу до *теорії політичних релігій*.

Витоки цієї теорії сягають доби Просвітництва. Жан-Жак Русо впровадив поняття «громадянська релігія» на позначення нової релігії громадян, що постане з утвердженням демократії. Громадянська релігія мала відрізнитися від християнства, а в деяких аспектах навіть протистояти йому. У роки Великої французької революції якобінці, серед яких були палкі послідовники Русо, першими спробували створити громадянську релігію на практиці. Тоді ж, спостерігаючи за революційними подіями, Марі Жан Антуан маркіз де Кондорсе вперше вжив термін «політична релігія»²⁴³.

З кінця XIX ст. світські релігії стали предметом наукового вивчення. Піонерами тут були соціолог Гаєтано Моска та соціальний психолог

Гюстав Ле Бон. Важливу роль відіграла соціологія релігії Еміля Дюркгейма. У книжці «Елементарні форми релігійного життя» він запропонував суто функціональне означення релігії: «Релігія є цілісною системою вірувань і практик, які стосуються священних, тобто відокремлених, недоторканих [interdites] речей і об'єднують усіх своїх послідовників у моральну спільноту, яку називають Церквою»²⁴⁴.

Як слушно зазначає культуролог Олександр Гриценко, дюркгеймівська концепція релігії «є цілком відповідною і для таких явищ, як політична ідеологія чи національна міфологія», і «цілком застосовною до того явища, що в середині ХХ століття отримало назву “громадянської релігії”»²⁴⁵.

Фактично Дюркгейм і започаткував концепції громадянської релігії:

«Це факт, що існують вірування, які є проміжними між наукою та звичайною релігійною вірою; це всілякого роду вірування, що стосуються світських об'єктів, як-от національний прапор, рідний край, певна політична організація, якийсь герой, якась видатна історична подія тощо. [...] Може здаватися, що їх слід виключити з нашого розгляду. Однак фактично їх дуже важко відрізнити від власне релігійних вірувань. Батьківщина-мати, Французька революція, Жанна д'Арк тощо є священними для всіх нас, і ми не дозволимо нікому на них зазіхати [...]»²⁴⁶.

За Дюркгеймом, у релігійному культі суспільство поклоняється власному закамурфльованому образу. Розвиваючи цю (доволі дискусійну) тезу, Ернест Гелнер зауважив: «В епоху націоналізму суспільства поклоняються собі відверто й безоглядно, відкидаючи будь-який камуфляж»²⁴⁷. У націоналістичному культі об'єктом релігійного обожнення стає нація. Польський політолог Радослав Зендеровський пояснює:

«Націоналізм (у сенсі новочасної ідеології) в принципі прагне елімінації релігії в її традиційній формулі з публічного життя, бо та становить для нього конкуренцію, унеможливаючи максимізацію політичної влади. Та позаяк релігія великою мірою задовольняє духові

потреби людини, націоналізм – *volens volens* – мусить неначе заступати релігію, творячи своєрідну сферу *sacrum*, незрідка в дуже секуляризованому середовищі»²⁴⁸.

Не випадково теорію світських релігій узяли на озброєння дослідники націоналізму (Карлтон Гейз²⁴⁹, Ентоні Сміт²⁵⁰ та інші), які вказали на релігійні риси деяких його форм: обожнення нації; віру в її безсмертя, яка доповнює, а іноді й замінює традиційні релігійні вірування в потойбічне життя й безсмертя душі; національний месіанізм. Розуміння націоналізму як релігійного феномена поділяють і частина сучасних культурологів та релігієзнавців²⁵¹. З історичних форм націоналізму найбільшу схильність до перетворення на політичну релігію виявляв інтегральний націоналізм.

У міжвоєнний час основи теорії політичних релігій розвинули такі інтелектуали, як Люїджі Стурцо, Вальдемар Гуріан і особливо Ерік Фегелін, автор книжки «Політичні релігії» (1938)²⁵². Згодом, уже в останні десятиліття, найбільший внесок у її відродження зробили насамперед фахівці з історії фашизму, зокрема Еміліо Джентиле, Майкл Берлей і Роджер Грифін²⁵³. Власне, концепцію Джентиле найбільшою мірою використано в цій праці. За Еміліо Джентиле, світська релігія – це «більш-менш розвинена система вірувань, мітів, ритуалів та символів, які створюють авру святости, культ, поклоніння й обожнення довкола об'єкта, що належить до цього світу»²⁵⁴.

Джентиле розрізняє два види світських релігій. Перший – громадянська релігія, що виступає як спільна «громадянська віра», базована на сакралізації колективного політичного об'єкта; вона не має зв'язку з конкретною ідеологією, приймає відокремлення Церкви від держави й толерує традиційні релігії. Другий – політична релігія, що ґрунтується на сакралізації певної ідеології та інтегралістського політичного руху, відкидає інші ідеології та рухи, заперечує автономію особи, поборює або підпорядковує собі традиційні релігії²⁵⁵.

Світська релігія є результатом процесу сакралізації політики, який «надає священного статусу світському об'єктові (нації, країні, державі,

людству, суспільству, расі, пролетаріату, історії, свободі або революції), подає його як абсолютний принцип колективного існування, розглядає як головне джерело цінностей, що визначають особисту й колективну поведінку, та звеличує як найвищий етичний дороговказ у громадському житті»²⁵⁶ .

Джентиле стверджує, що саме тоталітарні рухи та режими найбільше схильні сакралізувати політику і створювати політичні релігії. Цей процес ґрунтується на таких засадах:

- a) проголошення примату колективного світського об'єкта (нації, раси, класу тощо), що стає центром системи вірувань і мітів;
- b) пов'язання індивіда зі священною спільнотою вірних через спеціальні кодекси етичних і соціальних заповідей;
- c) трактування цієї спільноти як обраної й наділення її месіянською функцією, спрямованою на здійснення певної місії;
- d) творення політичної літургії задля поклоніння сакралізованому колективному об'єктові через інституціалізований культ і священну історію, що періодично «відроджується» за допомоги ритуалів, які виконує спільнота обраних²⁵⁷ .

Можна виокремити ще кілька структурних і функціональних рис, що зближують політичні релігії з теїстичними:

- наявність власного «святого письма» – сакралізованих творів лідерів та ідеологів певного руху;
- прагнення створити замкнену спільноту вірних із жорсткою ієрархічною структурою провідників, що нагадує Церкву;
- культ харизматичних лідерів;
- культ померлих і загиблих героїв, святих, пророків, мучеників руху;
- фанатизм – непохитна віра в те, що сповідуваний світогляд є самотнім правильним; тих, хто його не приймає, трактують у найкращому випадку як сліпців, а в найгіршому – як ворогів;

- фаталізм – віра в неунікний тріумф цієї ідеології;
- утопічна візія майбутнього ідеального суспільства – аналога Божого царства на землі;
- жорстке відмежування «своїх» від «чужих», часто – демонізація «чужих».

Класичними прикладами політичних релігій вважають італійський фашизм, нацизм, радянський комунізм, учення «чучхе» в Північній Кореї.

Концепцію політичної релігії особливо активно застосовують дослідники фашизму. На рівні широкої аналогії вона доволі влучно розкриває спосіб, у який фашизм, подібно до релігії, мобілізує «вірних» за допомоги священних ритуалів і символів, будить у них готовність до самозречення і проповідує явлену в пророчих візіях своїх вождів «істину», що не терпить вільнодумства. Вивчаючи фашизм із цього погляду, дослідники сформулювали кілька тез²⁵⁸ :

- 1) щоб опанувати суспільство, в якому християнська релігія має традиційно сильні позиції, фашизм свідомо запозичує багато елементів з його релігійної культури, наповнюючи їх власним змістом;
- 2) фашизм як світська релігія заповнює порожнечу, утворену внаслідок секуляризації суспільства та моралі²⁵⁹ ;
- 3) традиційні релігії та фашизм є непримиренними супротивниками.

Останню тезу ставлять під сумнів опоненти, зазначаючи, що в Італії та Німеччині взаємини між фашистами й Церквою були неоднозначними й не виключали співпраці. Критики вказують також, що концепція політичної релігії не здатна пояснити, чому в одних християнських країнах фашизм був успішнішим, ніж в інших, адже важко довести, що «онтологічна криза», породжена секуляризацією, була глибшою в Італії або Німеччині, ніж у Франції або Великій Британії²⁶⁰ .

Прибічникам концепції політичної релігії закидають і перебільшення ірраціональних моментів у фашизмі. Як пише соціолог Майкл Ман, «хоч у фашизмі справді були ірраціональні аспекти, він був радше тверезо практичним, висуваючи економічні програми й політичні стратегії [...]. Він був цілковито “від світу цього”, байдужий до сакрального, релігійного боку людського досвіду, хоч і готовий використовувати його для власних цілей”²⁶¹.

Видається, однак, що Ман надмірно узагальнює. Його твердження є певною мірою слухним щодо Мусоліні, Гітлера та їхнього оточення, але навряд чи справджується щодо Корнеліу Кодряну та його Легіону архангела Михаїла. У будь-якому разі ігнорувати релігійні чи псевдорелігійні аспекти фашизму й інших різновидів інтегрального націоналізму було б помилкою, навіть якщо в більшості випадків мова про інструментальне використання, а не про справжню віру.

Теорія політичних релігій, будучи тісно пов’язаною з теорією тоталітаризму й фактично доповнюючи її, сприяє розумінню деяких істотних аспектів ідеології, пропаганди й політичної практики тих націоналістичних рухів, які виявляли тоталітарні тенденції, а надто тих, які, прийшовши до влади, прагнули встановити тотальний контроль над суспільством.

Слід зауважити, що інтегральний націоналізм часто апелює й до традиційних релігійних цінностей, але його підхід завжди є інструментальним: релігія цінна не сама собою, а як одна з підвалин нації, й рівно настільки, наскільки не суперечить націоналізмові.

Важливим для дослідження інтегрального націоналізму є поняття *міту*. У цій праці я використовую його не у вужчому традиційному значенні «оповідання, в якому деякі центральні персонажі є богами або іншими істотами, могутнішими за людину» (Нортроп Фрай)²⁶². Під суспільним мітом я розумію наратив, який сприяє формуванню ідеалізованого образу певної спільноти, пояснює і легітимізує її існування та спонукає її членів до солідарних дій²⁶³.

Методологічним зразком дослідження міту для мене була – *mutatis mutandis* – книжка Григорія Грабовича «Поет як мітотворець».

Застосована в ній модель ґрунтується на структурно-антропологічному підході, зокрема на працях Кльода Леві-Строса й Віктора Тернера. Автор виділяє кілька основоположних рис міту:

1) «За своєю будовою міт відзначається надмірністю і багатолінійністю, тобто це безперервне вироблення (артикулювання) структури (або “думки”, “ідеї”) шляхом гетерогенної, але закінченої низки “подій” чи структурних одиниць (“тем” або “мотивів”), які його складають». Міт може «виробляти нескінченну низку варіантів, кожен із яких матиме свій сюжет і набір персонажів, але міститиме при цьому ті самі базові відносини або ту саму структуру».

2) «[...] міт розвивається через низку бінарних опозицій та примирень між ними: опозиція на нижчому рівні структури знімається примиренням сторін на вищому рівні».

3) «Міт [...] передає “універсальні істини”. У рамках тієї культури, якій він належить, його зміст майже завжди має велике значення і стає святинєю для певної групи людей».

4) Світ міту виходить за межі конкретного часопростору²⁶⁴.

У суспільних мітах, навіть коли вони звертаються до історії, діє не історичний, а мітологічний час, який розпадається на три стадії – допорогову, порогову й післяпорогову (за термінологією Арнольда ван Генепа й Віктора Тернера). Перша і третя стадії відображають відповідно «далеке минуле» й «майбутнє» і являють світ гармонії, «золотої доби», який нібито існував колись і мусить повернутися. Друга стадія – поріг, який відповідає «недавньому минулому» й «сучасному» – це світ дисгармонії та несправедливості²⁶⁵.

Ця характеристика близька до концепції *палінгенетичного міту*, що його британський історик і політолог Роджер Ґрифін вважає стрижневим мітом фашизму²⁶⁶. Однак *міт палінгенези* (відродження, переродження, воскресіння певної спільноти, зокрема нації) притаманний багатьом ідеологіям, зосібна всім формам інтегрального націоналізму.

Міт соціальної палінгенези побутує у двох головних формах – консервативній і революційній. У консервативній формі, особливо характерній для офіційних суспільних мітологій, мітичний рух від «золотої доби» в минулому до проблемної сучасності й повернення «золотої доби» в майбутньому слугує легітимізації наявного суспільства. У цьому варіанті міту поріг уже перейдено, й ідеальне майбутнє органічно виростає з покищо недосконалої сучасності, яку належить очистити від решток доби занепаду. У революційній формі палінгенетичного міту опозиція між ідеальним минулим/майбутнім і наявною суспільною структурою є нездоланною та рівнозначною протистоянню добра і зла²⁶⁷. «Примирення» між сторонами бінарної опозиції можливе тут лише шляхом революційного знищення світу зла і творення на його руїнах нової (або відродження давньої) «золотої доби». Далі я спробую показати, що палінгенетичний міт такого роду був стрижневим елементом суспільної мітології українського інтегрального націоналізму.

Ще одним поняттям, яке я використовую в цій книжці і яке охоплює ідеологію, мітологію, релігію та культуру, є поняття *символічного універсуму*, запозичене з символічної теорії культури Ернста Касирера. «Людина, – писав Касирер, – живе [...] не лише у фізичному, а й у символічному універсумі. Мова, міт, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, складна тканина людського досвіду. Весь людський прогрес у мисленні й досвіді витоншує і водночас зміцнює цю мережу. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не стикається з нею вічна-віч»²⁶⁸. За Касирером, людина замість звертатися до самих речей є постійно оберненою до себе самої. Вона настільки занурена в лінгвістичні форми, художні образи, мітичні символи або релігійні ритуали, що не здатна сприймати дійсність без цього штучного посередника.

Теорія Касирера перегукується з ідеєю Освальда Шпенглера про «макрокосм, дійсність як сукупність усіх символів стосовно душі»²⁶⁹ – як індивідуальної душі, так і «душі» певної культури.

З філософії культури поняття символічного універсуму перекочувало в соціологію. У теорії соціального конструювання реальності Пітера Бергера й Томаса Лукмана воно означає весь характерний для певного суспільства або певної спільноти комплекс уявлень про реальність, яка виходить за межі повсякденного досвіду, а отже її можна конструювати і сприймати лише за допомоги символів. Іншими словами, символічний універсум – це всеосяжна система відліку, «яка становить універсум у буквальному значенні слова, бо будь-який людський досвід [...] можна зрозуміти як такий, що відбувається в його межах. Символічний універсум розуміють як матрицю всіх соціально значущих і суб'єктивно реальних значень»²⁷⁰. І цілу історію суспільства, й індивідуальну біографію інтерпретують у контексті певного символічного універсуму. Символічні універсуми виконують функції легітимації суспільних інститутів (наявних або бажаних), упорядкування історії, наповнення сенсом життя індивіда, його примирення зі смертю тощо.

Релігію, політичну ідеологію (особливо таку, як комунізм чи інтегральний націоналізм), культуру (зокрема національну) можна розглядати як різновиди символічних універсумів. Професор Люблінського католицького університету о. Леон Дичевський пише:

«Культура [...] становить для членів кожної групи, кожного суспільства своєрідний символічний універсум. У ньому зростають і діють усі, хто належить до цієї групи, цього суспільства. Він охоплює їх зусібіч: визначає їхні цінності й норми, формує їхнє бачення себе та світу, їхні емоційні реакції та поведінку, оцінки минулого й візії майбутнього, форми творення й використання культурних артефактів. Він спонукає їх ставити запитання про сенс особистого та суспільного життя, про сенс самої культури»²⁷¹.

Звісно, не варто перебільшувати значення символів у житті людини – вона діє насамперед у реальному світі, проте поняття символічного універсуму видається зручним, коли йдеться не про логічно-раціональний, а про мітично-символічний вимір ідеологічної та політичної боротьби, вельми характерний, як буде показано далі, для українського інтегрального націоналізму.

2.4. Проблема фашизму

Однією з поширених інтерпретацій українського націоналістичного руху 1920–1940-х років, особливо ідеології Дмитра Донцова й ОУН та політичної практики останньої, є його ототожнення з фашизмом. На цю тему нагромаджено безліч пропагандистських спекуляцій, але є й поважні праці, автори яких аргументовано вважають, що український інтегральний націоналізм підпадає під означення фашизму. У наступних розділах я спробую показати, що модель фашизму має обмежену евристичну вартість для дослідження українського націоналізму, як і інших націоналістичних рухів недержавних народів. Проте спершу слід розглянути саму модель, точніше моделі, бо загальноновизнаної інтерпретації фашизму досі не існує.

Хаос, який панує в інтерпретаціях фашизму, влучно описано в «Енциклопедії націоналізму» за редакції Олександра Мотиля:

«Хоч нарікання на брак загального консенсусу в дефініціях лунають щодо багатьох, якщо не щодо більшості, понять у суспільних науках, жодного з них це не стосується такою мірою, як поняття фашизму. [...] Найбільше суперечок викликають такі питання: є фашизм ідеологією чи ні? Чи охоплює він один феномен, а чи множину феноменів? Чи існував він лише в одну «епоху», чи має всезагальний характер? Один із небагатьох пунктів, стосовно яких таки існує консенсус, – це те, що довоєнний рух Мусоліні в Італії був фашистським; але дискусійним є питання, чи те саме можна сказати про його режим. [...] Хоч тільки деякі дослідники резервують термін «фашизм» винятково для руху Мусоліні, питання, на які ще рухи й режими слід його поширити, знову ж таки дуже дискусійне. Частина авторів зараховують до фашистських фактично всі праві авторитарні режими, аж до повоєнних диктатур, як-от Іспанію Франко або Чилі Піночета, натомість інші є вельми перебірливими й вилучають із переліку навіть гітлерівську Німеччину. [...] Фашизм називають реакційним, консервативним, прогресивним і революційним. Його вважають правим і лівим, світським і (псевдо)релігійним, капіталістичним і соціалістичним, ірраціональним і раціональним, модерним і антимодерним і т. д.» ²⁷²

Утім, було б перебільшенням твердити, що жодних зрушень у цій царині не відбувається. Дослідження останніх двох десятиліть дозволили чіткіше артикулювати конкурентні концепції та дефініції, ба більше: у хаосі інтерпретацій почали проглядатися контури «нового консенсусу»²⁷³.

Загалом можна виділити два головні підходи до визначення фашизму. Перший полягає у визнанні того, що фашизм реально існує тільки в розмаїтті конкретних «фашизмів». Щоб сформулювати дефініцію фашизму, потрібно всебічно дослідити якнайбільше конкретних рухів і режимів. Вивчивши їх із усіма їхніми особливостями й потім порівнявши між собою, можна виокремити те, що складає загальне поняття фашизму. В результаті як правило постають розлогі описові дефініції у вигляді переліку, що містить не менше десятка пунктів («check-lists», як іронічно називає їх Роджер Грифін).

Прихильники другого підходу намагаються сконструювати абстрактну теоретичну модель фашизму в дусі «ідеального типу» Макса Вебера. Вони розглядають фашистські рухи й режими, хай якими різними ті видаються, як варіації цього ідеального типу, жодна з яких не відповідає йому на сто відсотків. Означення фашизму вкладаються, як правило, в одне речення й містять лише кілька головних моментів («фашистський мінімум»), а інші ознаки вважають несуттєвими для дефініції або похідними від «фашистського мінімуму»²⁷⁴.

Глибші відмінності пов'язано з використанням у вивченні фашизму різноманітних теорій – тоталітаризму, модернізації, політичної релігії, інтегрального націоналізму тощо. Розгляньмо деякі з цих підходів.

Фашизм і тоталітаризм. Прикладом послідовного застосування теорії тоталітаризму до вивчення нацизму є книжка американського історика Кляуса Фішера «Нацистська Німеччина: нова історія». Автор визначає тоталітаризм як «монополізацію людської діяльності, приватної та публічної, новочасною технократичною державою». На думку Фішера, «націонал-соціалізм репрезентує правий варіант новочасного тоталітаризму, ідеологічного двійника комунізму (або лівого тоталітаризму)»²⁷⁵.

Науковець не ігнорує відмінностей між фашизмом і комунізмом, убачаючи їх насамперед у класовій базі й в ідеологічному дискурсі:

«Лівий тоталітаризм – це передовсім рух робітничого класу, який говорить мовою XVIII століття, наголошуючи економічну й соціальну рівність. Правий тоталітаризм говорить мовою соціального дарвінізму й расизму, відкидаючи ідею рівності як таку, що шкодить політиці. Лівий тоталітаризм радикалізував робітничий клас, а правий тоталітаризм – середній клас. [...] Фашизм, або його німецький варіант, націонал-соціалізм, був божевільням середнього класу; це був тоталітаризм правих у відповідь на тоталітаризм лівих»²⁷⁶.

Отже, Фішер синтезує дві інтерпретації фашизму: як різновиду тоталітаризму та як виразника радикалізму середнього класу (останню концепцію було сформульовано ще в 1920-х роках, згодом її розвивали такі авторитетні дослідники, як Ренцо Де Феліче, Сеймур Ліпсет і багато інших)²⁷⁷.

Тоталітарний характер нацистського режиму визнають й інші його дослідники, зокрема британський історик Майкл Берлей, який описує нацизм як різновид тоталітаризму й політичну релігію²⁷⁸. Натомість інший британець, Єн Кершо, погоджуючись, що Третій Райх підпадає під означення тоталітаризму, все ж вважає пізнавальну вартість цієї концепції обмеженою і надає перевагу концепції фашизму, яка наголошує спорідненість режимів Гітлера й Мусоліні²⁷⁹.

В останні роки застосування теорії тоталітаризму до вивчення фашизму отримало новий поштовх завдяки працям Еміліо Джентиле, який, зокрема, доводить, що італійський фашизм був першим тоталітарним експериментом в історії, бо породив нову форму політичної влади, яка прагнула охопити своїм контролем усі аспекти життя громадян²⁸⁰. Найбільшим внеском Джентиле в інтерпретації фашизму стала розробка теорії політичних релігій, про яку вже йшлося.

Ентоні Джеймс Грегор від тези про фундаментальну подібність комунізму й фашизму йде далі, ототожнюючи з фашизмом

революційний марксизм²⁸¹. При цьому дослідник спершу уникав вживання терміна «тоталітаризм», натомість використовував поняттєвий апарат теорії модернізації. Її застосування в дослідженнях фашизму заслуговує на окремий розгляд.

Фашизм і модернізація. Існують два протилежні погляди на проблему відношення фашизму до модернізаційних процесів ХХ ст. Згідно з першим, фашизм є консервативним або реакційним рухом, «антимодерністською утопією» (Генрі Ешбі Тернер), мета якої – зберегти й зміцнити, подеколи революційними засобами, традиційні цінності, що їх підважує модерне суспільство (Ренцо Де Феліче, Барингтон Мур). На думку опонентів, фашизм – це модернізаційний рух, який, особливо в Італії, сприяв прискоренню промислового розвитку, насадженню дисципліни, консолідації суспільства в обставинах класової нерівності й регіональних відмінностей (Ентоні Джеймс Грегор). Існує й проміжний підхід: фашизм є водночас прогресивним і реакційним, модерним і архаїчним. Він відкидає лише деякі аспекти модерного суспільства – демократизацію, секуляризацію, міжнародну інтеграцію – іншими словами, певну модель модерності, а саме «раціоналістичну, прогресивну модель Просвітництва» (Еміліо Джентиле), й натомість розбудовує альтернативну, непросвітницьку модель²⁸².

Певний час домінувала перша концепція, яку репрезентували, зокрема, Сеймур Ліпсет, Ернст Нольте й Вольфганг Сауер²⁸³. Ставши в середині 1970-х років об'єктом критики, вона втратила панівні позиції, але й тепер у неї не бракує захисників. Скажімо, історик російського фашизму Стивен Шенфілд протиставляє фашизм як антимодерний рух комунізму, який попри все своє варварство є, «принаймні у принципі й до певної міри, частиною модерного світу»²⁸⁴. Для фашизму характерною є орієнтація на домодерні цінності. «Наприклад, корпоративна держава, яку пропагував класичний італійський фашизм [...], є, вочевидь, спробою припасувати до сучасних обставин давню систему феодальних станів»²⁸⁵. На думку Шенфілда, майбутнє в розумінні фашистів – «не більше ніж минуле, відроджене в новій формі». «Для фашизму минуле набагато істотніше, ніж майбутнє»²⁸⁶.

Виходячи з цих міркувань, історик пропонує таку дефініцію: «Фашизм – авторитарний популістський рух, який прагне зберегти й оновити домодерні патріархальні цінності в новому порядку, що базується на спільнотах нації, раси або віри»²⁸⁷.

Протилежний підхід сягає своїм корінням 1933 року, коли німецький соціолог Франц Боркенау інтерпретував італійський фашизм як різновид «розвоєвої диктатури»²⁸⁸. Від середини 1970-х років аналогічну концепцію обстоює у своїх численних працях Ентоні Джеймс Грегор²⁸⁹. Він доводить, що фашизм як режим був «розвоєвою» або «модернізаційною диктатурою» («developmental» або «modernizing dictatorship»), яка становила альтернативу комуністичній і ліберальній моделям. Такі диктатури виникали в країнах, які переживали швидку трансформацію традиційного суспільства в індустріялізоване. Грегор вважає, що фашистська Італія стала моделлю для економічного розвитку багатьох країн третього світу після 1945 року й має більше спільного з комуністичними системами СРСР, Китаю та Куби, ніж із консервативними авторитарними режимами на кшталт диктатури Франка в Іспанії чи уряду Віші у Франції. Тому історик пропонує використовувати фашизм Мусоліні як еталонний зразок «революції нашого часу», котрий далеко повніше, ніж більшовицька революція, відображає природу революційних процесів ХХ ст. При цьому Грегор вилучав з розгляду націонал-соціалізм, бо тогочасна Німеччина перебувала на високому щаблі модернізації й не потребувала «розвоєвої диктатури» – нацистська диктатура мала інший характер.

В останніх працях Грегор повною мірою взяв на озброєння теорію тоталітаризму, прагнучи пояснити, як марксизм і фашизм, почавши свій шлях із, здавалося б, діаметрально протилежних позицій, прийшли до аналогічних результатів у політичній практиці²⁹⁰.

Крайнощі концепції Грегора, зокрема ототожнення повоєнних комуністичних режимів із фашистськими, більшість істориків не сприйняли, однак загалом його праці дали поважний імпульс до переосмислення фашизму й, поряд із працями інших дослідників, сприяли формуванню «нової парадигми».

Сьогодні більшість дослідників схильні розглядати фашизм не як бунт проти модернізації, а як її альтернативний проєкт. Як пише американський фахівець з інтелектуальної історії Ричард Волін,

«фашисти [...] безоглядно перейшли Рубікон. Вони знали, що у вік тотальної війни досягнуто точки неповернення: вороття до сплетеного з традиції кокона старого режиму не було. Вони обрали шлях боротьби з цінностями Французької революції революційними засобами: насильством, війною і тотальною мобілізацією. Таким чином вони впроваджували альтернатив»²⁹¹.

Концепцію фашизму як засобу альтернативної модернізації найповніше втілено в книжці Роджера Грифіна «Модернізм і фашизм»²⁹², однак погляди цього автора варто розглянути в рамках т. зв. «нового консенсусу» в дослідженнях фашизму.

Фашизм і нацизм. Одним із найбільш спірних в історіографії є питання про співвідношення фашизму та німецького нацизму. Більшість британських і американських дослідників вважають німецький націонал-соціалізм різновидом фашизму. Зрештою, й сам Беніто Мусоліні в 1933 році вітав тріумф Гітлера як перемогу «німецького фашизму»²⁹³, а 1936 року назвав фашистську Італію та нацистську Німеччину «конґруентними випадками», яким судилася «спільна доля» (й не помилився). Й хоча нацисти не схильні були вважати себе послідовниками дарма що союзних, та все ж «расово нижчих» італійців, 1942 року Гітлер визнав роль італійського фашизму як прообразу націонал-соціалізму, заявивши, що «коричневих сорочок могло б і не бути без чорних»²⁹⁴.

Проте деяким авторитетним історикам (як-от Кляус Гільдебранд, Андреас Гільгрубер, Карл Дитрих Брахер, Ренцо Де Феліче, Зеєв Штернгель) відмінності між режимами Мусоліні й Гітлера видаються такими глибокими, що вони відмовляються об'єднувати ці явища під терміном «фашизм». Головні розходження вбачають у расистському характері нацистської ідеології, нібито зовсім не притаманному італійському фашизмові; у тому, що на противагу фашистському етатизмові нацисти вивищували *Volk* над державою; в антимодерних

цілях та ідеології нацизму (на відміну від модернізаційних тенденцій італійського фашизму); у тому, що нацисти прагнули тотального підкорення держави та суспільства, натомість втручання фашистів було набагато обмеженішим. Прихильники цього погляду вважають гітлеризм унікальним явищем, яке не підпадає під означення фашизму²⁹⁵.

Майкл Берлей (Англія) та Вольфганг Віперман (Німеччина) вбачають унікальність Третього Райху в тому, що його головним завданням було створення ієрархічного расового нового порядку:

«Його мета була новою та своєрідною: створити ідеальний майбутній світ без «нижчих рас», без тих, кому, як вони (нацисти. – О. З.) вирішили, не було місця в «національній спільноті». Третій Райх мав бути не класовим, а расовим суспільством. Уже ця обставина робить наявні теорії (як ті, що ґрунтуються на модернізації або тоталітаризмі, так і глобальні теорії фашизму) недостатніми для розуміння унікального режиму, який не мав прецедентів і паралелей»²⁹⁶.

Едріен Літлтон визнає, що в італійському фашизмі немає відповідника расистського антисемітизму, який відіграв центральну роль у нацизмі. Проте дослідник перевертає звичний аргумент шкереберть: якраз рух Мусоліні, а не німецький нацизм, через відсутність расистської політики був винятком серед фашистських рухів. Цю винятковість італійського фашизму Літлтон пояснює високим ступенем інтеграції італійських євреїв у національну спільноту²⁹⁷.

Хоча ряд дослідників заперечують проти розширювального тлумачення фашизму, панівним у західній історіографії та політології залишається погляд на нацизм як його особливий варіант²⁹⁸. Цей підхід можна резюмувати словами Єна Кершо: «Немає жодної суперечності [...] між сприйманням нацизму як (найскрайнішого прояву) фашизму й визнанням притаманних йому унікальних рис у межах цього феномена, що їх можна належно зрозуміти тільки в контексті німецького національного розвитку»²⁹⁹.

«Новий консенсус». У передмові до збірника «Міжнародний фашизм» (1998) Роджер Гріфін писав: «По сімдесяти роках, упродовж яких одинокий острівець згоди щодо рушійних сил фашизму в океані сум'яття, ідіосинкразії та протиріч перебував у територіальних водах марксизму, архіпелаг консенсусу нарешті виринає й серед немарксистів»³⁰⁰.

Головні складники нової парадигми досліджень фашизму, яка лягла в основу цього консенсусу, було сформульовано протягом 1960–1980-х років у працях Юджина Вебера, Хуана Лінца, Стенлі Пейна, Джеймса Грегора, Джорджа Мосе й інших дослідників, але вперше артикулював її Роджер Гріфін у книжці «Природа фашизму»³⁰¹. Особливості його підходу такі: будь-яка дефініція фашизму окреслює «ідеальний тип»; в основі означення фашизму лежить його «мітичний стрижень» («mythic core»), вичленований з ідеології італійського фашизму та його аналогів; цей «стрижневий міт» є матрицею ідеології, програми, політики, організаційних та інституційних структур і стилю кожного конкретного фашизму; суть цього міту – сплав ультра націоналізму з прагненням оновлення та відродження (палінгенези). Термін «палінгенеза» (palingenesis) Гріфін визначає як «різновид міту відродження, регенерації, у політичному контексті – втілення прагнення створити новий порядок, що заступив би період, який сприймають як добу деградації та занепаду»³⁰².

Гріфін запропонував таке означення фашизму: «Фашизм – рід політичної ідеології, мітичний стрижень якої у своїх різних видозмінах є палінгенетичною формою популістського ультра націоналізму»³⁰³.

Згодом Гріфін змодифікував своє означення: фашизм – це «революційна форма ультра націоналізму, що прагне змобілізувати всю “здорову” суспільну та політичну енергію для подолання стану, який сприймають як занепад, і для відродження національної або етнічної спільноти»³⁰⁴. А у книжці «Модернізм і фашизм» він пов'язав фашизм із політичним модернізмом: «Фашизм – це революційний вид політичного модернізму, який виник на початку ХХ століття й місія якого полягає в боротьбі з нібито дегенеративними силами сучасності (декадансом) шляхом створення альтернативної модерності й

темпоральности (“нового порядку” та “нової ери”), заснованих на відродженні, або палінгенезі, нації»³⁰⁵.

Сбме поняття палінгенетичного міту, або міту відродження, як стрижня фашистської ідеології стало головним внеском Грифіна до теорії фашизму. Слід, однак зауважити, що міти «відродження після занепаду» притаманні всім формам націоналізму, зокрема й ліберальним. Отже, не палінгенетичний міт як такий, а його поєднання з найвойовничішими формами революційного ультра націоналізму робить фашизм фашизмом.

Ще однією працею, яка справила визначальний вплив на формування «нового консенсусу», стала книжка американського історика Стенлі Пейна «Історія фашизму, 1914–1945» (1995). В основу її теоретичної частини автор поклав свою давнішу монографію³⁰⁶, внівши, проте, концептуальні зміни й доповнення, зокрема й під впливом Грифінових ідей.

Як робочу дефініцію Пейн пропонує «типологічний опис фашизму» у вигляді таблиці, яка складається з трьох частин: «Ідеологія та цілі», «Фашистські негування» (антилібералізм, антикомунізм, антиконсерватизм) і «Стиль і організація»³⁰⁷. Ця таблиця була присутня й у монографії 1980 року, але в «Історії фашизму» порядок розташування частин зазнав симптоматичних змін: на першому місці опинилися вже не «заперечення», а «ідеологія та цілі», що засвідчувало відхід від інтерпретації фашизму передовсім як «анти-руху» й визнання пріоритетності «позитивного» змісту його ідеології перед «негативним». Крім того, у книжці 1995 року Пейн доповнив свій «типологічний опис» короткою дефініцією: «Фашизм можна визначити як “форму спрямованого на національне відродження революційного ультра націоналізму, який ґрунтується на віталістичній філософії, побудований на крайньому елітаризмі, мобілізації мас і Führerprinzip (принципі фюрерства. – О. З.), схвалює насильство як мету й засіб та схильний до культу війни та/або воєнних чеснот”»³⁰⁸.

Пейн класифікує авторитарні націоналістичні рухи й режими Європи першої половини ХХ ст., відмежовуючи фашизм від двох інших відмін

авторитарного націоналізму – радикальної правиці та консервативної правиці. До фашистів, крім італійської ПНФ, він зараховує, зокрема, німецьку НСДАП, іспанську Фалангу, польські Фалангу й Табір національного єднання (ОЗН), румунську «Залізну гвардію», хорватських усташів, до радикальної правиці – австрійський Геймвер, «Французький чин», польських націонал-радикалів, до консервативної правиці – Горті, Ульманіса, Сметону, Пілсудського, Салазара, інших європейських диктаторів та організації, що слугували їм опорою³⁰⁹. Можна сперечатися щодо правомірності зарахування, наприклад, польського «Озону» до фашистів чи Пілсудського до правих консерваторів, проте самий підхід видається цілком плідним – принаймні, він запобігає звалюванню в одну купу подібних зовні, але різних змістово авторитарних рухів і режимів.

Загалом книжки Грифіна та Пейна стали найавторитетнішими зразками «нового консенсусу» в дослідженні фашизму. Незабаром в академічний вжиток увійшов термін «школа нового консенсусу»³¹⁰, а в 2004 році з'явився п'ятитомний збірник за редакції Грифіна й Метью Фелдмена, який поряд з іншими інтерпретаціями репрезентував і погляди прибічників цієї школи³¹¹.

Що ж нового у «новому консенсусі»? Провідні дослідники фашизму – Роджер Грифін, Стенлі Пейн, а слідом за ними Константин Йордакі, Андреас Умланд і багато інших істориків, політологів, соціологів, які вивчають фашизм, – дійшли згоди щодо кількох засадничих постулатів:

- 1) фашизм слід розглядати як родове поняття (*generic concept*) для цілої низки ідейно-політичних рухів, тобто як загальноєвропейський і навіть світовий феномен, не зводячи його тільки до італійського прообразу та його прямих епігонів;
- 2) фашизм був «альтернативною революцією» – альтернативною як щодо більшовицької революції, так і щодо традицій французької революції XVIII століття, своєрідним «третім шляхом» між комунізмом і ліберальним капіталізмом;

3) фашизм не просто був «анти-рухом» (антимарксизмом, антилібералізмом), а й мав позитивну програму, власну суспільну утопію, яку намагався втілити в життя;

4) в основі фашистської утопії лежав «міт національного відродження» («палінгенетичний міт») – намагання відтворити в «новому порядку», що заступить період занепаду, й у «новій фашистській людині» мітологізований образ колишньої національної величі³¹²;

5) фашизм є формою революційного ультранаціоналізму.

Зауважмо, що термін «ультранаціоналізм», який уживають прихильники «нового консенсусу», майже тотожний термінові «інтегральний націоналізм». Політолог Андреас Умланд пояснює:

«Поняття ультранаціоналізму передбачає ідеологічний монізм, який применшує або навіть заперечує інші компоненти людської ідентичності, сприймаючи людей не як індивідів, а як клітини національного організму (хоч і розділені). Цей організм фашизм розглядає як такий, що бореться з іншими, такими ж агресивними національними організаціями за існування, власну територію та панування»³¹³.

«Новий консенсус» вплинув навіть на сучасні неомарксистські підходи до вивчення фашизму. Так, політолог-неомарксист Деніел Вудлі, критикуючи Гріфіна та його послідовників за те, що вони розглядають ідеологію у відриві від матеріальних передумов, ігнорують соціальну функцію фашизму в організації постліберального капіталізму тощо, водночас визнає, що фашизм був «синкретичною (гетерогенною) сумішшю націоналізму, мілітаризму й міту регенерації»³¹⁴ – формулювання, близьке до тез «нового консенсусу», з тією відмінністю, що прихильники останнього вважають міт регенерації ядром фашизму, а не одним із компонентів гетерогенної суміші.

Попри те, що багато авторитетних дослідників фашизму вельми критично поставилися до ідей «нового консенсусу», визнаний лідер цієї школи Роджер Гріфін в останні роки дійшов ще оптимістичнішого висновку, ніж у 1998 році: мовляв, якщо тоді «новий консенсус»

щойно «виринав», то станом на 2010 рік він нарешті «виринув», бо тепер більшість фахівців «погоджуються, що фашизм є революційною формою націоналізму, яка набирає унікального ідеологічного, культурного, політичного й організаційного обличчя залежно від обставин і національного контексту, в якому формується»³¹⁵. Ба більше, «новий консенсус» стає частиною «нової хвилі» міждисциплінарних досліджень новочасного екстремізму в таких напрямках, як модернізм/антимодернізм, політичні релігії, тоталітаризм, соціальна антропологія та психологія фанатизму тощо³¹⁶.

Звісно, до справжнього консенсусу в дослідженнях фашизму ще дуже далеко, однак загалом цей дослідницький напрям видається найперспективнішим.

Фашизм і націоналізм. Для цілей цього дослідження важливо з'ясувати співвідношення понять «фашизм» і «націоналізм».

Більшість фахівців розглядають фашизм як форму інтегрального (органічного, гіпер-, ультра- тощо) націоналізму³¹⁷, як результат попередньої еволюції націоналістичних рухів та їхню кульмінацію або як синтезу інтегрального (органічного, трайбалістського) націоналізму з немарксистським соціалізмом або консерватизмом³¹⁸.

Інші не вважають за можливе зводити фашизм до підкатегорії націоналізму, або й взагалі заперечують зв'язок між ними. «Фашизм і нацизм не можна ототожнювати з націоналізмом, – гадає Ентоні Сміт. – У них різні вихідні положення й категорії, дух і етос. Вони схильні апелювати до дещо різних сегментів середнього класу й мають цілковито відмінні політичні стилі й організаційні засади. [...] Отже, фашизм і нацизм становлять альтернативу й виклик націоналістичній концепції європейського та світового розвитку, а не її продовження»³¹⁹. Науковець заперечує, що німецький націонал-соціалізм є формою націоналізму, бо його вчення про расову нерівність несумісне з націоналістичною візією множинності унікальних і вільних націй.

Іншої думки – Джон Бреї: «Ця відмінність важлива й у моральному, й у політичному сенсі, але вилучати нацизм із форм націоналізму – абсурдно. Нацизм виростав із попередніх націоналістичних ідей і рухів, наголошував, що найвищими цінностями є цінності національної спільноти, формулював більшість своїх гасел у категоріях, які апелювали до давніх традицій німецького націоналізму, й здобував завдяки цьому чималу підтримку»³²⁰. На думку Бреї, «фашизм слід розуміти як особливу форму націоналістичної політики»³²¹.

З погляду Етьєна Балібара, расизм є доповненням націоналізму: «Расизм розглядає себе як “інтегральний” націоналізм, який тільки тоді має значення (й шанси на успіх), коли базується на єдності нації [...]»³²².

Відмінності між фашизмом і націоналізмом, на які звертає увагу Сміт, насправді відрізняють фашизм від ліберального націоналізму, чи націоналізму Рисорджимента, але не від інтегрального націоналізму. Сміт і собі визнає, що французький інтегральний націоналізм був єднальною ланкою між націоналізмом і фашизмом³²³.

На думку Пітера Дейвіса й Дерєка Лінча, «важливо розуміти, що націоналізм – це тільки один зі складників фашизму, хоч і найбільш явний». Водночас, розглянувши теорії, згідно з якими фашизм є комбінацією націоналізму з соціалізмом або консерватизмом, вони констатують, що «націоналізм є основоположним елементом фашизму, а соціалізм і консерватизм – ні». Науковці доходять висновку, що «націоналізм є головним інгредієнтом фашизму і зумовлює багато аспектів фашистської політики, особливо міжнародної та економічної»³²⁴.

Своєрідне розв’язання проблеми запропонував Пітер Шугар, який розглядає фашизм як «найзбоченішу форму націоналізму», бо, згідно з фашистськими уявленнями, «не режим перебуває на службі в нації, а нація існує, щоб будувати новий світ відповідно до пророчих візій свого вождя». Тому Шугар уживає для фашизму парадоксальне окреслення – «антинаціоналістична форма націоналізму»³²⁵.

Я поділяю думку тих дослідників, які вважають фашизм (разом із нацизмом) крайньою формою націоналізму. Проблему типології можна підсумувати в такий спосіб. А що інтегральний націоналізм прагне сильної національної влади й відкидає (або принаймні намагається обмежити) демократію, то він є різновидом ширшого явища – авторитарного націоналізму. Своєю чергою, застосовуючи різні критерії класифікації, у межах інтегрального націоналізму можна виділити кілька варіантів (державний і недержавний, консервативний і революційний), які утворюють між собою різні комбінації. Фашизм є формою революційного інтегрального націоналізму державних націй.

Отже, пряме застосування теоретичної моделі фашизму до вивчення інтегрального націоналізму недержавної нації – а саме такий націоналізм є предметом цієї праці – було б некоректним. Однак модель ця здатна пояснити деякі тенденції розвитку революційного інтегрального націоналізму недержавних народів за «доби фашизму». У такий спосіб дослідження українського націоналістичного руху 1920–1930-х років може привнести дещо нове й у наукові суперечки про фашизм, про які йшлося вище.

Підсумовуючи цей короткий огляд, зауважу, що розглянуті інтерпретації здебільшого не заперечують, а доповнюють одна одну, виопуклюючи ті чи ті аспекти такого багатогранного феномена, як фашизм. Проте евристична вартість цих інтерпретацій є неоднаковою. Як видається, найбільших успіхів у з'ясуванні природи фашизму досягла за останні роки школа «нового консенсусу». Водночас залишається ще багато нерозв'язаних проблем і фактологічних лакун. Зокрема, українському історикові впадає у вічі нерозробленість такої теми, як вплив фашизму на націоналістичні рухи недержавних націй і місце останніх у типології авторитарного націоналізму. Тут відкривається широке поле для досліджень та інтерпретацій, на якому могли б плідно попрацювати й українські історики.

На завершення огляду теоретичних моделей, застосованих або врахованих у цьому дослідженні, доречно згадати оцінку історика, джерелознавця та знавця методології історії Віталія Підгаєцького:

«Результати історичного дослідження, як будь-яка модель, є недосконалими. Вони спрощують і спотворюють інформацію про об'єкти, якісну своєрідність яких вони відображають. Але іншого шляху вивчення складного світу, який існував у минулому і продовжує існувати зараз у нашій свідомості, ніж його «спрощене сприйняття», яким і є моделювання, не існує. Будь-яка модель минулого, навіть така, яка в силу певних причин вважається недосконалою, має право на існування у вигляді наукової гіпотези, але жодна з них не може розглядатися як імператив, як істина в останній інстанції»³²⁶.

3. Історичний контекст

Цей розділ не є систематичним викладом історії інтегрального націоналізму в Європі. Його завдання – взяти до уваги європейський історичний контекст тією мірою, якою це потрібно для розуміння формування та розвитку українського інтегрального націоналізму.

3.1. Інтегральний націоналізм у Західній Європі

Як і решта історичних типів націоналізму, інтегральний націоналізм зародився в Західній Європі, а згодом, видозмінюючись відповідно до місцевих умов, поширився на Східну³²⁷. Хоч остаточно він оформився наприкінці ХІХ ст., його корені сягають іще часів Великої французької революції. Інтелектуальні витоки інтегрального націоналізму можна віднайти й в ідеях революції, й у творах її завзятого критика, англійського політичного мислителя Едмунда Берка (1729–1797).

Раннім попередником інтегрального націоналізму Петер Альтер вважає «якобінський» націоналізм:

«Крайні, якобінські, варіанти націоналізму під час революції набували вже тоталітарних рис: нація єдина і неподільна («une et indivisible»), егалітарна й однорідна. Задля уявних інтересів нації якобінці виступають проти розбіжностей у поглядах, плюралізму, федералізму та автономних інституцій – таких, як Церква. Вершиною поступу було спорудження вівтарів вітчизни. Якщо досі добродішний громадянин завдячував своїм життям і добробутом Богові, то тепер йому сказали, що він усім завдячує нації, але й винен їй за все»³²⁸.

Фактично це була перша спроба перетворити націоналізм на політичну релігію – не випадково саме в той час Кондорсе вперше вжив це поняття.

За кілька років до Французької революції Берк одним із перших сформулював ідею нації як чогось більшого й важливішого, ніж проста сукупність її членів. Виступаючи 1782 року в англійському парламенті

з приводу реформи представництва, він протиставив парламентським виборам, залежним від мінливих настроїв електорату, вибір, який нація робить протягом усього свого існування і який втілюється в її традиційних політичних інститутах. «Бо нація – це не локальна ідея, не тимчасове скупчення індивідів, а ідея тяглости, яка розгортається в часі, а також у кількості й просторі. Це вибір не одного дня, не однієї групи людей, не безладний і легковажний вибір; це свідомий вибір віків і поколінь»³²⁹ .

Берк, можливо, першим застосував і метафору органічної єдності мертвих, живих і ненароджених, яку згодом підхопили численні націоналісти. У праці «Роздуми про революцію у Франції», розглядаючи ідею суспільного договору, він писав, що суспільство (держава) – це справді контракт, але вищого роду, ніж будь-яка тимчасова угода між людьми. «Це партнерство у всіх науках; партнерство у всіх мистецтвах; партнерство у всіх чеснотах і прагненні досконалости. А що цілі такого партнерства можуть залишатися недосяжними протягом життя багатьох поколінь, то воно стає партнерством не між самими лише живими, а між живими, померлими й тими, хто ще має народитися»³³⁰ .

Чималий внесок у формування ідейного арсеналу інтегрального націоналізму зробили й німецькі мислителі ХІХ ст., особливо Гегель. Карл Попер подає стислий перелік ідей тоталітаризму ХХ ст., успадкованих безпосередньо від Гегеля:

«а) Націоналізм у формі історицистської ідеї про те, що держава є інкарнацією Духу (або тепер – Крові) нації (чи раси), що самоутворюється; одна обрана нація (тепер – обрана раса) приречена на світове панування. б) Держава як природний ворог усіх інших держав мусить утвердити своє існування через війну. в) Держава вільна від будь-якого морального зобов'язання; історія, тобто історичний успіх, є єдиним суддею; колективна корисність – єдиний принцип особистої поведінки; пропагандистська брехня і перекручення істини припустимі. г) «Етична» ідея війни (тотальної і колективістської), зокрема молодих націй проти старих; війна, доля і слава як найбажаніше добро. д) Творча роль великої людини,

всесвітньо-історичної особистості, людини глибоких знань і великої пристрасі (тепер – принцип лідерства). е) Ідеал героїчного життя («жити ризиковано») і «героїчної людини» всупереч дрібному буржуа і його життю пересічної посередності»³³¹.

Отже, на середину ХІХ ст. всі стрижневі ідеї майбутнього інтегрального націоналізму вже циркулювали в політичній і філософській думці Європи. Проте потрібні були соціальні потрясіння й духовна криза кінця століття, щоб ці ідеї втілилися в потужний ідейно-політичний рух. Він порвав з попередніми історичними типами націоналізму, надто з ліберальним (націоналізмом Рисорджимента), але водночас використав і радикалізував деякі ідеї, які зародилися в якобінському націоналізмі й традиціоналістському націоналізмі післяреволюційної доби.

Згідно з «соціологічною теорією націоналізму» німецького соціолога й історика Ойгена Лемберга, появі інтегрального націоналізму, як правило, передуює криза національної самосвідомості, велика загроза ззовні, справжня чи уявна небезпека для існування нації. Це особливо відчутно тоді, коли нація зазнає важкої політичної або військової поразки, що вражає національну гідність³³².

Я розгляну лише три західноєвропейські різновиди цього руху, які мали найбільший вплив на український націоналізм, – французький інтегральний націоналізм, італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм.

Французький інтегральний націоналізм. Оскільки він задав парадигму націоналізму нового типу, варто зупинитися на ньому докладніше, тим паче, що, як уважає політолог Іван Гомза, саме французький інтегральний націоналізм може слугувати оптимальною референційною моделлю для введення українського інтегрального націоналізму в порівняльний контекст³³³.

Новий, войовничий і авторитарний, націоналізм, який відкидав традиції Просвітництва, Великої французької революції та ліберального націоналізму середини ХІХ ст., почав зростати в атмосфері затяжної духовної кризи, що охопила Францію після

поразки у франко-пруській війні 1870–1871 років і Паризької Комуни. Як згодом часто бувало в подібних ситуаціях, чимало патріотів вбачали причини національного приниження й соціальних конфліктів не так у внутрішніх проблемах, як у підступах чужинців – зовнішніх (німців) і внутрішніх (євреїв). Стимулом до зрощення націоналізму з антисемітизмом і ксенофобією загалом стала сумнозвісна «справа Дрейфуса» (1894–1900) – офіцера французького генерального штабу, єврея з походження, якого звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини. Слідство й суд над Альфредом Дрейфусом, а згодом перегляд справи спричинили справжній розкол освіченого суспільства на «дрейфусарів» і «антидрейфусарів», причому розбіжності між ними стосувалися не так конкретного питання, винен чи не винен Дрейфус, як загальних, традиційних для інтелігенції питань «хто винен?» і «що робити?»³³⁴. Серед ідейних лідерів «антидрейфусарів» вирізнялися своєю енергією та публіцистичним талантом Едуар Дрюмон, Морис Барес і Шарль Морас. Бареса і Мораса вважають батьками-засновниками французького інтегрального націоналізму, хоч перший не вживав цього терміна.

Письменник Морис Барес (1862–1923), друг і почасти однодумець Мораса, розробив доволі послідовну теорію органічного націоналізму³³⁵. Барес уважав, що французька нація перебуває у стані глибокого занепаду, й прагнув відкрити їй шлях до порятунку від дезінтеграції й загибелі. Для цього, на його думку, потрібно було заново вдихнути у французьке суспільство душу, повернути йому ідентичність і бажання жити й боротися. На противагу старій, освяченій Французькою революцією теорії нації як спілки індивідів Барес висунув власну теорію органічної єдності. Її виразом став культ Землі й Мертвих («La Terre et les Morts» – назва статті Бареса 1899 року), аналогічний німецькому мітові Крові та Грунту. Письменник розглядав націю як організм, який можна порівняти з одушевленою істотою або деревом, а націоналізм – як систему етики, критеріїв поведінки, продиктованих інтересами спільноти безвідносно до волі індивіда. Етичний релятивізм Бареса дозволяв йому заперечувати існування загальнолюдських моральних принципів: він уважав, що істина, справедливість і право існують тільки як відображення інтересів певної спільноти³³⁶.

На думку Зеєва Штернгеля, одного з провідних дослідників життя і творчості Бареса, в основі його націоналізму лежав не тільки романтизм і біологічний детермінізм, а й соціальний дарвінізм³³⁷. Останній справді був одним із джерел переродження раннього націоналізму в інтегральний. Утім, Барес заперечував ототожнення націоналізму з агресивністю щодо інших націй: націоналізм – це не доктрина ненависти, шовінізму або агресії, а «розв’язування суспільних питань через їхній стосунок до конкретної нації, до її життєвих інтересів [...], почуття окремішності й винятковості її культури – без применшення окремішності й винятковості культур інших націй». «Націоналізм не скеровано проти інших націй – його скеровано всередину власної нації»³³⁸.

Нація для Бареса не тотожна сукупності громадян, яких він поділяв на «вкорінених» («enracinés») і «позбавлених коренів» («deracinés») – людей без батьківщини, космополітів. «Позбавленими коренів» були насамперед євреї – це, на думку Бареса, чужорідне тіло у французькому національному організмі, – тому він закликав ліквідувати «шкідливу диспропорцію» щодо представництва євреїв в управлінських структурах і замінити їх «нашими щирими одноплемінниками [nos véritables nationaux], дітьми Галії, а не Юдеї»³³⁹.

Барес відкидав раціоналізм – витвір громадян, «позбавлених коренів», – і натомість уславляв первісну силу, енергію і вітальність простого народу, не зараженого отрутою раціоналізму й індивідуалізму. Він вірив, що порятунок нації потребує невпинної боротьби з лібералізмом, демократією, марксизмом і встановлення сильного авторитарного режиму. Вважаючи, що націоналісти не повинні ігнорувати соціальних питань, Барес іще в 1890-х роках намагався поєднати націоналізм із немарксистським соціалізмом й одним із перших в Європі почав використовувати термін «націонал-соціалізм». Як вважає Штернгель, Барес був одним із перших інтелектуалів, які заклали теоретичні підвалини фашизму³⁴⁰.

Шарль Морас великою мірою поділяв погляди свого старшого приятеля, але багато в чому й розходився з ним³⁴¹. Ідейна доктрина

Мораса претендувала на раціональність і науковість, недарма він уважав себе послідовником фундатора позитивізму Огюста Конта, однак її основа була не менш мітичною, ніж у Бареса. Для Мораса Франція – це диво, рівного якому немає ніде у світі. «Богиню Францію» (Андре Шеньє) наділено тілом, душею та природною красою, але їй загрожує загибель від ворожих сил. «Негативну» частину вчення Мораса було спрямовано насамперед проти «трьох Р» – Реформації, романтизму й революції, які нібито нищать латинську цивілізацію та «класичний дух» Франції та Європи. Усі ці три явища пов'язані між собою та є породженням єврейського й германського духу, ворожого Франції та католицькій латинській цивілізації. Найбільше лихо для Франції – революція XVIII ст. та її соціальна, політична й духовна спадщина. Морас був ворогом республіканського режиму, який віддав Францію на поталу «чотирьом сконфедерованим станам» її ворогів: масонам, протестантам, євреям і «метекам» (незасимільованим чужинцям). Лише спадкова монархія могла б визволити націю з цієї неволі. Морас був противником демократії. «Є тільки один спосіб удосконалити демократію – знищити її»³⁴², – писав він. Демократія може лише зруйнувати країну, а тому справжній патріотизм вимагає сильного, стабільного режиму, який не буде виразом примх мінливої більшості чи приватних інтересів, – іншими словами, режиму монархічного. Король, слуга нації, є уособленням її єдності, суверенності й вічності. Тому роялізм є інтегральним націоналізмом – необхідним завершенням усього націоналістичного мислення.

Морас був також противником лібералізму та його розуміння спільноти як союзу вільних індивідів. Для Мораса, як і для Бареса, реальністю була не окрема особа, яка укладає добровільний «договір» з іншими особами, а те, що є міжособистісним – «природні» спільноти, починаючи від родини й закінчуючи нацією та державою, яка є «родиною родин». Особа належить до нації та держави не з власної волі, а з народження й походження. «Цілість» (суспільство) є первинною щодо «частин» (індивідів). Ми – це наші предки, вчителі, старші брати, книжки, які читаємо, образи, які сприймаємо. Морасова концепція певною мірою нагадує марксистське (також антиліберальне) розуміння людини як сукупності суспільних відносин, але в ній

наголос зроблено не на класових відносинах, а на «природних», зокрема національних, зв'язках.

Поняття нації посідало в ідеології Мораса одне з найважливіших, але не виняткове місце. Не менше важили для нього держава та латинсько-християнська цивілізація. Морас відкидав старий націоналізм, що базувався на «національній zasadі» («*principe des nationalités*»), називаючи його «націоналітаризмом». Головна риса, яка відрізняла Морасів націоналізм від усіх «націоналітаризмів», – заперечення будь-якої (громадянської, романтично-містичної, етнічної) концепції суверенності нації: не нація є творцем держави й джерелом влади, а держава творить націю, захищає її та забезпечує її цілість, незрідка всупереч національній стихії; тільки завдяки державі нації не загрожує перетворення на безформну й невпорядковану масу³⁴³. Таке розуміння співвідношення держави та нації перегукувалося з концепцією ідеолога італійського фашизму Джовані Джентиле, що її взяв на озброєння Беніто Мусоліні (див. далі).

Як і Барес, Морас був антисемітом, однак його антисемітизм був особливим: слово «єврейське» для Мораса було радше идеограмою, якою він позначав ледь не все, що в його очах було чужим і ворожим французькій нації. Як пише Джон Мак-Клеланд,

«для Мораса ідеї свободи й демократії – “єврейські”; корумпована фінансова система – “єврейська”; права людини – “єврейські”. Усе, що може підважити національну самобутність, – «єврейське»; усе що загрожує його уявній Франції – “єврейське”. “Єврейський” означає прогнилий, чужинський, демократичний, вільнодумний, антиклерикальний, антимілітаристський, марксистський. Зі специфічного окреслення це слово перетворюється на універсальну лайку. Морас уживає цей термін так само, як його вживав Гебельс»³⁴⁴.

Також, подібно до Бареса, Морас визнавав можливість і бажаність союзу інтегрального націоналізму з немарксистським соціалізмом: «Існує гостре протистояння, суперечність між інтернаціональним егалітарним марксизмом і захистом Нації та Вітчизни. Але соціалізм,

звільнений від демократичного й космополітичного елемента, може пасувати націоналізмові, як гарна рукавичка пасує вродливій руці»³⁴⁵.

Інтегральний націоналізм Мораса став ідеологією «Французького чину» («Action Française») – праворадикальної монархічної політичної організації, яка діяла в 1899–1944 роках. Деякі дослідники вважають «Французький чин» раннім фашистським рухом³⁴⁶, інші зараховують до праворадикальних протофашистських організацій, вважаючи, що від фашизму його відрізняв брак справжньої революційності й спроб мобілізувати маси для здобуття влади³⁴⁷.

На окрему увагу заслуговує Морасове ставлення до католицизму. Попри те, що сам Морас був якщо не атеїстом, то у всякому разі агностиком, католицька церква як основа французької національної ідентичності й європейської цивілізації посідала важливе місце в його ідеології. Ідеалізований образ дореволюційної католицької Франції, що його вимріяв Морас, далеко не відповідав історичній реальності, але це не важило, бо то був міт «золотої доби», покликаний спонукати сучасників до боротьби за його втілення.

В очах Мораса католицька церква була великою цивілізаторкою людства, опорою порядку, скелею, об яку розбиваються хвилі варварства, анархії, революції, егалітаризму, демократії, лібералізму й соціалізму. Католицизм і націоналізм мали спільного ворога – «ліберальний і революційний дух». «Інтегральний католицизм» у версії Мораса був замішаним не лише на антилібералізмі, а й на антисемітизмі, що позначилося навіть на потрактуванні Ісуса Христа. Морас протиставляв «автентичного Ісуса» католицької традиції «неавтентичному» «єврейському Христові», ще й спотвореному протестантською, революційною та новочасною концепціями. Він писав: «Не знаю іншого Ісуса, крім як із нашої католицької традиції [...]. Не зречуся вченого шереху Отців, Соборів, Пап і всіх великих людей новочасної еліти заради довіри до євангелій чотирьох темних євреїв»³⁴⁸. Біблія, а надто Старий Заповіт, на думку Мораса, містить анархічні й революційні ідеї, якими й донині живляться євреї та протестанти, але завдяки церкві католики вбереглися від цієї отрути,

бо церковна влада подавала Святе Письмо у скороченому й роз'ясненому вигляді³⁴⁹.

Мораса попервах підтримала чимала частина католицького духівництва. Навіть папа Пій X назвав його «прекрасним оборонцем віри». Однак із часом прийшло розуміння, що непрохані «оборонці віри» з «Французького чину» своїми еретичними ідеями й насильницькими діями завдають авторитетові церкви набагато більше шкоди, ніж приносять користи. Церква почала відвертатися від Мораса.

У 1926 році на шпальтах ватиканського офіційного органу «L'Osservatore romano» з'явився ряд статей, спрямованих проти «Французького чину». У відповідь Морас заявив, що його критикам ідеться не про віру й мораль, а про політику в інтересах Німеччини й республіки, тож на вимогу «батька» (папи) вбити «матір» (Францію) він говорить: «Non possumus»³⁵⁰. У грудні 1926 року папа Пій XI офіційно засудив газету «L'Action française» і сім Морасових книжок³⁵¹.

Це був тяжкий удар для Мораса й «Французького чину», чий вплив у католицькій Франції почав занепадати. Й хоча наступний папа, Пій XII, 1939 року скасував усі санкції щодо цієї організації, вона вже не змогла повернути собі колишню популярність.

Криза «Французького чину» не означала кризи інтегрального націоналізму у Франції. Навпаки, в міжвоєнну добу він спромігся істотно розширити свою соціальну базу. Зросла кількість організацій, які його сповідували: поряд із «Французьким чином» у 1920-х роках набули впливу «Легіон», «Фасція», «Патріотична молодь», а у 1930-х роках з'явилися «Вогняні хрести», рух неосоціалістів, Народна французька партія (ППФ), Націонал-соціалістична партія, Націонал-комуністична партія, «Молода правиця», «Секретна організація революційної дії», Францистський рух, «Французька солідарність», Комітети захисту селян³⁵². Деякі з них, як-от «Фасцію», ППФ, францистів, дослідники розглядають як фашистські організації³⁵³.

Незважаючи на відносно високий інтелектуальний рівень своїх ідеологів, інтегральні націоналісти й фашисти не спромоглися прийти до влади у міжвоєнній Франції, де економічна й політична стабільність і сильні демократичні інституції створили нездоланий бар'єр для втілення екстремістських ідей у політичну дійсність. Ці сили отримали шанс щойно після катастрофи Франції в 1940 році.

У 1940–1944 роках велика частина інтегральних націоналістів підтримала «національну революцію», яку проголосив режим маршала Філіпа Петена. Наприкінці Другої світової війни, після визволення Франції союзниками, «Французький чин» та інші інтегрально-націоналістичні організації було заборонено за участь у колабораціоністському режимі Віші. Мораса, як одного з ідеологів режиму, засудили на довічне ув'язнення, але незадовго до смерти помилували. Втім, попри особистий крах Мораса, чимало європейських крайніх правих – ультраконсерваторів, монархістів, інтегральних націоналістів – досі вважають його своїм ідейним предтечею, «Марксом правиці»³⁵⁴.

Італійський фашизм. Інтегральний націоналізм в Італії зародився ще наприкінці XIX ст., але отримав потужний стимул після Першої світової війни, в обставинах економічної руїни й гострих соціальних конфліктів. Сприятливим ґрунтом для нього стало почуття національної кривди через «украдену перемогу»: хоч Італія була серед переможців у війні, її територіяльні здобутки виявилися надто скромними порівняно з її претензіями. Вину покладали на «плутократів» країн Антанти й внутрішніх ворогів – лібералів, пацифістів та лівих.

«Націоналістичний проєкт Нової Італії», який опублікувала 1920 року Італійська націоналістична асоціація (АНІ), що згодом (1923) приєдналася до Національної фашистської партії, заслуговує на розлоге цитування як квінтесенція не лише італійського, а й будь-якого інтегрального націоналізму:

«Головна теза Націоналізму, яка відводить Націоналістичній доктрині особливе місце серед решти політичних доктрин, полягає в тому, що різноманітні суспільства, які існують на Землі, є справжніми

організмами, наділеними життям, котре виходить далеко за межі життя індивідів і триває століттями й тисячоліттями.

Отже, італійська нація охоплює не тільки 36 мільйонів італійців, які живуть зараз, а й сотні мільйонів італійців, які житимуть у наступних століттях і які в нашому розумінні є частинами цілого. У цьому сенсі кожне покоління й кожен індивід у межах покоління – це лише тимчасова й нескінченно мала частинка нації, клітина національного організму. І як клітини народжуються, живуть і вмирають у той час, коли організм залишається тим самим, так і індивіди народжуються, живуть і вмирають, натомість нація живе далі своїм тисячолітнім життям. [...]

Націоналізм розглядає експансію влади Італії у світі [...] насамперед як обов'язок. Це моральний закон, що спонукає народ, якому внаслідок географічних, історичних і демографічних причин судилося або загинути, або панувати, прийняти свою долю і стати до боротьби з конкурентними націями – боротьби, яка буде важкою, але в разі перемоги принесе йому славу»³⁵⁵ .

Утім, перші фашисти в Італії вийшли не з середовища інтегральних націоналістів, а здебільшого з лівого табору. На думку деяких дослідників, первісний фашизм, як і більшовизм, був «ересю соціалізму», бо походив з революційного крила соціалістичного руху. Історики проводять цікаві паралелі між Беніто Мусоліні та Владіміром Леніним, які обидва були провідниками революційного марксизму. Ба більше – майбутній лідер фашизму перед Першою світовою війною своєю революційністю й войовничим темпераментом нагадував Леніна більше, ніж будь-який інший соціалістичний діяч того часу³⁵⁶ . Як і чимало інших соціалістів (згадаймо бодай Юзефа Пілсудського чи Дмитра Донцова), Мусоліні розійшовся з лівими на ґрунті націоналізму під час війни.

За Зеєвом Штернгелем, ідейними джерелами фашизму були інтегральний націоналізм Бареса, Мораса й Енрика Коррадіні та ревізія марксизму, яку здійснили на початку ХХ ст. Жорж Сорель і теоретики італійського революційного синдикалізму. На світоглядному рівні фашизм зазнав значного впливу з боку соціального дарвінізму,

філософії Анрі Бергсона та Фридриха Ніцше, психології Гюстава Ле Бона та соціології Вільфреда Парета³⁵⁷ .

30 березня 1919 р. вийшла друком перша програма фашистів, складена, за словами Мусоліні, в ім'я досягнення демократії та оновлення нації. Фашисти обстоювали загальне виборче право для чоловіків та жінок, скасування елітарної верхньої палати парламенту – сенату, виступали за демократичні вибори нових національних зборів, які мали встановити форму державного правління, за восьмигодинний робочий день, участь робітників в управлінні промисловістю, обрання національних технічних рад у всіх галузях господарства й жорстку антиклерикальну політику. Вони вимагали також конфіскації непродуктивного капіталу й великої земельної власності, яку належало поділити між селянами, заборони таємної дипломатії та впровадження нової зовнішньої політики, базованої на незалежності й солідарності всіх народів у складі спільної федерації націй. Це була типово ліва, популістська програма, яку нині нікому не спало б на думку ототожнювати з фашизмом³⁵⁸ .

Однак упродовж наступних двох років фашистський рух повністю змінив свою ідеологію, зокрема впровадивши в неї інтегральний націоналізм та імперіялізм³⁵⁹ . Стрижневим пунктом нової програми, яку прийняв уста новий з'їзд Фашистської національної партії (ПНФ) у листопаді 1921 року, стала ідея нації як єдиного організму: «Нація – це не просто сума індивідів, які живуть у певний час і на певній території. Нація є організмом, що містить у собі нескінченні ряди минулих, теперішніх і майбутніх поколінь. Окремий індивід у цій історичній панорамі є лише перехідним моментом»³⁶⁰ .

Як і в Мораса, розуміння нації у фашистів було інтегральним та етатистським: нація є особистістю, яку створює держава, згуртовуючи юрби людей у цілість, наділену волею та самосвідомістю. 1924 року Мусоліні заявив в одній з промов: «Без держави немає нації. Є тільки скупчення людей, що надаються для будь-якого розкладу, якому може піддати їх історія»³⁶¹ . А у статті «Доктрина фашизму» (1932) він писав, що

«для фашиста все в Державі, й ніщо людське або духове не існує й тим паче не має вартости поза Державою. У цьому сенсі фашизм є тоталітарним [...]».

Не раса, не певний географічний регіон, а народ, що триває в історії, множина, об'єднана однією ідеєю, якою є воля до життя і до влади: самоусвідомлення, особистість.

Цією найвищою особистістю є нація, бо вона є Державою. Не нація створює Державу, як стверджувала застаріла натуралістична концепція, що на ній спиралася правнича думка національних держав XIX століття. Навпаки, Держава створює націю, наділяючи народ, який усвідомлює власну моральну єдність, волею, а отже, справжнім існуванням»³⁶².

Від моменту приходу до влади в жовтні 1922 року метою фашистів була тоталітарна держава, яка охоплювала б своїм впливом «усе людське й духовне». Однак на практиці фашистська держава в Італії не досягла такого рівня тотального контролю над суспільством, як радянська чи навіть нацистська. Важливою перешкодою для утвердження тоталітарної системи була католицька церква.

Фашисти прагнули здобути підтримку церкви, щоб завоювати авторитет серед широких мас. Зі свого боку, Ватикан високо поцінував роль фашизму в розгромі лівих і дав зрозуміти, що підтримає уряд Мусоліні. У 1929 році було укладено Лятеранські угоди, згідно з якими італійська держава надавала католицькій релігії офіційного статусу, обіцяла свободу неполітичної діяльності мирянських організацій, зокрема «Католицької акції»³⁶³, й дозволяла навчати католицької віри в усіх початкових і середніх школах³⁶⁴.

Оцінюючи мотиви, які спонукали Ватикан до угоди з фашистським урядом, слід враховувати, що церква послідовно провадила політику захисту католицької конфесії у всіх державах, з якими їй щастило домовитися. Крім того, церква підтримувала деякі аспекти фашистської програми, зокрема корпоративізм, який перегукувався із суспільною доктриною католицької церкви³⁶⁵.

На думку Джона Поларда,

«фашизм і католицизм зійшлися разом через спільних ворогів і спільні інтереси, а головними серед ворогів були лібералізм і комунізм. Справді, багатьох християн (як католиків, так і православних чи протестантів) ідеології, рухи й режими фашистського стилю приваблювали саме як реакція на ліберальну парламентарну демократію, що її розглядали як чужу й ворожу християнській традиції. Лібералізові ставили на карб секуляризм і антиклерикалізм і, як наслідок, закони, що, починаючи від Французької революції, обмежували власність, привілеї та владу Церков. З лібералізмом і всіма його витворами, аж до капіталізму, асоціювалися франкмасонство та євреї.[...]

Беручи до уваги всі ці чинники, не буде перебільшенням сказати, що католицизм підтримувало фашизм великою мірою внаслідок своїх «культурних війн» із лібералізмом, які точилися [...] від початку XIX століття [...]»³⁶⁶ .

Налагодивши стосунки з традиційною релігією, фашизм рік у рік дедалі більше перетворювався на політичну релігію, центральним елементом якої був «il culto del littorio» (культ ліктора) з ретельно розробленими публічними церемоніями та процесіями, що використовували символіку Давнього Риму³⁶⁷ . Наслідуючи якобінців, фашисти запровадили новий календар, у якому 1922 рік став пунктом відліку фашистської ери. З часом різноманітні фашистські ритуали й свята стали складниками масштабної «літургії колективної гармонії», центрами якої були «храми віри» – численні палаци, виставки й музеї фашистської революції. Чільне місце у цій «літургії» посідав культ полеглих героїв. Фашизм створив власний мартиролог і власну ідею безсмертя, згідно з якою смертність окремої людини здолано її самозреченням на користь вічної нації. Водночас фашизм удався до «політики мітів» (Еміліо Джентиле)³⁶⁸ . Італійський варіант палінгенетичного міту надихала ідея відродження Римської імперії в новій, фашистській формі.

Відтак центральне місце у фашистській «релігії Італії» посіли міт і культ «римлянства» («Romanita»), або «вічного Риму». Фашизм було визнано революційним продовженням «Римської революції» I ст. до н. е., а Римську імперію – попередницею тоталітарної фашистської держави. Як колись П'ємонт був базою для об'єднання Італії, так тепер Італія мала відіграти роль «П'ємонту Європи», будівничої нової західної цивілізації. Майбутнє уявляли як вибір між двома сучасними універсалізмами – Рима й Москви – або як зудар між ними. Вінцем фашистського культу стало обожнення самого дуче, який, за висловом Еміліо Джентіле, став «новим богом Італії». Фраза «Il Duce ha sempre ragione» («Дуче завжди має рацію») перетворилася на офіційне гасло³⁶⁹.

Конструюючи власну політичну релігію, фашисти залюбки копіювали християнські, зокрема католицькі, зразки³⁷⁰. Бразильська антифашистська газета в 1927 році повідомляла, що діти і юнаки, які вступали до фашистських організацій «Balilla» й «Avanguardisti», мали вивчати фашистський «Символ віри»:

«Вірую у вічний Рим, матір моєї країни³⁷¹ – І в Італію, її первістка – Народжену з її дівочого лона милістю Бога – Яка страждала під варварськими загарбниками, була розп'ята, померла і була похована – І вознеслася на небо в 1918 і 1922 роках – І сидить праворуч від Матері Рима – Звідки вона буде судити живих і мертвих – Вірую в геній Мусоліні – В нашого Святого Отця, Фашизм і у святу спільноту мучеників – У перетворення Італії – і воскресіння Імперії – Амінь»³⁷².

Утім, важко оцінити надійність цього джерела, хоч такий авторитетний історик, як Еміліо Джентіле, навів його у своїй книжці. Можливо, це була антифашистська пародія на політичну релігію фашистів. Хай там як, але цей текст влучно передає питомі риси фашистського культу.

Водночас фашисти твердили, що не прагнуть витіснити традиційну релігію політичною релігією фашизму. Навпаки, Мусоліні декларував пошану до католицької церкви й обіцяв їй захист та протекцію фашистської держави. Проте фашистські лідери розглядали католицизм не як універсальну богоданну релігію, а як творіння

«італійської раси» й римського духу, з яких постав і фашизм. Метою фашизму було перетворити католицьку віру на інтегральну частину фашистської релігії, в якій католицизм було б підпорядковано фашизмові як «релігію батьків», як складник традицій «італійської раси»³⁷³.

З таким підходом не могла погодитися церква, тому конфлікт між нею та режимом нарастав з кожним роком, починаючи з 1931 року. Фашизмові так і не вдалося підкорити церкву й залучити її до своєї політичної системи, інтегрувавши католицизм у фашистську «релігію Італії». Наявність у країні сильної католицької церкви й легальних католицьких організацій стала однією з головних перешкод для здійснення фашистського проєкту тоталітарної держави³⁷⁴.

Загалом італійський фашизм був сумішшю інтегрального націоналізму з крайнім етатизмом і хоча проголошував своєю метою тоталітарну державу, та все ж до самого кінця допускав певний плюралізм як у самому русі, так і в суспільстві, яке прагнув охопити своїм контролем. Похідні від нього форми фашизму виникли у Франції, Англії, Бельгії, Австрії, Угорщині (поза салашизмом), Румунії (поза легіонерським рухом) і, можливо, у Бразилії.

Німецький націонал-соціалізм. Хоча націонал-соціалізм став у певному сенсі найуспішнішою формою фашизму, його ідеологічне наповнення було убогішим, ніж у випадку французького інтегрального націоналізму чи італійського фашизму.

Питання про інтелектуальні витoki нацизму є дискусійним. Ліберальні критики Гегеля закидали філософові, що той заклав підвалини нацизму й загалом тоталітаризму³⁷⁵. Самі нацисти воліли наголошувати свою ідеологічну спорідненість із Ніцше³⁷⁶. Утім, обидва мислителі, найімовірніше, бридливо відхрестилися б від своїх «послідовників», якби дожили до їхнього тріумфу. Насправді серед ідейних джерел нацизму найважливішими були німецький інтегральний націоналізм кінця XIX – початку XX ст. у вигляді пангерманізму та руху «фелькіше» (народників), расистські ідеї Г'юстона Стюарта Чемберлена, соціальний дарвінізм Ернста Гекеля та його

послідовників, окультне вчення «аріософії» – містичний культ «таємної арійської мудрости», що його винайшли Гвідо фон Ліст і Йорг Лянц фон Лібенфельс, ніцшеанство у спопуляризованій версії Освальда Шпенглера, ідеї «консервативної революції» та «Третього Райху» Артура Мелера ван ден Брука й «політична географія» Фридриха Ратцеля, яка заклала підвалини пізнішої геополітики³⁷⁷. На Адольфа Гітлера, який народився й виріс в Австрії, великий вплив справили погляди австрійських пангерманістів й антисемітів, особливо Георга фон Шенерера й віденського обер-бургомістра Карла Люегера³⁷⁸.

Поряд зі спільною для всіх фашистів вірою в те, що національну єдність найкраще забезпечує тоталітарна держава, керована однією партією на чолі з вождем, який уособлює волю нації, націонал-соціалізм ґрунтувався також на переконанні у вищості арійської, чи нордичної, раси, що логічно вело до ідеї підкорення або й повного знищення нижчих рас. Якщо націоналізм італійських фашистів був етатистським, то націоналізм націонал-соціалістів був передусім расистським.

У розумінні нацистів расизм не суперечив націоналізмові. Йоган фон Леєрс, один із провідних націонал-соціалістичних публіцистів, у відгуку на книжку Шпенглера «Вирішальні роки», в якій автор закликав до об'єднання народів білої раси проти «кольорової революції», писав: «Ми підкреслюємо вартість нашої раси, ми, Німці, є першим народом в Європі, що свідомо взявся за плекання раси, що історію пізнав як історію рас. Але ми це робимо для себе, для нашого німецького народу. Ми не робимо цього задля “спільних інтересів білого чоловіка”. Таких інтересів взагалі нема. Ми перемагаємо клясову боротьбу зверху й знизу із свідомою метою злучити націю й дати їй новий провід»³⁷⁹.

Отже, расизм націонал-соціалістів цілком узгоджувався з інтегральним німецьким націоналізмом, доповнюючи його. На думку Роджера Грифіна, Гітлер «бачив себе провісником нової фази людської цивілізації, заснованої на расово-націоналістичному відродженні німецького народу»³⁸⁰.

Расистській теорії та практиці націонал-соціалізму присвячено безліч праць, що позбавляє мене потреби висвітлювати це питання. Наголошу лише ідею державної політики, спрямованої на забезпечення чистоти й покращення раси, – її, як ми побачимо, поділяли й деякі українські публіцисти. У «Моїй боротьбі» Гітлер сформулював концепцію расової народницької («völkisch») держави, головною метою якої буде дотримання чистоти арійської раси й очищення народного організму від нездорових і расово неповноцінних елементів: «Наша держава зробить расу осердям усього суспільного життя. Наша держава буде систематично піклуватися про чистоту раси. [...] Вона подбає про те, щоб нащадків мали тільки здорові люди. [...] Держава буде оголошувати позбавленими прав мати нащадків усіх тих, хто хворий сам, хто має погану спадковість, а отже, може передати погану спадковість і наступним поколінням»³⁸¹ 55. Цю програму перевиконали у Третньому Райху, де «неповноцінних» не лише позбавляли права мати нащадків, а й систематично знищували.

Повчальним для недержавних народів, зокрема й для українців, було ставлення Гітлера до пригноблених націй. Уже в самому факті відсутності власної держави він убачав доказ расової неповноцінності поневоленого народу. Перекоаний у расовій вищості арійців, Гітлер висміював поширені в деяких колах «фелькіше» надії на реванш за допомоги союзу Німеччини з національно-визвольними рухами в британських колоніях. «Я й сам належу до табору фелькіше, – писав він, – але саме тому знаю, яку величезну роль відіграє раса, й уже тільки через це не повірю, щоб ці так звані “пригноблені нації”, які належать до нижчих рас, могли побороти Англію. Уже тільки через це я не хочу, щоб мій народ з’єднав свою долю з долями “пригноблених націй”»³⁸². У роки Другої світової війни така позиція спонукала Гітлера зневажливо відкинути пропозиції підтримати визвольні рухи неросійських народів СРСР.

Расизм націонал-соціалістів позначився й на їхньому ставленні до релігії. У першій програмі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP), прийнятій 1920 року, було зазначено: «Партія як така репрезентує погляди позитивного християнства, не пов’язуючи себе з

окремою конфесією»³⁸³. «Позитивне християнство» нацистів передбачало три головні елементи: заперечення тією чи тією мірою Старого Заповіту як єврейської книги; твердження про належність Ісуса Христа до арійської раси (для антисемітів думка, що Син Божий мав щось спільне з євреями, була нестерпною); прагнення створити нову національну релігію, об'єднавши католицизм і протестантизм у Німеччині³⁸⁴.

Існувала в нацистській партії й антихристиянська, неопоганська течія, представниками якої були райхсфюрер СС Гайнрих Гімлер та один із головних теоретиків партії Альфред Розенберг, чия книга «Міт ХХ століття» (1930) становила суміш «арійського» расизму з неопоганськими ідеями відродження давньої істинно германської релігії, яка мала витіснити християнство³⁸⁵.

Утім, коли націонал-соціалізм тільки-но боровся за вплив на маси, нацисти, як правило (але не завжди), говорили про християнство й церкву з повагою, різко нападаючи на антирелігійний марксизм. У «Моїй боротьбі» Гітлер писав: «У протестантизмі й католицтві ми бачимо однаково вартісну опору для нашого народу, тож рішуче поборюємо ті партії, які хочуть перетворити релігію на інструмент політичної боротьби, хочуть принизити її до голих партійних інтересів»³⁸⁶.

Деякі нацистські лідери відкидали християнство з «наукових» позицій. У конфіденційному меморандумі, розісланому 1942 року нацистським гауляйтерам, секретар НСДАП Мартин Борман писав:

«Націонал-соціалістичні та християнські концепції є несумісними. Християнські церкви розраховані на невігластво людей і прагнуть утримувати в невігластві більшу частину народу, бо лише так церкви й можуть зберігати свою владу. Націонал-соціалізм натомість будується на науковій основі. Непорушні християнські принципи [...] перетворилися на закоцюрблені, застигли догми, далекі від життя. На противагу їм націонал-соціалізм [...] повинен керуватися новими даними наукових досліджень»³⁸⁷.

Впадає у вічі подібність цього пасажу з тезами радянського «наукового атеїзму», варто лише замінити «націонал-соціалізм» на «марксизм-ленінізм». Утім, Борман, як і інші нацисти, не відкидав ідеї Бога цілком, а відводив Йому роль сили, що рухає всі тіла у Всесвіті відповідно до закону природи. Борман передбачав у майбутньому повне витіснення християнства «вищим» націонал-соціалістичним світоглядом.

Існують свідчення, що Гітлер мав намір після переможного завершення Другої світової війни довести до кінця нордичну расову революцію й остаточно знищити християнство в Центральній Європі³⁸⁸. Крах Третього Райху поховав ці плани разом із їхнім автором.

Частина науковців уважають, що нацисти, подібно до італійських фашистів, свідомо творили власну політичну релігію, яка мала підпорядкувати, а то й зовсім витіснити християнство³⁸⁹. Є й інші погляди на релігійність нацистів. Ричард Стейгман-Гал у книжці «Священний Райх» заперечує поширену думку, згідно з якою нацизм був атеїстичним, поганським або антихристиянським рухом, і доводить натомість, що притаманні йому антисемітизм, антимарксизм й антилібералізм «було запозичено з християнської традиції», а релігійні погляди нацистських лідерів, синтезовані в їхній концепції «позитивного християнства», лежали «в християнській системі координат»³⁹⁰. Усе ж переконливішим видається підхід тих дослідників, які вважають, що, запозичуючи зовнішні форми християнства, націонал-соціалісти творили власну політичну релігію, стрижнем якої був культ арійської раси.

Німецький націонал-соціалізм поєднав інтегральний націоналізм із крайнім расизмом, і в цьому – його головна відмінність від італійського фашизму, де расизм і антисемітизм не відігравали істотної ролі. Іншою відмінністю було те, що націонал-соціалізм набагато далі просунувся в реалізації тоталітарного експерименту. Похідні від нацизму або аналогічні йому явища виникли у Скандинавії, Нідерландах, Бельгії, балтійських державах й Угорщині; впродовж Другої світової війни його штучно насаджували в кількох державах –

сателітах Німеччини. Обидві головні форми фашизму виявляли тенденцію до творення власної політичної релігії. Та на відміну від «довершеної» під цим оглядом політичної релігії радянського комунізму фашисти прагнули не витіснити християнство власною релігією, а інтегрувати до неї. Винятком була течія в нацизмі під проводом Розенберга та Гімлера, проте вона не стала панівною.

3.2.Інтегральний націоналізм у Східній Європі

На відміну від Західної Європи, де інтегральний націоналізм часто набував форми культу держави або раси, на сході Європи він був здебільшого етнічним. Для вивчення українського варіанту цієї ідеології важливим видається порівняння з аналогічними рухами серед найближчих сусідів українців – поляків та румунів, а також хорватів, чий інтегральний націоналізм багатьма рисами нагадував український.

Польська ендеція та її відлами. Національною демократією (ендецією, ендеками) в Польщі прийнято називати ідейно-політичну течію, яка сформувалася на межі ХІХ і ХХ ст. у середовищі Польської ліги (1887–1894) та Національної ліги (1893–1928) і охоплювала численні партії та угруповання, що належали до т. зв. національного табору (obozu narodowego)³⁹¹. «Батьком» польського інтегрального націоналізму був Роман Дмовський (1864–1939) – один із фундаторів та головний ідеолог ендеції. Засади націонал-демократичної ідеології сформульовано у брошурах «Наш патріотизм» (1893) і «Думки новочасного поляка» (1903) Дмовського та «Національний егоїзм супротив етики» (1902) його однодумця Зигмунта Баліцького. Ці праці вплинули не на одне покоління польської інтелігенції. Модерний польський націоналізм над усе ставив справу відбудови державности; вимагав солідарности всіх верств суспільства й підпорядкування соціальних інтересів національним; оголошував ворогами всі нації, які «перешкождали» здобуттю незалежности – німців, росіян, євреїв, українців, білорусів, литовців; пропагував цивілізаційну вищість поляків над іншими народами. Дмовський твердив, що національний інтерес в ієрархії людських цінностей має стояти на першому місці, відсуваючи на другий план норми моралі. Найвищою метою людської

діяльності він уважав не стільки державу, скільки творення нації як етнокультурної спільноти, що мала здобути собі «місце під сонцем» у боротьбі з іншими націями³⁹².

Своє розуміння патріотизму Дмовський обґрунтовував так:

«Його головною підставою є незалежний від волі індивіда моральний зв'язок із нацією, внаслідок якого індивід, зрісшись упродовж поколінь зі своєю нацією, у певній широкій сфері вчинків не має свободи волі, а мусить слухатися колективної волі нації, всіх її поколінь, які промовляють в успадкованих інстинктах. Ці інстинкти, сильніші від будь-яких розумувань, а часто й від особистого інстинкту самозбереження, якщо їх не придушили або не вирвали з корінням, змушують людину діяти не тільки всупереч десятком заповідям, а й усупереч собі – віддавати життя, жертвувати найдорожчим, коли йдеться про благо національної цілості»³⁹³.

Отже, перед нами – той самий, визначальний для всіх інтегральних націоналістів мотив повного підпорядкування індивіда національному колективу, що й у Бареса, Мораса, АНІ й італійських фашистів.

Ендеція пройшла тривалий і складний шлях ідейної еволюції, але основа її ідейно-політичної доктрини, сформована в 1893–1908 роках, залишалася незмінною аж до 1939 року й спиралася на такі елементи:

- крайній націоналізм, що над усе ставив духову єдність польської нації;
- національний солідаризм;
- концепт національної держави, що передбачав вищість нації над державою та виражався гаслом «Польща для поляків»;
- тісний зв'язок Польщі з латинською культурою, яку трактували майже як тотожну римо-католицькій церкві;

- ворожість стосовно соціалізму й інших універсалістичних, наднаціональних доктрин;

- визнання потреби концентрувати головні сили на західному фронті з огляду на небезпеку, що загрожує Польщі з боку Німеччини, а також на польські інтереси на заході ^{.394} .

Характерною рисою поглядів Дмовського та чималої частини ендеків був антисемітизм з елементами расизму й соціального дарвінізму. Дмовський уважав, що у світі людських спільнот відбувається природний добір. Одні «расові типи» успішно поєднуються між собою, створюючи здорові спільноти, інші, поєднуючись, породжують нездатного до життя монстра. Звироднілі раси, контактуючи зі здоровими, деформуватимуть їх і вестимуть до загибелі. На думку Дмовського, такою zdeгенерованою расою були євреї. Їхній расовий вплив він розцінював як «дух розкладу», згубний для поляків. Якщо представників інших етнічних груп Дмовський готовий був прийняти до національної спільноти задля їх асиміляції, то євреям він не залишав такої можливості ³⁹⁵ . Дмовський і його прибічники, як і багато інших антисемітів, вірили в існування глибоко законспірованої політики всього світового єврейства ³⁹⁶ .

Важливе місце в ідеології націонал-демократів посідали питання релігії та церкви. Сам Дмовський був байдужим до релігії, але усвідомлював вагу церкви як потужної ієрархічної інституції та однієї з підвалин національної самосвідомості поляків. Він виступав за співпрацю з церквою на основі поділу функцій: церква мусить «владарювати над душами», тим часом політична влада має належати ендекам. Водночас він не раз висловлював переконання в дуалізмі моральних норм: у приватній сфері повинні зобов'язувати десять заповідей, а в публічному житті цю роль має виконувати етика «національного егоїзму». Ендеки пропонували духівництву союз: обіцяли взяти участь у хрестовому поході проти антиклерикалів, безбожників і соціалістичних руйнівників морального ладу, натомість церкві слід було освятити войовничий націоналізм. Пропозиція виявилася привабливою для частини духівництва, проте польська

католицька церква ніколи не ідентифікувала себе з політичним табором ендеції³⁹⁷.

Після Першої світової війни Польща отримала незалежність і стала багатонаціональною державою, де одночасно розвивалися кілька націоналізмів та співіснували кілька християнських конфесій. Питання національних меншин у міжвоєнний період для польського уряду належали до найголовніших, а українське питання стояло на першому місці³⁹⁸. Переймалися ним і національні демократи, ідеологом яких залишався Дмовський. На відміну від прихильників маршала Юзефа Пілсудського, які дотримувалися «федералістичної» концепції – створення федерації Польщі з Україною та Білоруссю шляхом визволення останніх з-під російсько-більшовицької влади, ендеки відстоювали «інкорпораційну» програму, яка передбачала залучення до Польщі частини українських і білоруських земель, а в перспективі – створення однонаціональної польської держави шляхом асиміляції (зокрема, примусової) національних меншин (це не стосувалося євреїв, яких і надалі збиралися витіснити з Польщі)³⁹⁹.

У 1923–1926 роках ендецький Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy, ЗЛН) брав участь в урядових коаліціях, що дало ендекам змогу розпочати втілення своїх ідей на практиці. Насамперед уряд намагався зміцнити польську присутність у приєднаних («повернутих до Матері», в ендецькій термінології) східних регіонах держави шляхом переселення туди військових і цивільних поляків-колоністів (осадників), поло нізації освіти, державних і самоврядних установ аж до заборони вживати в них назви «українець» і «український» і запровадження натомість архаїчних окреслень «русин» і «русський» («русинський») – запізніла спроба запобігти кристалізації в колишніх русинів спільної національної свідомості з українцями на схід від Збруча. Ендецькі політики вимагали, щоб держава провадила активну асиміляційну політику щодо національних меншин (крім євреїв, змішування з якими вважали шкідливим). Деякі з них, як-от Роман Рибарський, пропонували впровадити законодавчу норму, згідно з якою найважливіші питання, що стосуються долі польської держави, мусили б вирішувати тільки поляки, що означало б обмеження політичних прав громадян непольського походження⁴⁰⁰.

Такі заяви сприяли витворенню атмосфери, в якій стало можливим убивство першого президента Польщі Габріеля Нарутовіча у грудні 1922 року, що його скоїв крайній націоналіст Елігіюш Невядомський⁴⁰¹ (польська прайвця твердила, що Нарутовіча обрано завдяки голосам послів та сенаторів від національних меншин).

Ендецька пропаганда цілеспрямовано й послідовно робила з українців (як і з євреїв) ворогів. Уже в добу українсько-польської війни 1918–1919 років⁴⁰² вона експлуатувала образ зловорожого українця, який переслідує антипольську мету, діючи більшовицькими засобами. В ендецькій інтерпретації такий українець-полонофоб був породженням політики Австро-Угорщини й Німеччини. Навіть назву «українець» ендеки вживали як пейоративну. Українцям протиставляли позбавлених національної свідомости «русинів» – нібито лояльних до поляків селян, яких попервах розраховували легко полонізувати. Навіть коли марність цих надій стала очевидною, ендеки заперечували існування української нації, вважаючи її вигадкою ворогів Польщі. Українців мали за пасивне «чужоплемінне населення», яке постійно баламутять вороги – колись австрійці й німці, а відтак німці, росіяни та євреї. Українцям закидали чорну невдячність – мовляв, вони не цінували того, що Польща дала їм землеробську культуру, будувала міста й замки, впроваджувала правову систему, удоступнювала вищу латинську цивілізацію. В ендецькій пропаганді домінували два образи українця: 1) націоналіст-сепаратист, водночас не чужий комуністичній ідеології; 2) терорист⁴⁰³.

Ясна річ, така пропаганда викликала в українців відповідний відрух, сприяючи формуванню не менш непривабливого стереотипу пихатого «ляха».

Після військового перевороту маршала Пілсудського у травні 1926 року національні демократи опинилися в опозиції. Того ж року Дмовський заснував Табір Великої Польщі (Obyz Wielkiej Polski, ОВП), ідеологія якого базувалася на принципі вождизму, крайньому націоналізмі й імперіялізмі. Організація ця не була фашистською, та все ж зазнала помітного впливу італійського фашизму. Дмовський створив ОВП після візиту до Італії, перебуваючи під враженням

соціально-політичного експерименту Мусоліні⁴⁰⁴. Крім цієї надпартійної структури замість розпущеного ЗЛН у 1928 році постала Національна партія (Stronnictwo Narodowe).

Програмна «Декларація Табору Великої Польщі» ставила перед польським народом мету стати великою нацією. В основі ідеології ОВП лежала ідея польської цивілізації, заснованої на пошані до традиції, почутті обов'язку перед вітчизною, ієрархії, суворій дисципліні, творчому потенціалові, ефективному матеріальному виробництві та відважній боротьбі громадян проти всього, що розкладає, послаблює чи принижує націю. У декларації зазначено, що «віра польської нації, римо-католицька релігія, мусить посідати місце панівної релігії, тісно пов'язаної з державою та її життям, а також становити основу виховання молоді»⁴⁰⁵.

У відповідь на критику з боку духівництва, що закидало ендекам невідповідність їхніх ідей католицькій вірі, Дмовський 1929 року опублікував брошуру «Церква, нація, держава», де спробував узгодити ідеологію націоналізму з християнством, уникнувши конфронтації з церквою. Дмовський і далі вважав, що найбільшою цінністю сучасного суспільства є нація, але водночас наголошував важливу роль, яку для індивіда, сім'ї та цілої нації відіграє релігія. Ця праця свідчила, що частина ендеків на чолі з їхнім лідером намагалися відкоригувати свою ідеологію відповідно до норм моралі та вчення католицизму⁴⁰⁶.

Після того, як уряд у 1933 році заборонив ОВП, у Польщі виникли нові радикальні організації інтегрально-націоналістичного спрямування. Однією з них був Національно-радикальний табір (Obyz Narodowo-Radykalny, ОНР)⁴⁰⁷, заснований навесні 1934 року групою молодих націоналістів під проводом Яна Мосдорфа внаслідок розколу в Національній партії. Фактична влада в ОНР належала таємній внутрішній структурі, т. зв. Польській організації (Organizacja Polska, ОП), яку утворили представники націоналістичної, консервативної та традиціоналістської інтелектуальної еліти польської молоді. ОП шукала «третього шляху» між капіталістичним «демолібералізмом» і комуністичним тоталітаризмом. Вона мала ієрархічну структуру,

найвищим шаблолем якої був Політичний комітет, чи Конфедерація для захисту польської нації, на чолі з Генриком Росманом⁴⁰⁸.

Вже влітку 1934 року влада заборонила діяльність ОНР, і частина його активу опинилася під арештом. Приводом до репресій стало вбивство міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, в якому спершу підозрювали націонал-радикалів. І хоч незабаром поліція з'ясувала справжніх організаторів замаху – членів ОУН – заборону ОНР не було скасовано⁴⁰⁹. Відтак організація далі діяла нелегально (у 1936–1939 рр. – напівлегально).

У 1935 році від ОНР відкололася група крайніх радикалів на чолі з Болеславом Пясецьким, яка заснувала Національно-радикальний рух (Ruch Narodowo-Radykalny), відомий також як «Фаланга» (за назвою його пресового органу). Взорвана на іспанську «Фалангу», ця невелика організація сповідувала войовничий католицизм, хоч її гасло «Бог є найвищою цінністю людини» радше нагадувало Корнелію Кодряну (див. далі), ніж Хосе Антоніо Прима де Риверу. Деякі історики вважають «Фалангу» найяскравішим зразком польського фашизму⁴¹⁰.

Інша частина ОНР на чолі з Росманом далі діяла під старою назвою (згодом вона була відома також як «АВС» – так звався пресовий орган угруповання). Для ідеології ОНР були характерні схилення перед духовними здобутками християнського середньовіччя й заперечення ідеології Просвітництва та Великої французької революції, а також новітніх ідейних течій – лібералізму, соціалізму, комунізму та німецького націонал-соціалізму. Націонал-радикали поділяли головний постулат польського націоналістичного руху – тезу про нерозривний зв'язок нації з засадами католицької віри⁴¹¹.

ОНР стверджував, що в польській державі господарями мають бути етнічні поляки. Щоправда, у програмній «Декларації ОНР» зазначалося, що білоруси та русини (так називали українців) як меншини, здатні влитися в польську цивілізацію, повинні мати всі громадянські права. Інакше трактували євреїв, нібито непридатних для асиміляції: «Єврей не може бути громадянином Польської Держави, й

поки він іще мешкає на польських землях, його слід розглядати лише як підданого держави». ОНР уважав євреїв визискувачами польської нації та закликав боротися з ними, змушуючи емігрувати. До найнебезпечніших ворогів Польщі зараховували також міжнародні комуністичні, масонські й капіталістичні організації⁴¹².

Зауважимо, що світова економічна криза 1929–1933 років (у Польщі тривала до 1935 року) сприяла поширенню антисемітизму на економічному ґрунті. Ендеки пропонували свій рецепт покращення становища нижчих верств польського населення: перетікання робочої сили з сільського господарства до торгівлі, дрібної промисловости і сфери послуг. Для цього, на їхню думку, треба було подолати засилля євреїв у цих галузях. Головним засобом у досягненні цієї мети став економічний бойкот єврейських підприємців у поєднанні з антиєврейською пропагандистською кампанією. Під гаслом «Свій до свого по своє» народовці пікетували юдейські крамниці та переконували польських споживачів купувати товари тільки у християн. Бойкот поширювали й на тих поляків, які продавали товари юдеям або виступали торговельними посередниками. У такий спосіб сподівалися позбавити євреїв їхніх прибутків і змусити залишити країну. Ця акція, якою керували місцеві структури Національної партії і яку підтримали націонал-радикали, сягнула апогею в 1935–1938 роках. Її теоретичним обґрунтуванням стали публікації, автори яких доводили неунікність антагонізму між світом християнських вартостей і юдаїзмом, цивілізаційну несумісність єврейського та польського суспільств. Згідно з цими теоріями, євреї споконвіку прагнули підважувати традиції та цінності народів, серед яких жили, та панувати у світі, торуючи собі дорогу до влади шляхом революцій і таємних спілок (масонства). Як і в Німеччині, однією з причин поширення антиєврейських упереджень була переконаність в тісному зв'язку єврейства з комуністичним рухом і агентурою СРСР. Водночас польський антисемітизм, на відміну від німецького, здебільшого не був расистським⁴¹³.

У 1938 році ОНР «АВС» видав меморандум «Ліквідуймо євреїв», який передбачав радикальне усунення євреїв з суспільно-економічного життя й у кінцевому підсумку – витіснення їх за межі Польщі. Для

цього автори меморандуму пропонували такі заходи, як бойкот євреїв, позбавлення їх виборчих прав, обмеження економічних і соціальних прав, звільнення викладачів-юдеїв з навчальних закладів, де більшість учнів або студентів становили християни, усунення євреїв з органів державного управління, самоврядування й армії, впровадження суворих антикомуністичних і антимасонських законів⁴¹⁴.

Поряд із посиленням ксенофобії та антисемітизму польський націоналістичний табір у 1920–1930-х роках прагнув синтезу націоналізму з католицизмом, що виявилось в доктрині «християнського націоналізму», яку в дещо відмінних інтерпретаціях прийняли й ендеки, й ОНР, і «Фаланга»⁴¹⁵. Чи це означало, що польський інтегральний націоналізм (на відміну від свого українського відповідника) набув «поміркоvanого характеру, у принципі згідного з персоналізмом» і християнською любов'ю до ближнього, як твердить Богуміл Грот?⁴¹⁶ Факти свідчать про інше. Звертання до релігійної риторики ще не робить жоден політичний рух поміркованішим і моральнішим. Гжегож Кшивец слушно нагадує: «Як свідчить досвід не тільки минулого століття, такі зв'язки між модерним націоналізмом і традиційними ідеями, зокрема й релігійними, радше робили політичне життя бруталнішим, а не навпаки»⁴¹⁷.

На думку Адама Міхніка, польським націоналістам таки вдалося «наситити польський католицизм специфічними сенсами», які незрідка були ближчими до думок Дмовського, ніж до євангельських повчань. «Альянс католицизму з націоналізмом мав суто негативне підложжя. Спільним був ворог – безбожний ліберал і соціальний революціонер, іноходець та іновірець». Але й націоналісти зазнавали впливу католицизму, зокрема його концепції людської особи, принципу відокремлення того, що Боже, від того, що кесарево. «То була одна з істотних причин, чому програмна думка ендеків не стала цілковито тоталітарною навіть у 30-х роках, коли отрута шовінізму й тоталітарна бацила, здавалося б, цілковито уразили дисципліновані лави молоді, одягнутої в зелені сорочки з мечем Болеслава Хороброго...»⁴¹⁸.

Поступово й пілсудчики еволюціонували в бік інтегрального націоналізму. У 1937 році вони створили проурядову протофашистську

партію Табір національного єднання (Obyz Zjednoczenia Narodowego, ОЗН), лідером якої був полковник Адам Коц. ОЗН на практиці перейняв ендецьку програму в національному питанні. За висловом Яцка Майхровського, «маємо тут справу з елементами фашистської ідеології, допасованими до умов політичного й суспільного життя Польщі, з напівдиктаторським устроєм»⁴¹⁹.

Отже, під кінець 1930-х років інтегральний націоналізм з елементами фашизму став у Польщі панівною ідеологією, прихильниками якої були не лише ендеки, а й правлячий табір «санації».

Румунський легіонерський рух. Етносоціальна структура населення румунської держави нагадувала ситуацію в міжвоєнній Галичині: в обох випадках існувала суттєва відмінність між етнічним складом сільського та міського населення. Переважна більшість румунів мешкали на селі та працювали в сільському господарстві, тимчасом румунські міста населяли здебільшого етнічні німці, угорці та євреї. На приєднаних після Першої світової війни територіях колишньої Австро-Угорщини етнічні меншини (угорці, євреї, німці), як правило, мали вищий соціальний статус, ніж румуни. Вони й надалі переважали серед міського населення, представників високооплачуваних професій і бюрократії. Усе це зумовлювало переплетення соціальних і етнічних конфліктів у Румунії та створювало сприятливий ґрунт для етнічного націоналізму.

За таких обставин постав оригінальний румунський різновид фашизму під проводом Корнеліу Зеля Кодряну. Дослідники виводять цей феномен із націоналістичного студентського руху, який охопив університети Румунії в 1919–1923 роках. Юджин Вебер так пояснював причини політизації румунського студентства:

«Там, де представницьких інституцій немає або вони не функціонують як слід, чи не єдиною й найзручнішою трибуною суспільної дискусії на теми національних і міжнаціональних проблем стають школи й університети, а рушійною силою всіх радикальних рухів є студентство. Що відсталішою є країна, то більшу роль у її політичному житті відіграють студенти, бодай тому, що через брак інших осередків скупчення людей (наприклад, підприємств) їхню функцію виконують

навчальні заклади, де [...] легше гуртуватися й готувати акції, де студентська самосвідомість і солідарність виникають іще до появи інших політично значущих форм класової солідарности»⁴²⁰ .

Як вважає Олександр Мотиль, ці Веберові думки цілком придатні й для аналізу галицької ситуації 1920-х років⁴²¹ .

Чому з усіх ідеологій саме інтегральний націоналізм найбільшою мірою опанував студентське середовище? Ось думка професора Центральноєвропейського університету Константина Йордакі:

«Студенти були першим компактним «румунським десантом», що його селянство, яке все ще становило понад 80 % населення, висадило у вороже й досі «чужинецьке» міське середовище. Вони намагалися використати безпрецедентні освітні можливості для просування соціальною вертикаллю й розглядали свої дипломи як «сертифікати» соціального успіху, розраховуючи на місця в бюрократичному апараті. Однак шанси студентів поповнити лави чиновників виявились невисокими, а внаслідок повоєнних негараздів ще більше знизилися. Злидні й безробіття викликали розчарування й відчуження, які, своєю чергою, сприяли наростанню протестних рухів. Студентське невдоволення незабаром обернулося проти етнічних меншин, чий вищий соціальний статус студенти-румуні сприймали як причину своєї бідности»⁴²² .

1923 року один із студентських лідерів Йон Мота, син румунського священика, очолив змову кількох студентів (серед них Кодряну) для замаху на корумпованих політиків і єврейських банкірів, нібито винних у зраді румунських інтересів. Змовників викрили й ув'язнили в монастирі Вакарешті, але під тиском прихильної до них громадської думки незабаром виправдали. В ув'язненні «вакарештці» склали план створення «армії юнаків, вихованих у любові до країни й вітчизни», взоруючись на «Французький чин»⁴²³ .

Після нетривалої участі в антисемітській Лізі національно-християнської оборони «вакарештці» 1927 року заснували власну організацію – Легіон архангела Михаїла (ЛАМ). Відкинувши поміркований націоналізм старшої генерації, вони виступили з

месіянським закликом солідарности поколінь під егідою «харизматичного націоналізму», як називає його Йордакі, – ідеології, що сполучила уявлення про священну, обрану національну спільноту з ідеєю божественної місії харизматичного лідера як пророка й рятівника нації⁴²⁴. На думку дослідника, ідеологія ця поєднувала три головні стратегії політичної мобілізації: харизматичний тип легітимації, який базувався на міленаристському культі архангела Михаїла та лідерстві Кодряну, месіянizm повоєнного «нового покоління» й інтегральний націоналізм, змодельований за Морасовим взірцем і доповнений запеклим антисемітизмом⁴²⁵.

Самий Кодряну був яскравим харизматичним лідером, який викликав у багатьох співвітчизників пошану, що межувала з обожненням. Однак, як доводить Йордакі, харизма Кодряну була не так його особистою властивістю, як поєднанням «ситуативної харизми» – наслідку «харизматичного голоду» румунського суспільства – й копіткої роботи ЛАМ, спрямованої на утвердження образу вождя за допомоги інноваційних форм політичної пропаганди⁴²⁶.

ЛАМ разом зі створеною під його егідою воєнізованою «Залізною гвардією» став єдиним рухом фашистського типу в Східній Європі, який спромігся стати масовим. Він мав 272 тис. членів у 1937 році і від 300 до 500 тис. у 1941 році – 1,5–2,8 % румунського населення. Це більший відсоток, ніж мали італійські фашисти й німецькі нацисти перед приходом до влади. Попри урядові перешкоди й фальсифікації ЛАМ отримав, за офіційними даними, 16 % голосів на виборах 1937 року. Тодішній шеф поліції пізніше визнав, що насправді за ЛАМ проголосували близько 25 % румунських виборців. У той самий час інші інтегрально-націоналістичні й антисемітські партії разом отримали до 25 % голосів⁴²⁷.

Зростання популярности руху та його радикалізм викликали острах у правлячої консервативної еліти й особисто в короля Кароля II. Після невдалих спроб залучити Кодряну на свій бік король наказав заарештувати керівників ЛАМ. У ніч з 29 на 30 листопада 1938 року Кодряну та 13 його товаришів вивезли з тюрми й стратили в безлюдній сільській місцевості.

Після вбивства Кодряну в Легіоні постала проблема рутинізації харизми (за Максом Вебером), коли організація вже не могла існувати без лідера, якого наділяли б харизматичними якостями, нехай штучно. Розгорнулася фракційна боротьба за наступництво між фракціями Горії Сими, Йона Зелі Кодряну (батька Корнеліу) та групою «Мота–Марін», яка прагнула зміцнити релігійний характер руху. Наступником у вересні 1940 року обрали Симу, але це не поклато край фракційній боротьбі⁴²⁸. Згодом, уже на еміграції, деякі легіонери засуджували Симу як узурпатора, який знищив дух Легіону і несе відповідальність за злочини часів Другої світової війни⁴²⁹.

Головним ідеологічним документом ЛАМ була праця Кодряну «Моїм легіонерам» (1936–1937). Як і інші інтегральні націоналісти, Кодряну не обмежував націю сучасниками, а поширював її на всі минулі, сучасні й майбутні покоління:

«Коли ми кажемо «Румунська Нація», то розуміємо не лише всіх румунів, які мешкають на спільній території, мають спільне минуле та спільне майбутнє, спільну поведінку, спільну мову, спільні щоденні інтереси.

Коли ми кажемо «Румунська Нація», то розуміємо: це всі румуни, живі й мертві, які жили на цій землі від початку її історії, й ті, які житимуть у майбутньому.

Нація охоплює:

1. Усіх румунів, що живуть тепер;
2. Усі душі померлих і могили предків;
3. Усіх тих, що народяться румунами в майбутньому»⁴³⁰.

Кодряну був ворогом демократії, вважаючи, що народ не може керувати собою сам, ним повинна керувати еліта. Демократія не просто усуває еліту, а витісняє її найгіршими представниками нації. Але в боротьбі з фальшивою дегенеративною елітою народжується нова румунська провідна верства, і згодом саме вона не на виборній

основі, а шляхом соціального добору формуватиме наступну еліту нації, якій передасть свою справу⁴³¹ .

Ідеї ці були спільними для європейських фашистів, проте й сам Кодряну, й інші лідери ЛАМ наголошували унікальність легіонерського руху. Мірча Еліаде – у 1930-х роках один із ідеологів Легіону – писав:

«Сьогодні увесь світ живе під знаком революції. Але якщо різні народи робили цю революцію під прапором класової боротьби або пріоритету економіки (комунізм), або держави (фашизм), або раси (національний соціалізм), то легіонерський рух виник під знаком архангела Михаїла і перемагатиме Божою милістю.

У той час як усі сучасні революції є політичними, легіонерський рух – це радше революція ментальна та релігійна [...] У той час як усі сучасні революції мають на меті захоплення влади суспільним класом чи певною людиною, легіонерська революція ставить за мету Спасіння нації, примирення народу з Богом, як про це сказав Капітан»⁴³² .

Утім, історики скептично ставляться до претензій ЛАМ на унікальність, зрештою, типових для фашистів. Більшість дослідників згодні, що легіонерський рух був різновидом фашизму, хоч і вельми своєрідним з огляду на глибоку вкоріненість у православній релігії. Та Константин Йордакі останнім часом піддав критиці навіть тезу про «православну специфіку» румунського фашизму. Він запропонував нову концепцію історії Легіону як *харизматично-революційної фашистської організації* того ж типу, що й італійська ПНФ чи НСДАП. Спираючись на теорію харизматичної влади Макса Вебера та його послідовників, він використав поняття харизми, щоб схарактеризувати не лише лідерський потенціал Кодряну, а й спосіб легітимізації Легіону та методи його боротьби за владу. Йордакі дійшов висновку, що легіонерський рух був третім за значенням зразком *харизматичного фашизму* поряд із «парадигматичними» прикладами нацистської Німеччини та фашистської Італії⁴³³ .

У своєму есеї про корені легіонерської ідеології Йордакі стверджує, що їх слід шукати не у православній церкві та її догмах, як вважають

більшість істориків, а в поширеній у ХІХ ст. європейській романтичній концепції соціальної палінгенези (П'єр-Симон Балянш, П'єр Леру, Жан Рейно й ін.), яка переосмислювала християнські доктрини одкровення, провидіння, теодицеї, есхатології та сотеріології, застосовуючи їх для пояснення розвитку суспільства. У дискурсі романтичного націоналізму історія Спасіння незрідка слугувала матрицею візії історичної долі певної нації та її майбутнього. Йордакі простежує зв'язок між легіонерською ідеологією та концепцією палінгенези через румунську літературу й ідеологічні течії середини ХІХ й початку ХХ ст. Успадкувавши головні мотиви палінгенетичного романтичного націоналізму, ідеологи ЛАМ переосмислили їх, пристосовавши до соціально-політичного контексту міжвоєнної Румунії. ЛАМ надав інтегральному націоналізмові довоєнної доби революційного, антисистемного спрямування, якого бракувало в його консервативно-елітарному варіанті. Легіонери поєднали довоєнний антисемітизм з новітнім антикомунізмом в ідеологічній формулі «єврейсько-більшовицької» світової змови. Вони збагатили консервативно-елітарну відданість мілітаризмові й релігійним цінностям новими елементами, глибоко вкоріненими в романтичному палінгенетичному дискурсі: апокаліптичним мисленням, ідеєю спокутування гріхів через страждання та самопожертву в боротьбі й містичним уявленням про переселення душ, пов'язаним із культом предків, полеглих героїв та мучеників руху. Йордакі вважає, що дослідники фашизму, штучно відокремлюючи ці ідеї від їхнього оригінального європейського контексту, не виправдано «орієнталізують» їх і трактують як «православну специфіку»⁴³⁴.

Отже, на думку Йордакі, легіонери не були православними фундаменталістами, а, подібно до італійських фашистів і нацистів, конструювали власну політичну релігію, використовуючи християнську символіку й дискурс палінгенези, успадкований від романтичного націоналізму.

Хорватські усташі. Міжвоєнна Югославія була державою, в якій постійний конфлікт між централізмом і сепаратистськими та федералістичними тенденціями спричинив появу великої кількості різноманітних націоналістичних організацій. Базований на ідеї єдиної

югославської нації, югославський націоналізм був основою ідеології таких угруповань, як Організація югославських націоналістів (ОРЮНА), Югославський чин, Організація національних студентів (ОРНАС) Патріотичний молодіжний фронт (ПОФ), Югославський академічний клуб тощо. Водночас існували націоналістичні організації на етнічній та етноконфесійній основі: Хорватська національна молодь (ХРНАО), Словенська національна молодь (СЛОНАО), Мусульманська національна молодь (МУНАО), Організація буньєвських націоналістів (ОРБУНА), Організація католицьких націоналістів (ОРКАН) та ін.⁴³⁵

На межі 1920-х і 1930-х років сформувався ультранаціоналістичний рух хорватських усташів (від «ustаше» – повстанці) під проводом загребського адвоката Анте Павеліча. Згідно з пропагандистською версією самих усташів, яку приймає частина істориків, ще на початку 1929 року, після того, як король Александер скасував конституцію, Павеліч заснував у Загребі таємну воєнізовану організацію «Усташа», яка закликала до збройної боротьби за незалежну Хорватію. За іншою версією, організаційне оформлення групи прибічників Павеліча під назвою «Усташа – Хорватська революційна організація» відбулося щойно 1931 року в Італії. Поки італо-югославські стосунки були напруженими, Павеліч міг розраховувати на підтримку Мусоліні, який дозволяв усташам проходити вишкіл у військових тренувальних таборах на території своєї країни⁴³⁶.

Деякі усташі поверталися з Італії до Югославії для участі в саботажах і замахів на своїх сербських і хорватських опонентів. У 1932 році усташі спробували підняти повстання, але справа обмежилася нападом на сільську станцію жандармерії. Італійська фінансова допомога дала Павелічу змогу розгорнути на Заході масову пропагандистську кампанію, спрямовану на демонстрацію упослідження хорватів у Югославії та загрози, яку становлять для миру в Європі серби.

Престиж Павеліча серед екстремістського крила хорватських націоналістів зріс, коли «Усташа» спільно з Внутрішньою македонською революційною організацією спланувала й організувала вбивство короля Александра I в Марселі 1934 року. Павеліча у Франції та Югославії заочно було засуджено до смерті, однак Мусоліні

відмовився видати його, лишень тимчасово посадивши під домашній арешт.

Визначальними характеристиками руху «Усташа» були антисербізм, антикомунізм і культ хорватської державности⁴³⁷. Серед хорватських націоналістів побутувало два варіанти ставлення до сербів. Частина хорватських інтелектуалів уважали, що православні Великої Хорватії насправді є хорватами, які під османською владою перейшли у православ'я, а в ХІХ ст. засвоїли сербську свідомість внаслідок асиміляторської діяльності Сербської православної церкви. Інші розглядали сербів як чужинців, які не мають жодних законних історичних чи природних прав на ці землі: вони є «гістьми» й «колоністами», які повинні підпорядковуватися історично панівній хорватській нації⁴³⁸. Тенденція до вилучення сербів виявилася сильнішою, ніж асиміляторська. Її й узяли на озброєння усташі.

В історіографії склалися два основні погляди на сутність ідеології усташів. Частина істориків трактують усташство як хорватський фашизм або клерофашизм. Утім, поширену в літературі тезу про клерикальний фашизм усташів⁴³⁹ заперечує Марк Біондич, який доводить, що рух усташів справді був фашистським, але не клерикальним: він «був секулярним націоналістичним рухом, який у 1941–1945 роках намагався мобілізувати католицьку підтримку для власних політичних цілей і свого виживання»⁴⁴⁰. Інші дослідники ставлять під сумнів тезу про фашистський характер усташського руху. На їхній погляд, усташство було хорватським радикальним націоналістичним рухом, а його ідеологія – ідеологією хорватського етнічного націоналізму⁴⁴¹.

Я не вважаю, що теза про радикальний націоналізм усташів перешкоджає зараховувати їх до фашистів, але гадаю, що державний чи недержавний статус нації, у середовищі якої розвивається радикальний рух, має значення. Отож до 1941 року «Усташа» була радше протофашистським рухом, який перетворився у «повноцінний» фашизм лише після захоплення влади, коли проблему здобуття власної держави заступила проблема засад, на яких слід було її будувати⁴⁴². Ці

засади в Незалежній Державі Хорватії виявились явно фашистськими, ба навіть близькими до нацизму.

До 1941 року «Усташа» не була масовою організацією, ставши такою лише в обставинах німецької окупації, коли за підтримки нацистів прийшла до влади, а Павеліч очолив Незалежну Державу Хорватію, проголошену 10 квітня 1941 року. Упродовж чотирьох років її існування усташі разом із нацистами знищили близько 300 тис. сербів, не менш як 30 тис. євреїв і приблизно стільки ж циган⁴⁴³.

Непростими були стосунки усташів з католицькою церквою. Багато священиків були учасниками усташського руху й докладали зусиль до примусового навернення хорватських сербів у католицизм. Проте деякі церковні ієрархи поступово дистанціювалися від усташів, як-от загребський архієпископ Алоїзій Степінац, який спершу вітав встановлення усташського режиму, а згодом засудив його жорстокість і переховував євреїв та інших жертв усташського терору⁴⁴⁴.

Рух усташів до 1941 року цікавий для нас як зразок революційного інтегрального націоналізму недержавної нації, який багатьма рисами нагадував ОУН того ж періоду.

Міжвоєнна доба була періодом найглибшої кризи ліберально-демократичної моделі політичного та суспільного розвитку, яка поступово поширилася в Європі перед Першою світовою війною. Уже в першій половині 1920-х років політики й політичні оглядачі заговорили про занепад ліберальної ідеї, про нездатність парламентарно-ліберальної держави розв'язати проблеми, які породила війна. Такі погляди швидко охопили й схід Європи, де ліберальна демократія ще не встигла вкоренитися. Дмитро Донцов на початку 1925 року схвально цитував статтю Люї Дюмона- Вільдена в бельгійській газеті «La nation belge»: «Економічний лібералізм допровадив лише до царства великих промислових синдикатів, які створили щось у роді февдалізму, [...] до зросту тої міжнародної фінансерії, якої темні впливи спостерігаються всюди. *Політичний лібералізм* скінчився тою парламентарною саламахою, яка панує більш

менш в усіх краях Європи. Нарешті лібералізм *соціяльний* поволі відкидають якраз ті, на чю користь його запровадили: загальне виборче право і загальна освіта рішучо тратять симпатії пролетарських верств. Триумф фашизму став символом реакції проти лібералізму»⁴⁴⁵.

Занепад ліберальних і демократичних ідей супроводжувало зростання авторитарного націоналізму, найрадикальнішим виявом якого був фашизм. Підсумовуючи огляд інтегральних націоналістичних рухів у Східній Європі, можемо констатувати, що всі вони в міжвоєнний період зазнавали неабиякого впливу фашизму. На Заході, як і на сході Європи інтегральний націоналізм виявляв тенденцію до перетворення на політичну релігію, особливо в тих рухах, що, як румунський ЛАМ, набували тоталітарного й фашистського характеру. Таким був європейський ідейно-політичний контекст, який позначився на розвитку українського націоналізму між двома світовими війнами.

3.3. Український контекст

Що стосується власне українського історичного контексту, то його достатньо повно висвітлено в історіографії й він загалом добре відомий українському читачеві, тож це звільняє мене від потреби детально розглядати його в цій праці⁴⁴⁶. Наголошу лише кілька принципових моментів.

1. Уже йшлося про те, що оптимальний ґрунт для появи та розвитку інтегрального націоналізму забезпечують 1) тяжка політична чи військова поразка, що завдає удару національній гідності; 2) криза національної самосвідомості; 3) справжня чи уявна небезпека для існування нації. Усі ці передумови існували в Україні після поразки війни за незалежність. Проте лише в Західній Україні й у колах еміграції, в обставинах бодай мінімальної політичної свободи, інтегральний націоналізм мав шанс розвинутися – в СРСР будь-який націоналістичний рух придушували в зародку.

2. Як слушно зауважив Іван Лисяк-Рудницький, «було б помилкою говорити про поразку української революції»: не досягнувши своєї мети, вона «внутрішньо переродила суспільство України», «створила

Україну як модерну політичну націю»⁴⁴⁷. Водночас воєнна поразка українських армій і політична поразка українських урядів та самостійницьких партій була очевидною і болючою. Вона тяжіла над ідейними пошуками українських націоналістів міжвоєнної доби, спонукаючи обирати інші шляхи, ніж ті, якими йшли їхні попередники.

3. Комуністичний тоталітаризм, терор і придушення національної культури в радянській Україні були травматичним досвідом, який впливав на еволюцію українського національно-політичного руху навіть за межами СРСР. Відчуття загрози самому фізичному існуванню українського народу надавало націоналістичному рухові радикальних форм, що їх сприймали як конче потрібні для порятунку нації від комунізму.

4. Згідно з Полом Блокером, у 1920–1930-ті роки відбулося друге зіткнення суспільств Центральної та Східної Європи із західною модернізацією, що супроводжувалося замиканням у собі від нищівного тиску модерности, згортанням ліберальної модернізації, стратегічним курсом на встановлення диктаторських режимів, прагненням до самодостатнього розвитку національної спільноти, яку розглядали як продукт «гомогенної» ідентичности⁴⁴⁸. Усі ці процеси були повною мірою характерні для Польщі та Румунії, своєю чергою позначаючись на житті українських меншин, які опинилися в кордонах цих держав. Польські та румунські правлячі еліти всіляко спонукали та примушували українців до інтеграції у відповідні держави – й урешті, до національної асиміляції. Щоб протистояти асиміляційному тискові, українські еліти (навіть демократичні та соціалістичні), як могли, намагалися проводити політику етнічної самоізоляції у всіх сферах. Приміром, українська кооперація, вслід за польською, розвивалася під гаслом «Свій до свого по своє»: українців закликали купувати товари тільки в українців, а не в поляків, румунів чи євреїв. Українські послі в Сеймі Республіки Польщі наполегливо виступали проти створення змішаних польсько-українських шкіл. Політичні партії формувалися за етнічною ознакою, а голосування за польські та румунські партії або за українських угодовців вважалося за національну зраду. Водночас, як продемонстрував Климентій Федевич, багато українців у надії

поліпшити своє становище готові були стати лояльними громадянами Польщі й тиснули на свої еліти, схилиючи їх до пошуків компромісу⁴⁴⁹. За цих обставин прибічники безкомпромісної боротьби доходили висновку, що тільки єдине авторитарне керівництво, залізна дисципліна й постійне нагнітання напруги шляхом бойових виступів можуть запобігти повному поглинанню української нації сусідами та створити умови для нового національного відродження. Отже, західноукраїнське суспільство було не «відкритим» чи «закритим» (за відомою дихотомією Карла Попера), а водночас і «відкривалося» (внаслідок розмивання традиційного укладу життя модернізацією), і «закривалося» (внаслідок прагнення до етнічної самоізоляції).

5. Усупереч твердженням Люцини Кулінської та інших націоналістичних польських істориків про надмірний лібералізм польської політики щодо українців, фактично вона була дискримінаційною. Польський історик Гжегож Мотика так підсумовує український досвід життя в міжвоєнній польській державі:

«[...] Треба визнати, що він приніс українцям не надто багато доброго досвіду. У порівнянні з роками панування Габсбургів соціально-культурні обставини їхнього життя виразно погіршилися, а для української інтелігенції шлях до кар'єрного зростання було майже повністю закрито – недотримання обіцянки запровадити самоврядування в Галичині чи створити український університет призвело до того, що українці з великою недовірою сприймали всілякі польські запевнення»⁴⁵⁰.

Той-таки історик зазначає, що «хоч як парадоксально, союзниками українських націоналістів виявлялися ті польські політики, які намагалися розв'язати національні проблеми II Республіки із застосуванням сили»⁴⁵¹. Насильство польської влади виправдовувало в очах українців насильницькі дії українського підпілля.

6. У міжвоєнній Польщі (як і в інших державах) українці опинилися перед дилемою, яку в 1923 році сформулював колишній сотник Українських січових стрільців Іван Коссак, виступаючи перед групою діячів колишньої ЗУНР: «Є два шляхи: 1) реальної політики, т. є.

автономії і галицько-володимирської держави, 2) революційної боротьби. Перший шлях має певні плюси, він може дати нам змогу закріпитися на західних землях, але він позбавить нас революційного духа і віддалить нас від ідеї соборності. Супроти того, що в Польщі не може бути правдивого парламентаризму, а лише панованне солдатески або скрайніх шовіністичних елементів, так звана легальна боротьба не має ніяких виглядів на успіх. При своїй агресивності Поляки в короткім часі зроблять нас меншістю на власній землі. А нашим кличем було все: «Суверенність і соборність». Шлях до цього – безупинна боротьба против Польщі і против всякої реальної політики»⁴⁵².

Упродовж наступних 16 років українські політичні сили в польській державі мусили обирати між двома шляхами, про які говорив Коссак. Першим шляхом пішли легальні партії, зокрема найбільша з них – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Другим пішов національно-революційний табір, насамперед УВО, а згодом ОУН. Спершу представники обох таборів визнавали потребу «дворейкової» політичної тактики й намагалися погоджувати свої дії, але дві «рейки» – революційна боротьба й «реальна політика» – розходилися дедалі більше, аж поки в середині 1930-х років не дійшло до повного розриву.

7. Українські політичні партії, що діяли на західноукраїнських землях, і політичні угруповання й державні центри на еміграції, попри великі заслуги деяких із них перед українським національним рухом, все ж не зуміли піднятися над груповими інтересами й виробити сконсолідовану стратегію досягнення спільної мети, яку всі вони декларували, – національного визволення. Упродовж міжвоєнної доби між ними точилася жорстка, часто безпринципна боротьба за впливи, парламентські мандати, прихильність закордонних партнерів, джерела фінансування тощо. Це викликало зневажливе ставлення частини молодшого покоління українців до «партійництва» й демократичної політики загалом, штовхаючи їх у русло авторитарного руху, рольові моделі для якого вже існували у вигляді інтегрально-націоналістичних і фашистських рухів тогочасної Європи.

6. Усупереч стереотипові, який створили й самі інтегральні націоналісти, і їхні супротивники, у 1920–1930-х роках інтегральний націоналізм зовсім не був панівною політичною течією ані в Західній Україні, ані в колах української еміграції, хоч і виявляв найбільшу динаміку порівняно з іншими течіями. Його роль різко зросла тільки 1939 року з тієї простої причини, що всі легальні національно-демократичні й соціалістичні українські партії на початку Другої світової війни було знищено радянським, нацистським і румунським режимами. Але як ідейна течія міжвоєнної доби інтегральний націоналізм цікавий тим, що саме його ідеологи намагалися розробити концепцію особливого шляху, який розуміли подвійно: 1) як глобальний «третій шлях», що веде геть і від ліберального капіталізму, й від марксистського соціалізму; 2) як особливий український варіант «третього шляху». Головними дійовими особами цієї інтелектуальної драми були політичний публіцист і літературний критик Дмитро Донцов, Організація українських націоналістів, а також менш відомий, але важливий для повноти картини Фронт національної єдності.

4. «Чинний націоналізм»

4.1. Інтелектуальна та політична біографія Дмитра Донцова до 1939 року

Творцем українського інтегрального націоналізму слушно вважають Дмитра Донцова. Він народився 17 (29) серпня 1883 року в м. Мелітополі Таврійської губернії (тепер Запорізької області). Його батько, Іван, був підприємцем, торгував сільськогосподарськими машинами й володів кількома житловими будинками, які здавав в оренду. Середовищу, до якого належали Донцови, була притаманна «малоросійська» свідомість; воно відчувало свою відмінність від росіян, яких у побуті називали «кацапами»⁴⁵³. Розмовляли в родині російською мовою, хоча знали й українську, читали українських письменників. Через багато років Донцов згадував: «Українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 року життя (батько мав їх в бібліотеці)»⁴⁵⁴. Український вибір не було задано родинним вихованням: Дмитрові старший брат (пізніше – діяч російського соціал-демократичного руху) і старша сестра згодом уважали себе росіянами, молодші брат і сестра – українцями⁴⁵⁵. Такі випадки не були винятковими на етнічно мішаних східноєвропейських землях (згадаймо бодай братів Шептицьких – українського митрополита Андрея та польського генерала Станіслава).

Дмитро рано втратив батьків і вже в юності мусів покладатися лише на власні сили і здібності. У 1900–1907 роках він навчався (з перервами) на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. 1904 року розпочав політичну діяльність, долучившись до Української студентської громади, яка стояла на соціалістичних позиціях, а наприкінці 1905 року вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). За нелегальну політичну діяльність його двічі заарештовували (в 1905 й 1907 роках). Побоюючись нового арешту, Донцов 1908 року емігрував до Австро-Угорщини. У 1909–1911 роках він продовжив навчання у Віденському університеті, а згодом оселився у Львові, де працював у редакції соціал-

демократичного журналу «Наш голос» і займався політичною публіцистикою. Його статті друкувалися переважно у пресі соціал-демократичного спрямування: галицьких соціалістичних газетах, московському журналі «Украинская жизнь» (редактор Симон Петлюра), київському журналі «Дзвін» (редактор Дмитро Антонович), а також у «Літературно-науковому вістнику» (редактор Михайло Грушевський) та інших виданнях⁴⁵⁶.

У 1908 році, перебуваючи на лікуванні в курортному містечку Закопаному в Татрах, Донцов познайомився з Вячеславом Липинським. Вони відразу почали сперечатися. Липинський уже тоді був прихильником державної самостійності України, а соціал-демократ Донцов уважав цю ідею наївною. Через дванадцять років, зазнавши від Донцова (тоді вже націоналіста) критики за «хитання» в цьому питанні, Липинський іронічно нагадав йому про цю суперечку⁴⁵⁷.

На ранньому етапі своєї політичної діяльності Донцов був не просто соціал-демократом, а ортодоксальним марксистом, прибічником позиції Миколи Порша та Левка Юркевича в УСДРП, активним борцем проти українського націоналізму та релігії⁴⁵⁸. (Утім, націоналізм – поняття широке, й того ж таки Юркевича В. Ленін критикував за націоналізм⁴⁵⁹). Як революціонер-марксист Донцов виступав проти будь-яких ухилів у бік як соціального реформізму, так і лівацтва чи самостійництва. У 1909 році він писав однопартійцеві Андрію Жуку: «Особисто вважаю і “отзовізм”⁴⁶⁰, і “са мостійну Україну” нісенітницею. Ми є соціал-демократи, і наш орган (часопис «Праця». – О. З.) соціал-демократичний. А то значить, що він має – соціальну революцію (а не «вростаніє» капіталізму в соціалізм) як ціль, класову політичну боротьбу (а не «сотрудничество» класів) – jako средство. Хто вітає ці засади, той наш»⁴⁶¹. Загалом тодішні політичні погляди Донцова були близькими до платформи більшовиків-ленінців, принципово відрізняючись лише в одному пункті: Донцов, як і більшість членів УСДРП, обстоював федеративний принцип як у державному ладі майбутньої Росії (з автономною Україною), так і в

організації російської соціал-демократії (з автономною партією українського пролетаріату).

Явні розходження Донцова з ортодоксальним напрямом в УСДРП почалися 1912 року, коли він написав російською мовою статтю «Модерне москвофільство»⁴⁶², яку через рік переклав і надрукував окремою брошурою. Критикуючи схиляння української інтелігенції перед російською культурою та залежність від російських суспільно-політичних теорій, Донцов закликав орієнтуватися на західноєвропейські культурні зразки, якщо українство не хоче «зістати на віки російським провансальством»⁴⁶³. Так у публіцистиці Донцова з'явилася критика «провансальства», згодом розвинута в «Націоналізмі» й інших творах.

У липні 1913 року Донцов виступив на Другому всеукраїнському студентському з'їзді у Львові з рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», в якому висловився за діяльну участь у майбутньому австро-російському збройному конфлікті на боці Австро-Угорщини, відокремлення України від Росії та перехід під владу австрійських Габсбургів. «Коли наша нація чує в собі силу й волю до життя [...], – сказав Донцов, – самотнім виходом для неї мусила б бути програма не автономізму, лише *політичного сепаратизму* [...]

⁴⁶⁴ . Тут чи не вперше в Донцова натрапляємо на поняття волі нації до життя, яке згодом стане одним із ключових у його «чинному націоналізмі». Як бачимо, на цьому етапі Донцов намагався поєднати марксизм із націоналістичною інтерпретацією ідей Артура Шопенгауера та Фрідріха Ніцше.

Час і обставини розриву Донцова з УСДРП достеменно не відомі. Як згадував пізніше Володимир Винниченко (у ті роки – один із лідерів партії), Донцова виключено за те, що він нібито писав під псевдонімом статті до російської «україножерної» газети «Русские ведомости». Одна така стаття, яку відхилила редакція, потрапила до рук авторових однопартійців, після чого ЦК УСДРП засудив Донцова за участь в антиукраїнській і антисоціалістичній газеті й виключив з партії. Донцова підозрювали й у таємній співпраці з російською жандармерією, однак через брак певних даних відповідне

звинувачення йому висунуто не було. Пізнішу ворожість хворобливо амбітного Донцова до українського соціалізму мемуарист пояснював тим, що той затаїв ненависть до колишніх товаришів і, коли настав слухний момент, почав мстити⁴⁶⁵.

Чи заслуговує ця версія на довіру? Михайло Сосновський повністю її відкидає з огляду на очевидну тенденційність автора і допущені неточності⁴⁶⁶. Донцов у 1911 році справді дописував до несоціялістичної російської газети, але не до «Русских ведомостей» (про його співпрацю з цією газетою поза непевною інформацією Винниченка нічого не відомо), а до «Утра России» (газети банкіра та ліберального політика Павла Рябушинського), і то не під псевдонімом, а під власним прізвищем⁴⁶⁷. Газета «Утро России» була рупором московських «прогресистських» підприємницьких кіл, обережно критикувала уряд і вороже ставилася до соціалізму. Швидше за все, співпраця з нею була для Донцова звичайним заробітчанством: скрутні матеріальні обставини життя політичного емігранта спонукали бути не надто перебірливим у пошуку засобів до існування. У 1914 році Донцова вивели з числа співробітників «Дзвону», закинувши політичну «ересь» (ішлося про його виступ на студентському з'їзді у Львові), зраду принципів марксизму (що сам публіцист заперечував) і співпрацю з несоціялістичною українською пресою⁴⁶⁸. Чи водночас його викинули і з партії, а чи він полишив її з власної ініціативи, точно не відомо. З'ясування цього питання не належить до завдань цієї праці. Сам Донцов пізніше пояснював свій розрив з УСДРП незгодою з її інтернаціональними та русофільськими тенденціями й тим, що партія не сприйняла його гасла сепарації від Росії⁴⁶⁹.

На початку Першої світової війни Донцов став одним із засновників і першим головою Союзу визволення України, який став на боці Австро-Угорщини й Німеччини, сподіваючись із їхньою допомогою вибороти незалежність для Наддніпрянської України. Від імені СВУ публіцист написав відозву «До українського народу в Росії», в якій закликав боротися проти російського поневолення й не лякатися австрійського війська, де служать сотні тисяч галицьких українців, які допоможуть наддніпрянцям розвалити царську «тюрму народів». Відозва закінчувалася словами: «Не скорше, як згине Росія, зйде

сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна!»⁴⁷⁰ .

Однак уже 21 вересня 1914 року через конфлікт з іншими керівниками СВУ Донцов вийшов із Союзу⁴⁷¹ . Згодом, у липні 1915 року, він опублікував у Льозані заяву, в якій намагався дискредитувати керівників СВУ й висловив сподівання, що «всі поважні сепаратистичні організації на Україні як дотепер, так і далі, цуратимуться сеї купки самозванців і далі робитимуть своє велике діло *виборення самостійної України*»⁴⁷² .

У 1915–1917 роках Донцов видавав бюлетені «Ukrainische Korrespondenz» («Українська кореспонденція») в Берліні та «Korrespondenz der Nationalitaeten Russlands» («Кореспонденція народів Росії») в Берні, які інформували пресу Німеччини, Австрії та нейтральних держав про українське питання. Інформаційна робота Донцова отримала дуже різні оцінки. Один із лідерів СВУ, Андрій Жук, твердив, що Донцов займався лише дискредитацією Союзу, саморекламою та рекламою своїх протекторів⁴⁷³ . Натомість сучасний дослідник вважає, що «ця публікаторська діяльність перетворила Д. Донцова на найпопулярнішого українського публіциста, найвизначнішого пропагатора національної ідеї в світі»⁴⁷⁴ . Схоже, обидва коментатори надто захопилися: перший – очорненням, другий – звеличенням Донцова.

Після Лютневої революції 1917 року в Росії Донцов покинув Швейцарію та повернувся до Львова, де, отримавши ступінь доктора права в університеті, почав шукати можливості переїзду до Києва, який став центром Української революції. Це йому вдалося лише під кінець березня 1918 року, коли внаслідок Берестейського мирного договору Україну зайняли німецько-австрійські війська й Українська Центральна Рада повернулася до Києва⁴⁷⁵ .

На той час Донцов уже позбувся своїх соціалістичних і марксистських переконань і перейшов на позиції консервативного націоналізму, близького до поглядів Липинського. До 1917 року Донцов остаточно засвоїв волонтаристське розуміння нації: «Націю творить не

етнографічна самостійність, не давність походження, ні форми, лише та містична сила (містична, бо причини її ще не виявлені), яка зветься *волею до життя, волею творити окрему гуртову одиницю між расами*⁴⁷⁶. Таку волю український народ виявляв у XVII–XVIII ст., але згодом вона ослабла внаслідок «соціального каліцтва» і втрати власних провідних верств. Завдання, отже, полягало у «зміцненні морфологічної структури нації і волі до власного життя»⁴⁷⁷.

Переїхавши до Києва, Донцов приєднався до Української демократично-хліборобської партії, головою якої був Сергій Шемет, а провідним ідеологом – Липинський. Хлібороби-демократи підтримали державний переворот Павла Скоропадського, однак із різних мотивів. Для Липинського Скоропадський був законним нащадком старовинного гетьманського роду, який міг забезпечити утворення в Україні спадкового легітимного гетьманату, що відновив би розірвану традицію козацько-гетьманської державности. Для Донцова легітимізм не важив, він убачав у гетьмані «українського Бонапарта», який забезпечить перехід від хаосу революції до міцного державного ладу (пізніше таку саму роль він відводив Симонові Петлюрі). В Українській Державі 1918 року Донцов був директором Українського телеграфного агентства при гетьманському уряді, але після проголошення грамоти Скоропадського про федерацію з Росією (14 листопада 1918 року) розчарувався в гетьмані й покинув посаду. Після повалення гетьманату він виїхав до Швейцарії, де в 1919–1921 роках керував пресово-інформаційним відділом місії УНР у Берні⁴⁷⁸.

У 1920–1921 роках Донцов написав одну з найважливіших своїх книжок – «Підстави нашої політики»⁴⁷⁹, яка з'явилася друком у Відні в 1921 році. У ній Донцов обґрунтовував історичну місію України як бастиону європейської цивілізації в боротьбі з Росією – ідея, якої він згодом дотримувався все життя. Заради виконання цієї місії та заради незалежності Наддніпрянської України Донцов уважав необхідним союз із європейськими державами, зокрема з Польщею, проти Росії навіть ціною тимчасової втрати західноукраїнських земель. У тій самій книжці він піддав нищівній критиці обидва політичні табори, до яких колись належав, соціалістичний і гетьманський, за їхню неспроможність духово визволитися з-під російського впливу.

«Підстави нашої політики» зафіксували проміжний етап в ідейній еволюції Донцова – від консервативного націоналізму гетьманського табору до інтегрального націоналізму.

На початку 1922 року Донцов повернувся до Львова, де відтак мешкав до початку Другої світової війни. За підтримки керівників підпільної Військової організації (ВО) Євгена Коновальця та Юрія Полянського він став головним редактором відновленого журналу «Літературно-науковий вістник»⁴⁸⁰. Починаючи видання «ЛНВ», Донцов ставив перед собою завдання: «Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинутися, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація [...]. Хочемо бути не об'єктом, але суб'єктом історії»⁴⁸¹. Першими ж своїми статтями в «ЛНВ» Донцов проголосив ідеал визволення нації й досягнення найвищої форми її самовизначення – незалежної держави – головною цінністю, яка не потребує обґрунтування, крім волі нації до життя.

Декларуючи ідеї радикального націоналізму, Донцов, однак, прямо не висловлював негативного ставлення до Польщі й польської влади над українськими землями. Завдяки «Підставам нашої політики» він іще довго мав серед багатьох поляків репутацію приятеля Польщі. Коли в жовтні 1922 року бойовик ВО застрелив прихильника українсько-польського порозуміння письменника й публіциста Сидора Твердохліба, редактор місячника «Zmartwychwstanie» в Бидгощі Антоній Холонєвський написав Донцову листа, в якому висловив співчуття й назвав редактора «ЛНВ» «продовжувачем праць і ідей» загиблого⁴⁸².

Донцов, однак, не мав жодного бажання йти шляхом небіжчика. Не в союзі з Польщею, а у вихованні нового, вольового та сильного, покоління українців, здатного накинути свою волю оточенню, вбачав він тепер надію на національне відродження.

Восени 1922 року Донцов усе ще ототожнював себе з селянською демократією та позитивно відгукувався про демократію робітничу, яка разом із селянською чинила опір більшовикам. Він висміював

польських шляхтичів, які «у поступі демократії добачують лише чиюсь інтригу» й дивляться на українських демократів як на «збунтованих рабів»⁴⁸³.

Але вже на початку 1923 року ставлення Донцова до демократії змінилося. У статті «Bellua sine capite»⁴⁸⁴ він уперше визнав антидемократизм сильною стороною більшовизму й фашизму, якої бракувало провідові Української революції. Націоналістичний рух має бути народним, тобто здатним мобілізувати на свою підтримку широкі маси, але водночас антидемократичним – таку формулу успіху вивів Донцов з досвіду переможного італійського фашизму.

Початком оформлення українського інтегрального націоналізму як окремої ідейно-політичної течії стало заснування, знову ж таки за підтримки ВО, двотижневика «Заграда»⁴⁸⁵, головним редактором якого став Донцов. Перший номер часопису вийшов 1 квітня 1923 року.

1924 року навколо «Заграви» сформувалася радикально-націоналістична партія – Українська партія національної роботи (УПНР, для втаємничених – Партія національної революції). В історіографії побутує твердження, що Донцов належав до керівництва партії⁴⁸⁶, однак сам він це згодом заперечував⁴⁸⁷. Це питання досі належно не досліджено. Схоже, що Донцов справді був причетний до заснування УПНР, але не афішував своєї співпраці з нею й незабаром зовсім припинив її. Чому? На це проливають світло документи МВС Польщі, що їх дослідив Роман Висоцький.

У 1924 році Львівське воєводське управління МВС доручило поліції видворити Донцова за межі Польщі як шкідливого для громадської безпеки й порядку. Проте незабаром це рішення скасували на прохання редактора «ЛНВ». Справжньою причиною такого кроку було порозуміння польської розвідки та МВС у справі Донцова. Представники двох відомств домовилися утриматися від депортації публіциста «з умовою, що він змінить свою дотеперішню, ворожу до Польщі, літературну діяльність», буде лояльним і «використає нагоду» для «дальшої праці». У разі відмови Донцову планували пригрозити інтернуванням до одного із західних воєводств. Силовики сподівалися,

що в такий спосіб зможуть спонукати Донцова скерувати свою діяльність у корисніше для польської держави русло⁴⁸⁸.

Ймовірно, «профілактична» бесіда з редактором «ЛНВ» справді відбулася. Невідомо, чи взяв Донцов на себе якісь конкретні зобов'язання, але відтоді він ретельно уникав усього, що могло викликати підозру в зв'язках із націоналістичними організаціями антипольського спрямування й утримувався від публікацій, одверто ворожих щодо Польщі. Відхід Донцова від політичної діяльності збігся в часі з перемогою в УПНР концепції об'єднання з національно-демократичними силами, яка зрештою втілилася в заснуванні УНДО (1925).

На відміну від більшості своїх колишніх соратників із гурту «Заграви» Донцов далі розробляв ідеологію націоналізму інтегрального типу, відмежовуючи його як від демократичного націоналізму УНДО, так і від консерватизму гетьманців. Якими були інтелектуальні джерела цієї ідеології?

Хоча Донцов порвав з марксизмом іще до 1917 року, на думку Михайла Сосновського, марксистський соціалізм «дуже сильно позначився на його світогляді, а згодом заважив на ідеології “чинного націоналізму”»⁴⁸⁹. Справді, визначальними рисами обох ідеологій є примат колективного над індивідуальним, потреба конфліктів та боротьби як головного джерела розвитку, невіра в можливість мирної співпраці та компромісів між різними суспільними групами, а також інтегралізм – прагнення знайти «універсальну відмичку до будь-яких дверей реальності»⁴⁹⁰.

У філософських пошуках Донцова після 1912 року первинним завжди було бажання знайти обґрунтування для українського націоналізму, а вибір тієї чи тієї філософської доктрини був вторинним. Спершу (до 1914 року) Донцов, як і чимало інших українських соціал-демократів, намагався обґрунтувати свій націоналізм марксизмом. Водночас уже з 1913 року в його працях відчутний вплив філософії волюнтаризму Шопенгауера, Ніцше та їхніх послідовників. До початку 1920-х років у світогляді Донцова Ніцше остаточно витіснив Маркса. Це не було

випадковістю. Донцов уважав однією з головних причин поразки українських визвольних змагань слабодухість і брак волі в їхніх провідників. Звідси впливав висновок: щоб перемогти, нації потрібен культ волі.

Ніцше найбільше вплинув на філософські й етичні погляди Донцова 1920–1930-х років. Для розуміння джерел своєї етики Донцова особливе значення має остання праця німецького філософа – «Антихрист». У ній Ніцше максимально чітко сформулював свої погляди на добро та зло:

«Що таке добро? Все, що помножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу.

Що таке зло? Все, що походить від слабості.

Що таке щастя? Коли відчуваєш, як *зростає* сила, отже долається опір.

Потрібна *не* вдоволеність, а більша могутність, не просто мир, а війна, *не* чеснота, а дія (чеснота ренесансної доби, *virtu*, безморальна чеснота)⁴⁹¹ .

Ці етичні засади послідовно застосував Донцов, але не до окремої людини, а до нації.

Великим авторитетом для Донцова був Освальд Шпенглер. Із його трактату «Присмерк Заходу» Донцов запозичив поняття «фаустівської» культури й людини, «готики», «феллахства», протиставлення «хижаків» і «травоїдів» та багато інших понять і метафор. Серед інших джерел «чинного націоналізму» варто згадати інтуїтивізм Анрі Бергсона; французький інтегральний націоналізм Мориса Бареса та Шарля Мораса; теорію суспільних мітів Жоржа Сореля; «психологію мас» Гюстава Ле Бона; теорії еліт Гаєтана Москі й Вільфреда Парета. Дискусійною є міра впливу на Донцова «Листів до братів-хліборобів» Липинського. Можна погодитись із Сосновським, що донцовська концепція соціальної та політичної організації нації базована на ідеях Липинського⁴⁹² (перетлумачених в інтегрально- націоналістичному дусі). Однак звинувачення в безпосередньому плагіяті виглядають

непереконливими⁴⁹³. Сам Донцов так оцінив вчення ідеолога українського консерватизму: «Ся ідеологія має свою, навіть велику вартість. Але лише для тих, хто продумає її, приймаючи критично одно і відкидаючи друге [...]»⁴⁹⁴. Саме так і чинив Донцов не лише з ідеями Липинського, а й з творами усіх мислителів, які його надихали. Він не був оригінальним мислителем, але, сконтамінувавши ідеї, запозичені з різних джерел, і давши їм блискуче публіцистичне оформлення, створив впливову доктрину «чинного націоналізму».

У 1926 році Донцов опублікував книжку «Націоналізм»⁴⁹⁵, яка стала політичним євангелієм для його прихильників і сприяла подальшому відмежуванню інтегрального націоналізму від демократичного напрямку національного руху. У ній автор протиставив новий світогляд, який назвав «чинним націоналізмом», українському націоналізмові ХІХ століття й часів Української революції, який називав «націоналізмом упадку» або «провансальством». До провансальства він зараховував ледь не всі тогочасні ідейно-політичні течії, починаючи від соціалізму й закінчуючи монархізмом. «Націоналізм» підсумував ідейну еволюцію колишнього марксиста, яка почалася 1913 року. Успіх книжки серед галицької молоді переконав автора у правильності обраного шляху, й надалі він лише вносив окремі корективи у свою доктрину, але вже не переглядав її стрижневих положень⁴⁹⁶.

Публікація «Націоналізму» вкрай загострила стосунки Донцова з Липинським. Конфлікт між двома мислителями наростав від часу появи «Підстав нашої політики», де Донцов критикував політику гетьманського табору, непрямо цілячи в його ідеолога. У 1925 році редактор «ЛНВ» виступив із прямою критикою концепції автора «Листів до братів-хліборобів», яку розцінив як монархічну утопію, відірвану від реалій українського життя⁴⁹⁷. Липинський сприйняв це як особисту образу, тим паче що Донцов навмисне називав його «В. Липинським», натякаючи на польське походження ідеолога українського неомонархізму. У «Націоналізмі» Липинський побачив плагіят і спотворення власних ідей і розпочав публічну кампанію проти Донцова, не гребуючи лайливими епітетами. Донцов не залишався в боргу, про що свідчить такий його лист до «Вацлава Липинського»:

«Львів 15 мая 1926

До Вп. Вацлава Ліпінського
на Райхенау, Долішня Австрія

Др. Дмитро Донцов, підтверджуючи одібрання цінного листа-копії, в яким три рази приходиться слово «брехня» і по одному разу «подлість», «гад» і «хам», занепокоєний до крайности станом здоровля ідеолога нинішних Тарговичан і Кисілів, офірує йому протекцію всіх наших знаних психіатрів в справі знайдення вільного місця або в віденському «Штайнгофі», або в львівському «Кульпаркові»⁴⁹⁸ 46, оскільки редактор «Хлібор[обської] України» здобуде собі від своїх приятелів, польських монархистів з «Часу», візу до Польщі.

З подивом до незрівнянного аристократичного стилю і бойового темпераменту ідеолога українських федералістів,

[Дмитро Донцов]»⁴⁹⁹ .

Такий лист міг тільки ще більше розлютити Ліпінського. У передмові до окремого видання «Листів до братів-хліборобів» він дав нищівну характеристику Донцову, якого називав «Мітькою Щелкопоровим», як найогиднішому представникові «скулсової породи інтелігенції», що «творчу українську працю своєю скулсовою смердючою течєю заливає»⁵⁰⁰ .

Ліпінський сподівався цим ударом морально знищити Донцова, але ефект виявився далеко не таким, на який він розраховував. Після публікації «Націоналізму» його автор популярністю серед галицької молоді швидко перевершив ідеолога українського монархізму. 21 грудня 1926 року Донцов писав Марку Черемшині: «По тім, що написав про мене Ліпінський, що може мені ще трапитися, і чого я ще маю боятися?! Головно витривати на раз узятій позиції, а потім самі “полемісти” (як М. Рудницький⁵⁰¹) бігатимуть і перепрошуватимуть»⁵⁰² .

З другої половини 1920-х років Донцов став кумиром українських молодих націоналістів: їм імпонувало те, що він саме на молодь

покладав місію творення нової епохи в історії нації. Члени Спілки студентів-українців у Німеччині писали Донцову 5 січня 1931 року: «Ми, студенти, творимо отже нові закони, новий дух нової епохи, взоруючись на думках Ваших, які є відблиском національного динамізма й великої його місії»⁵⁰³. Донцов підкреслив у листі слово «закони» й написав над рядком: «Закон», а у листі-відповіді вдався до гри слів: «Молодь хоче творити нові закони? – Так, це її завдання, але прийнявши ці закони, най вона створить зі себе новий Закон⁵⁰⁴, новий Орден нових людей, які б по новому розв’язали – коли прийде час – наше старе, одвічне завдання»⁵⁰⁵. Як видно, вже тоді він обмірковував орденську концепцію національного проводу, яку згодом виклав у доповіді, виголошеній у Львові 20 листопада 1932 року, й у статті «Партія чи Орден»⁵⁰⁶.

Утім, у поглядах на націоналістичну організацію-орден Донцов залишався теоретиком. З 1929 року вже діяла ОУН, що в ідеології та організаційних засадах великою мірою поділяла принципи, які проповідував редактор «ЛНВ». Прагнучи використати таланти Донцова на користь націоналістичного руху, Євген Коновалець, а за його дорученням також інші діячі «організованого націоналізму» не раз запрошували Донцова до співпраці, але незмінно наражалися на рішучу відмову⁵⁰⁷. Ба більше, стосунки між Донцовим і Проводом українських націоналістів (ПРУН, згодом ПУН) із прохолодних швидко стали ворожими. Здавалося, справдилось передбачення Липинського: «Допустім, що сьогодні-же появляється поважна націоналістична організація, яка каже: ходи, Мітька, працюй як дисциплінований член разом з нами. Мітька напевно відповість: націоналізм це найбільша провансальська глупота; в моїй голові зародилась сьогодні не націоналістична, а правдива Україна!»⁵⁰⁸. Насправді автор «Націоналізму» не зрікався цього поняття, але в листуванні з ПРУН, сповненому типових для Донцова саркастичних випадів, наголошував «психольогічну пропасть», яка ділила його від Проводу⁵⁰⁹, й давав зрозуміти, що націоналізм ОУН не повністю відповідає ідеалові, що його він накреслив. Характер цього листування грубувато, але влучно окреслив крайовий провідник ОУН в Галичині

Зенон Пеленський: «Взаємна будзерація, або націоналістичні шпильки в сраку»⁵¹⁰ .

Та чи означала відмова Донцова співпрацювати з ОУН, що Липинський мав рацію, вважаючи Донцова безпринципним кар'єристом, байдужим до української справи? Для такого висновку немає достатніх підстав. Сучасники й пізніші дослідники висловлювали різні припущення щодо причин незгод між ОУН і Донцовим. Ймовірно, мав рацію член ПРУН Дмитро Андрієвський, вбачаючи головну причину в донцовському егоцентризмі. На його думку, Донцов не міг змиритися з тим, що хтось реалізував його ідею, але не під його проводом: «Виходить ніби ми узурпували “винахід” Донцова, а його відопхнули. Фактично він сам пропустив слухний момент стати з нами в одну лаву, а нині є дезорієнтований»⁵¹¹ .

У 1930 році прихована ворожнеча між Донцовим і керівництвом ОУН досягла найвищої напруги. 20 січня Зенон Пеленський, який тоді виконував обов'язки крайового провідника ОУН Галичини, писав членам ПРУН:

«Наш властивий ворог [...] сидить на Курковій⁵¹² . [...] Думаю, що кампанія з донцовщиною буде найважча, але вона мусить бути, її не виникне ніхто, хто має серйозний намір надати націоналізмові в краю політично-організаційний вислів. [...] Той чоловік ані сам цього свого націоналізму не є в стані організаційно сконкретизувати, ані не хоче дозволити зробити це другим! Сам організаційно комплетно безплідний, підставляє ногу кожному, хто наривається на це завдання. [...] Маю вражіння, що Донцов прив'язався до укр[аїнської] справи не любов'ю віддання, а любов'ю ненависти. Є в роботі того чоловіка якась дивачна, скривлена, просто перверзна психічна компонента; не допускаючи реально такої можливості, бо з такою думкою лячно погодитись і взагалі поки що її припускати – це було б дійсно страшне – можна б попросту хвилями думати, що якась ворожа сила, лякаючись велетенських можливостей укр.[аїнської] справи, бореться з нею методом внутрішнього розкладу її, впускаючи в суспільність геніяльного попросту, діявольського, до кінця відданого своїй фанатичній ідеї – провокатора. [...] Де той чоловік не з'явиться, до

чого не приложить рук, там з неминучою, автоматичною, закономірною просто силою щось мусить розвалитись»⁵¹³ .

Звісно, погляди Пеленського, який у середовищі ОУН був «ревізіоністом» і згодом став членом УНДО, не можна вважати показовими для всієї організації. Пеленський і сам визнавав величезний вплив Донцова на край, тобто й на ОУН у краї. Втім, інші джерела теж potwierджують, що деякі члени ПРУН (зокрема, Дмитро Андрієвський) уважали Донцова небезпечним конкурентом у боротьбі за вплив на молодь⁵¹⁴ .

Про тогочасні стосунки Донцова з ОУН якнайкраще свідчить його лист до ПРУН від 20 червня 1930 року, в якому він у різкій формі відмовлявся давати пояснення з приводу статей у «ЛНВ»: «В листованні з сього приводу вступаємо хіба з людьми чи організаціями, що морально підтримують ЛНВ, – титул, на який не може претендувати „Провід”. [...] Дальші Ваші випрацьовання, які б Ви схотіли до мене адресувати, лишаться без відповіді»⁵¹⁵ .

Й у наступні роки Донцов уникав усього, що могло викликати враження його близькості до ОУН. У травні 1932 року перемиський «Український голос» (неофіційний орган ОУН) оголосив про намір урочисто відзначити десятирічний ювілей відновленого «ЛНВ». Донцов у листі до редакції газети рішуче відмежувався від цієї акції: мовляв, це може «викликати серед необізнаного загалу вражіння якоїсь спеціальної ідейної (а може й організаційної) інтимності, близькості обох видавництв, що не відповідає дійсності...»⁵¹⁶ .

Схоже, що крім причини, на яку вказував Андрієвський, у Донцова був ще один важливий мотив: він цінував своє легальне становище незалежного публіциста й не хотів наражати його на небезпеку зв'язками з підпільною ОУН.

1932 року через фінансові труднощі видання «ЛНВ» припинилося, але наступного року Донцов відновив видання журналу під назвою «Вістник». До кінця 1930-х років тираж часопису зріс із 1000 до 1800 примірників, а випуски «Квартальника Вістника» досягли п'ятитисячного накладу. Крім того, видавництво «Вістника»

публікувало книжки, зазвичай тиражем у 3 тис. примірників. Часопис мав своїх передплатників не лише в Галичині, а й на Волині, Поліссі, Холмщині, на польських землях і за кордоном⁵¹⁷. Загалом, з огляду на відносно нечисленну освічену читацьку публіку на українських землях у складі Польщі, це були непогані результати. Саме донцовські «ЛНВ» і «Вістник» стали головними рупорами «чинного націоналізму».

«Вістник» зміцнив авторитет Донцова серед молодих націоналістів, зокрема й членів ОУН, як у Галичині, так і в осередках української еміграції по всьому світу. З далекого Харбіна члени управи Української Далекосхідної Січі – організації, яка діяла під керівництвом ОУН в окупованій японцями Манчжурії – 23 лютого 1937 року писали Донцову: «Ми, молоді українці Далекого Сходу, зорганізовані в “Українській Далекосхідній Січі”, повними пригорщами черпаємо нашу духовну поживу з Вашого, так дорогого нам, журналу “Вістника”. До Вашого слова прислухуються всі – поклонники й визнавці проповідуваних Вами ідей, Ваші “опоненти” і вороги, та всі визнають Ваш авторитет». Члени Січі просили Донцова написати книжку, яка всебічно охоплювала б українську проблему, з особливим опрацюванням теми «Україна й Азія – Українська Далекосхідня Держава», обіцяючи перекласти її японською мовою⁵¹⁸. Такої книжки Донцов, однак, не написав.

У 1933–1939 роках нового виміру набула зовнішньополітична орієнтація Донцова. Оцінюючи ситуацію в Європі як переддень вирішального зіткнення двох світоглядних систем – комуністичної та націоналістичної, втілених відповідно у більшовицькій Росії та фашистських державах, – він пов’язував справу визволення України з блоком держав, який очолила гітлерівська Німеччина.

На другий день після нападу Німеччини на Польщу, 2 вересня 1939 року, польська поліція заарештувала Донцова як небезпечного «пронімецького» діяча й ув’язнила до концтабору в Березі Картузькій. Після падіння Польщі Донцов, рятуючись від більшовиків, виїхав у Німеччину й уже до кінця життя мешкав за межами України.

4.2. Доктрина Донцова

Чи мав Донцов власну доктрину – послідовне, логічно зв’язане вчення? Його опонент Липинський категорично це заперечував: «Писання його так противорічіві, що він давно би збожеволів, коли б ставився до них хоч трошечки поважно. На своє щастя, він їх тільки “пише”»⁵¹⁹. Від часів Липинського теза про внутрішню суперечливість і непослідовність ідеології чинного націоналізму стала майже аксіомою, однак її варто поставити під сумнів. Суперечності в Донцова справді трапляються, проте стосуються другорядних речей. У підставових тезах його ідеологія між 1923 і 1939 роками (а в багатьох аспектах і до 1944 року – до публікації «Духу нашої давнини») становила доволі цілісну систему, яка еволюціонувала в деталях, але залишалася незмінною в своїй основі.

Сам Донцов як ворог раціоналізму не дуже переймався логічно послідовним викладом свого вчення: його більше цікавив емоційний вплив на читачів і слухачів. Навіть «Націоналізм», у якому автор поставив завдання «убрати в систему» свої погляди⁵²⁰, лише з великою натяжкою можна вважати систематичним викладом доктрини чинного націоналізму. Та оскільки завдання дослідника ідеології відрізняються від завдань ідеолога, у цьому підрозділі я спробую «убрати в систему» розрізнені й часом позірно суперечливі тези Донцова, щоб охопити аналізом не окремі праці, а доктрину як цілість.

Філософські підстави. Як і в кожного інтегрального націоналіста, ключовою тезою доктрини Донцова була вищість інтересів та ідеалів власної нації над усіма іншими етичними міркуваннями. Ця теза – аксіома, яка для націоналіста не потребує жодного доведення чи виправдання⁵²¹. Проте у працях Донцова знаходимо її поважне філософське, соціологічне й історичне обґрунтування. Ще Степан Ленкавський слушно визначив метафізичну підставу ідеології Донцова як ідеалізм, а конкретніше – волюнтаризм, «ідеалістичний напрям, що за первісну субстанцію, з якої все повстало й з якої все складається, уважає волю»⁵²². Вихідний пункт філософських міркувань Донцова – теорія світової волі, запозичена в Шопенгауера:

«Для Шопенгауера «сила, яка животіє й буяє в рослині, яка витворює кристал, яка тягне магнет до північного бігуна», яка діє в матерії як «втеча і шукання, розлука і получення», нарешті, як «тягар, що... виявляється в кожному предметі, притягаючи камінь до землі, а землю до сонця», так само як стремління людини до життя, все це – «лиш різні форми виявлення» того, що «ми в собі називаємо *волею*». Але цю «волю» відчуваємо ми в інших тілах лиш з аналогії з нашою власною, самі ж тіла знані нам тільки як *уявлення* нашої свідомости, як світ окремих феноменів, а на цьому світі панує не воля, а розумовий закон кавзальної причиновости, позбавлений усякої містики і всяких таємниць»⁵²³ .

За Шопенгауером, те, чого прагне воля, завжди є життям, тому поняття «воля» дорівнює поняттю «воля до життя»⁵²⁴ , яке також узяв на озброєння Донцов. Оскільки світова воля виявляє себе у безлічі індивідуальних волей, що стикаються між собою, у світі панує «закон боротьби, яку Геракліт називав початком всіх речей». Боротьба за існування є законом життя, тому воля до життя («*Wille zum Leben*») Шопенгауера тотожна волі до боротьби. Донцов ототожнює її також із «волею до влади» («*Wille zur Macht*») Ніцше⁵²⁵ .

Чого не було ані в Шопенгауера, ані в Ніцше, то це наділення волею до життя й до влади нації як збірної особи – тези, яка лежить в основі донцовського розуміння нації. Щоправда, в Ніцше натрапляємо на словосполучення «прагнення народу до життя» («*Volks-Lebens-Willen*») ⁵²⁶ , однак він не розглядав ці прагнення як первинні щодо індивідуальної волі. Ідея нації як колективної особи, яка має волю до життя й до влади, постала зі сполучення волюнтаризму Шопенгауера та Ніцше з гегелівською ідеєю духу народу, який є виявом світового духу. Донцов, як і інші інтегральні націоналісти, що залюбки брали на озброєння ніцшеанство, вважав, що нації, як живій істоті, властива воля до життя, до влади й до експансії, яка підпорядковує собі волю окремого індивіда⁵²⁷ .

Теорія нації. Нація, за Донцовим – «одна з найгарніших еманаций волі до боротьби і боротьби за волю»⁵²⁸ . Отже, воля до життя (до боротьби)

первинна щодо нації, вона об'єктивується як в окремих особах, так і в збірних одиницях – націях. Своєю чергою, воля нації до життя має різні рівні об'єктивації, найнижчим із яких є любов до рідного краю, а найвищим – незалежна держава⁵²⁹ .

У розумінні Донцова нація – це «людська спільнота, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю»⁵³⁰ . В іншому місці він дає більш образне і волюнтаристське визначення, цілком сумісне з першим: «Що є нація, коли не скупчення мільйонів воель довкола образу спільного ідеалу? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку, може, поширену, залишить своїм дітям»⁵³¹ .

Членство в нації не може бути добровільним, як уважають ліберали. Народившись членом певної нації, людина зобов'язана підпорядковувати свою діяльність її інтересам. Нація – природна спільнота, подібна до біологічного виду; недаремно Донцов уживав щодо неї латинський термін «species» (вид). Як у живій природі інстинкти окремої особини підпорядковані завданню виживання виду, так і волю окремої людини в кінцевому підсумку підпорядковано волі нації до життя, влади й експансії. Поодинокі люди – це лише індивідуальні об'єктивації волі species до життя, «атоми безформної маси», що завдяки формі – «вічній» волі species – стають дійсністю надорганічного світу⁵³² .

Нація – не механічна збиранина одиниць, а збірна особистість, яка об'єднує всі покоління – «мертвих, живих і ненароджених». Як колективна особа нація має власні ідеї та цілі, що їх здійснює не одна генерація, а низка поколінь⁵³³ .

Не кожен народ є нацією. Донцов розрізняє народи-провінції, позбавлені державницьких амбіцій, і народи-нації, які прагнуть володарювати як мінімум на своїй території⁵³⁴ . У цьому сенсі українці – народ, що долає стан провінції та відроджується як нація, якою остаточно стане лише у власній державі. Дослідники закидали Донцову суперечність між політичним (суб'єктивним) і етнічним (об'єктивним) розумінням нації, яке, мовляв, вело до хаосу її

означень⁵³⁵. Справді, з одного боку нація – результат суб’єктивної волі певної групи людей, а з іншого – природна спільнота (*species*), членство в якій не є результатом суб’єктивного вибору. Проте вся річ у тому, що Донцов не ототожнював суб’єктивну волю з суб’єктивним вибором, адже в його розумінні суб’єкт (індивід) сам є індивідуальною об’єктивацією волі нації до життя, первинною і щодо окремої особи, і щодо самої нації. Воля прагне «павалити границі, що ділять суб’єктивне від об’єктивного»⁵³⁶.

Теорія національної еліти. За Донцовим, нація як політична спільнота витворюється довкола певного етнічного ядра, але ним не вичерпується. Русійною тя, не мова чи інші об’єктивні характеристики, а стихійна воля до життя, влади й експансії, носієм якої є не народ у цілому, а ініціативна меншість, каста «луччих людей», яка власне і є нацією у вужчому розумінні. «Там, де є меншість, яка хоче з’єднати або з’єднує людність, що живе на даній території, в окрему соціально-політичну організацію в ім’я загального інтересу – там є нація, якого б характеру й не були зв’язки, що лучать з сею меншістю підвладну їй більшість: релігійного, династичного, язикового, расового чи характеру спільного політичного ідеалу [...]»⁵³⁷. Саме ця меншість окреслює образ спільного національного ідеалу й мобілізує решту населення («мільйони воль») для його досягнення. Донцов поділяв думку Шпенглера, що «ніколи нарід не представляють – “всі”, завше якась його частина»⁵³⁸.

Таке елітарне розуміння нації давало Донцову змогу знаходити нації та націоналізм навіть у часи Київської Русі, давнього Риму й Картагени, коли про національну свідомість мас не могло бути й мови. З цих «примордіялістських» позицій Донцов критикував «модерніста» Володимира Старосольського, який твердив, що в домодерні часи націй не було, а «центрами політичних інтересів були династії, церква, стани, до певної міри племена, але не нарід як самосвідома цілість»⁵³⁹. «Власне ті “стани” й були тоді народом, – заперечував Донцов. – [...] Ніколи народність в цілости не була “центром політичних інтересів”, в ХХ віці так само мало, як і в XV. Завше носієм національної ідеї є пануюча кляса, яка й є еманациєю політичного хотіння нації»⁵⁴⁰. Жанна

д'Арк, Макіавелі, Данте, князь Святослав, Богдан Хмельницький були, на думку Донцова, націоналістами⁵⁴¹ .

Як у минулому, так і тепер «активна верства вийде не з *вибору*, а з *добору*». Завдання націоналістів – виховати цю нову касту володарів⁵⁴² . Донцов рішуче відкидав демократичний принцип формування політичної еліти шляхом виборів і делегування їй повноважень більшістю народу. Дурні й боягузи завжди становлять більшість, тому й «еліта», яку така більшість сформує, складатиметься з дурнів і боягузів. Справжню еліту може сформувати лише вона сама шляхом добору собі подібних – мудрих і відважних людей. Роль народних мас зводиться до того, щоб іти за своїм проводом, бо тільки він здатний побачити мету, оформити неясні прагнення юрби у візію нового порядку, що заступить наявну дійсність⁵⁴³ .

Найповніше свою теорію еліти Донцов виклав у книжці «Дух нашої давнини»⁵⁴⁴ , написаній уже під час Другої світової війни. У ній він детально розвинув сформульовану в попередніх працях ідею «правлячої касті», що її належить сформувати шляхом добору найкращих членів суспільства, які мають «володарські прикмети». Її основною функцією буде управління, тоді як функції інших суспільних груп («каст») полягатимуть у виробництві матеріальних благ. Підвладні верстви не матимуть жодного стосунку ані до управління державою, ані до добору членів «правлячої касті» – остання сама добиратиме своїх членів. Це забезпечить високу якість еліти, її мужність, мудрість і шляхетність, а отже – силу й державотворчий потенціал нації. Донцов пояснював: «Під правлячою кастою, під “аристократією” розумію щось подібне до Ордену, окрему положенням у суспільстві й духом верству “луччих людей”, як їх звала наша старовина, верству, яка поповнялася б вихіднями з усіх станів суспільства на підставі суворого добору ліпших, а з другої сторони суворим перецідженням, “чисткою” охороняла б свою духову й моральну вищість і чистість, свою форму й силу. Слово “каста” вживаю свідомо, щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутації цієї групи, добору її членів та її духово-політичне обличчя, щоб підкреслити її засадничу окремішність, інакшість від маси народу чи нації»⁵⁴⁵ .

Теорія «правлячої касты» Донцова не є оригінальною: вона веде свій родовід ще від політичної програми Платона, викладеної в діалозі «Держава», яка, за Карлом Попером, містила такі головні елементи:

«А) Суворе розмежування класів, тобто правлячий клас, що складається з пастирів та сторожових собак, слід повністю відділити від людського стада.

Б) Ототожнення долі держави з долею панівного класу; інтерес виключно до цього класу та його єдності, обожнювання цієї єдності, тверді правила селекції та виховання цього класу, а також суворий нагляд і спільність інтересів його представників».

Цю характеристику цілком можна прикласти й до кастової теорії Донцова, як і загальний висновок Попера: «Гадаю, що цю програму можна з повним правом охарактеризувати як тоталітарну»⁵⁴⁶.

Нація і раса. Серед чинників, які формують володарські прикмети «правлячої касты», особливе місце належить расовим властивостям, під якими Донцов розумів спадкові комплекси фізичних і психічних рис. Він поділяв теорію нерівності людських рас і вірив, що одні раси покликані володарювати, а інші – коритися. Межі рас не збігаються з межами націй, і одна нація може складатися з представників різних расових типів. Спираючись на праці теоретиків німецького расизму Ганса Гюнтера й Людвіга Кляуса⁵⁴⁷, які надихали й нацистів, автор «Духу нашої давнини» знаходив серед українців представників чотирьох рас: нордійців, медитеранців, динарців і остійців. Нордійці – панська раса, остійці – раса рабів. Між цими шаблями розташовуються медитеранці, теж здатні до панування, хоч меншою мірою, ніж нордійці, й динарці – за своїми психічними прикметами не раби, але й не володарі. На жаль, нордійська раса найменше представлена в сучасному українстві, в якому переважає тип динарця й остійця. Саме з остійців, за Донцовим, складалася демосоціалістична інтелігенція, тому вона й зазнала краху, опинившись у невластивій їй ролі провідної верстви. Донцов підводить до висновку, що «правлячу касту» слід формувати за расовими ознаками, ретельно добираючи до неї

нордійців і медитеранців та не допускаючи до проводу динарців, а остійців і поготів⁵⁴⁸.

Етика. Із донцовського розуміння природи нації випливає головний принцип націоналістичної етики: «добре є все, що зміцнює силу, здібності й повноту життя даної species; зле – що їх ослаблює»⁵⁴⁹ 97. Це не що інше, як парафраз цитованого вище визначення добра та зла, яке дав Ніцше, тільки Донцов замінює слово «людина» на «species», тобто «нація».

Слідом за Ніцше Донцов розглядав добро та зло як необхідні частини людського життя, що не існують одна без одної. Зло – «“частина тьми, яка зродила світло”, сила, яку послав людям сам Бог», рушійна сила людського життя й світової історії, підойма всякого поступу. Донцов писав про Шевченка, звично приписуючи йому власні погляди: «Правдивий християнин, він знав, що зло ділає на приказ Бога, і в його незбагнаних намірах»⁵⁵⁰.

Донцов називав етику націоналізму «аморальною», щоб наголосити її відмінність від загальноприйнятої моралі. Донцовську «аморальність», звісно, не слід розуміти буквально, як відкидання взагалі будь-якої моралі. Радше йшлося про потребу розробити цілковито новий кодекс етичних заповідей, покликаний пов'язати індивіда зі спільнотою adeptів націоналізму. Донцов пояснював:

«Це не є, звичайно, аморальність в змислі увільнення від етичного критерія, від морального ідеалізму. Навпаки, максимум етичної напруженості тих ідей та їх сторонників є незвичайно високий, а підпорядкування особистого загальному, часто жорстоким моральним приписам, тут суворе, тверде, як ніде. Отже коли говорю про «аморальність» тих ідей, то тут розумію їх суперечність з буденною мораллю провінціального «калокагатоса»⁵⁵¹, який етичність чи неетичність великої ідеї або руху оцінює з точки погляду політично бездоганного міщанина; який неетичним вважає всяке посягання на його кишеню або нараження на небезпеку його дорогоцінного життя, який до загальнонаціональних, взагалі громадських справ підходить з

міркою своїх приватних вигід, турбот та інтересів. З цього-то, власне, погляду ці ідеї та рухи – дійсно «аморальні»⁵⁵².

Отже, головним моральним імперативом донцовської етики було підпорядкування особистого загальним інтересам та ідеалам нації, зміцненню її сили та волі до життя. Для націоналіста інтереси своєї нації мають бути найвищими незалежно від того, чи вважають їх інші нації справедливими, чи ні. «В політиці це звучить так – “правий чи лівий, мій край передусім (right or wrong, my country!)”»⁵⁵³. Жодної загальнолюдської моралі не існує, існує тільки національна мораль. Ця теза вела до релятивізації добра та зла: те, що вважають злом, може бути добром для нації, і навпаки. Безумовним добром ставало насильство, якщо це було «творче» насильство в інтересах нації.

Апологія насильства. «Творче», або «спасенне» насильство Донцов уважав головним засобом, який ініціативна меншість має застосувати для мобілізації власного народу й боротьби з іншими націями: «Націоналізм ставляє понад усе агресивність, дух анексіонізму, волю мати і волю посідати, стремління до захвату, хоч би проти волі іншого. Націоналізм вірить, як щойно вмерлий *Баррес*, у “спасенне насильство” (des bonnes violences)»⁵⁵⁴.

Творче насильство слід використовувати не лише проти інших націй – це необхідний елемент у політиці ініціативної меншости, що стає владою, стосовно мас власного народу й конкурентних партій. Головні методи творчого насильства «скрізь однакові (в Італії так само, як і в Росії) – диктатура і горожанська війна»⁵⁵⁵.

Необхідність насильства, за Донцовим, випливає із закону боротьби за існування, який діє в суспільстві як «закон вічного суперництва націй», що панує над світом від часу появи перших народів і держав⁵⁵⁶. Тому стосунки між націями Донцов описує в дусі соціального дарвінізму:

«Хто уявляє собі національності як осібну species, які, як це є і в органічному світі, здані на вічну конкуренцію між собою, – той ясно бачить, що ані навіть дві з них не можуть зміститися на однім і тім самім клаптику землі під сонцем, як не можуть зміститися на однім

квадраті шахівниці дві різнокольорові фігури: слабша (в даний момент) мусить уступитися, аби її місце зайняла сильніша»⁵⁵⁷.

У цій боротьбі перемагають сильні нації зі здоровими інстинктами й розвиненою волею до влади. Лише вони мають право на існування, натомість слабші мусять підпорядкуватися та зникнути: «“Право” кожної, хоч би і з “євнухськими” інстинктами, нації на життя не існує, а коли б існувало, це було б найбільш неморальною річчю в світі... Право нації на самовизначення? Певне, але не кожна, що “має” це право, має його!»⁵⁵⁸. Українцям іще належало довести, що вони мають право на самостійне існування.

Імперіалізм як чинник поступу. Боротьба націй, у якій виживають сильніші та здібніші, в кінцевому підсумку веде до поступу цілого людства. Тому Донцов, відкидаючи будь-які універсалістські ідеї всесвітнього братства чи загальнолюдської моралі, водночас проголошує націоналізм силою, що сприяє універсальному прогресу людства, інтерпретованому в категоріях соціального дарвінізму. «Є вищі і меншвартні народи; що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють [...], – цитує Донцов статтю американця Г. Паверса з «Atlantic Monthly». – Всякий поступ базується на нерівності і признає засади вищости. Хто не має відваги або даних стати рівним вищим, не має змоги стати рівноправним, незалежним»⁵⁵⁹. Отож імперіялізм «вищих» народів, які підкорюють «меншвартні», служить інтересам поступу всього людства, який Донцов розуміє «як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації»⁵⁶⁰.

У цьому контексті слід тлумачити донцовську вимогу «синтези націоналізму та інтернаціоналізму». У розумінні Донцова націоналізм та інтернаціоналізм – це дві сторони того самого явища: «Націоналізм – се інтернаціоналізм, який не вибився в силу. Інтернаціоналізм – се націоналізм, якого сила розгонова переливається через береги його тісної індивідуальности. [...] *Кождий інтернаціоналізм є лише розширений націоналізм, або попросту імперіялізм. [...] І один, і другий випливають з того самого жерела, з стремління нації до*

максимального виявлення своєї сили, стремління стати домінуючою силою»⁵⁶¹ .

Проте морально виправданим є лише той імперіялізм, який несе підкореним народам «вищу» культуру. Тому Донцов засуджує турецький і російський імперіялізм, який, мовляв, гальмував розвиток поневолених народів, але схвалює імперіялізм британський, «що допровадив до цвітучого стану цілі континенти, які доти з всіма їх богатствами лежали облогом в руках нездарних і нікчемних тубольців». «Є народи-феллахи, що зі своєї духової і політичної імпотенції ніколи не вийдуть – і їх “інтернаціоналізація” народами сильнішими є законом природи»⁵⁶² .

Критерій, який дозволяє відрізнити сильні та здорові нації від «народів-феллахів» для Донцова є очевидним: «Нація, що дасть себе угнути або переконати доктрині чужого націоналізму (інтернаціоналізму) – сама дає доказ своєї непристосованости жити окремою нацією. Нація ж, яка поборює всі перепони на шляху до усамостійнення і має незахитану віру в себе – дає доказ здоровости свого націоналізму»⁵⁶³ .

Отже, українцям належало довести, що вони – нація, а не «народ-феллах», а для цього слід було вибороти незалежність і, не зупиняючись на цьому, негайно розпочинати експансію, утверджуючи власний імперіялізм⁵⁶⁴ .

Вимоги чинного націоналізму. Головна мета «чинного націоналізму» – зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне «місце під сонцем». Для її досягнення Донцов сформулював шість головних вимог, які конспективно викладено далі.

1. *Волюнтаризм (антиінтелектуалізм):* вимога зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії; відкидання інтелектуалізму й раціоналізму – якостей, що лише ослаблюють ірраціональний вольовий інстинкт, конче потрібний для перемоги нації в боротьбі за існування.

2. *Войовничість (антипацифізм)*: прагнення до боротьби й усвідомлення її неунікності. Цю вимогу Донцов протиставляє пацифізмові «провансальців», які вірили в можливість миру та співпраці між народами.

3. *Романтизм, догматизм та ілюзійонізм*: підпорядкування інтересів одиниці, групи, покоління – «вічним» ідеалам нації, прийнятим як догми, що не потребують доведення чи виправдання й постають у формі «мітів», або «ілюзій». Під «ілюзійонізмом» Донцов у дусі Жоржа Сореля⁵⁶⁵ розуміє цілеспрямоване творення суспільних мітів, бо лише міти, «ілюзії», а не логічні побудови й раціонально обґрунтовані утопії здатні змобілізувати маси на революційний чин.

4. *Фанатизм і «аморальність»*: непохитна віра в догми націоналізму як обов'язкову для всіх членів нації «правду»; відкидання будь-яких етичних засад, які можуть обмежувати волю нації до життя й до влади.

5. *Синтеза націоналізму й інтернаціоналізму*: вимога стати сильною нацією, здатною до імперіялізму та підкорення «меншwartних» народів, що сприятиме поступу всього людства.

6. *Творче насильство й ініціативна меншість*: вимога сформувати національну еліту, яка зможе повести за собою маси народу, застосовуючи «творче насильство» як щодо цих мас, так і щодо конкурентних націй.

Цікаво, що всі ці якості – волюнтаризм, жадання боротьби, романтику, догматизм, віру в міти, фанатизм, готовність до насильства, поєднання націоналізму зі вселюдським месіянством – Донцов побачив у новому поколінні радянської молоді, вихованому більшовизмом⁵⁶⁶. Він уважав, що у такому ж, але антирадянському, дусі необхідно виховувати й українську молодь, бо не можна «робити наших дітей ягнятами, коли сусід виховує своїх на вовків»⁵⁶⁷.

Національна ідея. Важливим поняттям у доктрині Донцова є «національна ідея». Він поділяв думку романтичного націоналізму XIX ст., що кожна нація є носієм певної «національної ідеї», або

«колективного ідеалу». У «Підставах нашої політики» Донцов визначив ці терміни як «передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине». «Цей ідеал, помимо класових, станових та інших різниць, помимо змінливості його конкретної форми, – це щось, що існує в дійсності, а не тільки в комбінаціях кабінетових учених. Його має кожна нація, що грає якусь роль в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе, але для всієї людськості. Тільки чином, що йде на користь всієї людськості, здобувають вони собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоби мати оправдання свого існування, повнити якусь корисну функцію в міжнароднім житті, подібну до того, як кожний, хоч упривілейований клас, мусить сповняти якесь важне суспільне завдання, коли не хоче бути засудженим на смерть»⁵⁶⁸. Тут відчутно вплив гегелівсько-марксистської ідеї поділу народів на історичні й неісторичні.

Проте вже наступного року Донцов відкинув думку, що нація потребує виправдання свого існування якимись наднаціональними цілями. Приписуючи власні погляди Лесі Українці, Донцов писав: «Для неї питання, *для чого* треба поклонитися ідеалу визволення нації, було так само дике, як для віруючого католика питатися, нащо він поклоняється Мадонні? Для неї нація повинна жити не для того, що се потрібно для якоїсь висшої цілі, а для того, що вона так хоче і більше ні для чого!»⁵⁶⁹. Єдиним «виправданням» існування нації залишилася її власна воля до життя.

Це принципове зміщення акцентів було викликано змінами в міжнародному становищі України. У 1920 році й на початку 1921 року, пишучи «Підстави», Донцов покладав надії на підтримку боротьби за незалежність України з боку держав Антанти та їхніх східноєвропейських союзників, яких треба було переконати, що українська визвольна боротьба відповідає загальноєвропейським інтересам. У 1922 році надії ці стали вже примарними, що й спонукало Донцова розглядати націю як *causa sui*. Це не означало відмови від концепції національної ідеї – навпаки, Донцов і далі наголошував її важливість; але тепер національна ідея була в нього не виправданням

існування нації з погляду людства, а виявом внутрішньо властивої нації волі до життя, яка не потребує жодних виправдань.

На думку Донцова, зміст української національної ідеї визначало геополітичне положення України на грані двох світів – Заходу (Європи) і Сходу (Росії), що їх він розглядав як несумісні та непримиренні. Саме боротьбу з Росією Донцов проголошує колективним ідеалом українського народу. Цей ідеал «диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальною історичною роллю, котру судилося нам грати». Географічне положення України «зробило з неї театр невгаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського». «Від цього останнього відпала вона політично [...], культурно – ніколи»⁵⁷⁰ 118. Тому «лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, – категоричний імператив нашої зовнішньої політики»⁵⁷¹ .

Позитивною стороною українського національного ідеалу у внутрішньому житті нації мало стати відновлення західних основ української культури. Донцов підсумовує: «Конкретно – цей наш ідеал провадить до політики лучности з Європою і до сепаратизму від Росії – назовні; до “окциденталізації” нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції – всередині»⁵⁷² .

Мабуть, врахувавши критичні закиди, що його формулювання національної ідеї переважно негативне – заперечення російського, а не утвердження свого, – у «Націоналізмі» Донцов окреслив український національний ідеал дещо інакше, наголошуючи вже його позитивну частину: плекання

«тих первнів нашої психіки, які повстали з нашої історії, з нашого положення крайнього сходу Окциденту. Ті первні, це західноєвропейські концепції родини, громади, власности, це засади органічності нашої культури, особистої ініціативи, соціальної окреслености й виразности, сформованости, ієрархії, не числа, особистої активности, не її уярмлення, моменту продукції, не розподілу, організації, не анархії, ідеалізму, не матеріалізму. [...]

Перенесений у сферу конкретних відносин, той ідеал був би для нас суверенність, “імперіалізм” у політиці, свобідна від держави церква – в релігії, окциденталізм – в культурі, вільна ініціатива й розростання – в економічній житті»⁵⁷³ .

Однак при цьому Донцов і далі наголошував потребу боротися проти Росії, яка, на його переконання, була цілковитою протилежністю цього ідеалу.

Візія суспільного й державного устрою. Конкретизуючи своє бачення національного ідеалу, Донцов у 1920–1930-х роках не прагнув накреслити власний проєкт майбутнього державного ладу України. Він уважав, що в ситуації бездержавности добром для націоналіста є все, що веде до здобуття незалежної держави. Порівняно з цією метою питання про лад майбутньої держави – другорядне: «Я ніколи не робив з форми державного устрою фетіша. Се є річ зглядна і мусить бути підпорядкована категоричному імперативу незалежності нації: не та форма ладу добра, яка є добра “принципіально”, лиш та, яка сю незалежність ліпше забезпечує»⁵⁷⁴ .

Яка ж форма державного ладу, на думку Донцова, найкраще забезпечить незалежність України? У будь-якому випадку, не парламентарна демократія. Вона може бути доброю для Англії, де традиційно висока політична культура і двопартійна система оберігають парламентаризм від виродження (та й то, як уважав Донцов, лише тимчасово)⁵⁷⁵ . В Україні постійна загроза з боку сильних сусідів, регіоналізм і невироблена політична культура вимагають сильної персоніфікованої влади, яку не зможе забезпечити парламентарна демократія. За таких обставин «застосованне чистого парламентаризму [...] є абсурдом, про який можуть мріяти хиба золотоношські Марати». Так само недоречною за відсутности власної легітимної династії була б для України монархічна форма правління. Відповіднішою формою державного ладу для України Донцов уважав президентську республіку за зразком США, але, схоже, бачив можливість її впровадження лише у віддаленому майбутньому, коли зовнішні та внутрішні загрози для незалежности буде подолано. У

післяреволюційну добу незалежність України найкраще забезпечить «цезаризм», або «наполеонізм» – диктатура вождя, який вийде з революційної стихії та зуміє своєчасно її загнuzдати⁵⁷⁶.

Уважаючи форму правління другорядним питанням, Донцов більше уваги приділяв майбутньому суспільно-політичному ладові. Найповніше він виклав свої погляди щодо цього в «Дусі нашої давнини». Соціально-політичним ідеалом Донцова було «ієрархізоване суспільство», або «кастовий лад», модель якого він убачав у Київській Русі та козацько-гетьманській державі. Таке суспільство будується за ієрархією суспільних функцій, що їх виконують окремі суспільні касти, а на чолі стоїть відокремлена від загалу «каста правителів», основною функцією якої є володарювання.

Орденська концепція. Оптимальним способом політичної організації національної еліти Донцов уважав не партію в традиційному значенні цього слова, а організацію орденського типу. Хоч сам Донцов надовго не вживався в жодному організованому політичному угрупованні, він добре розумів вагу організації, тому в своїй доктрині велику увагу приділяв розробці організаційних засад націоналістичного руху й майбутнього національного проводу. При цьому він рішуче відкидав «партійництво» – політичну систему, яка спиралася на співіснування конкурентних партій. У статті «Партія чи Орден»⁵⁷⁷, згодом передрукованій окремою брошурою⁵⁷⁸, автор протиставив старому партійництву новий тип партій, втілений у більшовизмі, італійському фашизмі, німецькому націонал-соціалізмі та подібних рухах. Утім, за ближчого розгляду партії нового типу, які Донцов умовно називав фашистськими, виявлялися не такими вже й новими: їхній прототип він убачав у чернечих і лицарських орденах. За Донцовим, партію-орден від здеградованого демократичного партійництва відрізняли: світогляд замість партійної програми, віра замість теоретичного знання, переконання у власній непомильності замість готовності до компромісу, культ вождя й активної меншости замість схиляння перед масою, накидання власної волі замість підпорядкування «волі народу», суворість до себе й до інших замість гуманізму, ідеалізм замість гонитви за парламентськими мандатами й потурання юрбі, нарешті цілком інші організаційні форми. Такий «орден», а не традиційну

партію, закликав створити Донцов. Завданням «ордену» мали б стати масова мобілізація, об'єднання всієї нації під своїм і тільки своїм проводом.

Слушно оцінив донцовську концепцію «ордену» Михайло Сосновський: «“Орден” з такими властивостями був, звичайно, повним запереченням демократії, прагнув до повної і безоглядної контролі над життям усього суспільства та окремими членами його, тобто хотів це суспільство вести, унапрямуючи всі ділянки особистого й загального життя. Інакше кажучи, йшлося про політичну організацію виразно авторитарного порядку з тоталітарними тенденціями»⁵⁷⁹.

Отже, Донцов поділяв усі тези базової доктрини інтегрального націоналізму, про які йшлося в другому розділі. Водночас можемо виокремити ряд положень чинного націоналізму, які уточнювали й розвивали базову доктрину в українських обставинах:

1. Нації як колективній особі властива воля до життя, влади й експансії.
2. У людському суспільстві, як і в органічному світі, панує закон боротьби за існування, що виявляється в законі суперництва націй.
3. Прогрес людства відбувається через перемогу в боротьбі за існування націй із сильнішою волею до життя, влади й експансії та через зникнення слабших націй.
4. У боротьбі націй кожна з них утверджує власну національну ідею (колективний ідеал).
5. Національна ідея українців як європейської нації – відновлення та збереження єдності з Європою та боротьба з Росією як авангардом Азії.
6. Головним носієм волі нації та національної ідеї є ініціативна меншість (каста «луччих людей»), яка організовує націю та веде її за

собою.

7. Для перемоги в боротьбі нації за існування ініціативна меншість мусить застосовувати творче насильство як щодо інших націй, так і щодо власного народу.

8. Оптимальною формою організації нації є ієрархічне суспільство, поділене на касти за суспільними функціями й кероване відокремленою від загалу кастою правителів.

9. Ієрархію людей, суспільних груп і націй в кінцевому підсумку визначає їхня належність до вищих чи нижчих рас; порушення цього принципу веде до занепаду націй і цивілізацій.

10. Слід всіма силами розвивати волю української нації до життя, влади й експансії, її прагнення боротися з іншими націями, плекати власну національну еліту («касту луччих людей»), зокрема й шляхом її расового добору.

4.3. Образ ворога в ідеології Донцова

Оскільки, за Донцовим, головний закон життя – боротьба за існування, а головний закон суспільного життя – вічне суперництво націй, важливе місце в ідеології чинного націоналізму посів образ ворога, з яким нація мала боротися за своє існування та самовладство. Цей образ у Донцова виявився багатоліким, але центральне місце в ньому завжди було відведене Росії як головному національному та цивілізаційному ворогові України. Інші іпостасі образу – більшовизм, євреї, провансальство, соціалізм, лібералізм, «колтунський» консерватизм – були похідними від цього головного складника.

Росія як цивілізаційний ворог. Для будь-якого українського самостійника природно було вважати Росію головним ворогом: володіючи більшою частиною України, вона становила головну перешкоду на шляху до незалежної української держави. Однак Донцов знаходив набагато глибші підстави для українськоросійського антагонізму. Він доводив, що цей антагонізм був частиною одвічного

протистояння двох культурних світів – західного (європейського) й азійського. У книзі «Підстави нашої політики» Донцов так визначив головні відмінності між Заходом і Росією:

«Велика роля одиниці і її свобідних угруповань, почуття особистої гідности, власних прав і обов’язків, активність у підтримуванні громадської організації – головні прикмети західної суспільности. Приголомшеність і пасивність одиниці, відсутність правової психіки, повний брак автономної моралі, заступленої тут наказами або палкою – головні риси суспільности російської. Звідси – selfgovernment, в найширшій значенні на Заході, хаос або абсолютизм у Росії»⁵⁸⁰.

«Чому Росія засадничо ворожа Європі і чому вона її мусить поборювати?» – запитував Донцов і сам відповідав:

«Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність – лише самоакцією. Для того Росія мусить, з одної сторони, боронитися перед європейською засадою і не допустити європейських бацил до себе, бо, зацеплені в Росії, вони можуть привести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другої сторони, вона мусить стреміти знищити цю Європу, знищити її ідеї скрізь, де сягають її впливи, бо ці ідеї є одинокою охороною проти всякого, а в тім числі і проти московського абсолютизму, що стремить до панування над континентом»⁵⁸¹.

Звідси, на думку Донцова, впливав важливий висновок для української політики:

«Основа великої кризи, що стрясає нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією – це глибоке противенство двох взаємно ворожих цивілізацій. [...] Цю абсолютну неприєднаність обох культур і конечність боротьби меж ними, боротьби, під знаком якої іде і йтиме ціла європейська криза, – і мусимо мати на оці при усталенні ролі України в цьому конфлікті, при означенні ліній нашої національної політики, або – суті нашого колективного ідеалу»⁵⁸².

Абсолютну несумісність України як частини європейського світу з Росією Донцов стверджував не лише у власних творах. Редагуючи «ЛНВ», він вилучав зі статей інших авторів те, що могло свідчити про якусь схожість між Україною і Росією. 28 лютого 1928 року він писав професору Вадимові Щербаківському: «Я хотів би випустити ті місця, де підкреслюється якась подібність між Україною і Росією (в аграрних стосунках, в психіці і пр.) [...] Не сумніваюся в правильності поданих Вами фактів, але гадаю, що на доказ протилежної тези можна було б навести фактів куди більше, бо назагал між “аграрними” поглядами московського мужика і українського, як і взагалі в їх психіці – є прірва»⁵⁸³.

Донцов розглядав боротьбу України проти Росії як частину великого історичного руху Європи проти Азії: «Коли візьмемо на увагу те, що Росія своїми традиціями, повстанням (із татарської держави), властиво як і Ту реччина – неєвропейська держава, тоді можемо пояснити собі і визвольний рух Українців, і німецький, і англійський похід на Царгород – як етапи одного й того самого великого руху Європи проти Азії». Віхами цього руху були іспанська Реконкіста й вигнання маврів до Африки, визволення балканських народів від турецького панування й балтійських – від російського, експансія європейців до Африки і греків до Азії. У 1922 році Донцов сподівався, що «відібрання Царгорода, Катара, Каїра і Смирни туркам, а Київа росіянам – се лише останні кроки того великого європейського Drang nach Osten, який викидає за море обидві півазійські держави, що через забудькуватість історії лишилися ще на нашій континенті»⁵⁸⁴. Утім, ці сподівання в той час справдилися лише щодо Катара й Каїра.

Загалом погляди Донцова на Росію належали до комплексу ідей та уявлень, що його Едвард Саїд згодом назвав «орієнталізмом»⁵⁸⁵. Маємо ту крайній варіант «орієнталізму», в якому Схід (Росія) є не просто інакшим чи нижчим порівняно із Заходом, а засадничо йому ворожим і таким, що становить смертельну небезпеку для самого існування Заходу.

Крім цивілізаційного протистояння, Донцов пояснював протилежність інтересів України й Росії геополітичним конфліктом прибережних і

внутрішньоконтинентальних держав. За Донцовим, подібно до інших прибережних країн Україна віддавна – ще від скитських і готських часів – намагалася політично відгородитися від східноєвропейської рівнини. Паралельно з цією тенденцією узбережжя (Strandland) існувала інша – прагнення Туреччини й Росії заснувати «навколморську державу», зробивши Чорне море своїм внутрішнім озером. Тому Донцов вбачав один із шансів для України у створенні співдружності чорноморських держав, можливо, під протекторатом Великої Британії, яка протистояла б експансії Росії та Туреччини⁵⁸⁶.

Антикомунізм. Лише в контексті ворожості до Росії як цивілізації можна зрозуміти ставлення Донцова до комунізму (більшовизму). Він убачав у комунізмі не так інтернаціональний рух задля повалення капіталізму, як суто російське явище, органічний продукт традиційної російської культури й останню фазу споконвічної боротьби Росії проти Заходу. У цьому сенсі більшовики стали спадкоємцями й царату, і слов'янофільства, й навіть російського православ'я. Більшовизм є лише новою формою давнього російського месіянства, вираженого в ідеї «третього Риму»: «Одні марили про “Москву – третій Рим”, другі – про Москву – столицю Третього Інтернаціоналу. В деталях своїх думок різнилися поміж собою ідеологи російського месіянства, але всі міцно та непохитно вірили, що російський народ [...] поведе за собою [...] всі інші народи назустріч, хоч і незнаній, але великій будучині [...]»⁵⁸⁷. Донцов вважав, що більшовики успадкували й російський деспотизм, і російський імперіялізм, і асиміляторську політику царату щодо України. У 1921 році Донцову ще могло здаватися, що існує єдиний європейський шлях розвитку, який протистоїть більшовизму. Але вже рік по тому перемогою фашистів в Італії заявив про себе «третій шлях», котрий заперечував як ліберальний капіталізм, так і марксистський соціалізм. Після недовгих вагань Донцов, а слідом за ним і багато інших українських націоналістів стали рішучими прихильниками цього «третього шляху». До українського комунізму Донцов спершу ставився виразно прихильніше. Комунізм, відокремлений від його російських коренів, імпував йому своїм антилібералізмом. Але, на думку Донцова, біда українських комуністів із-за Збруча полягала в тому, що «вони засвоїли [...] лише темпе-

рамент антиліберальної доктрини, не вкладаючи в неї свій національний зміст». Вони вірили, що свободу, ототожнювану з соціалізмом, їм можуть принести чужі багнети. Донцов прогнозував, що новим українським ідеологам комунізму не вдасться сполучити ідеї Жовтневої революції з ідеєю національного визволення, адже «свобода без незалежності неможлива». Та він не виключав можливості погодження й навіть синтезу своєї ідеології з ідеологією українських комуністів, якщо ті зуміють поєднати свій комунізм з націоналізмом: «Коли антиліберальний темперамент їх ідеології перейметься національним змістом, тоді, але лише тоді можна буде мріяти про погодження обох антиліберальних течій українського націоналізму в синтезі, яка поставить остаточно хрест над старим “демократичним” українофільством, яке роз’їдало волевий інстинкт нашої нації, роблячи її погноєм для інших. Поки цього не сталося, одиноким можливим відношенням між українським “фашизмом” і комунізмом, є відношення боротьби»⁵⁸⁸. Утім, надії на успішний синтез українського комунізму з націоналізмом виявилися марними. Крах українського націонал-комунізму, символами якого стали самогубства Миколи Хвильового та Миколи Скрипника в 1933 році, підтвердив найгірші прогнози Донцова.

Критикуючи більшовизм як новітню версію російського імперіялізму, Донцов відзначав і його «позитивні» риси, гідні, щоб їх наслідували націоналісти. Це, передусім, методи захоплення й утримання влади, в чому більшовики, як і фашисти, були неперевершеними майстрами. Далі – антиліберальне й антидемократичне спрямування комуністичної доктрини та практики, рішучість і безкомпромісність більшовиків, квазірелігійний характер комунізму. На думку Донцова, сила більшовизму, яку він прищеплює новому поколінню радянської молоді, – не в інтелектуалізмі, не в теорії, а «в загостреній волі накинути себе і свою доктрину цілому оточенню»⁵⁸⁹.

Що може протиставити більшовизмові націоналізм? Донцов відповідає словами Гітлера: «пересякнутий пекельною нетолеранцією світогляд зможе зломити тільки перенята тим самим духом, боронена тою самою

волею, але чиста в собі правдива ідея»⁵⁹⁰. Отже, ідея націоналізму має бути «чистою і правдивою», але духом і волею подібною до більшовизму й настільки ж фанатично нетолерантною. Донцов вірив, що засвоївши ці якості, націоналізм врешті-решт знищить комунізм у світовому масштабі.

У власній ідеології Донцов бачив єдиний захист нації від комунізму. Відповідаючи своїм критикам з консервативного табору, він писав: «Тартюфи з “Мети”⁵⁹¹ видумують, що “фашизм” є ворожий церкві та що він скорше чи пізніше приведе до комунізму. Щодо останнього, то якраз є той “фашизм” єдиним захистом, який вратував націю перед ідейним заливом комунізму і далше її ратуватиме, не імпотентний колтунський консерватизм [...]»⁵⁹².

Антисемітизм. Ставлення Донцова до євреїв було тісно пов'язане з його ставленням до Росії й до більшовизму. Чи був Донцов антисемітом? На це питання дослідники давали діаметрально протилежні відповіді. Простеживши єврейську тематику в творах Донцова, мусимо визнати, що з бігом часу його ставлення до євреїв зазнавало суттєвих змін. Ймовірно, ще в дитинстві він засвоїв деякі упередження щодо євреїв⁵⁹³, але на соціал демократичному етапі своєї діяльності жодним чином їх не виявляв, ба більше – виступав проти антисемітизму українських націоналістів, а в 1906 році очолював у Києві боївку для захисту євреїв від погромників⁵⁹⁴.

Роль єврейства під час Української революції Донцов оцінив негативно: на його думку, євреї разом із росіянами були найбільшими противниками відокремлення України від Росії. Причину цього автор «Підстав нашої політики» вбачав не тільки в тому, що єврейство, мовляв, завжди і скрізь було на боці панівної нації, а й у спорідненості єврейської та російської психіки – «психіки народів, що досі залишалися майже народами-номадами». У його розумінні, євреї, як і росіяни – буквоїди, догматики й формалісти, надзвичайно ексклюзивні та схильні до крайнощів. «Як жиди, так і москалі – у своїх власних очах “вибрана нація”, і коли майже всі жидівські партії пристали до більшовизму, то чи це не тому, що в крові цієї раси лежить месіянська ідея?». Серед можливих інтерпретацій більшовизму автор визнавав

навіть часткову рацію антисемітів, які твердили, що більшовизм – «це жидівська змова на згноблення християнства на користь воюючого Ізраїля», та все ж наполягав, що насправді більшовизм – це, в першу чергу, російське явище. Донцов дійшов висновку, що «жидівство на Україні, як своєю місянською філософією, так і своїм русофільством та своїм космополітизмом (наслідком розпорошення раси), мусить вороже

ставитися до української національної ідеї»⁵⁹⁵.

Після вбивства Петлюри і початку процесу його вбивці – Шолома Шварцбард – Донцов умістив в «ЛНВ» серію полемічних антиєврейських публікацій, які були відповіддю на антиукраїнську кампанію, що пов'язувала Петлюру й загалом український визвольний рух із єврейськими погромами⁵⁹⁶.

Антисемітські мотиви посилювалися у статтях Донцова після 1933 року. Це можна пояснити його переконанням, що євреї є опорою комуністичного режиму в СРСР, а також впливом нацизму. У статті «Сумерк марксизму» він так прокоментував уривок з Мюнхенської програми НСДАП про намір видалити з Німеччини євреїв, якщо погодувати все населення країни виявиться неможливим: «Обурюючо? Можливо. Але чи мають моральне право обурюватися на це жиди: коли вони видаляли напр. з України, не чужинців, а таки автохтонну українську людність (на Соловки і Сибір) для улегшення чужинецької, жидівської кольонізації – одні безпосередно (Радек, Троцький), другі – як німецькі і американські жиди – посередно підтримуючи жидівську кольонізацію України морально і матеріально?»⁵⁹⁷.

Говорячи про актуальність гітлеризму для українців, Донцов на перше місце ставив нацистський антикомунізм і антимарксизм, а на друге – те, що цей рух вивів на порядок денний «дражливе для нас жидівське питання»⁵⁹⁸. «Жиди і шабесгої»⁵⁹⁹ фігурують у Донцова як найгірші вороги поряд із соціалістами, радикалами, більшовиками та масонами⁶⁰⁰ 148. У 1937 році Донцов написав статтю «Нерозрита могила», в якій звинуватив провідників Української революції в ряді фатальних прорахунків. Однією з таких помилок

він уважав те, що революційний провід не використав стихійної юдофобії українських мас і не скерував його в річище політичного руху на зразок нацизму:

«Народна мудрість вичувала, що рівноправність сьому народові (євреям – О. З.) серед нас, – значить в руках Троцьких і Кунів батіг і наган *на нас*. Що свободу для себе на Україні вони розуміють як примусове виселення з неї наших селян, як творення на нашій чорноземі другої Палестини – з безправною більшістю і з упривілейованою меншістю [...]. Недовір'я хлібороба до ганделеса, злоба того, хто ходить простою стежкою, до комбінатора, нехить того, хто шанує силу, до того, хто її боїться – сей куняючий в національній душі комплекс почувань власної висшости мала революція уняти в яскраву програму, щоби створити рух, подібний до гітлеризму. Але сеї програми провід нашої революції не створив»⁶⁰¹.

У статті «Загадка III-ої імперії» (травень 1939 року) Донцов повторив майже всі звинувачення проти «міжнародного жидіства», які висував Гітлер: воно, мовляв, було «силою розкладу», «сараною кинулося на повалену країну, щоби на спілку з переможцями визискати її, – а в літературі, в музиці в театрі, – захльороформувати духом порнографії, гедонізму і філософії “наплювізму”, “чистого мистецтва”, або просто духом большевизму». «Пересякнуті жидівством» і доктрина соціалістів, і їхні партії – так було й у Росії, й у Німеччині. Євреї кастрували душу народу, привносячи в літературу та пресу «жидівський, космополітичний дух», принижуючи й висміюючи національну гордість, патріотизм, героїчне мистецтво. Донцов уважав великою заслугою Гітлера знешкодження цих «бакциль», які разом із «веймарською буржуазією» та соціал-демократією завдавали шкоди ослабленому національному організму Німеччини⁶⁰².

Подібні висловлювання доволі часто трапляються у творах Донцова 1930-х років і свідчать про глибоке й послідовне переконання. У зв'язку з цим мусимо констатувати безпідставність твердження, що «в працях ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова немає положень, які можна було б кваліфікувати як антисемітські»⁶⁰³. Не

дивно, що Донцова стали вважати своїм духовним вождем українські прихильники теорії «жидокомуни». Один із них писав йому в березні 1939 року: «Благаю Бога, аби прискорив день смерти московсько-комуністичної-жидівсько-масонерської дрянні [...] Здаю собі справу, що “мільйони свинопасів” є ще під впливом нашої також “рідної” соц[іалістично]-жидокомуністичної наволочі, яка мобілізуватиме усі свої сили на боротьбу з “хвашистами”, а в першу чергу з теоретиками – духовними вождями отто-го, по їх словам, “шовінізму” [...]»⁶⁰⁴.

Погляди Донцова на роль єврейства, вироблені у 1930-х роках, залишалися незмінними принаймні до кінця Другої світової війни, що видно із завершальних абзаців «Духу нашої давнини», де йдеться про загрозу «гангрени демократизму, матеріалізму, большевизму, жидівства і масонства» для українського й інших народів⁶⁰⁵. Характерно, що в цьому переліку, як і в статті «1937», єврейство – єдиний «ворог», названий не за ідеологічною або світоглядною, а за етнічною ознакою. Це, на перший погляд, дивне порушення логіки пояснюється тим, що Донцов, подібно до націонал-соціалістів, приписував *усьому* єврейству як національній спільноті найгірші, зі свого погляду, світоглядні прикмети.

Критика «провансальства». Росія, російський більшовизм і євреї були, за Донцовим, головними зовнішніми ворогами української нації. Внутрішніх ворогів він окреслив збірною назвою «провансальство», що охоплювала «дивну мішанину з Кирило-Методіївства й Драгомановщини, легалістичного українофільства і народництва з їх крайніми течіями, марксизму й комунізму з однієї сторони, “есерівства” і радикалізму – з другої, нарешті – з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом»⁶⁰⁶, тобто мало не всі українські політичні течії, які існували перед тим. Під «провансальством» Донцов розумів комплекс «народу-провінції», брак волі до влади, неспроможність позбутися духовної залежності від чужих націй (в українському випадку – від Росії). Інші вади «провансальства» – це примітивний інтелектуалізм; «науковий» квієтизм – схиляння перед «законами» суспільного розвитку, які нібито може відкрити наука; хуторянський «універсалізм» – віра в

загальнолюдські ідеали, з якими слід погоджувати національні цілі; матеріялізм⁶⁰⁷ – примат сьогочасних матеріяльних інтересів над вічними ідеалами нації; примат свободи і прав особи над національним імперативом; антитрадиціоналізм⁶⁰⁸ .

«Суть провансальського світогляду, – писав Донцов, – це “гуманність” і “толеранція”. Для них закон життя – не боротьба, лише солідарність і взаємна любов. Для них вороги й ворожі нації – це “брати во Христі”, або “брати в соціалізмі”, “брати в поступі” або в людськості, в Сході Європи, в слов’янстві, але завжди – брати»⁶⁰⁹ . Власну доктрину чинного націоналізму

Донцов вибудовував як повну протилежність «провансальству», або «націоналізмові упадку».

Старша генерація української інтелігенції, на думку Донцова, була безнадійно ураженою «провансальством», тому надії на відродження він пов’язував з молоддю. Донцов остерігав її не йти «слідами попереднього, недужого думкою і хорого душею покоління, що вирісши в темнім льоху неволі, даремно силкується розпізнати підсліпуватими очима правдивий шлях»⁶¹⁰ .

Перед молоддю, мовляв, стоять великі й важкі завдання. «Бо не ходить про те тільки, щоб ми – фізично повалені – знова встали на ноги. Коли б лиш в сім була справа, легка була б наша праця. Але ходить о більше: о те, як вирватися з тої духової гангрени, в якій виростали *ми*, і від якої впливу не вільні й *ви*. І коли нова генерація – яка вийшла на шлях життя в героїчну добу нашої історії – не стрясе з себе спадщини старого духового невільництва, дійсно смутно виглядатиме наше майбутнє!»⁶¹¹ .

Антилібералізм. «Провансальство» виступало в різних ідеологічних іпостасях, з яких чи не найгіршою Донцову видавалася ліберальна. З погляду вольового націоналізму, лібералізм шкодить нації, бо ослаблює її волю до влади. У 1924 році Донцов писав: «Коли б мені треба було одним

словом схарактеризувати доктрину лібералізму, я назвав би її *атрофією інстинкту пановання*, ослабленням жадоби до влади. А внаслідок того негативне відношення до всіх атрибутів влади, до насильства»⁶¹². Найбільша вада лібералізму в тому, що

«насильство засадничо відкидається: в відношенню до маси, в відношенню до інших політичних груп тої самої нації (до «партій»), нарешті – в відношенню до груп чужонаціональних. [...]

В першій випадку він замість диктатури волить консультацію..., в другій – замість горожанської війни – голосованне, в третій – змість агресивного націоналізму – «національний онанізм», уживаючи означення Мусолінього, який назвав так інтернаціоналізм без взаємности. [...]

В той час, як в агресивного націоналізму (фашизм), і в агресивного соціалізму (комунізм) – елемент *пановання, насильства* дає тон у відношенню до мас, до «партій» і до інших націй, є цілею і засобом, – засобом лібералізму є порозумінне, а цілею аполітичне “щасте всіх”»⁶¹³.

Донцов відкидав ліберальну теорію народного суверенітету, народу як джерела влади. Його аргумент є цілком традиційним для критиків ліберальної демократії: більшість народу – люди недолугі й нездатні до прийняття мудрих державних рішень, а об’єднання кількох мільйонів дурнів не додає їм мудрости. Він цитував британського публіциста Бутера Остина, який висміював ліберальну теорію правління: «Ся теорія “доводила, що А і Б, осібно взяті, можуть бути кретинами, але якоюсь незбагнутою і містичною дорогою кілька мільйонів сих А і Б, взятих разом, давали збірну одиницю, що була джерелом мудрости. Досвід довів фальшивість сеї теорії. Ставалося так, що під впливом низьких підлесників, сі нечисленні А і Б давали себе обробляти і “брати на бас” невеличкою меншістю, яка, як тільки попадала в сідло, правила цілком, як їй подобалося”»⁶¹⁴.

Подібні думки у 1920-х роках лунали доволі часто. Приблизно в той самий час, коли Донцов писав критичну статтю проти ліберальної доктрини, Гітлер у фортеці-тюрмі Ляндсберг диктував перші розділи

«Моєї боротьби», де дав таку оцінку парламентської демократії:
«Ніхто ж не повірить всерйоз, що ці обранці нації є також обранцями духу й розуму. Ніхто ж не повірить, що у виборчих урнах десятками й сотнями виростають справжні державні діячі. Усі знають, що бюлетені подає виборча маса, яку можна підозрювати в чому завгодно, тільки не в надмірі розуму. [...] Скоріш верблюд пройде через вушко голки, ніж велику людину буде “відкрито” шляхом виборів»⁶¹⁵.

Кризу ліберальних цінностей в Європі після Першої світової війни Донцов розцінив як агонію лібералізму. Утім, він не брався прогнозувати, чи недуга лібералізму є органічною, тобто невиліковною, а чи минущою. В кожному разі, «творчої ролі в дану епоху лібералізму вже не відіграти». Лібералізм не можна допускати до влади, але обмежений до статусу опозиції, він може бути корисним як запобіжник від надмірної диктатури: «Його роля мусить силою річий обмежитися до ролі критикуючої опозиції [...]; до ролі певного рода гальми менш або більше диктаторських урядів, які повстануть на руїнах парламентаризму»⁶¹⁶. Ці слова свідчать, що на момент їх написання (кінець 1923 року) Донцов був прихильником радше обмеженого авторитаризму, ніж тоталітаризму. Проте з поступом тоталітаризму в Європі змінювався й Донцов. Його концепції «ордену» та «правлячої касті», сформульовані в 1930-х роках, уже суттєво тоталітарніші: жодного зовнішнього гальма для диктатури «луччих людей» вони не передбачали.

Донцов уважав «слимацький» ліберальний демократизм особливо шкідливим для України, де він «ударемнював і ще ударемнює найбільш героїчні зусилля нації до самостійності і вироблення незанецищеної, твердої національної ідеології». Саме ліберальній доктрині українці завдячують розклад політичної думки і крах визвольних змагань, бо в час, коли треба було «не дискутувати, а командувати», національна провідна верства зреклася «аргументу сили, заміняючи його силою аргументу». В результаті її витіснили чужинці – російські комуністи. Так «закорінена в нашій націоналізмі ліберальна доктрина, упадок творчого насильства, недоціненне його ролі в суспільнім будівництві привели до матеріальної і моральної

поразки українства». «Вратувати нас із сього упадку могло б лиш повне виречення ліберально-демократичної доктрини»⁶¹⁷.

Ставлення до консерватизму. Складнішими були стосунки Донцова з консервативним табором в особі гетьманського й католицького рухів. Відійшовши від гетьманців ще наприкінці 1918 року, він дедалі жорсткіше нападав на них і їхнього головного ідеолога В. Липинського. Публіцист називав ідеологію хліборобів-державників «монархічною утопією», яка «нереальністю і фантастичністю конструкції [...] ледви чим відрізняється від творів Мора, Беямі, Велса і інших утопістів». Перша й засаднича помилка ідеології Липинського – віра в те, що українська шляхта має якості, потрібні, щоб керувати хліборобським класом⁶¹⁸, нацією і державою. Насправді поведінка української аристократії в 1918 році, коли вона підтримувала «російську Вандею» в Україні й не дала гетьманові Скоропадському стати на шлях порозуміння з селом, доводить, що українська шляхта не має ані державного розуму, ані ідейного розмаху: «Та не мають ці люде того *творчого* темпераменту, який будує держави і організує ще не зорганізовані нації». Подібно до марксистських критиків українського консерватизму, Донцов закидав ідеологам хліборобів-державників, що вони керувалися не національно-державними ідеалами, а класовими інтересами земельної аристократії, заради яких готові були пожертвувати самостійністю. На його думку, шляхта може прийти до влади в Україні лише як у Франції часів реставрації: з допомогою чужих багнетів і на короткий час. «Монархічна українська ідея [...] є нежива ідея»⁶¹⁹.

Утім, Донцов не виключав можливості «реактивації гетьманщини, але як самочинної реактивації ідеї людиною, що вийшла з революції чи з революційної ідеї або до неї пристала, як се зробили обидва Наполеони в ХІХ в.». «Цезаризм може бути революційним, *Dei gratia* – ніколи! Але з сею ідеєю не має нічого спільного ідея легітимного гетьманства, яка є лише помостом до *російського* монархізму»⁶²⁰. Тому другою Ахілесовою п'ятою хліборобської концепції Донцов уважав відкидання ролі «наполеонізму», чи «цезаризму», на користь легітимізму. Легітимізм для України є небезпечним тим, що на його

основі російська династія Романових має далеко більші підстави претендувати на владу в Україні, ніж рід гетьмана Скоропадського. Донцов погоджувався з Липинським, що для формування нації з «усвідомленою національною душею» потрібна персоніфікація вродженого ірраціонального національного почуття в особі правителя. Але таку персоніфікацію може забезпечити не «законний монарх», якого в Україні не знайти, а диктатор на зразок Кромвела, Наполеона, Мусоліні чи Хмельницького, який вийде з революції⁶²¹ .

Так само й зовнішньополітична концепція хліборобів-державників, «яка не знає ідеї самовистарчаючої, з власною зовнішньою політикою, України, лише ідею “Сходу Європи” з нібито спільними завданнями проти “європейського Заходу” [...], яка обстоює “міждержавний союз трьох Русий” (?!)», – не може влаштувати тих, кому йдеться не про уявну, а про справжню самостійність України⁶²² .

Донцов відкидав не лише ідеологію хліборобів-державників, а й консерватизм українського католицького табору, який називав «колтунським» (від слова «колтун» – нерозчесане волосся, ознака відсталості). Він критикував галицьких консерваторів за те, що в Заході, а саме в західній демократії вони нібито вбачали більшу небезпеку, ніж у більшовицькому Сході, а з російським небільшовицьким Сходом готові були навіть укласти тісний союз за вимогу сліпо слухатися «національних авторитетів» і ставлення до критики як до анархії. Донцов іронізував з релігійности католицьких політиків: «Коли б людей пускали до раю після того, скільки разів хто вимовив слово Бог і віра, райський партер зайняли б самі наші консерватисти [...]». Однак цей «благочестивий ексгібіціонізм» не перешкоджав «колтунському консерватизмові» вживати ганебних методів боротьби проти тих, хто не поділяв їхньої «фарисейської моралі». Редактор «Вістника» також не схвалював бажання частини послідовників Липинського об'єднати населення України «під проводом осілого консерватизму без різниці національності і віроісповідання»⁶²³ , вбачаючи в цьому нехтування національними цінностями⁶²⁴ .

Це не означало, що Донцов був ворогом консерватизму взагалі. «Колтунському» українському консерватизмові він протиставляв діяльний і войовничий англійський консерватизм, який підносив порядність у житті над показну релігійність, шанував свободу релігійних переконань і заохочував вільний обмін думками, зокрема між представниками різних поколінь. Зразком справжнього консерватора Донцов уважав Вінстона Черчила, якого глибоко поважав як сильну особистість⁶²⁵ .

Критикуючи український консерватизм, Донцов поділяв деякі його концепції, зокрема елітаризм і особливо – традиціоналізм. Деякі дослідники творчості Донцова вважають його ідеологом консерватизму. Це певною мірою слушно, але з суттєвим уточненням: Донцов був ідеологом революційного консерватизму, або ж «правого революціонізму»⁶²⁶.

4.4. Націоналізм як мітологія й «ерзац-релігія»

Досі я розглядав суто теоретичний бік учення Донцова, який можна перевести в систему логічно пов'язаних між собою та раціонально обґрунтованих тверджень. Однак не меншу роль у донцовізмі відігравав його ірраціональний, символічно-мітичний аспект, що дає підстави інтерпретувати чинний націоналізм як новітню мітологію та спробу творення політичної релігії. Парадокс полягає в тому, що й цей ірраціональний вимір свого вчення автор «Духу нашої давнини» формував, керуючись цілком раціональними мотивами.

Міркуючи над причинами поразки українців у боротьбі за державність, Донцов дійшов висновку, що провідники українського національного відродження ХІХ–ХХ ст. страждали на «надрозвиток інтелекту», занадто вірили у всесильність розуму, схилилися перед наукою, натомість не мали віри в силу власної національної ідеї. Український демократичний «націоналізм» засвоїв звulьгаризовану релігію розуму⁶²⁷, проте йому бракувало релігійного запалу, без якого не може перемогти жодна ідея. Тож Донцов поставив собі за мету створити новий світогляд, перейнятий достоту релігійною вірою в єдиний абсолют – націю. Мислитель свідомо прагнув змінити символічний код українців, який, на його думку, «провансальці» засмітили дискурсом гуманізму й умиротворення.

Над браком символів войовничости у світогляді української нації гірко іронізував послідовник Донцова Євген Маланюк:

Їй барва крові серце крає.

Їй грім – забава Ілії,

І мудрість – «моя хата з краю» –

Вся філософія її. [...]

Її вороги – лиш «воріженьки»,

Що «згинуть» – невідомо як,

Її герої – вінніченки

Та «карі очі» і гопак.

Її метафізична суть –

Палка й «слабенька» молодиця,

Розслабленість, болото, муть

Й ніколи – мідь, залізо, криця⁶²⁸.

Такий стан символічного універсуму українців не влаштовував Донцова та його однодумців, і вони докладали неабияких зусиль, щоб відродити символіку войовничости, сили, активности й боротьби, нібито властиву «духові нашої давнини».

У системі чинного націоналізму особливо важила вимога «ілюзіонізму» – цілеспрямованого творення мітів. На думку Ігоря Лосєва, Донцов «створює героїчно-романтичну міфологію нації [...], вважаючи, що саме національна міфологія має бути національною ідеологією, завдяки якій нація тільки й буде в змозі вибороти своє місце під сонцем»⁶²⁹. Відповідно до цієї настанови він виступав у своїх творах як мітотворець, але не в такий спосіб, як Тарас Шевченко, чий мітичний код закорінено в колективному мітичному мисленні, хоч не і позбавлено індивідуального виміру⁶³⁰. Для Донцова мітотворчість була цілком свідомою й інтелектуально оформленою діяльністю, хоча й передбачала звертання до глибинних структур, вироблених колективним несвідомим. Так само усвідомленим, програмним було його ставлення до власної «пророчої місії».

Характерною ознакою мітологічності мислення Донцова було маніхейське, чорно-біле бачення світу. «Естетична система Дмитра Донцова, – пише Сергій Квіт, – будується на жорсткому протиставленні двох першопричин життя, Добра і Зла. Цим вона споріднена з християнством. (Радше з середньовічними ересеями богомілів і катарів (альбігойців), близькими до маніхейства – О. З.) Стати по боці Добра для того, щоб перемогти Зло – ось головне завдання інтелектуала, який розглядає життя і мистецтво як містерії, що в них він бере участь. Відповідно національні цінності відносяться до Добра, все, що проти України – Зло»⁶³¹.

Цим світогляд Донцова і його послідовників виявився близьким до світогляду російських комуністів, як його змальовував Ніколай Бердяєв:

«Психічний тип комуніста визначає насамперед те, що для нього світ різко ділиться на два протилежні табори – Ормузда й Аримана, царство світла й царство темряви без будь-яких відтінків. Це майже маніхейський дуалізм, який при цьому зазвичай послугується моністичною доктриною. Царство пролетаріату є світле царство Ормузда, царство ж буржуазії – темне царство Аримана. Представникам світлого царства все дозволено для винищення темного царства»⁶³².

Серед мітів, що є стрижневими для творчості Донцова після Першої світової війни, варто виокремити:

- міт національного відродження;
- міт цивілізаційної місії України;
- міт лицарів та плебеїв;
- міт останнього бою.

Ці мітологічні структури притаманні всьому доробку Донцова міжвоєнного періоду, тому їх доцільно розглянути на синхронному рівні, керуючись не хронологічною послідовністю творів, а логікою самого міту.

Міт національного відродження – характерний для будь-якого націоналізму й центральний у Донцова, який переосмислив його в дусі, дуже близькому до фашистського палінгенетичного міту⁶³³: йдеться про відродження в постліберальному, заснованому на пануванні сильних рас і націй новому порядку, який заступить період провансальської деградації.

Цей міт у Донцова, як і в інших націоналістів, ґрунтується на бінарній опозиції між ідеальним станом вільної та могутньої нації та її сучасним становищем, сприйнятим як рабство й занепад. Перед нами – синтеза трьох мітологем: а) нації як організму, здатного хворіти, «хвилево завмирати» й гинути; б) відродження, або воскресіння; в) «золотої доби». За Донцовим, сучасна йому українська нація перебуває у передсмертному стані, але може відродитися до нового життя, якщо зуміє повернутися до своєї традиції. «Бо правдиво казав Нітцше, що лиш там можливе воскресення, де є могили⁶³⁴; що вдихнути живу душу можна лише в уже готовий, хоч хвилево завмерлий організм, що *завтра* має лише той, хто мав *вчора*; що встати може лише нація, що має традицію»⁶³⁵.

Візію загального занепаду Донцов поширює з України на всю Європу й США: «*Катастрофа, в яку звалилася Україна з большевицькою навалою, була початком загальноєвропейської катастрофи.*

Моральний розклад, який принесла большевицька навала до нас, роз’їдає й демократичну Європу й Америку...»⁶³⁶. Нація та світ відродяться через катастрофу руїни, через «спасенне насильство», через зло. Передчуття цього відродження Донцов бачив у творчості Шевченка: «З дрожю в серці, часом з відразою, але й з передсмаком гіркої насолоди хапає він за повний келих зла, який мусить випити сей світ, аби відродитися на ново, свіжий і здоровий»⁶³⁷.

Мітологізує Донцов і політичну силу, з якою пов’язує надії на прийдешнє відродження Європи й України, – націоналізм фашистського зразка. Той постає як новий дух, що пробудився в Італії та Німеччині, пробуджується у Франції та Україні й незабаром оздоровить духову атмосферу Європи, зціливши її національні

організми від гангрени марксизму, отрути гуманізму й космополітизму⁶³⁸.

Завершених обрисів палінгенетичний міт набув у праці Донцова «Дух нашої давнини». У ній автор звертається до історії, але виклад побудовано за логікою не історичного, а циклічного часу. Перед нами – класичний міт із тричленною структурою: «золота доба» з її ідеальним суспільним ладом – занепад – відродження «золотої доби» через апокаліптичну катастрофу та знищення старого, деградованого світу. «Золота доба» Донцова – це не ідилія загальної гармонії, не втрачений рай, а світ, де панує боротьба, в якій відповідно до найвищої справедливості перемагають і здобувають владу в суспільстві мудрі, шляхетні й відважні представники касти правителів, а народ, як йому й належить, працює і кориться «луччим людям». Донцов зображує ідеальний суспільний лад – «ієрархізоване суспільство» – як історичну, а насправді псевдоісторичну, форму народного життя, яка нібито існувала в Київській Русі та козацькій державі. Деякі її риси породжено інтересом Донцова до суспільної утопії Платона, змальованої в діялозі «Держава». Трагедія недавнього минулого полягала у зраді ідеалів української давнини демосоціалістичними псевдоелітами, що їх уособлює насамперед Драгоманов. Їм протиставлено людей давньої України – князів, дружинників та козаків, нібито історичних, а насправді мітичних героїв, які потрібні автору, щоб розкрити відвічний «дух нашої давнини» та послужити моделлю ідеального майбутнього⁶³⁹.

Міт цивілізаційної місії України. Національне відродження з погляду Донцова – це повернення не тільки до «духу нашої давнини», а й до притаманної Україні в давнину цивілізаційної місії. Її міт ґрунтувався на трьох найважливіших складниках: ствердженні питомої європейськості України, її повної протилежності «азійській» Росії та особливого історичного покликання – захищати європейську цивілізацію від «варварської» Азії, авангардом якої в наступі на Захід є Росія.

Концепція історичної боротьби Росії з Європою, у якій ключову роль відіграє Україна, має в Донцова два виміри – раціональний і

мітологічний.

Подекуди він логічно обґрунтовує потребу боротися з Росією, але частіше оперує бінарною опозицією Європи й Росії як утілень Добра і Зла, Світла й Темряви.

Починаючи з 1913 року й до кінця життя Донцов у численних статтях і книжках творив великий наратив – знову ж таки, з типовою для міту тричленною структурою («золота доба» – занепад, або «вигнання з раю» – відродження, або повернення «золотої доби»). Згідно з ним, Україна, на противагу Росії, історично завжди була європейською країною, приєднання до Російської імперії означало для неї примусове та штучне відокремлення від європейської цивілізації, а визвольна боротьба проти Росії увінчається для України відновленням єдності з Європою. «Європейськість» тут не просто означала належність до певного географічного регіону, а асоціювалася з вищістю й динамізмом, які контрастували з такими «азійськими» рисами Росії, як відсталість, придушення особистості тощо: «Барвистість, велич цілої історії, рухливість народних мас, напруженість конфліктів, свободна гра сил, величезна роль великих особистостей, примат права і логіки – на Заході. Однотонність, придавленість особистості, безбарвність історичних подій, величезний вплив незрізничкованої народної стихії, непропорційно велика роль держави – в Росії»⁶⁴⁰.

Ці ідеї не були новими. Ідея «повернення до Європи» народилася разом із новочасним українським націоналізмом. Як твердить Роман Шпорлюк, український націєтворчий проєкт, який розвивався в конкуренції з російським і польським, від самого початку був пов'язаний із пошуком власного шляху до Європи: «Відчуваючи, що і Росія і Польща самі є окраїнами Заходу, перші будівничі української нації вирішили, що треба шукати безпосередній, прямий шлях до “Європи”, а не просити на це дозволу у Санкт-Петербурзі, залишаючись при цьому периферією периферії»⁶⁴¹. Це був цілком раціональний вибір, але згодом його почали формулювати у мітичних категоріях бінарної опозиції передової Європи й відсталої та агресивної Азії.

Такі мітологізовані уявлення були й залишаються дуже поширеними у Східній Європі. Іван Лисяк-Рудницький іронізував:

«Серед народів східної половини європейського континенту спостерігаємо одну дивну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідних (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі. «Польща – забороло західної, католицької культури», «чехи – єдина слов'янська нація з західним життєвим стандартом», «Угорщина – що її Золота Булла одночасна з англійською Великою Хартією», «румуни – горді нащадки римських легіонерів». Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, – принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами»⁶⁴²

Багато істориків, письменників, політичних діячів (і то не лише українських) брали участь у побудові міту України як забороло Європи. Теорія польського українофіла Францішка Духінського про споконвічну боротьбу між «арійцями», або індоевропейцями, до яких належали й українці, й «туранцями», до яких він зараховував московитів, зажила популярності серед української інтелігенції. Лисяк-Рудницький звернув увагу на приголомшливий збіг думок Духінського й Донцова в цьому питанні, хоч немає певности, що перший прямо вплинув на другого⁶⁴³.

На початку ХХ ст. ідея питомої європейськості України отримала солідну основу у працях Михайла Грушевського, який, утім, не був радикальним західником, обстоюючи самотність історичного шляху України. Науковець обґрунтував також історичну роль українського народу як щита Європи: «Прийшлося йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роль забороло європейської культури від азійських орд»⁶⁴⁴. Тоді, як і тепер, більшість прихильників європейської орієнтації України асоціювали європейськість з демократичними цінностями, свободою, верховенством закону.

Ендрю Вілсон у своєму порівняльному аналізі українських і білоруських історичних мітів розглядає міт європейськості як складник міту національного характеру, а також міту Іншого, які є важливими засобами виокремлення минувшини певної нації та відмежування її від сусідів (у нашому випадку, від Росії, яка виступає головним Іншим). Три найпоширеніші мітологемами національного характеру як в українській, так і в білоруській національних історіографіях полягають у тому, що українці (або, відповідно, білоруси) є нацією демократичною, демотичною (тобто народною в соціальному сенсі) й європейською. Природні зв'язки цих націй з Європою (точніше, з рештою Європи) перервала російська окупація. Обидві нації, отже, бачать себе такими, що повертаються до Європи та власних демократичних традицій, які асоціюються з європейськістю⁶⁴⁵.

Схожими були й погляди Донцова до 1923 року, найповніше висловлені в «Підставах нашої політики». Повернення до Європи означало тоді для нього відродження властивих Україні традицій демократії та пошанування свободи особи на протигагу російському деспотизмові та придушенню індивідуальності. Проте згодом змістове наповнення образів Європи й Росії зазнало суттєвих змін. Донцов і далі постійно наголошував орієнтацію на Європу. Але на відміну від націонал-демократів і соціалістів, які орієнтувалися на демократичну Європу, він знаходив духовну спорідненість українського націоналізму з фашистськими й інтегрально-націоналістичними рухами Європи. Відтак покликання України зазнало модифікації: відтепер вона виступала авангардом націоналістичної Європи в боротьбі з більшовицькою Росією та її агентами.

На схилі життя міти відродження й цивілізаційної місії набули в Донцова нового, містичного виміру. У передмові до перевидання «Націоналізму» (1966) він писав про «відродження духа нашої давнини старокиївської і козацької, з її поборниками, які в епоху боротьби нашої західної цивілізації проти антихристиянських сил диявола, положать початок великому ділу: довершенню великої місії України, заповідженої їй на горах київських апостолом Андрієм. Місії Хреста і меча: “На диявола – хрест, на ворога – шабля”»⁶⁴⁶. Певна річ, у ролі царства диявола, як і раніше, виступала комуністична Росія.

Міт лицарів та плебеїв. В обох розглянутих мітах головними дійовими особами є не український народ у цілості, а його еліта – «ініціативна меншість», «козаки», «лицарі», «луччі люди», яких протиставлено інертним масам – «плебеям», «свинопасам» тощо. Довільно оперуючи образами, запозиченими в улюблених письменників, Донцов пропагував ідею поділу людства

«на дві “породи”, згідно не з їх соціальним станом, а з їх духовою природою, з їх духом [...]: на “шляхтича” – і “мужика”, “козака” – і “свинопаса”, лицаря – і “плебея”, патріота – і “дядьків отечества чужого”; борців – і “партачів життя”, героїв за націю – і “німих, підлих рабів”, “грязі Москви” або “жебраків о ялмужну просяних”, мучеників за віру – і “сонне кодло” відступників, Ардентів – та Ізогенів, людей “лицарської, чистої, святої” крові – і «сукроватої» крові невільників, “ковалів безверхих” і “людських шашелів” (одні – з чужими “ідолами” борються, другі – “розстлівають” націю), на “одержимих” духом істини – і Юд, плем’я Навина – і Датанів і Авіронів, “люд героїв” і “номадів лінивих” і т. д»⁶⁴⁷ .

На початку ХХ ст. Шевченко вже набув значення головного культурного символу, що об’єднував українців незалежно від місця проживання, соціального статусу, віровизнання й політичних уподобань. Водночас важко знайти інший символ, у який різні соціальні групи й політичні течії вкладали б настільки відмінні значення. Для селян Шевченко був плоттю від плоті простого люду, мужицьким поетом, який змальовував тяжку долю селянства й закликав до його визволення. Тому улюбленим зображенням Шевченка, яким охоче прикрашали стіни селянських хат і в Наддніпрянській Україні, й у Галичині, був його портрет у селянському кожусі й баранячій шапці. Для національно свідомої інтелігенції Шевченко був насамперед національним пророком, символом сили й незнищенности української національної ідеї. Комуністи й інші ліві підносили його як великого революціонера-демократа, предтечу соціальної революції⁶⁴⁸ .

Неоднозначним було ставлення до Шевченка духівництва, адже вписати світ Шевченкової поезії у традиційний символічний універсум церкви було непросто. Проте лише станіславівський єпископ Григорій Хомишин мав відвагу одверто засудити Шевченка⁶⁴⁹.

Цілком новий і несподіваний символічний образ поета створив Донцов – спершу в промові на Шевченківському святі у Львові 2 квітня 1925 року, а згодом у ряді статей і книжок. Він змалював Шевченка ніцшеанською «надлюдиною», яка підноситься над буденною мораллю, над усе ставлячи власну безоглядну волю до життя, прагнення боротьби, чину заради чину:

«Він знав щось, що цінив вище за свободу, за щастє і добробут, за спокійну совість, а тим щось було бажаннє вирватися з вбиваючого душу безділля, бажання свобідного виявлення своєї волі на вні, абстрактної, безмотивної, без моральних скрупулів, нічим і ніким не уярмленої волі, чину для чину. В такі моменти розумів він свого Варнака, що каже: “я різав все... Без милосердя і зла... А просто так... *І сам не знаю, чого хотілося мені?*”»⁶⁵⁰.

Образ, що нагадує нам сентенцію його геніяльного німецького сучасника (Ніцше – О. З.): “Нащо мордував сей злочинець? Він хотів грабувати. Але я мовлю вам: його душа бажала крові, не грабунку: за щастєм ножа тужила вона»⁶⁵¹.

Донцов нагадує, що Шевченко називав себе юродивим на руїнах. Але юродивим був не він, а ті, хто залишилися глухими до його пророчих візій. «Сими юродивими не перестанемо бути й ми [...] поки всіми нашими думками не опанує те “страшне”, що сиділо в нім, що холодом стискало його серце, що робило з нього фанатика *одної ідеї*»⁶⁵².

Цей образ поета Донцов розвивав, доповнюючи новими рисами, в подальших статтях – «Пам’яти великого вигнанця», «Шевченкові роковини», «Козак із міліона свинопасів» та інших. Спростовуючи приписуване поетові «мужиколубство», ідеолог чинного націоналізму твердив, що той «виразно розрізняв дві касти – “лицарів” (козаків) і “свинопасів”», ото тожнюючи себе з першою. При цьому Донцов виявляв у Шевченка паралелі вже не тільки з Ніцше, який ділив людей

на носіїв панської та рабської моралі, а й зі Шпенглером, Паретом і лідером французьких фашистів Жоржем Валюа. Автор «Націоналізму» уважав, що «така інтерпретація світогляду Шевченка, ставить його [...] з тамтого боку гандівсько-феллахського “добра” і “зла” (“етики” і “звірства”) (алюзія водночас на Ніцше та Шпенглера. – О. З.). Се – сказав би Кіплінг, героїчна (“лицарська”) концепція життя»⁶⁵³. Ясна річ, такий образ Шевченка будувався на дуже вибірковому його прочитанні⁶⁵⁴.

У зображенні Донцова Шевченко перетворився на прототип ідеального революціонера-націоналіста, якого хотів виховати ідеолог. Завдяки Донцову такий героїчний і войовничий образ поета став одним із ключових символів українського інтегрального націоналізму. Героїчними рисами «надлюдини» Донцов наділяв і інших, причому дуже різних, історичних діячів та сучасників, які фігурували в його творах, – Лесю Українку, Кромвела, Наполеона, Хмельницького, Мазепу, кардинала Мерсьє, Клемансо, Мусоліні, Гітлера. Проте жоден із них не був досконалою надлюдиною, навіть Шевченко, у якого все ж бували хвилини сумнівів і прагнення спокою. Схоже, Донцов сам підсвідомо прагнув бути надлюдиною і хотів, щоб таким його сприймали читачі, тобто ставав героєм власного міту⁶⁵⁵.

Міт останнього бою. Зняття всіх бінарних опозицій, про які йшлося вище, за Донцовим, настане в перебігу «останнього бою», коли Захід разом з Україною перемає Росію, світогляд націоналізму візьме гору над ворожими йому світоглядами космополітизму, соціалізму та «провансальства», Україна відродиться як велика держава, а владу в Україні і світі здобудуть представники вищої, лицарської породи людей.

Цитуючи Сореля, Донцов писав, що ідеї доступні масам лише у формі мітів, ілюзій, і однією з таких ілюзій, «охоплених у “гвалтовну і ясну” формулу, є легенда “останнього бою”, що забезпечить перемогу справі»⁶⁵⁶. Як католики уявляють історію у вигляді ряду битв між дияволом і Христовою церквою, що закінчиться остаточною перемогою католицтва, так і революційний рух, зокрема й націоналістичний, повинен створити аналогічну легенду

«бо в революційні часи маси прагнуть абсолютної ідеї, ясного об'єкту своєї обудженої ненависти, легенди про близькість остаточної катастрофи сього грішного світа, перспективи неминучого, останнього бою. Лише такі легенди підтримують неослабну масову енергію, що рветься на зверх, запалюють імагінацію жадної чину юрби, а не кориговані досвідом і розумом, переполовинені водою посібілізма ідеї демократичної справедливості для всіх. Маса розуміє лише абсолютні, прості й скрайні кличі і лише за тими іде, хто їх голосить. Ось чому пішла вона за Леніном, а не за Керенським, за Муссоліні, а не за Фактою і Джолітті, за тими, що показали їм: один – марево соціалістичного раю, другий – привид давнього Риму»⁶⁵⁷.

На думку Донцова, українська демократія в часи революції не дала масам образу «останнього бою», який «миготів би пурпуром, кров'ю і золотом пожарів, фасцинуючи уяву, пориваючи душу до великих діл і жертв»⁶⁵⁸. Цю помилку він прагнув виправити у власних творах, через які червоною ниткою проходить образ близького вирішального бою, що найвиразніше виступає у статті «1937», де Донцов пророкує «релігійну війну» між світоглядними системами націоналізму та соціалізму, що завершиться остаточною перемогою першої⁶⁵⁹.

Мітотворчість Донцова стає зрозумілішою, якщо мати на увазі, що творець чинного націоналізму від самого початку вбачав у ньому нову релігію з власними мітами, віруваннями, політичною «теологією» та етикою. Вже у програмній статті «Наші цілі», окреслюючи кредо гурту «Заграви», він удався до релігійної фразеології: «Єднає сей гурт те націоналістичне “Вірую”, яке мов молотом залізо кується в нас в огні остатніх десятків років. Се “Вірую” знає один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя. Ми далеко стоїмо і від тих, що з ліва й від тих, що з права. Соціалізм прийняли б ми хиба, коли б він був патріотизмом, розпеченим до червоності⁶⁶⁰; офіційльний патріотизм – коли б мав в собі щось з релігійного запалу соціалізма». Донцов проголосив намір створити гурт, який «в свою ціль вносив би незахитаність і ясність, що притягає маси, а в афірмацію свого ідеалу – чисто релігійний запал, без якого ще не перемагали ні один рух і ні одна ідея»⁶⁶¹.

Донцов взурався на християнство, але не на релігію перших християнських громад Юдеї, а на римське католицтво. Він наголошував відмінність, навіть протилежність «пасивного світогляду юдейського християнства» і «активної віри римської церкви». У християнській етиці він цінував не зміст, а формальний бік – непохитну віру в приписи, істинність яких не доводять розумом, а приймають як диктат надприродної сили. Слідом за Ніцше Донцов рішуче відкидав у християнстві те, що називав «релігією покори», натомість вітав «ту ідею, що її приніс до християнства конаючий Рим: ідею *virtus*, високо розвиненого почуття особистої гідности і права, культ сили й відваги»⁶⁶². У донцовській оцінці римського католицтва відчутно вплив Мораса, який протиставляв римо-католицьке християнство «євангеліям чотирьох темних євреїв»⁶⁶³.

1924 року Донцов опублікував статтю, у якій прокоментував зближення двох досі взаємно ворожих сил – націоналізму й церкви, передовсім католицької, до якої перейнявся глибокою повагою. За власним зізнанням, раніше він недооцінював цю церкву, але завдяки Морасу зрозумів, що її суттю є «римське вияснюванне», а не «жидівська буква» (тобто католицька традиція, а не зміст Біблії)⁶⁶⁴.

Головною причиною зближення церкви та націоналізму Донцов уважав «повільне наближенне світогляду новітнього націоналізму до теологічного світогляду церкви»⁶⁶⁵ 213. Подібно до церкви, новітній націоналізм відкинув божків матеріялізму, раціоналізму й соціалізму, яким уклонялися Драгоманов, Павлик й Іван Франко⁶⁶⁶, і взяв на озброєння догматичну віру в ідею нації:

«Наш час став часом катастрофи для раціоналізму. В світі політичнім прийшов на його місце безоглядний національний догматизм. Ідея нації прибрала аксіоматичний характер ідеї, що сама в собі знаходить своє оправданне, що спирається не на розум, лиш на віру. Устами найбільшого може свого апостола, М. Бареса, новітній націоналізм здетронізував *l'intelligence*, а натомість поставив афект як найбільшу вибухову силу в історії людськості. Новітній націоналізм зачав шукати свого Бога не в викомбінуванні розумом ідеалі, лише у власнім

бажанню, у власній вірі; не в аргументах лише в *contra spem spero!* [...] Сею еволюцією від розуму до афекту, до почування, від логіки до віри, від раціоналізму до догматизму, в сім бунті проти всесильного розуму – новіший націоналізм значно наблизився до теологічного світогляду церкви, яка в Сілябусі 1864 р. рішучо відкидає думку, що “людський розум се одинокий арбітр правдивого і фальшивого”»⁶⁶⁷.

У розумінні Донцова, цей новітній націоналізм вимагає «для абсолютна-нації цілковитої посвяти». «Мріючи тільки про служіннє сьому абсолюту, про наближеннє до нього (як вірні до свого Спасителя), – новітній націоналіст, як середньовічний *fidei defensor*, не зважав ні на число екзистенцій, які треба було присвятити, щоби затріумфувала його ідея, ані на руїну моральну, чи матеріальну окруженнє, як не зважав він на се в 1914 р.»⁶⁶⁸. Іншими словами, мова про сакралізацію нації, яка стає об’єктом культу, фактично заступаючи в очах націоналістів Бога.

До інших рис, які надають націоналізмові теологічного характеру, зближуючи зі світоглядом церкви, Донцов зараховував його войовничий дух, нетерпимість, готовність до «спасенного насильства» й безкомпромисний фанатизм. Донцов заходить так далеко, що проголошує війну суттю як нового націоналізму, так і християнства⁶⁶⁹. Нарешті, з релігією модерний націоналізм споріднює традиціоналізм, а надто культ предків, який сто яв біля колиски кожної релігії та відіграє велику роль у християнському культі.

Загалом ставлення Донцова до церкви – типове для більшості інтегральних націоналістів. Для нього церква – не самодостатня цінність, а одна з найважливіших опор буття нації:

«При наших так слабих центрах кристалізації нації, церква грає в нас велику роль. Зменшення її впливу і авторитету, зменшення її стану посідання ослаблює притягаючу силу одного з тих осередків, який перетворює розпорошене плем’я в свідому націю. Для того порозуміння з церквою для новітнього націоналізму не менше потрібне, як церкві збереженнє відпорної сили нації, порозуміннє з націоналізмом»⁶⁷⁰.

Ідею надання націоналізмові рис релігії Донцов розвинув у книжці «Націоналізм». Деякі з вимог чинного націоналізму – романтизм, догматизм, ілюзійнізм, фанатизм – сформульовано в релігійному дусі. Пояснюючи своє розуміння романтизму, Донцов пише:

«Цей «ідеалізм», ця “релігійність”, ця “теологія” – це той “романтичний дух”, що ставить вічне над дочасним; цінності, які нам “нічого не приносять”, над “намацальними інтересами”; підпорядкування інтересів “мене”, “тебе”, “нас” – ідеї великого цілого, яке в релігійнім житті зветься Церквою, в етичнім – моральними засадами, в політично зорганізованих суспільствах – нацією або державою, як поняттям, відірваним від кожночасної суми живучих одиниць, що говорять однією мовою або заселяють спільну територію...»⁶⁷¹ .

Донцов протиставляв «“релігійний дух”, дух ідеалізму, з яким стоять, а без якого падають великі нації – з одної сторони, а з другої – той zdeгенерований “демократизм” (сплягійований нашим провансальством), який лиш дбає [...] про продукцію і кусник хліба замість могутності країни, її чести і з’єднання національної території»⁶⁷² .

Автор «Націоналізму» цитує Гюстава Ле Бона, який писав, що переконання, які справляли сильний вплив на маси, «завжди набували особливої форми, яку не можна ліпше означити, як ім’ям *релігійного почування*, але яку вирізняють дуже прості прикмети: обожування ніби існуючого, Вищої Істоти, сліпа покора її приказам і *нездібність до дискусії над її догмами*». «Таке почування може відноситися до невидимого Бога, до каміння [...], ідола, до героя або якоїсь *політичної ідеї*; коли те почування має ці прикмети, воно має “*релігійний характер*”»⁶⁷³ . Звідси – вимога догматизму, який мав підсилити релігійний характер почувань прихильників політичної ідеї націоналізму, а отже, забезпечити її вплив на маси. Вимогу фанатизму Донцов пояснює так:

«Цей фанатизм сторонників великої ідеї впливає вже з її «релігійного» характеру. Віруючий дивиться на свою правду як на *для*

всіх обов'язуючу. Він «фанатично» ненавидить усе, що протиставляється прийняттю його самотньо спасенної віри. «Фанатик» – відразу визнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів. Тверда віра в гасла, що він голо-сить як безумовну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їй здійсненню, – ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика – з кінчності і з природи боронених ним думок»⁶⁷⁴.

Розумові ідеї українських демократів, яких Донцов презирливо називав «націонал-кастратами», були толерантними до інших, а тому нікчемними, натомість чуттєві ідеї «фанатиків» не знають терпимості. «Всі засновники якоїсь релігійної або політичної віри заснували її “тільки тому, що зуміли викликати в масах почуття фанатизму”»⁶⁷⁵, – цитує Донцов Ле Бона, явно приміряючи на себе шати засновника нової політичної віри.

Якщо стисло узагальнити зміст третьої й четвертої вимог чинного націоналізму, його можна звести до твердження: щоб перемогти, націоналізм мусить стати новою релігією. А що кожна релігійна віра, на думку Донцова, логічно веде до бажання накинати її іншим, хай навіть силою, то й віра націоналізму мусить опертися на насильство. Обґрунтовуючи роль насильства в історії ідей, Донцов стверджував: «Кожна Церква (релігійна чи політична) лише зачинає тим, що є церквою гоненою, але, щоб утриматися при житті, вона мусить перейти через стадію тієї церкви, яка зветься *ecclesia militans*. Тим засобом перемагає *всяка* нова ідея. Цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній “теологічній”, релігійній або національній ідеї, що прагне зайняти на якійсь території або в умах якоїсь маси місце ідеї собі ворожої»⁶⁷⁶.

Саме таку войовничу «політичну церкву» і прагнув заснувати Донцов.

Говорячи про утвердження української ідеї, Донцов знову вдається до релігійної фразеології: «На місце *amor intellectualis* повинна стати віра, яка не знає сумнівів, і пристрасть, що не знає жодних “чому”. [...]

Мусимо нести відважно свою віру, не схиляючи чола ні перед чужими, ні перед власними “маловірами”. Мусимо набрати віри в велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити»⁶⁷⁷.

Зразком ефективної політичної релігії був для Донцова більшовизм. Автор «Націоналізму» вбачав у ньому суто релігійні ознаки: догматизм, фанатизм, непримиренність до «єресей», культ комуністичних «святих», месіянізм. Стрижневий міт комуністичної віри – аналог легенди про створення світу й людей:

«Спершу був передсвітний хаос капіталізму й визиску. Потім прийшов Маркс – предтеча “Іліча”, а за ним і сам “визволитель”. Завдяки посвяті богоносного пролетаряту всеросійського, капіталістичні “врата адові” виважено і хаос переможено. Нова «нагірна проповідь» дала світові новий закон – закон «пятилітки», закон всевизволяючої машини. Вчити всі на-роди того закону є обов'язок червоних «апостолів»: «шедше убо научайте всі язики». Аж прийде другий Месія, світова революція, коли Москва приказуватиме цілому світові»⁶⁷⁸.

Донцов вважав, що більшовикам допомагає «їх месіяньська ідея, ідея вибраности, історичного післаництва російського пролетаряту». «Він, цей пролетарят, це богоносний нарід має на свій образ і подобиє перерізбити всі інші народи»⁶⁷⁹. Ідеолог «чинного націоналізму» доходив висновку, що перемогти цю нову релігію зможе не інтелектуалізм «розсудних людей», а тільки інша не менш фанатична політична релігія.

Захоплення італійським фашизмом і нацизмом, які у своїх країнах перетворилися на політичні релігії, ще більше зміцнило переконання Донцова в потребі надати українському націоналізмові релігійного характеру.

У статті «Партія чи Орден»⁶⁸⁰, згодом передрукованій в окремій брошурі⁶⁸¹, Донцов протиставив старому партійництву новий тип партій, що постав після Першої світової війни. «Коли схочемо порівняти з якимсь знаним уже типом оті нові “партії”, – назв'їм їх услівно фашистівськими (бо і в большевизмі можна доглянути риси

російського фашизму), то побачимо, як багато спільного вони мають з тими організаціями, які звано *Чинами, Законами, Орденами*, – зі сектами релігійного, світського і мішаного характеру, з їх духом і духом їх основоположників»⁶⁸². Рясно цитуючи Гітлера, він доводив, що цим новим «партіям» властиві риси, притаманні радше релігійним орденам, ніж власне партіям: їхня мета – не реформа, а радикальний переворот суспільних обставин і людської психіки; їхня ідеологія – не опортуністична партійна програма, а світогляд, нетерпимий до інших світоглядів; звідси – властиве їм переконання у власній непомильності. «Так само для тих Чинів фашизму чи комунізму, так і для Маркса і для Магомета ворожий світ – просто не існує. Він з усіма його богами – це світ фантазії, який треба збури, диявольська омана, яку треба розпорошити закляттям, а не перетракувати з нею»⁶⁸³. Саме такий, згуртований фанатичною вірою у власну істину «орден» мала б сформувані націоналістична еліта (либонь, ОУН, на думку Донцова, до цього ідеалу не дотягувала).

З ідеєю ордену була пов'язана й ідея культу провідника, яку теж повністю схвалював Донцов: «Тому власне, що ці ордени стремлять до створення нового авторитету, є в них, як у жадній партії, розвинений культ провідника: “вождь всемірного пролетаря” – Володимир Ленін, il Duce – Беніто Муссоліні, der Fьhrer – Адольф Гітлер, “генерал” ордену Єзуїтів...»⁶⁸⁴.

Щоб об'єднати націю під своїм проводом, «орден» повинен: 1) встановити єдину ідеологію релігійного типу – «свою правду, єдину і непомильну»; 2) «натхнутиту правду, запалити загальну вірою, що вважала б усіх інших богів – за поганських ідолів»; 3) силою накинати («молотом вбити») нову віру тій частині нації, яка піддалася чужим впливам, «без жалю побороюючи недовіроків»⁶⁸⁵.

У січні 1937 року Донцов опублікував статтю «1937», навіяну громадянською війною в Іспанії й ознаками наближення Другої світової війни (згодом її було перевидано під назвою «Доба релігійних війн»). У ній він проголосив, що світ переживає добу релігійних війн, яка 1917 року настала й в Україні: «Міти, світогляди, ідеології, засади, секуляризовані боги, спрагли крові! – ось наша доба». Боротьба

точиться між двома «ерзацрелігіями»: «вмираючою релігією соціалізму з її підсектами лібералізмом і масонерією» та новим світоглядом – націоналізмом, до якого автор зараховує й фашизм. Утім, Донцов застерігає: «Називати націоналізм релігією у властивому значінні того слова, річ ясна, не можна. Тому, коли говоримо про боротьбу двох “релігій”, то лише маючи на увазі їх чисто релігійний дух віри в свою справу і посвяти для неї. Своєї власної концепції Бога, загробового життя, безсмертя душі і пр., які має релігія, згадані висше ерзацрелігії, очевидно, не мають. Але сі “ерзацрелігії”, є і війна між ними»⁶⁸⁶ .

Між протиборчими «релігіями» не може бути компромісу:

«Коли в суспільности панує одна спільна віра, віра в однакові суспільні ідеали, в ті самі моральні, релігійні, політичні, національні засади, – все можна досягнути компромісом.

[...] Коли немає вартостей, які можна б було спровадити до спільного знаменника, коли ні одне питання не може дискутуватися на спільній платформі, коли люди зачинають скакати собі до горла, тоді на місце компромісу приходить війна, тоді творяться «лігі», тоді наступає доба мітів, заперечуючих себе взаємно світоглядів та засад, що себе взаємно виключають, ідеологій, що несуть собі знищення, доба “секуляризованих богів, що прагнуть крові”.

В таку добу духовна єдність суспільности мусить бути привернена іншими способами: так, як се було в добу Лютера і Вишенського, Кромвеля і Льюїолі, в добу релігійних війн. В такій добі з’являється нова фанатична меншість, щоби витиснути на майбутніх віках печать своєї нової віри, яка знов спаяла би в одне розпорошену і занархізовану суспільність»⁶⁸⁷ .

Насамкінець Донцов висловлює віру в неunikну перемогу «релігії» націоналізму: «Думати, що між двома “релігіями” може прийти до угоди – марна надія. [...] Переможе і тепер та з нових “релігій”, визнавці якої викажуть більш безоглядности і духа посвяти. [...] Переможе віра нова, ворожа слугам фараона, яка не дасть звести на манівці ні визнавцям Маркса, ні “еразмістам”»⁶⁸⁸ .

Як слушно зауважив ще 1928 року майбутній діяч ОУН Степан Ленкавський, ідеологічна система Донцова «дає теоретичний світогляд, і то світогляд із суттєвими прикметами релігії: з сильним емоційним забарвленням, з фанатичною вірою в правдивість і непорушність своїх догм, з безоглядною нетерпимістю й негачією всього, що з нею не згідне»⁶⁸⁹.

Утім, сам Донцов, схоже, був далекий від фанатичної віри, яку хотів збудити у своїх послідовниках. Він виступає не як релігійний пророк, що каже: «Вірте, бо це істина», а як прагматик, який твердить: «Треба вірити, бо лише тверда віра забезпечить перемогу». Вимогу фанатизму було призначено для загалу послідовників «чинного націоналізму». Видається, що Донцов уявляв собі національний рух як ієрархічну структуру у формі піраміди. На її вершині – він, ідеолог чинного націоналізму. На нижчому ярусі – невелике гроно обраних, еліта, здатна досягнути вчення ідеолога й застосувати його як «релігію» для ширшого загалу. Ще нижче – воїнство фанатиків-націоналістів, які ведуть за собою маси. І, нарешті, в основі піраміди – власне маси, призначенням яких є виконувати волю своїх провідників, простуючи до цілей, які визначила еліта.

4.5. Донцов і фашизм

Важливим, якщо не визначальним, чинником ідейної еволюції Донцова в 1920–1930х роках був вплив фашизму – спершу італійського, а згодом і німецького (націонал-соціалізму).

Жодна ідеологія, жоден політичний рух, народжені в Італії, не мали такого потужного впливу на українську політичну думку, а певною мірою й політичну практику, як фашизм у 1920–1930х роках. Це й не дивно: рух і режим Беніто Мусоліні збудив величезний інтерес до себе у всьому світі, породив епігонів та інтелектуальну моду на фашизм – не даремно міжвоєнну добу називають «епохою фашизму». Українці мали власні причини цікавитися фашизмом. Після поразки війни за незалежність у 1917–1921 роках український самостійницький рух переживав глибоку кризу й шукав нових шляхів. Фашистська

революція в Італії, здавалося, вказувала такий шлях. Багато українців побачили у фашизмі приклад переможного націоналістичного руху, що врятував свою країну від загрози комунізму, згуртував націю під єдиним сильним проводом і дав новий поштовх її відродженню. А що перед українськими націоналістами стояли схожі завдання, то фашизм цілком очікувано став для багатьох із них зразком для наслідування. Сподівалися (як згодом виявилось, марно) й на те, що Мусоліні, який 1919 року у своїй газеті «Il popolo d'Italia» виступав на підтримку боротьби українців за незалежність⁶⁹⁰ 238, робитиме це й надалі.

Донцов став першим пропагандистом фашистського досвіду серед українців. Чи не найраніша згадка про фашизм у його публіцистиці з'явилася навесні 1922 року. У статті «Поетка українського рісорджіменту», вміщеній у травневій книжці «ЛНВ», він виокремив у творчості Лесі Українки мотиви, які нібито споріднювали її з духом фашизму: «Ціла її творчість стає одним несамовитим закликком до тої bella vendetta, що в своїй найновішій формі “фашизму” справляла свої орґії в Італії, а в формі повстань в її власній країні»⁶⁹¹. Як бачимо, для Донцова фашизм здався на перший погляд виявом того войовничого стихійного прагнення помсти, яке нібито надихало й Лесю Українку, й українських повстанців, і яке публіцист протиставляв пацифізмові тих, кого пізніше назве «провансальцями».

Восени того ж року у ставленні Донцова до фашизму з'явилися нові акценти. Він убачає у фашизмі вже не лише «bella vendetta», стихійний дух помсти, а й конструктивний момент – здорову реакцію італійського суспільства на тимчасову атрофію державного апарату. Італійських фашистів Донцов протиставляв їхнім польським епігонам, які тоді вже встигли заявити про себе, – анархічному «фашизму п. Заглоби»⁶⁹², що, за оцінкою Донцова, був, навпаки, «реакцією атрофованого почуття державного й цивільного обов'язку проти зміцнення державного апарату»⁶⁹³.

Перемога фашизму в Італії справила неабиякий вплив на дальшу ідейну еволюцію Донцова. У січні 1923 року він опублікував у «ЛНВ» статтю, в якій порівнював фашизм із більшовизмом й аналізував

причини їхнього успіху. Донцов виділив чотири прикмети, спільні для цих рухів⁶⁹⁴.

1. «Як большевизм, так і фашизм, були – насамперед, рухами протидемократичними».
2. «І большевизм, і фашизм, у своїх початках були, хоч і антидемократичні, але народні рухи». Фашизм – «се був отже революційний рух народних мас, хоч і антидемократичний у своїй ідеології».
3. «Обидва рухи були рухами ініціативної меншости, що накинула свою волю землякам».
4. «Четвертою прикметою цих рухів є їх безкомпромісовість, непримиримість»⁶⁹⁵.

Саме брак цих рис в українських демократів та монархістів зумовив, на думку автора, крах їхніх спроб створити державу. Донцов наголошував, що закликає наслідувати не внутрішню політику фашизму й більшовизму, а «методи захоплення державного апарату і його скріплення [...], а в сім відношенню і фашизм, і большевизм і досі лишаяються клясичними прикладами того, як се треба робити»⁶⁹⁶ 244. Схоже, саме тоді Донцов побачив у фашизмі модель руху, що його прагнув створити, – такого ж енергійного, безкомпромісного, авторитарного й перейнятого фанатичною вірою у свої ідеали, як більшовизм, але націоналістичного за духом і метою.

У наступній книжці «ЛНВ» з'явилася апологетична стаття Млади Липовецької про фашизм. У ній авторка писала: «Ми, Українці, можемо лиш витати фашистівську перемогу [...]. Ми повинні витати перемогу фашистів, бо з ними перемогла наша ідея, яку знаходимо в їх концепції рідного краю як найвищої цінности»⁶⁹⁷.

З 1923 року самого Донцова і групу публіцистів, яка гуртувалася довкола часопису «Заграда», у лівій українській пресі почали називати «фашистами». У відповідь «Заграда» вмістила передовицю під назвою «Чи ми фашисти?». «Не уважаємо фашизму за щось злого. Навпаки!»

– заявляв її анонімний автор (імовірно, Донцов). Щоправда, механічне перенесення фашизму на український ґрунт він уважав неможливим: «В одній із своїх промов сказав провідник італійського фашизму: “Фашизм це справа суто італійська. Всяке наслідування в чужій країні є через те неможливе і булоб лише малпованням. Фашистівський світовий союз – це нісенітниця”⁶⁹⁸ Підписуємось обома руками під цим освідченням. І тому власне, що ми стоїмо, подібно як і фашизм, не на інтернаціональній, а на національній плятформі, – ми не можемо бути фашистами». Однак на наступних сторінках, викладаючи основні засади групи (пріоритет національного визволення перед соціяльним, ворожість до інтернаціоналізму, націоналізм як практика щоденного життя), автор статті рефреном повторював: «Коли це є програмом фашизму, про мене, – ми є фашистами!»⁶⁹⁹ .

Як фашистську розцінила групу «Заграви» й інформаційна служба МВС Польщі, яка у вересні 1923 року розіслала воєводським управлінням південносхідних воєводств листа під назвою «“Загравісти” – партія українських фашистів»⁷⁰⁰ . Виклавши вірогідну інформацію та чутки про склад і діяльність угруповання, автори документа доходили висновку: «Обережна, але рішуча ліквідація руського фашизму, що твориться, – справа необхідна, особливо в сучасний момент, поки він ще не спромігся опанувати в цілості цю частину краю і не переніс своєї діяльності на Волинь, Підляшшя та Полісся»⁷⁰¹ 249. Утім, «рішучої ліквідації» групи «Заграви», як і пізнішої УПНР, поліція так і не здійснила. УПНР 1925 року ліквідувалася сама, влившись в УНДО.

Донцов і собі часом називав власну ідеологію «фашизмом», хоча й із застереженнями й беручи слово «фашизм» у лапки. У статті «Агонія однієї доктрини» (1924), піддавши нищівній критиці лібералізм і процитувавши статтю з харківських «Вістей», де його погляди вкотре було названо фашистськими, він зробив таку цікаву примітку: «Не присвоюємо думкам тут розвиненим назви “фашизму”, охоче б її уникнули. Мусимо, одначе, послуговуватися сею назвою з браку иншої, яка так добре відгороджувала би думки, розвинені тут, від комунізму з одної сторони, а з другої – від старого драгоманівсько-українофільського лібералізму [...]»⁷⁰² . У тій же статті він писав, що

доки український комунізм не стане справді національним, український «фашизм» перебуватиме з ним у стані боротьби⁷⁰³. Отже Донцов не дуже й заперечував проти означення своєї ідеології як українського фашизму – через брак точнішої назви.

Утім, незабаром доктрина Донцова здобула власне ім'я – «чинний націоналізм». У своєму завершеному вигляді вона містила ряд спільних із фашизмом складників: культ боротьби, ідеї ієрархізованого суспільства, ініціативної меншости, правлячої касти, «ордену» на противагу «партійництву», войовничий антимарксизм й антилібералізм. Щоправда, автор «Націоналізму» не викладав своїх думок у вигляді систематизованого вчення, апелюючи радше до емоцій, ніж до розуму, але те ж саме можна сказати і про фашизм на ранній стадії його розвитку.

Захоплювалися фашизмом і ті письменники й публіцисти, котрі гуртувалися довкола «ЛНВ». Євген Маланюк, який перебував під ідейним впливом Донцова, у поезії «Посланіє» (1926) вітав новий дух, що випромінюється на Україну з фашистського Риму:

Залізний Рим, – відісторичне

Невичерпальне джерело,

Де мідь латини славить Вічність

Над хвилями щоденних злоб;

[...]

Живім же в радісній відраді:

Наш край повстане і зросте,

Бо Риму історичний радій

Сягає і на скитський степ!⁷⁰⁴

Профашистські тенденції у творчості Донцова стали особливо виразними після 1933 року. Він з ентузіазмом вітав перемогу в

Німеччині націонал-соціалізму, вбачаючи в ньому силу, здатну знищити більшовизм його ж методами: «Для нас найважливіше в гітлеризмі – це заповідь рішучої боротьби з марксизмом. Важно, що нарешті знайшовся в Європі режим, який рішив поступати з *большевиками – по большевицьки*. Це в високій степені відрядне явище, яке не лишиться без відгомону в цілім світі, де лише проникла совітська гангрена». Фашизм і нацизм видавалися Донцову проявами нового духу, який «оздоровить затросну Людвіками⁷⁰⁵, Айнштайнами, Ромен Ролянами, Маргеритами⁷⁰⁶, Барбюсами і Горькими духову атмосферу Європи, створить нову громадську думку, нову скалю громадських і особистих вартостей, яка не толеруватиме обік себе гангрену марксизму»⁷⁰⁷.

Донцов сприймав фашизм як бунт європейських народів проти нового космополітизму більшовиків. В Італії та Німеччині, а слідом за ними у Фінляндії, Австрії, Угорщині народилася нова сила, яка покінчить з більшовицькою революцією: «Це були фашизм і гітлеризм, це було “прокляття космополітизмові”, кинуте наново, лиш на адресу Росії, це була війна облудним гаслам марксизму. Ніби серед задуху і смороду, які витворювала большевицька пропаганда, хтось пустив потік свіжого повітря»⁷⁰⁸. Донцов радів, що російський інтернаціоналізм і співзвучні йому течії в Європі відступають перед потугою «сто тридцять мільонового бльоку “фашистівських” народів – Італії, Німеччини, Австрії і Угорщини»⁷⁰⁹. Особливі надії він покладав на Гітлера, який у «Моїй боротьбі» відверто вказував на Росію як напрямок майбутньої німецької експансії⁷¹⁰. Автор «Націоналізму» не помічав (або волів не помічати), що німецька ідея «натиску на Схід» загрожувала не лише Росії, а й Україні.

Донцов не сумнівався: українські націоналісти мали долучитися до фашистського блоку:

«Нема двох думок, що ми мусимо стати по стороні отої нової Європи – не брехливої Паневропи Бріана, не так званої демократичної Європи, лише тої, яка нарешті знайшла себе, свої традиції і зважилася затримати залізною рукою облудний похід гнилого месіянства зі Сходу. Коли станемо проти цеї Європи – опинимося в товаристві: Росії, 2го і

Зго Інтернаціоналу і міжнароднього жидівства. З цим товариством нам рішучо не по дорозі»⁷¹¹.

Фашизм, за Донцовим, був правою революцією, революцією третього стану (разом із селянством), яка перебрала революційний прапор у «мертвих душ» соціалістичного руху. Цей «правий революціонізм» мав прийти на зміну лівому революціонізмові й в Україні та знищити більшовицьке й будьяке інше московське месіянство⁷¹².

Найвиразніше Донцов розкрив привабливість гітлеризму для українських націоналістів у передмові до книжки Ростислава Єндика «Гітлер»:

«Для нас актуальність руху, про який говорить ця книжка, – передусім в тім, що він: 1) стримав побідний похід комунізму в Європі, що завдав смертельний удар доктрині марксизму, 2) що поставив на порядок денний дражливе для нас жидівське питання, 3) що підніс велике значіння села і третього стану взагалі, який погноєм для себе хотів зробити соціалізм, 4) що замість анархістичних ідеалів “людськості” і “суверенної одиниці” – поставив ідеал органічної спільноти, якої ім’я – нація, 5) що замість змиршавілого партійництва – висунув стару – й таку нову – засаду Ордену з його символом віри, тактикою й чеснотами, нарешті, 6) що своїм успіхом довів нестерпну – а в матеріалістичнім ХІХ віці так нехтувану – силу ідеї, яка – надихана вірою – насправду потрафить рухати, здавалося би, незрушними перешкодами [...]»⁷¹³.

Донцов поділяв зневагу Гітлера до демократичного принципу більшості, його погляди на роль еліти й вождя, схвально цитував слова з «Моєї боротьби»: «Більшість не може заступити людину. Більшість завше є представницею не тільки глупоти, але й трусости. Сто туманів не заступлять одного мудрого», а «світова історія твориться меншостями»⁷¹⁴.

Партії фашистського (орденського) типу Донцов розглядав як модель для організації українського націоналістичного проводу. Він цінував у фашистських організаціях (як і в більшовицькій партії) дисципліну, послух і вироблення характеру: «В ім’я цієї дисципліни “авангардисти”

італійські складають присягу “йти без зову за наказами Дуче й служити справі фашистівської революції всіми своїми силами, а де треба й кров’ю”. [...] Як це мало подібно до церемоніялу приймання членів у партію, де вистарчає партійна вкладка, а замість характеру – не раз безхарактерність є “мило виджена”»⁷¹⁵. Зауважмо, однак, що сам Донцов ніколи не був схильний підпорядковуватись організаційній дисципліні та, як уже було сказано, надовго не вживався в жодній організації.

Донцов розглядав фашизм як форму націоналізму, яка відрізнялася, скажімо, від націоналізму польських ендеків тим, що мала «надідею» (Третій Райх, Imperium Romanum)⁷¹⁶. 1939 року гітлеризм був для нього силою, яка зуміла запалити націю видивом великого майбутнього – об’єднання німецького народу, створення Великої Німеччини як «третьої імперії», «а потім – *розтращення згнилої московської імперії*»⁷¹⁷.

Донцов залюбки цитував Мусоліні й Гітлера, не раз висловлював своє захоплення обома диктаторами⁷¹⁸. Загадку злету й міці Третього Райху публіцист пояснював тим, що в період найглибшого занепаду нації в ній знайшлася група людей на чолі з Гітлером, яка не скорилася диктатові чужинців, кинула виклик зовнішнім силам, зуміла зламати опір власного поділеного на партії суспільства й повела за собою маси⁷¹⁹. Схоже, Донцов мріяв про таку ж роль для себе і свого «Вістника», але йому явно бракувало організаційного хисту фюрера.

Донцов підпав і під вплив поглядів Гітлера на роль єврейства⁷²⁰. В останній книжці «Вістника», яка з’явилася перед війною, вміщено «популяризаторську» статтю, що докладно переказувала ті розділи «Моєї боротьби», де йшлося про небезпеку єврейства для арійської раси⁷²¹. Було заплановано продовження – про практику націонал-соціалізму в єврейському питанні, але вибух війни перешкодив розвитку цієї теми у «Вістнику».

У «Книгозбірні Вістника» Донцов видав низку брошур різних авторів про лідерів фашистських рухів і диктаторів Європи – Мусоліні⁷²²,

Гітлера⁷²³, Франка⁷²⁴, Дегреля⁷²⁵, Салазара⁷²⁶. Сам він написав для цієї серії брошуру про лідера французької націоналістичної організації «Вогнистий хрест» полковника Франсуа де Ля Рока⁷²⁷.

Донцов багато писав про фашизм, але ніде не проаналізував ані політичного ладу фашистських держав, ані суспільних відносин у них, ніде не висловив свого ставлення до репресивної політики нацистської Німеччини. Ці питання цікавили його набагато менше, ніж духовий зміст фашистських рухів. Він був переконаний, що фашизм потрібен і Україні:

«Питається: Нащо фашизм нам? Щоби розвіювати дурман драгоманівщини, «к всім слов'янам любови», дурман соціалізму, дурман братерства з усіма язиками в Ім чи ІІм інтернаціоналі, щоби винищити масонство, щоби витеребити сервілістичне юдофільство прекраснодухів, які проклинають Гітлера, коли той не дозволяє лікувати чи адвокатувати кільком Левенбергам, – і стидливо мовчать, коли Троцькі фізично винищують мільйони нашого селянства.

Нащо фашизм? Щоби охоронити суспільність перед вдиранням чужих ідей ззовні і зсередини, щоби перепровадити селекцію, бо вести суспільність може лише дібрана меншість»⁷²⁸.

Як бачимо, для Донцова фашизм означав виконання передовсім негативної програми – очищення суспільства від «дурману» чужих і шкідливих ідей. Єдиним конструктивним елементом у цій програмі була селекція еліти, яка вестиме суспільство – ідея, згодом розвинута в «Дусі нашої давнини».

Чи вважав себе Донцов фашистом? Він ніколи цього прямо не заявляв, але ніколи категорично й не заперечував. Ідеолог чинного націоналізму з гордістю наголошував суголосність своїх думок висловлюванням Мусоліні та Гітлера й заперечував тим своїм критикам, які твердили, «що ідеї гітлеризму – се зовсім щось інше, аніж те, що проповідують вар'яти з *Вістника*»⁷²⁹.

Характеризуючи у статті «1937» націоналізм і фашизм як нову «релігію», до якої зараховував і власний світогляд, Донцов категорично

відкинув будьякі спроби приписати їй універсальний чи інтернаціональний характер. Насправді

«націоналістичний рух є рухом всеєвропейським, але не інтернаціоналістичним. [...] Що дивного, коли звернений проти *спільної* небезпеки відрух здорових народів виказує *спільні* риси? Протестантство теж було звернене проти того самого противника, через се прийняло форму всеєвропейського, але не інтернаціоналістичного руху [...]. І в наші часи не все є згода між «ерзацрелігіями» націоналізму, як повинно було б бути, коли б вони мали характер інтернаціоналістичний. В свіжій пам'яті всіх є факт, коли фашистівська Італія громадила над Тиролем військо проти гітлерівської Німеччини. А коли завтра, напр., на місце большевізму запанує в Московщині якась відміна фашизму, а Німеччина підтримає нових російських «єдїнонедєлимців», в тій самій хвилині – гітлерівська Німеччина стане ворогом для українського націоналізму. Ніякого закону інтернаціональної солідарности фашистівських рухів немає [...]. Я чудово знаю, що один фашизм може дуже датися взнаки другому, навіть стреміти до протекторату над ним [...]»⁷³⁰.

У цьому пасажі цікавим є те, що Донцов відвертіше, ніж в інших статтях, ототожнив український націоналізм, під яким мав на увазі власну ідеологію, з фашистськими рухами. Недарма й список ворогів, який наводить Донцов, – «соціалісти, радикали, большевики, масони, жиди і шабесгої»⁷³¹ – збігається з фашистським, а надто з нацистським, баченням.

Донцов розглядав фашизм у контексті своєї головної політичної ідеї – боротьби між Європою та Росією. У його баченні фашизм був ідеологічним рухом, під проводом якого Європа могла організуватися, щоб перемогти Росію. Оцінюючи ситуацію в Європі у другій половині 1930х років як безпосереднє готування боротьби комуністичної Росії та її агентури з «фашистською» Європою, редактор «Вістника» прагнув пов'язати українську справу з табором держав «Осі», лідером якого був Гітлер. Фашизм, отже, був для Донцова силою, здатною викликати загальноєвропейську війну і тим самим дати Україні шанс на визволення⁷³². Тому він із задоволенням і надією стежив за успіхами

нацистської Німеччини: введенням німецьких військ у Саарську область, аншлюсом Австрії, приєднанням Судетської області, захопленням Чехії⁷³³ .

Навіть драматична доля Закарпаття, котре Гітлер відступив Угорщині, не похитнула прогітлерівських настроїв Донцова, який прогнозував, що Німеччина незабаром повернеться до своїх планів походу на Росію та створення великої України. Правда, при цьому він застерігав: «Сателітом ніякої імперії Наддніпрянина не буде, ані герольдом чиєсь надії. Вона має свою ідею і тільки її має виписану на своєму прапорі. Сили, про які я згадав вгорі (Німеччина та її західні противники – О. З.) і яких зудар можливий в ближчій будуччині на Україні – повинні се собі усвідомити». Донцов наголошував: чи здобуде собі Україна союзника в боротьбі за незалежність, залежить від самих українців. У кожному разі, вони можуть співпрацювати лише з тією силою, «яка недвозначно стане на нашу точку погляду: розбиття російської імперії і створення незалежної України»⁷³⁴ .

Не без впливу Донцова кількість прихильників фашизму серед українців росла як у Західній Україні, так і на еміграції. 1935 року в Парижі з ініціативи колишнього дипломата УНР Яна Токаржевського-Карашевича утворилося українське Товариство фашизмознавства «Шлях майбутнього»⁷³⁵ . Згідно зі статутом, членом Товариства міг бути кожен, «хто вбачає в основних засадах римської думки, що виявилася в корпоративному устроєві Мусоліні, універсальну координуючу силу, і хто прагне детально вивчати доктрину і реальні досягнення фашизму, цієї непорушної антитези большевизму і зв'язаного з ним політичного фронту». Кожен новий член Товариства мав підписати заяву, якою визнавав універсальність і революційність фашизму, доцільність згуртування найактивніших елементів нації на зразок «фашію» в Італії та запровадження корпоративізму як оптимальної форми участі народу в державному будівництві. Останній пункт заяви стверджував: «Фашизм, як світогляд, цілком відповідає як певним історичним традиціям, так і сучасним українським ідейним течіям, що їх ініціатором і пропагатором є Др. Дмитро Донцов»⁷³⁶ .

Серед українських емігрантів найбільшим популяризатором фашистської Італії (крім членів ОУН) був письменник Михайло Островерха, якого Донцов залучив до співпраці у своїх виданнях. Крім біографії Мусоліні, яка вийшла у «Книгозбірні Вістника», той опублікував брошуру «Нова імперія»⁷³⁷ – найяскравішу апологію італійського фашизму, яка будь-коли виходила з-під пера українця.

Друга світова війна принесла розчарування тим українцям, які покладали надії на міжнародний фашизм. Воно помітне й у найбільшому тогочасному творі Донцова – «Дусі нашої давнини», де вже немає такого відвертого захоплення фашизмом, як у його давніших працях. Але й у цій книжці Донцов оцінив націонал-соціалізм, фашизм і фалангізм як здорову реакцію частини Європи на демократичний хаос і загрозу більшовизму. Заслугу націонал-соціалізму він убачав у звільненні Німеччини «від впливів жидівства» та створенні «в противність до демократії, до західньо-жидівського комунізму Карла Маркса й східньоросійського комунізму Леніна» власної суспільно-політичної системи, яка неабияк змінила структуру й обличчя німецького (а почасти й романського) світу і вплинула на розвиток всієї Європи⁷³⁸.

Чи був Донцов фашистом? Якщо розглянути чинний націоналізм Донцова крізь призму типологічного опису фашизму Стенлі Пейна, побачимо ряд збігів:

- опертя на ідеалістичну, віталістичну та волюнтаристичну філософію;
- намір створити авторитарну націоналістичну державу;
- апологія насильства та війни;
- імперіялізм і прагнення до експансії;
- антилібералізм, антикомунізм, антиконсерватизм (у випадку Донцова – стосовно гетьманського й католицького консерватизму);

- наголошування емоційних і містичних аспектів на протипагу раціональним;
- ставка на молодь, наголошення конфлікту поколінь;
- крайній елітаризм;
- визнання потреби харизматичного лідерства (вождизм)⁷³⁹.

Без сумніву, в основі політичної мітології Донцова лежав міт палінгенези (духового переродження), що його Роджер Гріфін вважає стрижневою ознакою фашизму. Як і фашисти, Донцов прагнув створити не просто чергову ідеологію, а політичну релігію.

Деякі риси ідеології Донцова зближували його (особливо після 1933 року) з німецьким націонал-соціалізмом більшою мірою, ніж з італійським фашизмом. Ідеться про антисемітизм, теорію нерівності рас і вищости нордійської раси, традиціоналізм і антимодернізм.

Проте існували й істотні відмінності. За Пейном, метою фашизму є створення нової авторитарної держави, яка не ґрунтувалася б на традиційних засадах або моделях⁷⁴⁰. Під це означення підпадають фашистська Італія та нацистська Німеччина, але про майбутню націоналістичну державу, як її уявляв Донцов, цього сказати не можна. Автор «Націоналізму» вагався між різними наявними моделями, від американської президентської демократії до «наполеонізму», а з кінця 1930х років закликав повернутися до традиційного ладу княжої та козацької України. Щоправда, традиція, яку він хотів відродити, була радше винайденою, ніж справжньою. Донцов взагалі не надавав великого значення державному ладові, його більше цікавили загальні принципи ієрархічного суспільного устрою.

Ще менше Донцов цікавився майбутнім економічним ладом і ніде не висловлювався за жорстко контрольовану державою економічну систему на кшталт корпоративізму, націонал-соціалізму чи націонал-синдикалізму – навпаки, закликав боротися проти крайнього етатизму⁷⁴¹.

Головною для Донцова була проблема шляхів здобуття незалежної держави – для фашизму ця проблема не існувала (якщо не розглядати як різновид фашизму рух хорватських усташів).

Попри схожість деяких тем і мотивів, Донцова не можна вважати ідеологом нацистського штибу. Расизм не відігравав у його світогляді такої важливої ролі, як у націонал-соціалізмі. Антисемітизм Донцова не був расистським у своїй основі. Він ґрунтувався радше на історичних і економічних аргументах, зокрема на звинуваченні євреїв у прагненні економічного визиску українців, а найбільше – на переконаності у визначальній ролі єврейства як опори російського та світового комунізму. Не можна відкидати й кон'юнктурних мотивів: якщо Донцов хотів пов'язати українську справу з політикою нацистської Німеччини, педалювання антисемітської теми могло цьому тільки посприяти.

Донцов належав до ідеологів, чия візія нового суспільства була заснована на міті палінгенези, а отже, близькою до фашизму, але які не прагнули стати політичними активістами, щоб утілити свої ідеї в життя. Ідеологів цього типу (якот Джовані Папіні, П'єр Дрїйо ля Рошель, Юліус Евола, Ален Бенуа) Грифін зараховує до «літературних фашистів» і розглядає в контексті протофашизму⁷⁴². У цьому сенсі ідеологію Донцова, особливо в 1933–1939 роках, можна визначити як протофашизм.

Заслуговує на увагу теза Михайла Чугуєнка, згідно з якою ідеологія Донцова була не фашистською, а належала до іншої течії в рамках т. зв. «третього шляху» – «консервативної революції», ідеологами якої в Німеччині були Артур Мелер ван ден Брук, Карл Шміт, Освальд Шпенглер, Едгар Юліус Юнг, Ернст Юнгер та ін⁷⁴³.

Александр Дугін, вельми довільно інтерпретуючи історичний зміст поняття «консервативна революція», водночас цілком влучно пояснює сенс цього парадоксального словосполучення:

«Якщо ліві прагнуть радикалізувати тези Свободи, Рівності й Братерства, переносючи їх на найширші й водночас найнижчі соціополітичні реальності, то «консервативні революціонери»

наполягають на прямо протилежному підході їй, навпаки, прагнуть повернутися до такого порядку, який передував не лише Революції, а й виникненню причин, що до неї привели. У цьому сенсі, прихильники Третього Шляху є набагато правішими, ніж самі праві. Та все ж «консервативних революціонерів» не можна ототожнити і з «крайньоправими», бо дедалі більша безодня між кризовим післяреволюційним і кризовим дореволюційним світом, з одного боку, й ідеальним некризовим, передкризовим світом Традиції, з другого боку, робить цілком неunikними не «консерватизм», не збереження (навіть найвідчайдушніше) старого, а саме Революцію, тотальну, всеоновну, радикальну, але зорієнтовану, однак, у напрямку, прямо протилежному Революції лівих»⁷⁴⁴ .

Саме такою була ідеологія Донцова, який закликав повернутися до ідеалізованого світу князівсько-дружинної та козацько-гетьманської української традиції, до ієрархічного суспільного устрою та панування касты «луччих людей». А позаяк прірва між сучасністю й тими ідеальними часами ставала дедалі глибшою, то повернутися до них можна було тільки шляхом тотальної національної революції. Найповніше ці ідеї викладено у книжці «Дух нашої давнини».

Ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Мораса. Донцов – досконалий інтегральний націоналіст, бо він:

- розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя й до влади;
- як наслідок вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації;
- відкидає загальнолюдські вартості й мораль в ім'я національного еґоїзму;
- вважає, що відносини між націями підпорядковуються законові боротьби за виживання;

•відкидає ліберальну модель демократії як таку, що понижує національну еліту – носія національної волі – до рівня маси.

Чи була доктрина Донцова тоталітарною? Це категорично заперечують деякі дослідники, якот Михайло Чугуєнко, який доводить, що, навпаки, ідеологія «чинного націоналізму» об'єктивно мала антитоталітарну спрямованість⁷⁴⁵ 293. Справді, традиціоналізм Донцова не мав нічого спільного з раціонально-технократичною комуністичною утопією, проте такі вимоги «чинного націоналізму», як догматизм, фанатизм і творче насильство, такі риси, як елітаризм, ворожість до «партійництва», симпатії до фашистських режимів, концепція організації орденського типу й, нарешті, розуміння націоналізму як новітньої релігії надавали світогляду Донцова виразно тоталітарних рис.

Ідеологія Донцова в міжвоєнну добу дедалі більше наближалася до фашизму, період її розвитку з 1933 року до кінця Другої світової війни можна окреслити як протофашизм. Та все ж Донцов був ближчий до іншої ідейної течії, яка народилася в Німеччині, – «консервативної революції».

Свій «чинний націоналізм» Дмитро Донцов, як уже було сказано, задумував як нову політичну релігію, хоча слово «релігія» волів брати в лапки, розуміючи відмінність націоналізму від релігій «у властивому значінні того слова». Чи впорався Донцов із поставленим завданням? Певною мірою – так. У спогадах про ті часи не раз читаємо, що молоді галицькі українці сприймали твори Донцова як «євангелію», а його самого – як пророка нової віри. «Чинний націоналізм» вплинув на ідеологію ОУН, також перейняту квазірелігійним духом. Проте повноцінної політичної релігії Донцов все ж не створив.

Для існування релігії, зокрема політичної, потрібні, як мінімум, дві речі: «святе письмо» та «церква». «Святим письмом» нового українського націоналізму могли б стати твори Донцова. На роль «церкви» підходила Організація українських націоналістів, проте реальні стосунки між ідеологом «чинного націоналізму» й ОУН розвивалися непросто. Зазнавши на певному етапі впливу «чинного

націоналізму», «організований націоналізм» все ж пішов власним шляхом.

5 . «Організований націоналізм»

5.1. Генеза і діяльність ОУН

ОУН постала в Західній Україні й емігрантських колах із двох основних джерел – збройного підпілля та молодіжних угруповань, натхнених ідеями «чинного націоналізму».

Хто й коли заснував Українську військову організацію, яка найбільше уособлювала збройне підпілля в Галичині 1920х років? Відповідь нібито відома: рішення про створення УВО ухвалено в липні 1920 року в Празі на останньому засіданні Стрілецької ради під проводом Євгена Коновальця. Тоді було розпущено Стрілецьку раду й вирішено створити нову підпільну військову організацію для дальшої збройної боротьби проти всіх окупантів України. «Нараду Стрілецької Ради у Празі, в липні 1920 р., треба вважати датою постановня Української Військової Організації (УВО)», – писав Петро Мірчук⁷⁴⁶. Уважають, що творцем і командантом УВО від самого початку був Коновалець. Як згадував колишній діяч підпілля Осип Навроцький, «Коновалець відразу станув на чолі Української Військової Організації, без конкуренції і контркандидатів»⁷⁴⁷.

Проте цієї версії, яка з'явилася вже після загибелі Коновальця в 1938 році, коли його постать було «канонізовано» в націоналістичному середовищі, не підтверджують джерела 1920х років. По-перше, Стрілецька рада формально саморозпустилася не в липні 1920 року – її останнє засідання відбулося 10–12 вересня 1921 року⁷⁴⁸. По-друге, немає надійних документальних свідчень про створення УВО на липневій нараді 1920 року. По-третє, за тогочасними джерелами, Коновалець, який до середини 1921 року перебував у Відні, не мав прямого стосунку до створення Військової організації в Галичині, а коли повернувся до Львова, його зустріли з недовірою як прибічника непопулярного в Галичині Симона Петлюри. Лише поступово Коновалець спромігся завоювати авторитет й очолити організацію (не раніше кінця 1921 року)⁷⁴⁹.

На підставі джерел і досліджень останніх років, особливо праць Михайла Ковальчука⁷⁵⁰, спробую коротко відтворити послідовність подій, пов'язаних зі створенням підпільної ВО. Після нарад колишніх старшин Січових стрільців у Празі в липні й на початку серпня 1920 року січово стрілецька організація фактично розпалася, хоча формально існувала далі. Більшість її членів повернулися до Галичини. Двоє з них – сотники Ярослав Чиж і Михайло Матчак – нав'язали у Львові контакти з колишніми старшинами Української галицької армії (УГА) й уже 2 вересня 1920 року наказом ч. 1 проголосили створення Начальної колегії військових організацій⁷⁵¹. До неї ввійшли Осип Навроцький (координуючий голова), Ярослав Чиж, Михайло Матчак, Юрій Полянський і Володимир Целевич. На початку 1921 року до них приєдналися Роман Дашкевич (незабаром вийшов з організації) та Михайло Курах. Згодом до ВО вступили старшини УГА Богдан Гнатевич, Дмитро Паліїв, Остап Коберський, Євген Зиблікевич, Степан Федак та ін., але провідну роль відігравала трійка – Чиж, Матчак і Василь Кучабський. Упродовж року вони спромоглися об'єднати розрізнені підпільні групи військовиків в одну Військову організацію, яку скорочено називали ВО або «Воля»⁷⁵².

Тим часом Коновалець залишався у Відні й усе ще сподівався відновити діяльність січовострілецької організації під власним проводом, яка б подібно до таємної масонської ложі мала своїх представників у різних українських військових і політичних силах і скеровувала їхню діяльність до єдиної мети. 20 липня 1921 року Коновалець повернувся до Львова й у вересні востаннє спробував відродити організацію Січових стрільців, але львівські січовики, створивши ВО, не бажали підпорядковувати її своєму колишньому командирові⁷⁵³.

Ситуація змінилася після першої значної бойової акції ВО – невдалого замаху колишнього четаря УГА Степана Федака на очільника держави⁷⁵⁴ Юзефа Пілсудського під час його візиту до Львова 25 вересня 1921 року. Упродовж кількох тижнів поліція заарештувала майже все керівництво ВО, а Чиж врятувався втечею за кордон.

Ймовірно, саме в цей час представники обезголовленої організації звернулися до Коновальця з пропозицією її очолити⁷⁵⁵.

Хай там як, але навесні 1922 року Коновалець уже посідав чільне становище у ВО й створив замість Начальної колегії Начальну команду під своїм проводом. Це викликало занепокоєння в екзильному уряді ЗУНР Євгена Петрушевича, який прагнув підпорядкувати ВО собі. Коновальця в уряді вважали людиною Петлюри й прихильником його пропольської орієнтації, тому вирішили за всяку ціну усунути від командування. З таким завданням у травні 1922 року в Галичину послано сотників УГА Петра Баковича й Михайла Колтунюка. Та вони, познайомившись із полковником, дійшли висновку, що підозри щодо браку в нього патріотизму без-підставні, й надіслали Петрушевичу відповідний звіт. Незабаром, як згадували згодом Коновалець і Бакович, до Львова прибув сотник Юліян Головінський із завданням убити Коновальця⁷⁵⁶. Однак Головінський теж потрапив під вплив харизматичної особи полковника й згодом став його правою рукою. Щойно у другій половині 1922 року, коли керівництво ВО активно підтримало заклик екзильного уряду бойкотувати вибори до Сейму і Сенату Польщі⁷⁵⁷, взаємини між Коновальцем і Петрушевичем стали толерантнішими, проте ненадовго.

Влітку й восени 1922 року ВО під керівництвом Коновальця здійснила ряд актів терору й саботажу, намагаючись зірвати виборчу кампанію, проте без особливого успіху. У жовтні, рятуючись від арешту, Коновалець знову виїхав зі Львова на еміграцію – тепер уже назавжди. Незабаром стосунки між екзильним урядом і керівництвом ВО знову загострилися, бо Петрушевич прагнув повністю підпорядкувати ВО урядові, а її начальний командант наполягав на широкій автономії. Мірчук твердив, що однією з головних причин конфлікту була «засадничо негативна постава» Коновальця «до всяких советофільських орієнтацій чи тенденцій, які в той час [...] проявлялися серед членів уряду ЗУНР»⁷⁵⁸. Насправді ідея співпраці з більшовиками не була аж настільки осоружною Коновальцеві, як це часом уявляють. Як видно з «Особливих папок» Політбюро ЦК КП(б)У, 1923 року Коновалець разом з іншими очільниками ВО звертався до керівництва УСРР із проханням про фінансову

допомогу⁷⁵⁹. Та більшовики, пам'ятаючи про роль Коновальця у війні за незалежність, не бажали мати з ним справу. Під тиском радянських представників Петрушевич восени 1923 року домігся усунення Коновальця від командування ВО, але коли переговори з більшовиками фактично зайшли в глухий кут, Начальна команда в червні 1924 року знову запросила Коновальця очолити організацію⁷⁶⁰.

Деякий час ВО таки одержувала гроші від більшовиків через Петрушевича. На початку 1927 року в комунікаті «До відому спілчан» теренова експозитура (команда) УВО «Володівка» (кодова назва Чехословаччини) визнавала:

«Був час, що уряд Петрушевича брав 400 дол. від большеаків для В. О. Однак услів'ям за се поставили большеаки усунення плка К[оноваль]ця від проводу В. О. Плк Конов.[алець] дійсно уступив. Коли ж пізніше край зірвав з Петрушевичем і поставив в члени проводу знова плка К[оноваль]ця, то В.О. перестала залежати від большеаків через Пет[рушеви]ча»⁷⁶¹.

Колишній керівник розвідки УВО Осип Думін, який 1926 року порвав з Коновальцем, твердив, що принаймні до 1926 року УВО отримувала фінансову допомогу від більшовиків і постачала їм розвідувальну інформацію⁷⁶². Це твердження потребує перевірки з огляду на попередженість Думіна, проте подані вище факти не дають відкинути це свідчення як цілком невірогідне.

У 1923–1926 роках УВО, як і інші українські організації, переживала кризу й потерпала від нестачі коштів та матеріальних засобів. У пошуках зовнішньої підтримки Начальна команда УВО налагодила зв'язки з військовими та розвідувальними колами Німеччини й Литви. До того ж часу належать і спроби співпраці з більшовиками, які, втім, були нетривалими й не мали поважних наслідків.

Отже, до 1927 року УВО була далекою як від інтегрального націоналізму, так і від войовничого антибільшовизму. Її членами були люди різних політичних переконань, зокрема й радянофіли, яких об'єднувала спільна мета – революційним шляхом здобути Україні незалежність. Але з бігом часу організація стала відчувати потребу в

спільній ідеологічній платформі, якою врешті-решт став інтегральний націоналізм. Ця ідеологія завдяки своїй новизні, войовничості й культові сили здобула популярність серед молоді як у Галичині, так і на еміграції. Вона давала змогу ідеологічно відмежуватися від старшого покоління, обтяженого відповідальністю за програш визвольних змагань. Саме націоналістична молодь надавала найбільшу підтримку УВО і вступала в її лави, тимчасом старше покоління виявляло більшу схильність до «реальної політики».

Від початку 1920х років у Галичині та в осередках української еміграції в Чехословаччині, Австрії та Німеччині виникали численні студентські націоналістичні групи. Більшість їх спершу стояла на платформі демократичного націоналізму, доволі сильними були також радянське тенденції, проте поступово набирала сили радикальна течія.

Першою націоналістичною молодіжною організацією з виразними інтегралістськими тенденціями стала Група української національної молоді (ГУНМ), що виникла в таборі інтернованих вояків УГА в чеському містечку Ліберці 1921 року. Згодом члени групи стали студентами й викладачами різних вищих навчальних закладів у Чехословаччині, але далі підтримували між собою зв'язок. Від 1924 року група видавала у Празі журнал «Національна думка», до редакції якого в різний час належали Іван Гіжа, Мирон Коновалець (брат Євгена), Степан Нижанківський, Ілля Ольховий, Олесь Бабій, Володимир Мартинець (більшість – майбутні члени ОУН). ГУНМ пропагувала засаду безкомпромісної боротьби за самостійність, відкидаючи орієнтації як на Польщу, так і на УСРР⁷⁶³.

Ідеологічні засади ГУНМ було сформульовано в редакційній статті «Наша ідеологія», яка так підсумовувала завдання визвольного руху:

«Одна думка повинна нас оживляти, одне хотіння лучити, одна віра закріпити, одна мета присвічувати, а нею є добро української нації. На наших національних прапорах мусить бути виписане, – ні, не на прапорах, але в серцях, не написане, але випалене вогнем любови: “Салюс україніце націоніс супрема лекс ест” (“добро української нації хай буде найвищим законом”)⁷⁶⁴.

1923 року серед студентів Українського таємного університету у Львові виникла Група української державницької молоді, яка мала на меті протиставити націоналістичну платформу комуністично-радянським й «автономістським» впливам на українських студентів. Провідними членами ГУДМ були Степан Охримович, Юліян Вассиян, Іван Габрусевич, Богдан Кравців, Осип Боднарівич, Володимир Диденко⁷⁶⁵.

12 листопада 1925 року в Празі відбувся об'єднавчий з'їзд трьох організацій наддніпрянських емігрантів – Українського національного об'єднання (провідні члени – Микола Сціборський, Дмитро Демчук), Союзу визволення України (Юрій Коллард, Григорович) і Союзу українських фашистів (Леонід Костарів, Петро Кожевників). Було вирішено злитися в одну організацію із назвою Легія українських націоналістів (ЛУН) під проводом Миколи Сціборського⁷⁶⁶.

Наступного року студентські групи в Галичині об'єдналися в Союз української націоналістичної молоді (СУНМ), активними діячами якого були колишні члени ГУДМ Охримович, Кравців, Габрусевич, а також Степан Ленкавський, Володимир Михайло Янів та ін. До студентів долучилися «Реміснича група української націоналістичної молоді», створена з ініціативи деяких членів львівського Товариства українських ремісників і промисловців «Зоря», та аналогічна робітнича група⁷⁶⁷. Головним осередком молодих націоналістів став Академічний дім у Львові – гуртожиток українських студентів. Як згадував згодом Ленкавський, юні націоналісти, шукаючи теоретичного обґрунтування своїм позиціям, зверталися до творів Липинського й Донцова, причому останній мав на них набагато більший вплив. Молодим українцям імпонувало, що Донцов своїми творами прагнув сформувати «здоровий боекватний тип української людини, позбавивши її традиційної беззубости, хитливости, м'якості й безхребетности». Вони повністю сприйняли донцовське відкидання інтернаціоналізму, федералізму й автономізму, критику кволости української політичної думки, волюнтаризм і культ сили⁷⁶⁸. Цьому впливові не зашкодили брак системи та послідовної аргументації, що з надлишком компенсувався публіцистичним талантом Донцова,

натомість теоретичні побудови Липинського виявилися заскладними для багатьох молодих читачів.

1927 року до процесу консолідації націоналістичного табору долучилася й УВО. Після кількох підготовчих конференцій представники УВО, СУНМ, ЛУН та ГУНМ домовилися про створення ОУН за збереження організаційної автономії УВО⁷⁶⁹. Результатом дворічних об'єднавчих зусиль став перший Конгрес українських націоналістів, який відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 року і проголосив утворення ОУН. Конгрес одностайно обрав головою Проводу українських націоналістів (скорочено писали ПРУН, згодом ПУН) Коновальця і за його поданням затвердив членами Проводу Миколу Сціборського, Володимира Мартинця, Петра Кожевникова, Дмитра Андрієвського, Миколу Капустянського (псевдо – П. Низола) та Леоніда Костарева⁷⁷⁰.

З утворенням ОУН український інтегральний націоналізм остаточно оформився як окрема ідейно-політична течія. «Поворот праворуч» частини українського національного руху можна пояснити низкою причин: розчаруванням у демократичних традиціях старшого покоління, яке програто війну за незалежність; незадоволенням західними демократіями, що санкціонували поділ України між сусідами; еволюцією Польської держави від парламентарної демократії до «санаційної» диктатури; асиміляційним тиском Варшави; наступом (і прикладом) польського націоналізму; зростанням інтегрального націоналізму й тоталітаризму в Європі; державним терором у СРСР і репресивною політикою польської влади, які спонукали насильству протиставити насильство.

Відтоді змінилося й значення терміна «націоналізм» в українському політичному лексиконі. У міжвоєнній Західній Україні націоналістами називали себе члени різних політичних організацій, зокрема національно-демократичних (УНДО), лояльних до Польщі (Волинське українське об'єднання) й навіть радянофільських (Українська партія праці, Західноукраїнська національно-революційна організація). Однак поступово націоналізм став асоціюватися лише з його крайньою, найвойовничішою формою, найповніше втіленою в ідеології ОУН.

Голова УНДО Дмитро Левицький на засіданні ЦК УНДО 1 січня 1934 року говорив, що творці ОУН

«прийняли лише ту одну з численних інтерпретацій та дефініцій націоналізму, яка утотожнює націоналізм з расовим і національно-політичним екстремізмом та ексклюзивністю. [...] Члени ОУН змонополізували для себе назву націоналізм і націоналісти, а що не всі патріоти погодилися опинитися поза скобками націоналізму, повстало і досі існує через путаницю тих назв і понять чимало непорозумінь. Тому й ми послуговуємося назвою ”українські націоналісти” тільки для означення політичного напрямку, що прийняв фірму ОУН»⁷⁷¹.

Відтак утвердилося вужче розуміння поняття «націоналізм». Як писав Іван Лисяк-Рудницький, «коли у 1920х роках виникла ідеологічна течія, що прийняла назву “націоналістичної” та оформилася в організований політичний рух, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення, яке воно зберігає й нині»⁷⁷².

Коновалець і його прибічники задумували ОУН як організацію, що діятиме відкрито, переважно легальними засобами. Перший провідник ОУН у Галичині Зенон Пеленський пізніше згадував:

«При заснуванні 1929 р. ОУН не була первісно подумана і плянована як законспірована підпільна бойова, навіть терористська організація. Хоч не було й мови про побудову цілковито легальної організації в згоді з панівними польськими та ще більшовицькими законами, проте її конструйовано не як ще одну партію, але як масову, явну політичну організацію; вона мала у своїй дії користуватися і послуговуватися також панівними законами. Початкова концепція була та, що при явності дій ОУН одночасно УВО зберігає свою організаційну самобутність та бойовий засяг своїх дій; так мовити б, залишається «збройним раменом» *всього* національновизвольного руху»⁷⁷³.

Однак розвиток ОУН пішов іншим шляхом, на який його штовхала молодь – переважно колишні члени СУНМ. Внаслідок серії саботажів і терористичних актів, які здійснили молоді члени організації в Галичині в 1930–1932 роках, незрідка без відома і всупереч волі

Проводу, ОУН опинилася в підпіллі та на практиці перейняла бойові завдання УВО.

УВО далеко не відразу злилася з ОУН. Серед її членів побутували дуже різні погляди щодо ідейнополітичної платформи організації. Один з активістів УВО, сотник Михайло Курах, який погодився на таємну співпрацю з польською поліцією, в 1929 році інформував, що в УВО існувало чотири течії:

- 1) «фашисти»: безоглядні прихильники Коновальця (Роман і Ярослав Барановські, Іван Витвицький і певний час Антін Стефанишин);
- 2) «петлюрівці»: Юліян Головінський, Євген Зиблікевич, Василь Кучабський, сам Курах, а почасти Андрій Мельник і Роман Сушко; вважали, що боротьбу треба скерувати проти СРСР, а Східна Галичина має бути базою для неї; з Польщею нібито допускали певне порозуміння та співпрацю; кількісно ця група поступалася першій;
- 3) «пасивісти» на чолі з Матчаком; виступали за ліквідацію УВО як організації, що втратила сенс існування;
- 4) «опортуністи», або «зміновіхівці»; ця група виступала за порозуміння з більшовиками, але робила це невиразно і несміливо; лідер – Стефанишин.⁷⁷⁴

Поступово, проте, гору взяла перша група (ворожий до неї Курах називав її «фашистами»), яка своїми поглядами наближалася до молодих націоналістів у Галичині. Саме підтримка радикально налаштованої молоді, котра вимагала боротьби як проти Польщі, так і проти більшовиків, не лише забезпечила групі Коновальця перевагу, а й підштовхувала її до дальшої радикалізації.

Організаційні й тактичні засади ОУН формувалися в гострих суперечках шляхом проб і помилок. В організації не було єдності з кількох принципів питань. На кого має спиратися ОУН: на «зеленину» (молодь) чи на «середняка» (середнє покоління)? ОУН має бути елітарною чи масовою? Чи має вона діяти збройними засобами, а чи мирними, переважно легальними? Головним збурювачем спокою виступив Пеленський, який у 1929–1930 роках був провідником ОУН

Галицького краю. У своїх розлогіх листах до Проводу він пропагував лінію, відмінну від позиції більшості ПРУН.

Від самого початку ПРУН вважав основною своєю опорою в Галичині молодь, згуртовану у СУНМ. Із завданням створити організаційні структури ОУН на базі СУНМ і прибув до Галичини Пеленський. Однак, попрацювавши кілька тижнів з молодими націоналістами, він визнав первісне уявлення помилковим:

«Ми виходили автоматично зі założення, що ця база це – молодь. Так не є. [...] Чого хлопці хочуть? Оспілчанення організації⁷⁷⁵. В тім слові скривається ціла програма. Хочуть якоїсь вічної імми і перманентних революцій. Є цілковито заабсорбовані романтикою псевдства, і землевольчства⁷⁷⁶. Визнають тільки потребу обсаження деструктивного сектора в нашій роботі, бажають революції для революції. [...]

...Отож при розгляді справи хлопців тяжко залишитись оптимістом. Можна дарувати найгіршу навіть ересь, найбільш божевільну програму, якщо поза нею стоїть чин, праця або бодай добра воля до праці. Але бавитись вічною принціпіялістикою, мати широчезні пляни, концепції, системи етики і моралі, стягати богів з фундаментів, для всього мати одну негативну рецепту, мовляв, все це до дупи, і разом з тим не вміти одної нікчемної статті, не то написати, але хоч би поданий матеріал зреферувати, то в таких умовах, кажу Вам, шевська пасія може чоловіка пірвати»⁷⁷⁷.

На противагу ідеї опертя на молодь Пеленський пропонував спертися на «середняка». Однак цієї пропозиції не сприйняли члени ПРУН. У листі до Пеленського 21 травня 1930 року Сціборський виклав мотиви, які спонукали ОУН орієнтуватися передовсім на молодь:

«Ваші погляди були б оправдані тоді, коли б ми вже робили «метелицю»⁷⁷⁸. Одначе ми її не лише не робимо поки, не лише не підготовляємо реально, а щойно думаємо підготовляти (переважно паперовими дискусіями [...]).

А раз так, раз ми є, властиво, групою майбутнього (хоч хто зна – може недалекого), а не сьогоднішнього дня, то таки найкращим матер'ялом є все ж таки зеленина, а не виключно середняк. [...] Уважайте, Пакс⁷⁷⁹, що людей у візмі 35-40 літ небагато, які б обміняли кооператив та «гажу» в нім на «емоції» та «динаміку». Таких дурнів (між ними єсмь і аз...) не дуже то багато. Але вести тяжку підготовчу працю, зв'язану до того ж з втратою «становиска» і «прецінь небезпечну» – отці заступники «масляних» та «кредитових» справ не будуть – не робіть собі з того ілюзій... Хиба що одиниці. Всю ж цю невдячну роботу буде вести і зможе її вести лише зеленина, але під умовою, що відчує на собі тверду, керуючу руку»⁷⁸⁰.

Погляди Сціборського взяли гору в ОУН саме з тієї причини, про яку він писав Пеленському: люди середнього віку здебільшого не виявляли нахилу до революційної роботи, натомість її прагнула молодь. Отож ОУН розгорнула боротьбу за молодь і за усунення впливу на неї інших організацій. Головним зряддям у цій боротьбі була молодіжна організація – Юнацтво ОУН, якою керувала підреферентура до справ юнацтва Крайової екекутиви (КЕ) ОУН. Всупереч первісним намірам відмежувати бойову діяльність, якою мала б займатися УВО, від ідеологічно-виховної роботи, Юнацтво від самого початку опікувалося не лише вихованням своїх членів, а й бойовим вишколом. Що Юнацтво було здатне на активний чин, довели події 1930 року, відомі під вельми неточною назвою «саботажна акція УВО».

Влітку того року Галичиною прокотилася хвиля «саботажів» (підпали майна польських власників, руйнування ліній зв'язку тощо). У відповідь уряд організував «пацифікацію», від якої потерпіли тисячі українців, здебільшого не причетних до саботажів. В історіографії утвердилася думка, що організатором саботажної кампанії 1930 року було керівництво УВО–ОУН⁷⁸¹. Наприклад, за оцінкою Миколи Посівнича, то була «добре підготовлена і проведена “Саботажна акція”», рішення про яку було «прийнято в червні 1930 р. на засіданнях ПУН»⁷⁸².

Михайло Швагуляк вказує на мотиви, якими могли керуватися лідери УВО–ОУН: «Активним масовим виступом вони хотіли

заманіфестувати появу ОУН, піднести її авторитет і розширити організаційний вплив на селянство, насамперед, молодь». Дослідник висловив також припущення, що до організації протестаційно-саботажної кампанії були причетні урядові кола Німеччини, з якими була пов'язана УВО–ОУН⁷⁸³.

Остання теза стала центральною в аргументації Анджея Земби. Він доводить, що керівники УВО й ОУН під особистим проводом Коновальця довго та ретельно планували саботажну акцію, щоб спровокувати польські репресії, а відтак розгорнути кампанію дискредитації Польщі на міжнародній арені. Операцію готували під патронатом Німеччини, й навіть її дата була пов'язана з німецькими планами. Покладаючи повну відповідальність за «вулканізацію» Галичини на галицьких українців, Земба повністю виправдовує методи пацифікації як потрібні, щоб запобігти анархії та ослабити бойовий дух організаторів і виконавців саботажів. Він критикує істориків, котрі засуджували польські репресії, як нібито залежних від оунівської історіографії. Утім, аргументи Земби побудовані переважно на непрямих доказах, припущеннях і логічних конструкціях, а не на нових джерелах, які прямо вказували б на організаторів «вулканізації»⁷⁸⁴.

За версію про «саботажну акцію УВО» справді промовляють деякі джерела, зокрема заява самої УВО, яка після початку «пацифікації» взяла на себе відповідальність за саботажі⁷⁸⁵. Однак через багато років колишній бойовий референт УВО, згодом діяч мельниківської ОУН Зиновій Книш рішуче заперечив цю версію. Він твердив, що саботажну акцію без дозволу Крайової ексекютиви ОУН організував її підреферент до справ Юнацтва Габрусевич (Іртен), який навчав старших школярів та ремісничу молодь користуватися запальними матеріалами й вибухівкою. На канікули «юнаки» одержали «домашнє завдання» використати набуті навички на практиці: «Во ім'я історичної правди слід ствердити, що УВО цієї акції не задумувала, не плянувала, була їй противна і через свого Команданта на З. У. З., Юліяна Головінського, вживала всіх заходів, щоб покласти їй якнайскоріше край»⁷⁸⁶. Проте почин «юнаків» підхопили селяни, що

ненавиділи осадників, і незабаром розгорівся стихійний «саботажницький» рух, який охопив мало не всю Галичину.

Щойно згодом УВО вирішила взяти на себе відповідальність за саботажі. Книш так пояснює причини цього рішення: «Не було іншого виходу, бо не могла вона стати в одному таборі з угодовцями та польонофілами з-під стягу Андрія Лівницького [...]. Знову ж, осуджуючи саботажну акцію, мусіла брати до уваги стихію, переконану про патронат Української Військової Організації над тією акцією, а теж і настрої наймолодших своїх прихильників [...]»⁷⁸⁷. Ймовірно, був ще один мотив, про який не згадав Книш: приписавши собі керівництво селянським рухом, УВО прагнула піднести свій авторитет в очах української діаспори, яка фінансувала діяльність організації.

Книшеве свідчення майже збігається із зізнаннями заарештованого польською поліцією Головінського, «який ствердив, що акцію підпалювання скирт почали “юнаки” з О. У. Н., котрі перед вакаціями зголосилися до його колеги з запитанням, що належало б їм робити під час шкільних канікул, подали думку про підпалювання скирт і дістали на це згоду [...]». З цих зізнань випливало, що «ініціатива вийшла від “Юнаків”, акцію розпочато, а тільки тоді довідалося про це справжнє керівництво УВО чи ОУН і погодилося на цю тактику»⁷⁸⁸.

Не підтверджує керівної ролі УВО й поліційна статистика саботажів. Із 180 актів саботажу, зафіксованих протягом серпня–жовтня 1930 року, поліція впевнено приписувала УВО лише 14, у 125 випадках причетність УВО тільки припускали, щодо решти взагалі не було певності, чи це саботажні підпали⁷⁸⁹. При цьому, як слушно зауважує Швагуляк, «місцеві поліцейські служби, розслідуючи підпали, не раз йшли найпростішим шляхом – записували їх на рахунок УВО (ОУН)»⁷⁹⁰.

Зіставмо подані факти зі спогадами провідних діячів ОУН. Осип Бойдуник писав, що «саботажна акція [...] відбулася без відома і апробати ПУН»⁷⁹¹. Дмитро Андрієвський згадував: «Плянуння цієї акції не було предметом нарад ПУН, в яких я брав би участь.

Пригадую лише одну розмову з Полковником (Коновальцем. – О. З.), під час якої він говорив мені про заплановані саботажі, зазначаючи: “або мене за них благословлятимуть, або проклинатимуть”⁷⁹². З процитованих уривків випливає, що ПУН не приймав рішення про саботажну акцію. Якщо вірити твердженням Книша, не організувало її й крайове керівництво УВО–ОУН на західноукраїнських землях. Можна припустити, що Коновалець міг особисто санкціонувати «саботажну акцію», без обговорення на засіданні ПУН⁷⁹³ 48. На таку думку наводять процитовані спогади Андрієвського. Але насторожує, що Андрієвський датує початок акції осінню 1930 року⁷⁹⁴, коли насправді вона почалася в липні. Тож ця загалом дуже непевна інформація могла стосуватися рішення Коновальця взяти відповідальність за акцію, про яку він довідався вже після її початку.

Ще більше суперечить версії про керівну роль УВО–ОУН інше джерело – реферат «ОУН на ЗУЗ (1928–1932)», підготований для конференції ПУН з представниками КЕ ОУН у липні 1932 року. За версією автора реферату, члена крайового керівництва ОУН, добре обізнаного з її діяльністю в Галичині⁷⁹⁵, почин до стихійного руху дало Юнацтво ОУН «кількома самочинними саботажами». Це «розпутало всю пізнішу стихію – вже далеко не юнацьку – але не організовану ні УВО, ні ОУН – саботажну акцію [...]». Далі йде резюме, яке повністю розвіює міт про «добре підготовлену і проведену» акцію ОУН: «Саботажі 1930 року [...] треба визнати рішуче проявом негативним для ОУН на ЗУЗ – як наслідок її неорганізованості, що унеможливило ОУН хоч би в розгарі акції підсунути їй свою програмову плятформу. [...] “Дурак щастіє маєє” – і українській революції прийшла з поміччю ще більша глупота поляків, що, як відомо, з виборчих мотивів, пішли на пацифікацію [...]»⁷⁹⁶.

Дослідники, які прийняли версію про «частинний виступ УВО», довірилися іншим джерелам – пропагандистським матеріалам керівництва УВО і ОУН, яке *post factum* взяло на себе відповідальність за саботажі, щоб здобути на цьому морально-політичний капітал (про що відверто писав автор реферату «ОУН на ЗУЗ»). Проте зі зрозумілих причин більшої довіри заслуговує документ ОУН для внутрішнього вжитку, який прямо стверджує: УВО й ОУН не тільки не були

організаторами саботажів, а й не зуміли опанувати стихійний селянський рух, коли він почався⁷⁹⁷.

Версію про саботажну кампанію УВО польський уряд використав для виправдання «пацифікації» та масових арештів. Проте є підстави твердити, що справжньою їхньою метою було ослаблення українського національно-політичного руху, ізоляція його від селянських мас, а найближчим завданням – зрив передвиборчої кампанії українських партій (в листопаді 1930 року відбувалися вибори до Сейму й Сенату Республіки Польщі). Про це свідчать, зокрема, рапорти командирів військових підрозділів, що брали участь у каральних операціях. Наприклад, ротмістр Вальковський у рапорті пропонував заходи, «що вплинули б позитивно на результат виборів у проурядовому дусі», серед них – марші польських ескадронів через українські села, арешт активістів напередодні голосування тощо⁷⁹⁸. Згодом український посол Степан Баран наводив у Сеймі факти, як польські старости погрожували війтам українських сіл «пацифікацією», якщо селяни не проголосують за проурядовий список⁷⁹⁹. Подекуди навіть укладали формальні угоди, в яких визначали кількість голосів, що їх певне село мало віддати за урядових кандидатів⁸⁰⁰. Ці обставини пояснюють, чому урядові кола так охоче підтримали версію про саботажну акцію УВО: це давало зручний привід для репресій проти українських «сепаратистів» напередодні парламентських виборів. Ці та наступні події показали, що саме наймолодша генерація націоналістів, часто всупереч волі власних старших за віком керівників, штовхала ОУН до радикальних, насильницьких дій. Самочинні акції «юнаків» та стихійний «саботажницький» рух, із якого скористалася влада, щоб посилити репресії, перекреслювали можливість відкритої діяльності ОУН. Як уже було зазначено, спочатку планувалося, що ОУН, на відміну від УВО, використовуватиме мирні, а мірою можливого й легальні методи. У 1930 році ПРУН навіть розглядав можливість участі в парламентських виборах. Осип Бойдуник згадував, що існував план провести до Сейму кількох членів ОУН, які б на першому ж засіданні оголосили декларацію національно-визвольного характеру й демонстративно покинули Сейм. Оскільки ОУН не могла офіційно виставити свого списку, було вирішено провести переговори з ЦК

УНДО щодо внесення кандидатів УВО й ОУН до виборчих списків цієї партії. Однак із цього нічого не вийшло. 20 вересня Головінського, якому було доручено вести переговори, заарештували, коли він виходив з приміщення ЦК УНДО, і незабаром убили, нібито під час спроби втекти. Водночас місцеві діячі УВО й ОУН в Галичині категорично виступили проти участі у виборах, тож від цієї думки довелося відмовитись, як і від ідеї легальних засобів загалом⁸⁰¹.

Найпослідовнішим прихильником організаційного розмежування бойової та політичної діяльності був Андрієвський. У рефераті, датованому липнем 1934 року, він так пояснював відмінність завдань УВО й ОУН: «Наколи діяльність першої з цих двох формацій зміряє до розбурхання революційної стихії, яка, мов іскра під попелом, жевріє в масах на ЗУЗ, то друга має за мету покермувати революційним рухом і капіталізувати політично його в цілому і окремі його вияви, для української національнодержавної справи»⁸⁰². Однак ці міркування вже не відображали реального стану справ – на середину 1934 року ОУН у Західній Україні остаточно поглинула підпільні структури УВО й перейняла її бойові функції.

Бойові акції членів УВО й ОУН творили довкола цих організацій героїкоромантичний ореол, який приваблював молодь. Член ОУН Богдан Казанівський згадував:

«Я жадібно ловив кожну вістку про таємничі підпали державних скирт, про сутички підпільних воїнів із польською поліцією. Назва УВО чи ОУН була страшна й таємнича, а одночасно стала для мене дуже притягуюча й рідна. Мені здавалося, що я справді є одним з тих таємничих воїнів, які не дають спокою окупантові.

Чим більше ходило чуток про бойові акції УВО й ОУН, тим більше росло моє бажання стати дійсним вояком підпілля, членом ОУН, дарма, що за це слово польський суд карав десятками років тяжкого ув'язнення»⁸⁰³.

І таких казанівських були тисячі в галицьких селах. Не схильна до систематичної конструктивної праці, що так дратувало Пеленського, охоплена революційним максималізмом, молодь дуже скоро опанувала

структури ОУН у Галичині, штовхаючи організацію на радикальніший шлях.

Терористичні акти значно посилювалися, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях 1933 року став Степан Бандера. Найбільший резонанс мали вбивства працівника радянського консульства у Львові Олексія Майлова (22 жовтня 1933 року) на знак протесту проти голодомору в радянській Україні та міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (15 червня 1934 року). Убивство міністра викликало критику з боку легальних українських партій, проте КЕ ОУН не зважала на неї й 25 липня 1934 року вдалася до ще контроверсійнішої акції – вбивства директора української гімназії у Львові Івана Бабія⁸⁰⁴. Цього разу обурення української громади було значно більшим, адже йшлося про високоосвічену й заслужену людину, колишнього старшину УГА. Різні українські політики, партії та пресові органи гостро засудили цей терористичний акт, а митрополит Андрей видав спеціальний пастирський лист, гнівно тавруючи терористів⁸⁰⁵.

Обурилися навіть деякі члени ОУН. Представник ОУН у Римі Євген Онацький у листі до Мартинця 7 серпня вимагав осуду вбивства Бабія в «Розбудові нації», навіть погрожував поставити питання про звільнення його від присяги члена ОУН⁸⁰⁶. Щоправда, за кілька днів він визнав, що «посунувся задалеко», але й далі закликав *«ні в якому разі не застосовувати на внутрішньому фронті револьвера»*, оскільки *«кров наших політичних супротивників вимагатиме від них консолідації та загострення боротьби проти нас»*⁸⁰⁷.

Так і сталося. Одностаїне засудження терактів, особливо вбивства Бабія, чільними українськими партіями і ГКЦ, а також арешт майже всієї верхівки ОУН створили сприятливі умови для політики «нормалізації», яку УНДО проголосило 1935 року.

Згодом, виступаючи на судовому процесі ОУН у Львові, Бандера відкинув звинувачення, що Бабія вбито лише за лояльність до Польської держави:

«Якщо б директор Іван Бабій був тільки лояльним супроти польської держави і свою діяльність вів згідно з вимогами національної етики, тоді ОУН не видала б наказу убити його. ОУН нікого з українців не карала за саму їхню лояльність до польської держави, а тільки за специфічні вияви цієї лояльності, які приносили шкоду для української національної справи. Директора Бабія ОУН засудила на кару смерти за те, що він активно співпрацював з польською поліцією і свідомо поборював українське революційне підпілля, видаючи польській поліції українських гімназистів та студентів, членів і симпатиків ОУН, і намовляв учнів своєї гімназії стати поліційними донощиками й зраджувати поліції про всі вияви протипольської діяльності своїх товаришів-українців»⁸⁰⁸ .

Чи справді Бабій співпрацював із поліцією, і коли так, то якою мірою, достеменно не відомо. Відомо, проте, що терор УВО й ОУН був спрямований не так проти зовнішніх, як проти внутрішніх ворогів, насамперед проти тих українців, які виступали за співпрацю з польською владою⁸⁰⁹ .

Після вбивств Перацького та Бабія поліція заарештувала велику групу діячів ОУН, серед них Бандеру. Наслідком цих арештів у 1935–1936 роках були два гучні судові процеси над членами ОУН – Варшавський і Львівський. Члени ОУН, зокрема Бандера, використали процес для викриття польської політики щодо українців та пропаганди цілей організації. Майже всіх підсудних засудили до різних термінів ув'язнення, Степана Бандеру й Романа Мигалю – на довічно⁸¹⁰ . Мужня поведінка підсудних сприяла зростанню популярності ОУН серед українського населення, а виступ на процесі Бандери зробив його героєм української молоді. На початку 1935 року крайовим провідником ОУН на ЗУЗ призначено Лева Ребета. Він розпочав «новий курс», який полягав в обмеженні бойової діяльності й зосередженні на вишкільноосвітній роботі⁸¹¹ . Проте члени ОУН на місцях, невдоволені такою тактикою, незрідка самовільно вдавалися до бойових виступів. Одним із них була терористична «протиколонізаційна акція», яку провели низові клітини ОУН в деяких місцевостях Галичини 1937 року. Її перебіг описав у своїх спогадах Казанівський:

«Хтось зібрав групу людей і подався на польську колонію коло села Дмитрова. Там наказали всім колоністам запакувати своє добро на вози і ще до сходу сонця виїхати на захід, на свою польську землю. Якщо ні, згинуть. Твердий наказ, як доля поневоленого народу. Відчули чужі люди погрозу й поспішно завантажили своє добро, а хлопці ще й допомагали, щоб швидше виїхали на битий шлях на Холоїв

До сходу сонця вже не було колоністів, не стало і їхніх хат, все було здемольоване. Не стало гнізда, до якого могла б повернутися чужа птиця»⁸¹².

Цей приклад свідчить, що вже наприкінці 1930х років деякі члени ОУН не цуралися ідеї силового очищення українських земель від чужинців.

Незважаючи на репресії та моральний осуд із боку старшого покоління політиків, авторитет ОУН у молодіжному середовищі неухильно зростав⁸¹³, що дало організації змогу не лише відбудувати організаційну мережу, зруйновану арештами, а й значно збільшити чисельність своїх лав у Західній Україні – до 8–9 тис. дійсних членів напередодні Другої світової війни⁸¹⁴. У 1939 році КЕ ОУН під проводом Мирослава Тураша (Грабовського), а після його таємничої загибелі – Володимира Тимчія (Лопатинського) активізувала бойову діяльність і розпочала підготовку до збройного повстання, яке планували підняти на початку німецько-польської війни⁸¹⁵.

У перші роки свого існування ОУН мало нагадувала «світську церкву» з непогрішним очільником. Коновалець заохочував дискусії та критику, незрідка самокритично оцінював власну діяльність⁸¹⁶. Вождизм попервах майже не був притаманний ОУН. Хоча статут організації наділяв голову ПУН сливе диктаторськими повноваженнями, фактично керівництво ОУН було колективним. У 1932 році Коновалець навіть дорікав своїм соратникам, що вони, теоретично розуміючи важливість персоніфікації націоналістичного руху, нічого не роблять для зміцнення авторитету його лідера⁸¹⁷. Лише з 1933 року в ОУН з'являються деякі зовнішні ознаки вождизму, зокрема вітання «Слава

Україні! – Вождеві Слава!»⁸¹⁸. Однак справжнього культу особи Коновальця за його життя в ОУН не було.

Коли 1934 року Онацький якось запропонував Коновальцеві покликатися у спірному питанні на рішення Проводу, не вдаючись до дальших дискусій, полковник зреагував доволі гостро:

Ваше твердження, мовляв членству треба сказати, що так провід рішив, та що воно не має нічого більше до говоріння, є – на мою думку – саме в нашій організації недопустиме. Навіть Мусоліні та Гітлер, маючи вже власну державу й прецизно зорганізований апарат, не важуться в себе приміювати засади «по тому бить». [...] Коли б ми прийняли пропоновані Вами засади диктаторства, то, мабуть, Пане Онацький, в такій організації Ви перший довго не вдержалися⁸¹⁹.

Важким ударом для ОУН стала загибель Коновальця 23 травня 1938 року від руки радянського агента. Суперечності між крайовою та еміграційною частинами ОУН, які полковник стримував своїм авторитетом і дипломатичним хистом, тепер вийшли на поверхню. Призначення новим Головою ПУН колишнього шефа штабу Дієвої армії УНР та Корпусу Січових стрільців, крайового командата УВО в 1923–1924 роках, полковника Андрія Мельника, нібито на підставі усного заповіту

Коновальця, викликало невдоволення «крайовиків». Проте Другий великий збір ОУН у серпні 1939 року одностайно затвердив Мельника вождем організації. Напередодні вирішальних подій ОУН охопили внутрішні конфлікти, як призвели до її розколу після вибуху Другої світової війни.

5.2. Ідеологія та політична стратегія ОУН

Переходячи до розгляду ідеології ОУН, слід зробити два принципові застереження.

По-перше, мав рацію Георгій Касьянов: як не була гомогенною ОУН, так і ідеологія її ніколи не становила монолітної цілості. Поза відносно узгодженим комплексом базових постулатів і принципів

побутувало розмаїття інтерпретацій, хоч і обмежене певними рамками⁸²⁰.

По-друге, було б помилкою вважати, що всі члени ОУН керувалися у своїй діяльності її ідеологією чи принаймні знали її. Для багатьох із них націоналізм означав безкомпромісну боротьбу за українську державу, а ідеологічні тонкощі їх не обходили. Недаремно Сціборський у листі до Коновальця 15 листопада 1931 року, нарікав, що ідеологічні проблеми в ОУН – це «питання, від яких одразу дехто з нас починає позіхати, другі відчують шлункові спазми, а треті саркастично посміхаються»⁸²¹. Ще показовішим є зізнання секретаря голови ПУН Михайла Селешка в листі до Михайла Колодзінського 24 травня 1937 року: «Я не маю охоти запускатись в ідеологічні балачки. Я знаю, чого я хочу, і того мені досить без всього. Я хочу української держави, хочу створити українську армію, міцну, щоб ворога била, а там хай собі політики роблять, що хочуть. Як будуть за багато чудасій творити, тоді треба їх за чуба брати та повернути до порядку, або ще краще виляти відро холодної води на голову»⁸²².

Та хай як кпили деякі члени ОУН з «ідеологічних балачок», організація не могла існувати без ідеології. Її формування розпочалося ще до створення ОУН і здебільшого завершилося в 1935–1939 роках – у період між публікацією праці Сціборського «Націократія» та прийняттям нової Політичної програми на Другому Великому зборі ОУН.

Серед джерел ідеології ОУН головне місце, безперечно, належало «чинному націоналізмові» Донцова, проте міру його впливу на членів організації не варто перебільшувати. В еміграційній частині ОУН твори Донцова розглядали як важливі для націоналістичної пропаганди, але ніколи не «канонізували». Коновалець у листах до соратників навіть скептично називав Донцова «т. зв. ідеологом націоналізму»⁸²³, проте цінував його роль у вихованні націоналістичної молоді й рішуче заперечував тим членам ОУН (якот Мартинцеві й Онацькому), які через «свою сліпу ненависть до Зевеса»⁸²⁴ намагалися розпочати критичну кампанію проти редактора «Вістника»⁸²⁵.

Серед інших джерел ідеології ОУН, що їх її теоретики опанували переважно за посередництва Донцова, важливе значення мали ірраціоналістичні, волюнтаристичні й віталістичні теорії Ніцше, Бергсона, Сореля, Ле Бона, Шпенглера й інших західноєвропейських мислителів⁸²⁶. ОУН зазнала помітного впливу італійського фашизму і значно меншою мірою – німецького націонал-соціалізму, який сприймали з великими застереженнями через його теорію расової неповноцінності слов'ян. Що ж до української політичної думки, то ОУН підкреслювала радикальний розрив з її традицією, за винятком творів Миколи Міхновського та, певною мірою, Липинського, чие вчення про провідну верству вплинуло на її концепції.

Головні засади ідеології ОУН затвердив її установчий Конгрес у Відні 1929 року: українську націю визнавали найвищою цінністю, що визначала всю діяльність націоналістів, а головною метою нації в стані її політичного поневолення вважали самостійну соборну державу, яку належало здобути шляхом національної революції. Судячи з документів Конгресу та підготовчих матеріалів до нього, головними творцями ідеології та політичної стратегії ОУН на цьому етапі були Юліян Вассиян, Дмитро Андрієвський, Володимир Мартинець, Микола Сціборський, Макар Кушнір і Зенон Пеленський⁸²⁷.

Стрижнем ідеології ОУН від самого початку був інтегральний націоналізм. Цей термін, а надто правомірність його застосування до українського визвольного руху, часом викликає заперечення з боку деяких дослідників нібито з огляду на його чужоземне походження і штучність⁸²⁸. Насправді він цілком відповідав самоозначенню ідеологів ОУН. Вассиян, якому ПРУН у 1928 році доручив сформулювати головні ідеологічні засади майбутньої організації, писав:

«Ні політична партія, ні суспільний клас, ні стан не відповідні як становище, з якого можна було б обняти, зрозуміти й кермувати життям нації [...]. Тому ні одна з цих форм не підходить для цілей націоналізму, що стається тим, чим він є, власне шляхом поборення в собі духа партійності, класовості, становості. Головним предметом його прямування є *зісуцільнювання* різного при допомозі *доповнення* й

*синтезу, а не упрощування його шляхом виключення й негачії. З огляду на це можна б назвати його інтегральним націоналізмом»*⁸²⁹.

Отже, Вассиян розумів під інтегральністю націоналізму прагнення до інтеграції («зісуцільнювання») різних політичних і суспільних груп у «націю як живу збірну одиницю»⁸³⁰. При цьому він не вважав націю абсолютною цінністю, щодо якої особа є лише засобом:

*«Для одиниці нація не є ідеалом, абсолютною вартістю, але ідеєю, формою творчого буття, що, не дивлячись на багату різноманітність своїх ідеалів, вдержує їх у відношенні певного споріднення, співналежності. Одиниця вважається супроти нації засобом тільки зі становища свідомості, що ідея нації переходить межі її існування, – отже, тільки з огляду на свою часово обмежену участь в ідеї нації, тоді як вона є ціллю з огляду на обставину, що актуальність самої ідеї зумовлена непереривною присутністю одиниць, які дають їй зміст та вдосконалюють його»*⁸³¹.

Вассиян застерігав від ототожнення суспільного інтегралізму «з колективізмом, що признанням *виключної* рації ідеї колективного інтересу установляє абсолютною засадою *цілість*, якій вповні підпорядковує одиницю»⁸³².

Однак складні й написані важкуватим стилем теоретичні статті Вассияна насправді не мали великого впливу на погляди більшості членів ОУН. Серед молодих націоналістів «у краї» (тобто в Західній Україні) утвердилося більш спрощене та прямолінійне розуміння інтегрального націоналізму. У 1933 році оунівський публіцист, який підписався криптонімом С. О. (можливо, Ярослав Стецько, тоді – ідеологічний референт КЕ ОУН), протиставляв цей тип націоналізму «націоналізмові» в лапках ліберальних опонентів ОУН, які, мовляв, хочуть вільної України, щоб

«під покришкою “внеслих” ідей про гуманність використовувати свої “права” людини і громадянина на шкоду нації в ім’я свободи думки і слова [...]. Але крім такого “націоналізму” є ще націоналізм. Є ще визнавці і носії націоналізму, що його дехто називає інтегральним. Націоналізму, що ставить націю понад усе. Він змагає революційною

дорогою за усамостійнення нації не на те, щоби собі такий високопоставлений Грицько в ім'я права на “свободу думки” робив вихиляси, як химерна танцюристка, чи спокійно жував хліб, а на те, щоб цей Грицько навіть тоді, як “в поті чола” споживає хліб, споживав його на користь загальнонаціональних інтересів»⁸³³.

Цей революційний націоналізм «ставить виразно питання не відносно поодиноких “кривд та прав”, а відносно цілковитого знищення в першій мірі галапасних націй», що визискують поневолені народи⁸³⁴. Як бачимо, автор розставляє акценти дещо інакше, ніж Вассиян, і доволі влучно, хоч і не без вульгаризації, вказував на головну вимогу інтегрального націоналізму – підпорядкування особистого національним інтересам.

Отже, ідеологи ОУН розуміли під інтегральним націоналізмом, по перше, трактування нації як органічної цілоти, збірної особи, ба навіть єдиного організму⁸³⁵, а По-друге – визнання власної нації та її інтересів найвищою цінністю (нація понад усе). Якщо Вассиян прагнув гармонізувати загальнонаціональне й особисте у своїй концепції «індивідуального універсалізму»⁸³⁶, то інші оунівські теоретики однозначно вимагали повного підпорядкування особистості своїй нації. Другий підхід у середині 1930 х років став панівним, особливо серед молодих «крайовиків». Зауважмо, що термін «інтегральний націоналізм» оунівці вживали рідко – частіше використовували означення «організований», «революційний», пізніше також «авторитарний» і «тоталітарний».

Як і належить інтегральним націоналістам, члени ОУН будьяку суспільну проблему розглядали крізь призму цілей та інтересів нації. Той таки Мартинець жартома навчав свою приятельку, як слід писати до націоналістичного часопису:

«Можете писати про все, але при цьому мусите згадати про Українців, згл. [ядно] нав'язати все до української проблеми. В цей спосіб в Р[озбудову] Н[ації] можна писати не тільки про мистецтво, але й про крокодилі, коли цю справу обговориться меншебільше як тему: “Крокодилі і українська справа” або “Можність плекання крокодилів

на Україні” або “Вироби з крокодилевої шкіри на Україні” або “Крокодиль в українськiм письменствi” i т.д.»⁸³⁷ .

Це, звiсно, жарт, але, гортаючи «Розбудову нацiї», переконуєшся, що вiн був не таким уже й далеким вiд правди.

Фiлософським пiдґрунтям нацiоналiзму ОУН визнавали iдеалiзм i волюнтаризм. «Найбiльше загально можна твердити, що наша доба, наше поколiння, має систему вартостей, побудовану не на матерiалiзми та детермiнiзми, як це було у наших попередникiв, – лише на iдеалiзми й волюнтаризми», – писав Андрiєвський⁸³⁸ . Iдеалiстичний свiтогляд розумiли як антитезу не тiльки до марксистського матерiалiзму, а й до позитивiзму, прихильниками якого були корифеї української демократичної думки вiд Володимира Антоновича до Михайла Грушевського⁸³⁹ .

Цi свiтогляднi засади теоретично подiляли всi iдеологи ОУН, хоча на практицi деякi з них схилилися радше до позитивiстського способу мислення. Сцiборський писав Коновальцевi: «Я не боюся того сакраментального слова “позитивiзм”, зрештою, мушу визнати, що позитивiстичний спосiб думання, аналізу i оцiнки рiзних засадничих проблем найбiльш вiдповiдає мойому духовому i розумовому укладу». Проте кiлькама рядками нижче, критикуючи ще бiльшого «позитивiста», члена ПУН Дмитра Демчука, вiн визнавав: «Годi заперечувати той факт, що момент iдеалiзму, iдейности, волюнтаристичности i *вiри* в життi i почуваннях членiв нашої ОУН вiдо грає дуже поважну ролю. Пiдiйти до всiх цiх виявiв з операцiйним ножем було би навить шкiдливо. Цiм ми скастрували би самих себе»⁸⁴⁰ .

Утiм, значно бiльше, нiж фiлософськi та свiтогляднi проблеми, членiв ОУН цiкавили конкретнi питання шляхiв здобуття незалежної української держави та її подальшої розбудови. До середини 1930х рокiв ОУН не мала чiткої концепцiї майбутнього державного ладу України. Загалом усi погоджувалися, що нацiональна революцiя має привести до нацiональної диктатури, але не було ясности, який державний лад мусить постати, коли диктатура виконає свої завдання. Андрiєвський, який на Конгресi 1929 року виступив з головною

доповіддю на цю тему, рішуче відкидав ліберально-демократичну концепцію виявлення суверенної волі народу через плебісцити й вибори з вільним змаганням політичних партій: «Бо ж в основі загальне виборче право, або допит кожного члена нації окремо, є найбільшим непорозумінням нашої химерної доби. В нім нема підтвердження особистості нації, лише заперечення цієї останньої. Справді, загальне, безпосереднє, рівне індивідуальне голосування розбиває єдність суспільного організму на його атоми і тим нищить цілість збірної особи». Тому й після того, як національна диктатура здійснить своє призначення, неподільна влада повинна зосереджуватися в руках однієї особи – Гетьмана або Вождя Нації, обраного довічно не всенародним голосуванням, а установчими зборами представників “Чинних Борців за Самостійність”. Партії та партійна боротьба мусили назавжди зникнути: «Місто зграї вічно ворогуючих партій і їх вічно мінливих бльоків має зайняти органічна однолітна провідна верства». Єдиним носієм державної ідеології провідної верстви мала стати ОУН⁸⁴¹.

Інший член ПРУН, Макар Кушнір (Я. Дуб), не входив у відкриту полеміку з Андрієвським, але на сторінках «Розбудови нації» висловив суттєво відмінні погляди на майбутній державний лад. Визнаючи необхідність диктатури на першому етапі державного будівництва, він водночас застерігав:

«Однак затягувати національну диктатуру на довший час, як це зробили російські большевики чи італійські фашисти, було б теж недоцільним та досить небезпечним експериментом, бо нація, позбавлена довший час належної волі та скована по рукам і ногам монопольним пануванням одної партії чи групи, не в стані належним способом розвинути свої творчі сили»⁸⁴².

На думку Кушніра, майбутній державний лад мав бути народоправством на засаді поділу влади між очільником держави, законодавчим органом і вищим судом. Прийнятним зразком для України автор уважав США.

Установчий Конгрес ОУН не визначився щодо проблеми державного ладу. Це було зроблено свідомо: серед учасників Конгресу були

республіканці та монархісти, прихильники демократії й авторитаризму, тож об'єднати їх можна було лише довкола найзагальніших принципів. Усе ж в основу відповідного розділу політичної програми ОУН («Державний устрій») поклали ідеї Андрієвського, але сформульовані набагато стисліше й туманніше, ніж у його рефераті⁸⁴³.

Однак із бігом часу дедалі гостріше відчувалася потреба виразніших ідеологічних і програмних засад. Вже в листопаді 1931 року Сціборський писав Коновальцю, що неможливо прийти на наступний збір ОУН, який тоді планували, «з тою ідеологічною галабурдою, як це мало місце у Відні»⁸⁴⁴. Власне Сціборський і взяв на себе конкретизацію оунівської концепції державного й суспільного ладу, присвятивши цьому завданню «Націократію» та низку брошур і статей, опублікованих у другій половині 1930х років. Ці праці зробили колишнього організаційного референта ПУН провідним ідеологом організації. Поряд із ним найбільший внесок у розбудову ідеології та політичної стратегії ОУН у той час зробили Орест Чемеринський (Ярослав Оршан), Володимир Мартинець, Ярослав Стецько, Дмитро Штикало та Михайло Колодзінський.

Ідеологічна еволюція ОУН відбувалася на тлі драматичних змін, які охопили Європу в 1930х роках: посилення й кульмінації масового терору в СРСР, приходу до влади в Німеччині націоналсоціалістів, утвердження тоталітарних систем в обох цих країнах і авторитарного режиму в Польщі, поглиблення загальної кризи демократії, формування коаліції держав на чолі з Німеччиною задля зруйнування Версальської системи, явного на зрівання нової світової війни. Усе це накладало відбиток на ідеологію та політичну стратегію ОУН.

Позірні успіхи тоталітарних політичних рухів та режимів породжували переконання, що український націоналізм повинен іти схожим шляхом, якщо хоче вижити й перемогти. «Націократія» Сціборського, яка розвивала й радикалізувала ідеї Андрієвського, сформульовані 1928 року, власне й була спробою створити українську модель тоталітаризму з однопартійною системою, ідеологічною монополією ОУН, майже необмеженою владою «Вождя Нації» тощо⁸⁴⁵.

Націократією Сціборський називав *«режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціальнокорисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільнопродукційної функції – в представницьких органах державного управління»*. На чолі держави мав стояти обраний Національним Збором *«Вожд Нації, найкращий із найкращих її синів, що силою загального довір'я нації та правом своїх внутрішніх властивостей триматиме в своїх руках владу Держави»*. Передбачалося створення виборних органів місцевого самоврядування, обрання законодавчої установи – Державної Ради, кандидатів до якої мали визначати контрольовані державою синдикати. Однак про політичний плюралізм не йшлося: *«Як у періоді національної диктатури, так і в умовах постійного державного ладу – партії не існуватимуть»*⁸⁴⁶.

Логічно поставало питання: «яке місце в цій державі займе організований націоналізм? Чи не перетвориться він – скасувавши всі партії – самий у партію, що “захопить усі посади”»? *«Ні – не перетвориться!»* – відповідав Сціборський. – [...] Виростаючи з глибин народу, покриваючи своїм генералізуючим змістом ціле його життя – націоналізм стане вартівничим і будівничим нації, її провідним авангардом [...]»⁸⁴⁷.

Впадає в очі схожість цієї риторики з комуністичною: більшовики теж твердили, що партія як авангард робітничого класу й радянського народу не зазнає бюрократичного переродження.

Наприкінці 1930х років члени ОУН почали відкрито називати свій націоналізм тоталітарним і авторитарним. Приміром, в ідеологічному альманасі ОУН «На службі нації» (1938) «проти націоналістичних концепцій» демолібералізму та марксизму протиставлено «сучасний революційний, тоталітарний і авторитарний націоналізм»⁸⁴⁸. Запозичивши в італійських фашистів термін «тоталітарний», оунівці, як і фашисти, вкладали в нього позитивний зміст: тотальний контроль націоналістичної держави над усіма сферами суспільного життя уявляли як конструктивний і потрібний для творення нового ладу й нової людини.

Саме так розумів логіку тоталітаризму Сціборський:

«Тоталітарна місія націоналізму покликує його не до плекання й поглиблення роз'юшених антагонізмів, а до скріплення внутрішнього зв'язку й співпраці всіх здорових складових частин нації. [...] Анархічна й експльоаторська капіталістична демократія мимо свого «індивідуалізму» витворює в державі й народньому господарстві деструктивні явища. Тоталітарний і етичний устрій націократичної Української Держави зможе натомість скермувати всі без вийнятку виробничі групи суспільства на шлях здорового (індивідуального й колективного) розвитку та поставити їх усіх на службу нації»⁸⁴⁹.

Тоталітарну націократичну концепцію було покладено в основу розділу «Державний лад» Політичної програми, яку прийняв Другий Великий збір ОУН (серпень 1939 року)⁸⁵⁰, та проєкту конституції України (осінь 1939 року), що його написав Сціборський і перша стаття якого проголошувала: «Україна є суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою, що носить назву Українська Держава»⁸⁵¹.

Прагнучи створити тоталітарну державу, оунівці не відкидали поняття демократії, але подібно до Мусоліні⁸⁵² протиставляли ліберальному розумінню демократії її «правдиве» розуміння, засноване не на пониженні еліти до рівня більшості та конкуренції політичних і суспільних сил, а на ієрархії, дисципліні, централізації та солідарній співпраці різних станів суспільства під керівництвом єдиної провідної верстви:

«Устрій, до якого змагає український націоналізм, не тільки позначається дисципліною, творчістю та гієрархією. Його основною ціхою є також демократія у правдивому розумінні цього слова, як політична й соціяльна рівноправність усіх соціяльних груп і яко дух солідаризму й товариськості між членами різних станів, що є складниками одної національної спільноти й співтворцем величи та сили спільної Батьківщини»⁸⁵³.

Соціально-економічна платформа ОУН пропонувала «третій шлях» між ліберальним капіталізмом і марксистським соціалізмом. Визнаючи засади приватної власності й ринкової економіки, ОУН відкидала ідею вільного ринку як єдиного регулятора економічного розвитку. Націоналісти передбачали націоналізацію важкої промисловости, участь працівників у власності на підприємства через акціонування, державне регулювання економіки, протекціонізм тощо⁸⁵⁴. Боротьбу класів мала заступити їхня співпраця на засадах національного солідаризму. Погодження інтересів різних груп виробників і працедавців та їхнє представництво в державних органах планували здійснювати з допомогою контрольованого державою корпоративізму й синдикалізму, беручи за модель для наслідування насамперед досвід «корпоративної держави» італійських фашистів. На думку Сціборського, саме тоталітарні (націоналістичні) державні системи Італії та Німеччини «знайшли корисне й відповідне основним тенденціям нашої епохи розрішення спірних питань господарської власности», подолавши обмеженість і демоліберального капіталізму, і соціалізму⁸⁵⁵. Соціально-економічна платформа ОУН була, в суті, проєктом альтернативної, неліберальної й некомуністичної, модернізації суспільства шляхом установаження націоналістичної розвоєвої диктатури, зразком якої слугувала для ОУН та ж таки фашистська Італія.

Ще одним важливим поняттям, яке утвердилося в ідеологічному дискурсі ОУН у 1930х роках, був «імперіялізм». Утім, розуміли його по різному: одні – як територіяльну експансію та підкорення сусідніх народів, інші – як створення «духової імперії» в дусі висловлювань Мусоліні (до захоплення Італією Етіопії).

Найвиразніше імперіялістичну програму першого типу викладено у «Воєнній доктрині» Колодзінського (1938), який застерігав, що визволена українська держава в жодному разі не повинна обмежуватися етнічними кордонами: «Коли політика українського націоналізму змагає оперти східні границі України на Волзі й поширити свій вплив у центральну Азію, то воєнна доктрина українських націоналістів не може брати під увагу тільки етнографічні українські землі [...]»⁸⁵⁶. За Колодзінським, майбутні державні кордони

мали охоплювати не лише українські території, а й Молдову, значні частини Румунії, Польщі, Білорусі, Росії (аж до середньої Волги й Каспійського моря), Північний Кавказ, а також Баку й нафтові родовища Апшеронського півострова⁸⁵⁷ .

Та це була лише програма-мінімум, після здійснення якої належало перейти до справжньої імперської експансії:

«Україна має велику і славну місію до зроблення. По здобуттю України ми маємо станути на східноЄвропейським просторі узброєні на чотири сторони і розпочати другий розділ нашої праці, себто опанування центральної Азії, щоби влучити її в круг нашої культури і цивілізації. [...] Хто вже раз відважується бути паном Києва, то мусить не тільки станути кріпко ногою над долішною Волгою, але рівнож перейти Урал та взяти в свої військові та політичні впливи цілий той шмат Західної Азії, що нині гне спину під Москвою»⁸⁵⁸ .

«Визволивши з-під московського панування узбеків, таджиків і туркменів, Україна мала поширити на них власний політичний вплив. Іншу долю Колодзінський готував Казахстану, якому судилося перетворитися на домініон, де верховну владу мало б українське населення, а казахи з часом мусіли б «згинутися або зредукуватися до тої ролі, яку мають Індіяни в Америці»: “Казахстан є наша азійська Україна – імперія України, за якою тужать молоді укр.[аїнські] націоналісти”»⁸⁵⁹ .

Дещо інакше розумів «імперіяльність України» Сціборський. У листі до Ярослава Стецька від 15 березня 1938 року, полемізуючи з поглядами останнього (близькими до поглядів Колодзінського), він писав:

«Демоліберальний імперіялізм реалізовувався шляхом насильного (адміністративного) інкорпорування чужих територій та асиміляції. Доба націоналізму вже сама по собі є запереченням таких методів. [...]

Стою на тому, що в свідомості поневолених народів Україна має виступати не як імперіяліст (в повищому розумінні), але як *протектор* їхнього незалежного існування й розвитку. [...] Україна стане на сході

вирішальним чинником, у відношенні до якого всі інші народи будуть тільки *сателітами*. Нашу імперіяльну місію я бачу в здійсненні такої політики, яка б, не порушуючи підстав розвитку поодиноких народів, що більше – сприяючи цьому розвитку, водночас забезпечила б українській державі вирішальну роль *лідера* східноєвропейського державного блоку (Україна – Білорусь – Кавказькі держави і т. д.), що, маючи відповідні організаційно-договірні форми, став би платформою здійснення історичної місії України»⁸⁶⁰.

Свої погляди Сціборський розвинув у книжці «Земельне питання» (1939):

«Могутній організм нашої нації [...] скоро розпиратиме свої рямки, що ставатимуть для нього затісними. Маючи на Заході держави з розвиненою технічною цивілізацією й відгородившись від історичних ворогів – він неминуче спрямує свій гін у напрямі, що продовжує його демої геополітичне підложжя: на Схід і Південний Схід [...], де закінчиться наша вікова історична боротьба з московським імперіялізмом, який, у свою чергу, настирливо прямує в цей бік»⁸⁶¹.

Водночас автор підкреслював, що українська колонізаційна акція «не наслідуватиме терористичних метод московського імперіялізму, що кожний слід своєї кривавої стопи значить руїною». Навпаки, Україна візьме під свою опіку «малі народи» Сходу, «покриваючи їх омофором своєї сили», й «знайде в них самих опору для здійснення спільних завдань»⁸⁶². У такий спосіб Сціборський намагався погодити дві суперечні концепції ідеології ОУН – імперіялізм і солідарність з визвольними рухами поневолених Москвою народів.

Важливою рисою ідеології та пропаганди ОУН був культ війни та воєнних чеснот, особливо важливий, на думку оунівських теоретиків, для нації, яка бореться за своє визволення. «Культ війни, мілітаризація національного духа, усе знання для перемоги – оце пробоеві гасла сучасної хвилі, яких здійснення покладе тривкі підвалини під будову української держави», – писав Вассиян⁸⁶³. До плекання воєнних чеснот як головної запоруки перемоги визвольних змагань закликав у рефераті «Українська націоналістична воєнна доктрина» (1935–1936) і

Колодзінський, який мріяв про те, що в самостійній державі українці настільки розвинуть воєнний інстинкт, що стануть найбойовішим народом у світі⁸⁶⁴.

Різними були погляди членів ОУН на потребу й межі застосування насильства. Противником терору був член ПУН Дмитро Андрієвський – людина радше консервативних, ніж революційних поглядів. Натомість інший член Проводу – Володимир Мартинець – уважав, що в майбутній українській державі насильство й навіть терор будуть необхідні не лише для придушення внутрішніх ворогів, а й для перевиховання народу. У 1929 році він писав діячці жіночого руху Мілені Рудницькій:

«[...] Жах огортає, коли подумаю про відносини на В.[еликій] Україні. [...] Та ж в цім царстві хамів і жеброти треба буде при українській владі хопитися методів Петра В[еликого]: терором треба буде їх вчити шанувати людську гідність, терором впоювати пошановання людського „я” (що за парадокс), терором заводити чистоту і порядок і т. д., навіть видавати державні розпорядки про ношення ковнірців, спосіб поведення, їдженя тощо. Одну диктатуру треба буде замінити другою, яка буде перемінюватися в народоправство поволи, в міру виховання мас тою ж диктатурою. [...]

Видно таки з раба зробити людину вільну не можна інакше, як при допомозі бука. Для добра того ж нещасного народу треба ж бити його нагаєм, бо інакше до споконвіку не прочуняється й не покине свого ярма. Треба нам самим замінити ворогів, треба нам українцям (частині) стати “варягами” над самим собою (загалом), бо не позбудемося чужих „варягів”. [...] Ніде правди діти: терором і насильством над власним народом слід добувати йому волю»⁸⁶⁵.

Крайнім радикалізмом у питаннях засобів боротьби вирізнялися погляди Колодзінського, що засвідчила вже перша його нелегальна брошура, видана 1929 року під псевдонімом «Михайло Буджак». Проаналізувавши досвід польського повстання 1863 року, він закінчив свою розвідку таким висновком:

«На прикладі польських повстанців ми бачили, що люде, які хотіли волі для свого народу, не перебирали в засобах до її осягнення. Чому ж би нам не йти шляхами, вказаними історією? Треба крові, даймо море крові, треба терору, заведім пекольний, треба пожертвувати матеріяльні добра, не лишім собі нічого. Маючи на меті вільну *українську державу*, йдім до неї всіми засобами й всіми шляхами. Не стидаймося мордів, грабіжі й підпалів. У боротьбі нема етики. Етика в війні це останки рабства, накиненого переможцями побідженим. Не дбаймо про добре імня та опінію в світі, бо хоч як не були б ми ідейними в своїй боротьбі, нас усе будуть називати бандитами. Кожний шлях, що веде до нашої *найвищої мети*, без огляду на те, чи називається він у других героїзмом чи підлотою, є *нашим шляхом*»⁸⁶⁶ .

Політичну стратегію ОУН, зіперту на її ідеології, було спрямовано передовсім на підготування національної революції. Спершу організація орієнтувалася на поєднання легальної та підпільної діяльності, але після пацифікації 1930 року гору взяли прихильники винятково підпільної революційної боротьби. Члени ОУН і УВО в краї 1930 року сформулювали концепцію «перманентної революції», згідно з якою належало безперервними бойовими акціями викликати революційне бродіння в краї, втягуючи в революційні лави широкі маси населення: «Лише масовими виступами, що будуть повторюватися, можна піддержати й плекати постійний дух протесту проти окупанта, піддержувати ненависть до ворога та бажання остаточної з ним розправи. *Нарід не сміє звикнути до кайданів, не сміє почуватися в ворожій державі добре*». Така позиція була несумісною з легальною діяльністю, спрямованою на покращення становища українців у межах чужих держав, на мирне співіснування з панівними націями, тому «легальщину» та «реальну політику» поборювали як шкідливу для поневоленого народу: «Ми не можемо дозволити, щоб нація, коли прийде слухний момент до боротьби, до останньої розправи з ворогом, буде нездібна до боротьби. [...] А тому *ми не дамо на поневолених українських землях запанувати миріві*»⁸⁶⁷ .

Автори концепції «перманентної революції» були свідомі того, що бойові виступи спровокують репресії проти українського населення й коштуватимуть йому численних жертв, але вважали це виправданим:

«Ніякі жертви не є завеликі, коли йде про життя і честь нації»⁸⁶⁸. У брошурі «Наше становище» КЕ ОУН проголошувала: якщо для майбутнього добра нації потрібно, щоб навіть половина одного покоління загинули, – вони мусять загинути, але в боротьбі за свободу, а не в кайданах і неволі⁸⁶⁹ 124. Ще категоричніше висловився Колодзінський: *«Великий і здоровий нарід мусить вибороти собі волю або згинутьи погеройськи в боротьбі»*⁸⁷⁰.

Питання, коли й за яких обставин настане «слухний момент» для визволення, залишалось відкритим. Офіційно ОУН проголошувала концепцію опертя на власні сили, згідно з якою організований націоналістичний рух мав підготувати і здійснити національну революцію самотужки, без допомоги інших держав. Але керівники організації добре розуміли, що власних сил не вистачить, якщо не втрутиться потужний зовнішній чинник. Відправним пунктом у їхніх стратегічних планах був досвід Першої світової війни й Української революції, який для багатьох із них був особистим досвідом. Сподівалися, що Друга світова війна, яку вважали неунікною, розвиватиметься за сценарієм Першої: вона знесилить держави, між якими були поділені українські землі, й це дасть Україні шанс відродитися⁸⁷¹. Тому сценарії національної революції націоналісти будували в розрахунку на майбутню війну.

У зв'язку з цим поставала проблема можливих союзників. У 1928 році, розглядаючи можливість інтервенції проти СРСР за участі Польщі, Коновалець не відкидав можливості виступити на боці більшовиків задля досягнення соборності, якщо інтервенти заздальгідь не гарантуватимуть самостійности України⁸⁷². Мірою розгортання комуністичного терору в радянській Україні ставлення до більшовиків ставало дедалі ворожішим, але ще навіть у березні 1931 року в ПУН обговорювали питання, чи не вислати в Москву члена Проводу Ріка Ярого на перемовини з більшовиками. При цьому ПУН мусив рахуватися з фактичним союзом між СРСР і ваймарською Німеччиною та зі зверненими до німців вимогами радянської сторони або зліквідувати ОУН, або змусити до співпраці з СРСР у боротьбі проти Польщі⁸⁷³.

Після приходу до влади націонал-соціалістів ОУН покладала неабиякі надії на співпрацю й союз із новою Німеччиною, проте ці плани втратили актуальність унаслідок тимчасового польсько-німецького зближення в 1934 році. 1934–1935 роки були для організації часом вагань і пошуку орієнтирів. Певний час Провід ОУН намагався налагодити стосунки з британськими політиками, але Велика Британія не збиралася воювати ні з СРСР, ні з Польщею. Натомість Німеччина не приховувала приготувань до війни й 1937 року знову почала розігрувати «українську карту», тому врешті-решт вибір було зроблено на користь Третього Райху та його союзників.

Орієнтація на держави Антикомінтернівського пакту, які провадили загарбницьку й колоніальну політику, поставила українських націоналістів перед непростою дилемою: вони, з одного боку, як представники поневоленої нації симпатизували народам, що боролися (часто за підтримки СРСР) проти загарбників та колонізаторів, а з другого – сподівалися на допомогу держав-агресорів у власній боротьбі проти московського імперіялізму. Орест Чемеринський рішуче відкинув популярну в деяких націоналістичних колах ідею «інтернаціоналу поневолених»:

«Стверджуємо, що ідея такого інтернаціоналу, як оруддя нашої визвольної боротьби, сьогодні неактуальна. І тому політичні фантоми в роді безумовної солідарності поневолених проти пануючих є шкідливі й небезпечні. [...]

Фронт поневолених націй мусить покриватися з фронтом протимосковських націй. І коли можлива в нас співпраця з другими поневоленими націями, то тільки на ґрунті опертя на націоналістичний фронт світа й на протимосковські позиції»⁸⁷⁴.

Плани ОУН передбачали розгортання всенаціонального повстання відразу після початку війни. Найдетальнішу стратегію такого повстання розробив Колодзінський. Згідно з нею, ОУН мала послідовно виконати такі завдання: 1) викликати повстання на всіх українських землях; 2) надати йому організованої форми й сформувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; 3) поширити й закріпити свою владу на українських землях; 4) знищити ворожі сили

й перенести війну на ворожі землі⁸⁷⁵. Колодзінський із притаманним йому максималізмом наполягав на тому, що, незалежно від міжнародної кон'юнктури, повстання слід піднімати одночасно й проти СРСР, і проти Польщі, утверджуючи цим соборність України, навіть якщо Польща воюватиме на боці фашистських держав проти СРСР (у 1938 році такий сценарій іще вважали можливим): «Ми мусимо вічно повторяти [...], що ми боремося за Україну Соборну й що на жадну іншу концепцію ми не згодимося, хоч би ми мали й цей раз програти. Така геройська програна не є програною, бо з її традиції виростуть нові борці, так як нинішні націоналісти виростили з традиції визвольної війни»⁸⁷⁶.

На думку Колодзінського, остаточне визволення українців з-під символічної влади ворогів настане тоді, коли повстання завершиться парадом переможних українських військ вулицями ворожих столиць – Варшави та Москви:

«Така дефіляда означає символічно, що ворог лежить роздавлений, а побідний нарід має невичерпане джерело віри у власні сили і невгнуту боєву гордість. Особливо в наших відносинах є питанням життя або смерті закінчити наше визволення стратованням ворожих столиць. [...] Визволення України не полягає тільки у висвободженню українських земель з-під ворогів, але більше у висвободженню нашого рабського духа з почуття нищості. А таке почуття вищості нашої нації є тільки тоді можливе, коли наше визволення закінчиться славною епопеєю, себто походом на ворожі землі. Проголошення соборної української держави має наступити на звалищах Москви і Варшави»⁸⁷⁷.

Реальний перебіг подій Другої світової війни засвідчив утопічність планів Колодзінського та його однодумців. Ні в 1939му, ні в 1941му, ані в наступних роках ОУН не мала достатньої сили та впливу, щоб підняти загальнонаціональне повстання, не кажучи вже про похід на Москву. Але наприкінці 1930х років такі плани чи, краще сказати, мрії, надихали багатьох молодих націоналістів.

Важливе місце в політичній стратегії ОУН посідала проблема політики щодо національних меншин України на етапі підготування та

здійснення національної революції та в майбутній незалежній державі. Погляд на націю як збірну особистість логічно вів до переконання, що ворогами українського народу є не лише уряди й панівні класи державокупантів, а цілі «ворожі нації». Бойдуник у виданій від імені КЕ ОУН брошурі «Наша боротьба: її цілі, шляхи і методи» (1931) наголошував, що національними ворогами українців, які їх нищать і не дають створити незалежну державу, є не тільки уряди, а й народи, з волі яких ті уряди існують і панують, – по ляки, росіяни і т. д. Російська та польська нації є такими самими ворогами українців, як російський і польський уряди⁸⁷⁸. Мартинець застерігав соратників від поширення «небезпечної» думки, що українські, польські та російські народні маси однаково терплять від визиску влади. Влада визискувачів, твердив він, – це «еманація» відповідних народів: «Якраз у відмінність від соціалістів, що проповідують солідарність боротьби проти „влади визискувачів”, ми проповідуємо боротьбу з націями ворожими, всіми її членами на всіх ділянках»⁸⁷⁹.

Поділяючи погляд на поляків як ворожу націю, члени ОУН порізно бачили мету й засоби боротьби з нею. Андрієвський гадав, що революційний чин УВО й ОУН здатний «перевиховувати» поляків, примушуючи їх рахуватися з українцями. Врешті-решт, сподівався він, поляки переконаються, що намагання зберегти панування над Західною Україною коштують Польщі надто дорого: «Треба змагати, щоби посідання сих земель для поляків зробилося більш коштовним, як під оглядом матеріальним, так і моральним, більш тяжким і незносним, ніж відступлення від тих земель». Андрієвський уважав за можливе упертою боротьбою спонукати поляків до висновку, що Польщі вигідніше погодитися з втратою західноукраїнських земель, здобувши в особі соборної України противагу російській небезпеці, ніж утримувати їх будьякою ціною, ризикуючи «затроїти цілий організм польської держави і розвалити її, як то вже було в минулому»⁸⁸⁰.

На відміну від наддніпрянця Андрієвського, більшість «крайовиків», які безпосередньо боролися з польською владою, не вірили в можливість «перевиховання» поляків. Наприкінці 1930х років частина членів ОУН почали проповідувати радикальний метод боротьби з

ворожими націями – етнічну чистку. У «Воєнній доктрині українських націоналістів» читаємо:

«Наше повстання не має тільки за завдання зміну політичного устрою. Воно мусить вичистити Україну з чужого, ворожого елемента й з недоброго власного, рідного. Тільки під час повстання буде нагода вимести буквально до останньої ноги польський елемент із З.У.З. і в цей спосіб закінчити польські претенсії про польський характер цих земель. Польський елемент, що буде чинно ставити спротив мусить улягти в боротьбі, а решту треба зтероризувати й примусити до втечі за Вислу. Бо не можна до цього допустити, щоб по здобуттю З. У. З., польський елемент міг тут жити побіч Українців. З. У. З. в будучій Українській Державі має бути чистий під національним оглядом, бо ці землі мають особливе значіння для будучої Української держави, й тому не буде часу на боротьбу з польським елементом, якщо би такий ще вийшов нерозтрощений зовсім з повстання. [...] Треба пам'ятати, що чим більше пропаде під час повстання ворожого елемента, тим легше буде відбуватися будова Української держави й тим сильнішою вона буде»⁸⁸¹.

Євреїв спершу не вважали «ворожим елементом». Хоч окремі члени ОУН не приховували свого негативного ставлення до них, усе ж панівною була примирлива позиція. У 1930 році «Розбудова нації» вмістила програмну статтю Сціборського, який закликав українців та євреїв до порозуміння й твердив, що завданням майбутньої української влади «буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільногромадської, культурної та іншої діяльності». Така політика, сподівався автор, сприятиме виробленню в єврейських масах державницького патріотизму щодо України⁸⁸².

Однак заклик Сціборського залишився без відповіді. Ані ОУН, ані єврейські політичні організації так і не зробили жодних реальних кроків до взаємного порозуміння. Ба більше, дуже скоро (особливо після 1933 року) євреї у стратегії ОУН посіли місце серед «ворожих націй» поруч із росіянами та поляками.

Чим завинили євреї в очах ОУН? Слід пам'ятати, що 1930ті роки – час найбільшого розмаху комуністичного терору в радянській Україні.

Значний відсоток євреїв у більшовицькій партії та особливо в каральних органах СРСР породжував переконання про виняткову роль єврейства у злочинах більшовицького режиму.

Інший чинник, який сприяв посиленню антисемітизму в ОУН – перемога нацистів у Німеччині. Як ми вже згадували, українські націоналісти покладали великі надії (як показав час – марні) на допомогу Німеччини в боротьбі за самостійність України. Щоб домогтися довіри й підтримки гітлерівців, частина оунівців узяли на озброєння антисемітську риторику, багато в чому запозичену з писань німецьких ідеологів антисемітизму.

1930х років ставлення ОУН до євреїв зазнало кардинальних змін порівняно з тезами Сціборського 1930 року⁸⁸³. Тогочасна концепція національної політики ОУН передбачала створення в майбутньому моноетнічної української держави шляхом асиміляції національних меншин. Виняток робили тільки для євреїв. Ярослав Стецько, якому Коновалець доручив координувати підготування ідеологічних постанов Другого Конгресу ОУН, писав:

«Всякі меншини поза жидами, для яких будуть тетта, будуть зденаціоналізовані й засимільовані всіма доцільними засобами, як атракцією ідеї, моральною демобілізацією (і висилками до границь їх «ойчизн»), так і фізичними засобами, коли це останнє буде потрібне й доцільне. [...]

Важною є справа жидів, та ми нічого потішного їм сказати не можемо (поза тим хіба, що в упорядкованій Укр[аїнській] Державі не буде фізичних протижидівських погромів [...])».⁸⁸⁴

Утім, щоб дожити до «впорядкованої Української Держави», євреям треба було ще перетривати добу націоналістичного повстання, що його деякі оунівці розглядали як нагоду позбутися «ворожого елемента». Колодзінський прогнозував, що гнів українського народу на євреїв буде особливо страшний, але ОУН повинна його не гамувати, а навпаки – розпалювати, «бо чим більше загине Жидів під час повстання, тим буде краще для української держави, бо Жиди будуть

одинокую меншиною, яку не сміємо обхопити нашою денаціоналізаційною політикою»⁸⁸⁵.

Чому євреї не підлягали денаціоналізації (українізації), пояснив Мартинець. Розглянувши суспільну роль євреїв в Україні й визнавши її винятково негативною, він доводив, що «під расовим оглядом це елемент непридатний до мішання й асиміляції». На його думку, змішування з євреями призвело б до психологічного «ожидовлення» українців, наслідком якого була б утрата останніми державницького інстинкту, нібито зовсім непритаманного «бездомно-бездержавному» єврейському народові. Щоб уберегти українців від такої небезпеки, Мартинець вважав за потрібне не лише заборонити мішані шлюби, а й повністю ізолювати євреїв від будь-яких – економічних, політичних і культурних – контактів з українцями. Фактично йшлося про те, щоб у майбутній українській державі замкнути всіх євреїв у геті й змусити до масової еміграції⁸⁸⁶.

Все ж, готуючись до повстання на випадок німецько-польської війни, КЕ ОУН у 1939 році заборонила членам організації вчиняти репресивні дії щодо євреїв, аргументуючи це тим, що в країнах західних демократій (Англії, Франції, США) євреї нібито мали вирішальний вплив на формування зовнішньої політики⁸⁸⁷. Це може свідчити, що крайня антисемітська позиція однодумців покійного вже тоді Колодзінського не була на той момент панівною, хоч важко сказати, що тут зіграло більшу роль – принципові міркування чи кон'юнктура.

З таким суперечливим підходом до «єврейського питання» ОУН зустріла Другу світову війну. Ставлення ОУН до Голокосту – окрема дискусійна тема, що потребує спеціального розгляду. Тут висловлю лише одне міркування. Більшість керівників обох фракцій ОУН не були запеклими антисемітами, вони радше байдуже ставилися до долі євреїв, яких уважали чужинцями на українській землі. Оунівці мали велику мету – самостійну Україну, й коли нацисти давали зрозуміти, що ціною самостійності є співучасть у знищенні євреїв, багато націоналістів готові були заплатити таку ціну. На щастя, конфлікт ОУН

з окупаційною владою в 1941 році позбавив організацію потреби брати участь в «остаточному розв'язанні єврейського питання».

Досвід війни приніс, за словами полковника УПА й одного з ініціаторів ревізії ідеології ОУН Йосипа Позичанюка, «криваве протверезіння». У відповіді Дмитрові Донцову, який, критикуючи нову програму ОУН(б), і далі вимагав боротися зі «світовим жидівством», Позичанюк писав: «Треба бути сьогодні політичним немовлям, щоб не розуміти, що незважаючи ні на які наші традиції в жидівському питанні, нині з ряду причин треба за всяку ціну відпекатися від антисемітизму. І саме тому, чому треба відпекуватися від найменшої тіні гітлеризму. Бо власний наш нарід розпне або викине геть тих, хто стане на цю лінію»⁸⁸⁸.

5.3. Сакралізація нації

Було б помилкою інтерпретувати ідеологію ОУН винятково як систему логічно пов'язаних і раціонально обґрунтованих тез. Не меншу роль у ній відігравали міти, символи й догми, що їх не доводили, а приймали на віру. Стрижнем соціальної мітології ОУН був міт національного відродження, пов'язаний із не менш мітологічним уявленням про націю як живий організм, здатний народжуватись, хворіти, одужувати й помирати. Цей міт мав такі основні мотиви. Українська нація, колись велика й могутня, в сучасну добу досягла крайньої деградації та розкладу, наблизившись до межі національної смерті. Ознаками цього занепаду не лише в Україні, а й у всій Європі є поширення «шлункових теорій» матеріалістичного світогляду, забуття героїзму й ідеалізму давніх часів і, нарешті, наступ комунізму. Але з війни та крові героїв постає новий світ, який творить нову героїчну добу. Лише героїчним, надлюдським зусиллям можна запобігти остаточній загибелі нації, і саме молоде покоління націоналістів покликане здійснити цей героїчний чин. Націоналістична революція не тільки знищить зовнішніх ворогів нації, а й очистить її від чужих, отруйних, ворожих елементів, які розкладають націю зсередини, та відродить до нового життя⁸⁸⁹.

Характерною рисою ОУН була сакралізація політики, прагнення надати рухові своєрідного релігійного характеру. Щоб підкреслити, що ОУН була не просто партією, а «окремою вірою в політичній ділянці»⁸⁹⁰, Степан Ленкавський 1929 року склав знамениті «Десять заповідей українського націоналіста», більше відомі як «Декалог». Мото «Декалогу», яке трохи пізніше написав Іван Габрусевич, проголошувало: «Я – Дух одвічної стихії, що зберіг тебе від татарської потопа й поставив на грані двох світів творити нове життя...»⁸⁹¹. Тут «Дух одвічної стихії» заступає біблійного Бога, що дає десять заповідей Мойсеєві, а в ролі обраного народу виступають українці⁸⁹². Далі йшли самі заповіді, перша й найвідоміша з яких вимагала: «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї». У первісному варіанті «Декалогу» деякі заповіді були сформульовані в дусі донцовських вимог «аморальности» й «імперіялізму»:

7. Не завагаєшся виконати найбільший злочин, якщо цього вимагатиме добро справи.

8. Ненавистю і підступом прийматимеш ворогів твоєї Нації. [...]

10. Змагатимеш до поширення сили, простору й багатства Української держави навіть шляхом поневолення чужинців⁸⁹³.

Проте заповіді ці викликали неоднозначну реакцію навіть серед націоналістів. Тому в 1933–1934 роках в ОУН відбулася дискусія щодо нової редакції «Декалогу». Онацький 25 вересня 1933 року записав у щоденнику, що отримав від Коновальця кілька проєктів редакції «Декалогу» – Сціборського (Органського), Мартинця (Волянського) та Габрусевича (Іртена) – й надіслав у відповідь свої зауваги⁸⁹⁴. У листі до Мартинця від 21 березня 1934 року Коновалець згадував про тертя між Мартинцем і Габрусевичем з приводу проєкту «Декалогу»⁸⁹⁵. Роман Висоцький подає остаточний варіант «Декалогу» за статтею «Обов'язуючий текст декальогу», вміщеною в газеті «Непоборні» 15 травня 1936 року (ч. 10)⁸⁹⁶. Отже, остаточний варіант «Декалогу» Провід ОУН ухвалив не раніше весни 1934 року й не пізніше весни 1936 року. У ньому найодіозніші місця було відредаговано: слова «найбільший злочин» замінено на «найнебезпечнішого чину»,

«підступом» – на «безоглядною боротьбою», а фразу про «поневолення чужинців» зовсім вилучено⁸⁹⁷.

Доповненням до «Декалогу» стали «12 прикмет характеру українського націоналіста» авторства Ярослава Старуха та «44 правила життя українського націоналіста», які склали Зенон Коссак і Дмитро МIRON⁸⁹⁸. Своєю формою вони нагадували перелік християнських чеснот, але суттєво відрізнялися від них змістом. У вступі до «44х правил» бачимо яскраве віддзеркалення палінгенетичного міту за схемою: колишня велич нації – руїна – відродження в боротьбі:

«Невмируща владарна воля Української Нації, що казала Твоїм предкам завойовувати світ, водила їх під мури Царгороду, поза Каспій та Вислу, здвинула могутню Українську Державу, мечем і плугом зазначувала границі своєї владарности, в боротьбі проти орд сповняла історичну місію України, що проявлялася в державницьких чинах і творчих замірах Великих Гетьманів і Геніїв, що піднялися з руїни до нового революційного чину й державного будівництва, що посягає тепер владно по нове життя і творить могутню епоху Українського Націоналізму й наказує Тобі: Встань борись! Слухай і вір, здобувай і перемагай, щоб Україна була знову могутня, як колись, і творила нове життя по власній уподобі і по своїй волі»⁸⁹⁹.

Навіть Бога у «Правилах» витлумачено в націоналістичному дусі:

11. Могутній Бог княгині Ольги і Володимира Великого жадає від Тебе не сліз, ані милосердя чи пасивного роздумування, але мужности й активного життя.

12. Знай, що найкраще віддаси Богові почесь через Націю та в ім'я Нації чинною любов'ю до України, суворою мораллю борця та творця вільного державного життя⁹⁰⁰

Прагнення створити «релігію націоналізму» неunikно вело до конфлікту з традиційною релігією – християнством. «Націоналізм вимагає віри в націю, а не в Бога»⁹⁰¹, – писав один з ідеологів ОУН Дмитро Штикало. Щодо християнства націоналісти застосовували різні стратегії: від спроб дискредитувати його як релігію слабких у

дусі ніцшеанської критики – до деструктивної мімікрії під християнство (наповнення релігійної символіки новим, націоналістичним змістом). Взаємодію християнської релігії та церкви зі світською релігією націоналізму нерідко подавали символічно як конфлікт або, навпаки, союз хреста і меча – символів християнства та войовничого націоналізму.

Меч, як і інші символи войовничості й нещадності до ворога, не належав до ключових символів⁹⁰² традиційної української культури. Недаремно, як уже було сказано, над браком символів войовничості у світогляді українців гірко іронізував у своєму «Посланії» поет-націоналіст Євген Маланюк. На подібні нарікання, хоч і не вбрані у поетичну форму, натрапляємо й у рефераті Колодзінського «Українська націоналістична воєнна доктрина»: «Головною причиною нашого нинішнього упадку є те, що ми забули заповіт наших батьків і обосічний варяжський меч замінили за гнилий хуторянський побут і за смердючі відпадки жидівського філософа. (Марксизм)»⁹⁰³.

Такий стан символічного світу українців не влаштовував націоналістів нової хвилі, тому вони докладали величезних зусиль, щоб наповнити його символами войовничості, сили, активності й боротьби. Одним із цих символів став меч, який дедалі активніше фігурує в націоналістичному дискурсі, починаючи з 1920х років. Меч символізував і призабуту українцями колишню військову міць, і віру в близьке відродження бойового духу нації. Тойтаки Колодзінський у згаданому рефераті писав: «Лише духові мародери і нікчемні боягузи можуть верещати, що український нарід є нарід пацифістів. [...] Коли Україна буде самостійною і розвине воєнний інстинкт, рівночасно надаючи йому відповідні організаційні форми, то ми будемо найбільше боєвим народом на світі»⁹⁰⁴.

Меч інколи протиставляли хресту, підкреслюючи цим, що не все в християнському вченні є прийнятним для революційного націоналізму. Зразком химерного переплетіння релігійної та мілітарної символіки, зокрема символів хреста й меча, може слугувати перша частина нелегального видання «У. В. О.», яке випустив у 1929 році

Пропагандистський відділ однойменної організації. У ній читаємо таке:

«З підполля темного йде у світ широкий український боеквик революціонер зі сурмою в руках і мечем при боці.

[...] Церквою для нього були могили на полях, а дзвонами ворожі стріли до засуджених на смерть.

[...] Апостолом Боротьби він був, є і буде. Святу боротьбу за правду і волю проповідувати він хоче, боротьбу, що не знає стриму, не лякається жертв, – боротьбу, що святістю і величчю сили освячує себе. Він апостол, але хреста в руці не має – лише меч, а слова і тони його сурми будуть тільки відгуками діл, і вони значитимуть його дорогу. Він апостол чину»⁹⁰⁵ .

Тут меч виразно протиставлено хресту – символів мирної християнської проповіді, якого, мовляв, немає в руці «апостола Боротьби». Водночас бачимо, як інші релігійні символи – церква, дзвони, апостол – наповнено новим, войовничим змістом і використано для сакралізації революційної боротьби націоналістів поруч із такими символами, як сурма і меч.

Меч став одним із ключових символів ОУН, яка поєднувала його з традиційною національною символікою, зокрема з тризубом. У 1932 році Провід ОУН затвердив герб організації – «націоналістичний тризуб», центральним елементом якого був меч. Цікаво, що свою версію тризуба прийняла й церква, але якщо націоналісти доповнювали тризуб мечем, то церква – хрестом.

Боротьба між церквою та націоналістами за контроль над символічним універсумом українців сягнула апогею під час свята «Українська молодь Христові», організованого греко-католицькою церквою в 1933 році. В очах молодих оунівців участь у святкуванні дорівнювала визнанню найвищого авторитету церкви у визначенні ключових символів, під якими мала гуртуватися молодь. З цим націоналісти були незгідні, тому Крайова екзекутива ОУН ухвалила бойкотувати свято. Мету бойкоту було сформульовано доволі відверто: «Володіння над душами молоді нікому не відступимо!»⁹⁰⁶ .

Після свята «Українська молодь Христові» протистояння між націоналістичним і католицьким таборами вилилося в гостру полеміку у пресі. Проте деякі представники обох таборів шукали компромісу, вважаючи за можливий і бажаний союз католицизму й націоналізму – хреста й меча. З боку церкви найпоспідовніше цю ідею виклав о. др. Микола Конрад у брошурі «Націоналізм і католицизм» (1934). Він закликав до спільного хрестового походу націоналізму й католицизму проти лібералізму, соціалізму та комунізму. Однак, на думку о. Конрада, союз хреста й меча стане можливим лише тоді, коли націоналізм визнає авторитет Церкви⁹⁰⁷ .

Своєрідною відповіддю о. Конрадові стала брошура члена Крайової екзекутиви ОУН Дмитра Штикала «Над світом сяє хрест меча» (1936), назву якої запозичено з Маланюкового «Посланія». Штикало твердив, що *«ні один тон християнської релігії не є абсолютно чужий релігії новітнього націоналізму»*⁹⁰⁸ , а отже, націоналістам немає потреби пристосовувати свій світогляд до вимог церкви. Навпаки – церква повинна пристосуватися до націоналізму, знайти з ним спільну мову. Союз між ними можливий *«під одною умовиною: що церква свідомо*

*змагатиме наблизити себе до націоналізму». Щоб довести можливість такого наближення, Штикало переосмислює головні християнські символи в націоналістичному дусі. Навіть Ісус Христос постає в його брошурі в образі войовничого та безкомпромисного вождя, причому вождя націоналістичного, який над усе ставить добро власного народу. Нагадавши відомі слова Ісуса «Я не прийшов принести мир, а меч» (Мат. 10, 34), автор ствердив, що меч, як символ нового життя «у нашу еру приніс ніхто інший – тільки якраз Христос!». Штикало готовий визнати християнську релігію, але тільки тією мірою, якою вона не суперечить «релігії націоналізму»: *«Релігія націоналізму не може мати нічого проти того, щоби її визнавці (націоналісти) визнавали догми іншої релігії, наскільки ці чужі догми гармонізують і покриваються з її власними догмами»*⁹⁰⁹.*

У підсумку націоналіст Штикало, як і священник Конрад, приходять до необхідності синтезу християнства та націоналізму, символом якого стане «хрест меча»:

«“Над світом сяє хрест меча” – ось прекрасна у своїй символічній глибині і простоті і правдивості візія поета! Візія нашої ери, візія передусім нашої доби!

Хрест і меч – символ церкви і нації! Хрест – що є мечем, меч – що є хрестом! Хрест меча – ось гармонія і синтеза християнзму й націоналізму!

Під цим знаком й Україна йде назустріч своєму Завтра. Іде назустріч своїй історичній долі, своєму історичному післанництву (місії).

Це історичне післанництво України – це і є на сумежі Заходу і Сходу, на пограниччі двох світів – творити нове життя»⁹¹⁰.

За всієї схожості риторики о. Конрада та Штикала неважко помітити кардинальну відмінність: для Конрада в союзі хреста й меча головним є хрест, а для Штикала – меч, який і є тим хрестом, що йому має поклонитися церква.

Напередодні Другої світової війни ідея союзу хреста й меча, церкви та націоналізму знайшла широкий відгомін і серед частини духовенства, й серед націоналістів. Польське МВС у 1939 році з тривогою відзначало «активне ангажування духовенства до націоналістичного руху і свідому тенденцію надавати релігійним заходам рис політичної маніфестації»⁹¹¹

Ознакою своєрідної релігійності членів ОУН була віра в особливу місію організації, покликаної шляхом національної революції вивести націю з поневолення. Конечність непохитної віри в місію ОУН у дусі донцовського «фанатизму» наголошував Коновалець у листі до Андрієвського 8 серпня 1933 року:

«Тільки віра в наше післанництво може загаріти і одиниці, і масу ставати в наші ряди і боротися не декляраціями, а чинно за ті кличі, які голосить націоналізм. Признавати слухність компромісів або слухність в поодиноких випадках теж і другим угрупованням то значить послаблювати наш фронт і визвольну справу наражувати на потрясення. Ми взялися за здійснювання наших кличів і за підготовку всеукраїнської національної революції, і тільки коли в нас буде віра, що ми можемо то завдання доконати, ми його доконаємо.

Коли ми, одначе, не тільки самі затратимо віру в єдиноспасаємість наших кличів, нашої програми, ідеології і тактики, але начнемо відбирати ту віру в нашого членства, що більше, коли начнемо пропагувати, що не тільки ми, але теж другі угруповання мають рацію, то думаєте, пане інженер, що тоді маса за нами піде? Ми ж її самі здеморалізуємо. Коли в нас віри немає, тоді зразу вішаймо все на кілку і залишім працю другим, які ту віру мають [...]»⁹¹²

Необхідність зміцнювати віру членів організації диктувала потребу творити культ – власні обряди, свята, ритуали, символи. Центральне місце в політико-виховній роботі ОУН посідав культ героїзму, який впровадили ще в СУНМ члени його Проводу Охримович, Габрусевич і Ленкавський⁹¹³. Виявом цього культу були, зокрема, маніфестаційні походи на могили січових стрільців і вояків УГА під час зелених свят і

жалобні академії до річниць смерті членів УВО, страчених за вироками судів або полеглих під час бойових акцій.

СУНМ і ОУН зробили великий внесок в утвердження Свята героїв Крут – вшанування пам'яті студентів, які загинули 29 січня 1918 року, захищаючи Київ від більшовиків. У 1920х роках у Галичині культ Крут поширював пластовий курінь «Крутянці», який 1928 року об'єднався з куренем «Чорти», прийнявши назву «Лісові чорти». Саме з лав цих пластових куренів вийшло багато чільних діячів ОУН. З ініціативи Володимира Янова, а також Атанаса Фіголя й Богдана Романенчука культ героїв Крут було впроваджено у СУНМ, а згодом в ОУН. У 1931 році Другий Студентський конгрес у Львові визнав річницю бою під Крутами святом студентської молоді. Крім участі в урочистій академії або святкових зборах, кожен український студент мав вшановувати день річниці Крут цілоденним голодуванням і відданням заощаджених у такий спосіб грошей на допомогу політичним в'язням. Згодом, у другій половині 1930х років, за право готувати й очолювати популярне свято розгорнулася конкуренція між ОУН та ФНС⁹¹⁴.

Незважаючи на заборону влади, щороку 1 листопада урочисто відзначали річницю Листопадового чину. Особливо бурхливим було святкування 1928 року, коли після панахиди в соборі св. Юра у Львові відбулася демонстрація і сталися сутички з поліцією, які закінчилися штурмом Академічного дому, де забарикадувалися українські студенти.

Крім зміцнення віри в місію ОУН, культ героїзму виконував ще одну важливу функцію: утвердження нового сценарію «правильного життя». Шері Ортнер серед ключових символів виокремлює т. зв. «ключові сценарії» («key scenarios»), які передбачають «чітко окреслені способи дії, потрібні для правильного й успішного життя в певній культурі»⁹¹⁵. Такі «ключові сценарії правильного життя» в культурі українців західного регіону зазнали значних змін впродовж ХІХ – початку ХХ ст. На початку ХІХ ст., коли галицьких русинів називали «нацією хлопів і попів», серед них побутували два головних сценарії життєвого успіху: сценарій «господаря», або «газди» – тобто досягнення будьяким способом (власною працею чи успішним одруженням) відносного

добробуту для себе та своєї родини, і сценарій «священника» – кар’єри сільського пароха, яка давала чи не самото можливості піднятися над нужденним селянським побутом, та й то переважно для дітей тихтаки священників.

З середини ХІХ ст. поряд зі старими формується новий ключовий сценарій, або, як називає його Ярослав Грицак, «код поведінки галицько-руського освіченого суспільства». Він полягав у тому, що

«австрійські русини дбали про свою репутацію “тирольців Сходу”, тобто найлояльнішої етнічної групи: за це вони сподівалися підтримки від Відня в їхніх національно-культурних змаганнях проти панівної польської верхівки, а на щоденне життя очікували спокійного та забезпеченого існування. Загальна ідеологія, за словами Андрія Чайковського, полягала в тому, що «найбільше щастя для рутенця – скінчити університет і вчепитися обіруч цісарської клямки, стати урядовцем... значіння, аванс, становисько, пенсія, емеритура...»⁹¹⁶ .

«Ще один, принципово новий для галицько-руського суспільства, сценарій життєвого успіху створив Іван Франко – не так своїми творами, як прикладом власного життя. Позбавлені можливості утримання з державної служби чи праці в громадських інституціях, Франко та його товариші – галицькі соціялісти – творили власні засоби для існування, водночас намагаючись будувати нове суспільство, альтернативне щодо старого руського⁹¹⁷ . Невипадково сам Франко став одним із культурних символів українства.

Зауважмо принагідно, що за всієї несхожості Донцова на Франка, ідеолог «чинного націоналізму» своїм життям втілював подібний сценарій – незалежного інтелектуала, який творить власне середовище у протистоянні з суспільним істеблішментом».

З розпадом АвстроУгорщини сценарій «тирольців Сходу» втратив актуальність, а можливості кар’єри на державній службі в обставинах Другої Речі Посполитої для українців звелися до мінімуму. Натомість зросло значення іншого сценарію, який окреслювали словами «праця для добра нації» або «органічна праця». Йшлося про роботу в кооперативах, легальних культурно-освітніх і політичних організаціях,

яка дозволяла розбудовувати національне життя, а водночас досягати порівняно високого соціального статусу й певного матеріального добробуту.

Проте заклики до «мурашиної» органічної праці в межах конкретної дійсності не влаштовували молодих максималістів, які не хотіли «прогинатися під мінливий світ», вірячи, що колись він підкориться їм. Інтегральні націоналісти впровадили новий кардинальний сценарій, який найкраще можна окреслити словами першої заповіді «Декалогу» ОУН: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї»

На перший погляд, такий життєвий сценарій вимагав цілковитого самозречення на користь нації. «Для **націоналіста**, цебто визнавця націоналістичної релігії, – *ціль і щастя людського життя лежить у відданні себе цілого своїй нації*»⁹¹⁸, – писав Штикало. Утім, і цей сценарій передбачав можливість своєрідного особистого успіху: втілюючи його, націоналіст міг сподіватися стати одним із вождів національної революції, а в разі перемоги – державним діячем, або здобути посмертну славу національного героя в разі загибелі.

ОУН культивувала зневагу до «міщанського» ідеалу спокійного і забезпеченого життя, до «щастя голоти, яка у всі часи верещить одне і те саме:

“Panem et circenses. Хліба і забав!”: “Спокою! – скавулять і від цього скавуління гидко. [...] *Наша епоха знає й обожає інше щастя: щастя боротьби, щастя – жити небезпечно!*”»⁹¹⁹.

Власне засобом запровадження нового «коду поведінки» у свідомість мас і став оунівський культ героїзму, який утверджував сценарій «правильного життя» і «правильної смерті».

Одна з важливих функцій будь-якого символічного універсуму – легітимація смерті. За Петером Бергером і Томасом Лукманом, «будь-яка легітимація смерті вирішує одне й те саме основне завдання – вона має дати індивідові можливість і далі жити в суспільстві після смерті значущих інших і, якщо не зняти, то принаймні пом’якшити жах від очікування власної смерті, щоб він не паралізував звичний порядок щоденного життя»⁹²⁰. У християнстві й інших традиційних

релігіях цю проблему розв'язують за допомоги віри в безсмертя душі й посмертну винагороду для праведників. Політична релігія інтегрального націоналізму розв'язувала проблему легітимації смерти в інший спосіб: націоналіст, жертвуючи життям в ім'я нації, у містичний спосіб зливається з нею, живучи далі як частина вічної спільноти мертвих, живих і ненароджених.

Смерть героїв часом прямо протиставляли смерті святих мучеників християнства. У брошурі «Культ героїзму», підписаній псевдонімом «Роман Брут», читаємо:

«Смерть героїв цілком інакша, аніж смерть мученика!

Тоді, коли вмирає герой – твориться легенда **чину**, умираючий мученик вмирає пасивно. Герой – як володар світу, що по своїй подобі хоче перебудувати його – мученик, як пасивна жертва існуючого стану.

Як перші – воювали новітні лицарі Альказару⁹²¹, наших Крут, Базару та на полях слави, як другі наслідники Христа.

Самопосвята є у одних і других, але шляхи діяння, шляхи її здійснення – інші. Коли ученики Христа наставляли своє тіло, щоб їх бито, були безборонні в ім'я своєї ідеї – герої боролись за здійснення її аж до смерті»⁹²².

ОУН утверджувала культ героїзму зокрема й у вигляді культу стрілецьких могил. Сильний вплив на його розвиток мала аналогічна діяльність поляків, зокрема культ польських національних героїв, активно впроваджуваний через освітню систему. Члени організації не лише допомагали впорядковувати військові поховання, а й ініціювали масове демонстративне відзначення на них річниць боїв Українських січових стрільців та УГА. Головними об'єктами поклоніння стали стрілецькі поховання на Личаківському та Янівському кладовищах у Львові, на горі Маківці в Карпатах, а також козацькі могили під Берестечком на Волині. На другий день Зелених свят, який стали називати Святом полеглих героїв, відбувалися масові походи до військових поховань, які ОУН неодмінно використовувала з метою пропаганди. Також влаштовували демонстративні панахиди на могилах

бойовиків УВО, а пізніше й ОУН, а позаяк поліція їх забороняла, то щоразу виникали сутички, часто криваві. Для ОУН це була нагода гартувати своїх членів і перевіряти їхню боєздатність⁹²³ .

У 1930ті роки набула поширення практика насипання курганів на честь полеглих українських вояків. Багато з цих символічних могил з'явилися з ініціативи членів ОУН. Навесні 1934 року з наказу Крайової екзекутиви ОУН акція насипання могил набула масового характеру. У відповідь польська поліція наказувала розкидати могили, що призводило до зіткнень, нерідко з людськими жертвами, які, своєю чергою, поповнювали мартиролог полеглих героїв⁹²⁴ .

Походам на могили героїв надавали містичного змісту: «Цей похід на могили – це християнське “Зіслання св. Духа”. Тут і там (хоч підсвідомо) діє та сама містерія. Так само як там на учеників Христа сходить з неба св. Дух – тут із могил виходить невидимий вогонь в наші серця»⁹²⁵ .

Цю риторику переймали деякі священники. Цікавою в цьому плані є промова невідомого священника на Святі могили у 1939 році, яку занотував поліційний агент; своєю образністю вона ліпше пасувала б революційному націоналістові, ніж служителеві церкви: «Творчий духу цих могил! Дай нам витривалість у нашій важкій боротьбі за досягнення найвищого ідеалу, яким є здобуття незалежності. Дай нам силу пережити утиски і ярмо. Сьогодні немає такої сили, яка могла б нас поневолити, бо найміцніші кайдани ми розірвемо, бо ми готові покласти на вітвар свободи наші кров і силу»⁹²⁶ .

Крім пошанування постатей, яких переважна більшість українців визнавала національними геніями (Шевченка, Франка й ін.), ОУН прагнула впровадити культ власних членів, убитих під час бойових акцій або страчених за вироками судів, а також членів УВО, які загинули в 1920х роках. Найдовшу традицію мало відзначення річниць смерті Ольги Басараб, закатованої під час допиту у в'язниці 12 лютого 1924 року. Першою жертвою у власних лавах ОУН уважала Ярослава Любовича, який загинув 5 березня під час утечі з місця нападу на листоношу у Львові. Згодом до пантеону героїв увійшли Головінський,

який загинув у вересні 1930 року, Павло Голояд і Володимир Пришляк, повішені в тернопільській тюрмі 28 квітня 1932 року за вбивство конфідента (таємного співробітника поліції), та інші бойовики. У їхні роковини відправляли Служби Божі та влаштовували жалобні процесії, під час яких ОУН поширювала відозви, присвячені пам'яті полеглих борців⁹²⁷.

Особливого поширення набув культ пам'яті Василя Біласа і Дмитра Данилишина, повіснених у Львові 23 грудня 1932 року за напад на пошту в Городку. Уже в момент їхньої страти в церквах Львова били у дзвони, того ж дня було відправлено жалобні Служби Божі. Страта Біласа й Данилишина справила велике враження на українців. Як згадував член ОУН Володимир Макар,

«лицарська смерть на польській шибениці двох бойовиків УВО–ОУН Дмитра Данилишина та Василя Біласа у грудні 1932 року була тим струсом, який остаточно завершив цілковите моральне й духове пробудження та переродження дослівно найширших народніх мас. В усьому краю проголошено стан всенаціональної жалоби. Затихли веселі співи, забави, гульня. Для розгорнення українського націоналістичного руху настала надзвичайно сприятлива пора»⁹²⁸.

Аж до вбивства Євгена Коновальця вшанування пам'яті Біласа й Данилишина посідало центральне місце в героїчному культурі ОУН. Масово поширювали фотокартки обох бойовиків, вони стали героями віршів, популярних пісень і навіть колядок. За цитування, співання й поширення пісень про Біласа й Данилишина суди карали ув'язненням, термін якого часом перевищував два роки⁹²⁹.

Новим поштовхом до розбудови культу полеглих героїв стала смерть Євгена Коновальця. Хоча вождизм був одним з організаційних принципів ОУН, за життя Коновальця справжнього культу особи вождя в організації не було. Теоретично, з досвіду італійського фашизму, а згодом гітлеризму, ідеологи ОУН знали, що в націоналістичного руху має бути харизматичний вождь, який з часом «правом своїх внутрішніх властивостей» стане вождем усієї нації. Та Коновалець був радше прагматичним організатором, аніж харизматичним вождем. Він не

заохочував схиляння перед своєю особою, спонукав до критики й був самокритичним. Щойно після загибелі полковника в Роттердамі 23 травня 1938 року від руки радянського агента було впроваджено посмертний культ Коновальця як «Вождя, Основоположника і Обновителя»⁹³⁰ ПУН проголосив «тричі святим все, що відноситься до нашого Вождя»⁹³¹

Невдовзі з'явилися й перші ознаки культу живого вождя, яким став Коновальців наступник Андрій Мельник. ОУН трактувала Мельника не лише як свого лідера, а й як «Вождя Української Нації». Другий Великий Збір українських націоналістів у серпні 1939 року впровадив офіційне гасло: «Слава Вождеві Андрієві Мельникові!»⁹³². Утім, Мельник поступався своїм авторитетом Коновальцеві, а його штучно творений культ не вберіг ОУН від розколу в 1940 році, після чого обидва її відлами плекали культу власних вождів – Мельника та Бандери.

Та це вже інша історія, яка виходить за хронологічні рамки цієї праці. А в серпні 1939 року, підсумовуючи досвід творення нової націоналістичної релігії, Другий Великий збір ОУН констатував: «З чину, з крові й смерти для ідеї зродилася нова Віра українства – Український Націоналізм!»⁹³³.

5.4. ОУН і табір «реальної політики»

ОУН постала як реакція на «реальну політику» легальних партій і емігрантських осередків. Ще після першої Конференції українських націоналістів (листопад 1927 року) новоутворений ПРУН уважав за свій обов'язок «різко відмежувати український організований націоналізм від теперішніх партій і центрів, а передовсім від тих, що зійшли до ролі прислужників наших національних ворогів»⁹³⁴. Головним національним ворогом тоді вважали Польщу.

Можливість українськопольського порозуміння ціною визнання (де факто чи де-юре) легітимності польської влади на західноукраїнських землях революційні націоналісти сприймали як одну з найбільших

загроз, тому всіма засобами поборювали скочування «реальної політики» до «полонофільства» й «угодовства». Деякі аспекти цієї боротьби описано в історичній літературі⁹³⁵, але дослідники мало звертали увагу на ту обставину, що, поділяючи негативне ставлення до «угодовців», члени ОУН розходилися в питанні тактики й методів їх поборювання. Спробуймо простежити ставлення ОУН до табору «реальної політики», а також розбіжності й дискусії в цій справі всередині ОУН.

Боротьба з опортунізмом – характерна риса всіх революційних рухів, але розглядаючи приклад ОУН, слід брати до уваги ще й особливості її ідеології. Інтегральний націоналізм, що лежав у її основі, розглядає націю як єдиний організм і вимагає беззастережного підпорядкування одиниці цілям та інтересам власної нації. Відтак ті частини національного організму, що виявляють схильність до співпраці з чужими, «ворожими» націями, розглядають як небезпечно хворі, такі, що потребують негайного лікування чи навіть ампутації задля його виживання. Проте, з цього погляду, поширення проросійських і пропольських тенденцій серед українців робило проблематичним саме існування української нації. Такі ідеологічні й етичні засади, а також прийнята ОУН концепція «перманентної революції», наперед визначили негативне ставлення революційних націоналістів до будьяких спроб порозуміння з національними ворогами.

Серед «прислужників національних ворогів» особливо шкідливим уважали Державний центр УНР в екзилі під проводом Андрія Лівницького, програма якого полягала у творенні української держави в союзі з Польщею, але коштом відмови від соборности, бо Західну Україну визнавали частиною польської держави. Свої надії уенерівці пов'язували з майбутньою інтервенцією Польщі та її західних союзників проти СРСР. Своєю чергою, табір «санації», який 1926 року прийшов до влади у Польщі, підтримував ДЦ УНР і штаб Армії УНР з подвійною метою: на випадок війни з СРСР і для впливу на політиків Західної України, щоб схилити їх до лояльності. Задля цього ж Волинь, де оселилися багато діячів УНР, вирішили перетворити на своєрідний експериментальний полігон польсько-української співпраці

та потенційну базу для наступу на СРСР. Керував цим експериментом волинський воєвода Генрик Юзефський⁹³⁶.

Ставлення до табору УНР і його інтервенціоністських планів члени ПРУН обговорили на своїх засіданнях 30 й 31 серпня 1928 року під час з'їзду Проводу, що відбувався в Берліні з 25 серпня до 1 вересня. Усі погодилися, що з уенерівцями слід боротися, але розійшлися в думках щодо методів боротьби: якщо Сціборський, якого підтримав Мартинець, наполягав на виразному й категоричному засудженні уенерівщини, то Андрієвський вважав, що «не треба посуватися задалеко»: «УНР це теж українці», тому не слід відмовлятися від перемовин із ними. Поважні розходження виявилися й у ставленні до можливої інтервенції проти СРСР за участі Польщі. Коновалець говорив, що концепція інтервенції «віщує тільки братовбивчу війну» між українцями, й застеріг, що «на випадок, коли не буде заздалегідь гварантована самостійність України, тоді ліпше нам боротися хоч би по стороні большевиків за соборність». Йому заперечував Андрієвський: захоплення всіх українських земель більшовиками було б шкідливим, бо тоді б зник «П'ємонт» національної думки в Галичині. Але й він не відкидав можливості підтримки більшовиків з боку націоналістів, коли б унаслідок інтервенції виникла загроза відновлення «єдиноїнеподільної» Росії. Підсумовуючи обговорення, Коновалець ствердив, що націоналістам не можна повторювати помилок УНР і ЗУНР, які поклалися на допомогу зза кордону, й висловив надію на «процес усамостійнення» Великої України та майбутнє порозуміння націоналістів із самостійним українським радянським урядом⁹³⁷.

Ця дискусія цікава тим, що демонструє: в 1928 році революційні націоналісти, всупереч концепціям табору УНР, іще вважали Польщу чи не гіршим ворогом, ніж СРСР, і навіть були не від того, щоб стати у майбутній польсько-радянській війні на бік більшовиків. Утім, офіційні рішення ПРУН були обтічними. За результатами дискусії ухвалено: «Стоїмо в боротьбі з табором УНР, однак виключаємо руйнуючу, негідну боротьбу та всякі шкідливі засоби її». У справі інтервенції вирішено «протиставити концепціям інтервенції –

конечність активного розв'язання східної проблеми власними силами українців»⁹³⁸ .

Після утворення ОУН на початку 1929 року в її Проводі й далі змагалися два підходи у ставленні до ДЦ УНР та українських партій: жорстка лінія Мартинця та Сціборського й поміркованіша – Андрієвського. Мартинець на шпальтах «Розбудови нації», яку редагував, різко протиставляв ОУН решті партійних груп, а уенерівський табір назвав «розсадником польонофільства, зневіри у власні сили та надій на поміч ворога»⁹³⁹ . Натомість Андрієвський надіслав до журналу статтю, у якій твердив, що «в політиці змагання й боротьба окремих груп є природними, і їх не уникнути», й закликав, виносячи українську справу на міжнародну арену, «не обмежуватися тільки критикою, не виходити на люде з нашими домашніми сварами та антагонізмами, не зводити наших розходжень на осіб і не ставити наших внутрішніх противників поза скобками нації»⁹⁴⁰ . Мартинець статтю надрукував, але в листі до Андрієвського висловив категоричну незгоду:

«Вашу тактику я називаю “політичним толстоїзмом”; і тут і там джерелом є почуття любови, а не сили. Між тим толстоїзм – непотворення злу, це найбільш аморальна тактика: вона дає пляцет на насильство, вона збільшує деморалізацію, безпринципність та безкарність. При чому тут співпраця з тими, яких треба знищити? Не гальванізуймо трупів! Обмірковуймо способи їх знищення і звертаймо тільки увагу, щоби робити це пляново, та щоби непляновістю не нашкодити самим собі і національній справі»⁹⁴¹ .

Сціборський і Мартинець наполягали на відмежуванні від легальних партій як угодовських, а «уенерівщині» пропонували оголосити нещадну війну. Проте поміркованіший Коновалець, скільки міг, стримував своїх соратників від агресивних виступів. Його обурило, коли в перемиському «Українському голосі», який у 1929–1931 роках був неофіційним органом ОУН, Сціборський опублікував різку антиуенерівську статтю⁹⁴² . У листі від 16 липня 1930 року він дорікав редакторові газети: «Скажіть ради Бога, чого Ви брали собі до помочі при виробі Органського (псевдонім Сціборського в організації. – О.

3.)? Поминаючи, що праця Органського була мериторично дуже слабкою, ішло разом з нею в парі стільки брудних помий, що це абсолютно не личило під всім цим давати фірму Вашого варстату»⁹⁴³ .

Роздратований суперечливими вказівками, які надходили з ПРУН, крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях і редактор «Українського голосу» Зенон Пеленський 1 серпня писав Проводові: «Зговоріться, панове, найперше в *підставових речах* самі зі собою [...]. Замкніться на 24 години в 4 стіни, а потім буде видно – бити уенерівщину по сраці чи ні. А то б'єш, пердолене, не б'єш – пердолене»⁹⁴⁴ .

У листі до Сціборського 22 серпня Коновалець категорично заперечував проти трактування тих українських угруповань, які виступали за примирення з Польщею або з Росією, як зрадників:

«Коли ці групи [...] не ради “миски сочевиці”, а тільки з чистими намірами [...] будуть заступати одну чи другу концепцію, то це в ніякому разі не буде ще зрада, а тільки реальна політика. [...] Наглядне виказання шкідливості польонофільської концепції для української нації не означає ще зникнення цієї концепції. [...] Це саме можна сказати теж про москвофільську концепцію, і то так большевицьку, як теж гетьманську. І одних, і других називати зрадниками було б надто відважно. Вони теж на свій спосіб, я, розуміється, маю на думці ідейних людей, хотять вивести українську націю з цього незавидного положення, в якому вона зараз знаходиться. [...]

Рівно ж був би я проти цього, щоби всіх визначних представників групи УНР вважати людьми, які тільки ради польських грошей, які вони від поляків одержують, являються приклонниками польонофільської концепції. Треба все таки відграничувати групу УНР від Твердохлібів, Певних і т. п. людей, подібно, як ідейних комуністів не можна ставити нарівні з Українськими Прапорами, Радами і Працями»⁹⁴⁵.

Як бачимо, Коновалець не поділяв войовничої постави Сціборського й, на відміну від Мартинця, не відмовляв полонофільським і радянофільським угрупованням у праві репрезентувати частину української нації, якщо їхні наміри чисті. Проте Сціборський

залишився при своїй думці, яку висловив у листі до Коновальця 26 серпня: «Годі [...] продовжувати дискусію над моральним і етичним змістом УНР діячів. Я можу прийняти таку їх “лояльну” кваліфікацію як наш офіційний модус відношення до них, але як людина тверджу і кричу: це здеморалізована ізуїстична сволоч, якій не можна вірити на ломаний сантім. Залишмо розв’язку нашого спору на майбутнє, і сподіваюся... на близьке»⁹⁴⁶ .

Сціборський не помилився – ще до кінця року нові конфлікти спонукали ОУН і ДЦ УНР відкинути будь-яку стриманість у взаємних нападах. На заклики Коновальця до конструктивнішої критики опонентів Сціборський відповів 8 червня 1931 року: «Годі сподіватися від чинника деструктивного і паразитарного конструктивізму і додатніх цінностей, в такій степені, як марною справою було би старатися переробити вош [...], яка все є паразитом на людському тілі, в істоту, корисну для людського організму»⁹⁴⁷ .

Сам Коновалець ніколи не припиняв особистих контактів з діячами УНР, зокрема з Лівичьким. Восени 1933 року вони зустрілися у м. Ніоні в Швейцарії й цілий день розмовляли віч-на-віч. Син лідера УНР, Микола Лівичький, через багато років згадував, як, прощаючись на вокзалі, його батько тричі поцілувався з Коновальцем і сказав: «Отже домовилися», а той відповів: «Так, так, коли почнуться події, будемо йти разом»⁹⁴⁸ . Якщо поставитися з довірою до цієї інформації, можна припустити, що угода була пов’язана з німецькопольським зближенням, яке намітилося в той час. Кружляли чутки, що Німеччина (з якою шукала співпраці ОУН) і Польща (на яку орієнтувався ДЦ УНР) ведуть перемовини про спільні дії проти СРСР⁹⁴⁹ . Отож два політики могли домовитися «йти разом» у разі вибуху війни. Однак повідомлення Миколи Лівичького надто непевне, й поки що його не підтверджено іншими джерелами. У всякому разі, зустріч Коновальця з Лівичьким жодним чином не позначилася на антиуенерівській пропаганді ОУН – вона тривала аж до кінця 1930х років.

Борючись проти «полонофілів», революційні націоналісти спершу значно толерантніше ставилися до українських партій, що перебували в легальній опозиції до польської влади, як-от УНДО. 27 серпня 1928

року на спільному засіданні з послами до Сейму від УНДО, які брали участь у конгресі Міжпарламентського союзу Ліги націй у Берліні, ПРУН визнав УНДО «єдиною під сучасний момент національною партією на Зах.[ідних] Землях» і, застерігаючи за собою право на критику, обіцяв усе ж дотримуватися прихильного нейтралітету, а в деяких випадках навіть надавати сприяння. Своїм зв'язковим з УНДО ПРУН призначив посла Дмитра Палієва, який був одночасно членом УВО й УНДО⁹⁵⁰. З боку УНДО зв'язковим до Коновальця став журналіст Іван Кедрин (Рудницький)⁹⁵¹.

Прихильний нейтралітет щодо УНДО зберігався й певний час після установчого Конгресу українських націоналістів 1929 року. Однак незабаром радикально налаштовані молоді члени ОУН у Галичині, переважно студенти, почали дедалі різкіше звинувачувати УНДО в «угодовстві» та «хрунівстві». Типову ситуацію описав Іван Кедрин у листі до Коновальця на початку 1930 року:

«Студент, приїжджаючи на свята до батька, свідомого селянина або священника, робить йому авантуру, що він стоїть у зв'язку з хрунівським Ундом (чи хрунями радикалами), впевняє, що ундівців у Львові всі бойкотують, ніхто чесний їм руки не подає, що це лише матня для легкодушних, що вся просвіта й усі кооперативи це польські та московські ячейки і т. д. Про це говорили навіть на останньому з'їзді нар.[одного] Комітету, а до нар. [одної] канцелярії прийшло вже навіть кілька листів з описом таких фактів, і приїхало кілька людей – батьків, цілком збитих з пантелику такою поведінкою своїх синів»⁹⁵².

Проте на тлі загальної ворожнечі націоналістичної молоді з УНДО ПРУН не міг стримувати конфлікту «батьків» та «дітей», не ризикуючи втратити довіри останніх. Тому керівники ОУН теж почали звинувачувати УНДО в угодовських тенденціях. Почасти це відповідало правді: серед членів партії були переконані прихильники українсько-польського порозуміння, але на початку 1930 року вони ще не робили погоди⁹⁵³ 208. Головна причина погіршення стосунків полягала в іншому: на думку членів ПРУН, УНДО як «теж націоналістична» організація була головною перешкодою для зростання впливу ОУН у Галичині. Про це відверто писав Мартинець у

«Розбудові нації», водночас закидаючи УНДО подвійну гру: для перемовин із поляками використовують «равтників» (тобто членів партії, які ходять на раути до польських можновладців), а в разі неспіху відмежовуються – мовляв, «ми їх не вповноважували», – проте з партії за порушення дисципліни не викидають. Спілка з такою партією була б поганою школою організаційної дисципліни та політичної моралі для молодих націоналістів, що біля них так упадає УНДО. Тому, твердив Мартинець, слід іти власним шляхом, відкидаючи будь-які коаліції як «зв’язання перегонового коня з волон⁹⁵⁴» .

Не всі члени ОУН поділяли непримиренне ставлення до «угодовства». Зенон Пеленський писав ПРУН 7 травня 1930 року:

«Приходиться застановитись, чи не є доцільно так побудувати справу: треба нам дві національно і державницько орієнтовані групи в краю. Революційну і угодову. Революційну, щоб, коли вибухне справа на Сх. [ідній] Україні, стримати інтервенцію, яка уб’є нам над Дніпром державність, що повстала б *власними силами*. [...] Але, з другого боку, потрібна угодова група, з якостей суспільної політики в краю. Кооперативи, обогачування, конструктивний сектор, віртуальне творення держ.[авної] апаратури, фахівці. Все це потрібне. [...] Більше ще: я ратував би навіть пілсудчину українськими голосами за територіяльну автономію, і як це огидно таке признание в устах націоналіста звучати може, а воно так є, нехай йдуть до біса на угоду, це не є найгірший вихід зі ситуації»⁹⁵⁵ .

Утім, Пеленський був «білою вороною» в ОУН і цілком логічно врешті решт опинився в лавах УНДО. Натомість більшість членів ОУН у краї й чути не хотіли про якусь «реальну», а тим паче «угодову», політику та щосили штовхали ОУН на шлях безкомпромісної революційної боротьби.

Впродовж весни й літа 1930 року ОУН, а особливо її орган «Український голос» дедалі різкіше звинувачували УНДО в угодовстві. Кампанія проти УНДО стривожила його голову Дмитра Левицького, який 12 серпня писав Коновальцеві:

«Мені здається, що між Проводом Націоналістів а УНДОм зайшло якесь фатальне непорозуміння, яке може дуже некорисно відбитись на загально укр.[аїнській] справі в Польщі. [...] Одиною причиною може бути тільки це, що Ви маєте дуже кепські інформації про відносини в краю, подиктовані Вам людьми безумовно засліпленими або ще гірше – злої волі. На всякий випадок, оскільки мені це відомо – УНДО не дало до цього найменшої причини. Ломання сьогодні проти нації “УНДО” це вода на млин польонофілів і большевиків, і ніяка совісна людина не може взяти відповідальности за наслідки такої акції. Час на валення УНДа ще не прийшов [...]»⁹⁵⁶ .

Остання фраза – вельми загадкова. Виходить, що лідер УНДО й собі вважав, що рано чи пізно його партію як утілення «реальної політики» треба буде «валити», але слухний час іще не настав.

Інша діячка УНДО, Мілена Рудницька, в листі до Коновальця від 10 серпня припустила, що чутки про угоду з УНДО розпускає польський уряд, але визнала, що розмови про можливість порозуміння таки були:

«Сенатори, з якими я говорила, кажуть, що уряд пішов би на далекойдучі уступки в культурній ділянці, себто: український університет у Львові, українське народне і середнє шкільництво з окремою шкільною Радою згл.[ядно] віцєміністром освіти. То все за ціну внутрішньої лояльности, себто зміну становища до польської держави. В цьому й річ, що такої ціни ніхто не в силі дати, та й загалом нема серед нас людей, які мали б відвагу робити угоду, навіть коли б вона була можлива. [...] На протязі останнього тижня – з причин відомих подій – справа угоди стала зовсім неактуальна, а угодіві настрої перейшли в безоглядну нагінку поль.[ської] преси проти “бандитів”»⁹⁵⁷ .

«Відомі події», про які писала Рудницька і які звели нанівець навіть розмови про українськопольське порозуміння, – це т. зв. «саботажна акція УВО». Ми вже з’ясували, що ПРУН як колективний орган не приймав рішення про саботажну акцію, не організовувало її й крайове керівництво УВО й ОУН. Але коли згодом УВО таки взяла на себе відповідальність за саботажі, вирішальним було бажання рішуче

відмежуватися від «угодовців та полонофілів» і зміцнити свій авторитет серед радикально налаштованої молоді.

Початок «пацифікації» спонукав три партії – УНДО, Українську соціалістичну радикальну партію та Українську соціал-демократичну партію – виступити зі спільною заявою, яка засуджувала дії підпілля. Незабаром і Лівіцький заявив, що «широкі верстви народу українського плямують акцію саботажу»⁹⁵⁸.

Своєю чергою, преса націоналістів давала зрозуміти, що цю й інші заяви із засудженням саботажів спричинено не принципами, а «нікчемним страхом» перед жертвами, яких вимагає революційна боротьба, й обвинуватила легальні партії в «заломанні одноцілого протипольського фронту»⁹⁵⁹. Особливо дісталось уенерівцям – їх прямо називали «запроданцями» та «фарисеями»⁹⁶⁰. Тепер уже й Коновалець не заперечував проти такої риторики.

Події 1930 року стали рубіконом у стосунках між ОУН і табором «реальної політики». Хоча ОУН і українські партії ще й далі координували свої дії на міжнародній арені, домагаючись засудження Польщі за «пацифікацію», у краї між ними запанували відчуження й ворожнеча.

Оцінюючи наслідки подій, журнал «Сурма» (орган УВО) писав, що «акція УВО поглибила непримиримість українського населення до Польщі та знищила моральну основу для всякої угодової політики»⁹⁶¹. Власне, це й було метою революційних націоналістів. Проте частина діячів УНДО зробили з «пацифікації» зовсім інший висновок. Вони визнали, що дальша польськоукраїнська конфронтація веде в безвихідь, і почали шукати компроміс із владою. 25 лютого 1931 року відбулися таємні перемовини членів УНДО Михайла Галущинського, Остапа Луцького та Юліяна Павликовського з представниками Безпартійного блоку співпраці з урядом Янушем Єнджеєвічем і Тадеушем Голувком. Хоч вони закінчилися нічим, відомості про них потрапили до преси й викликали обурення багатьох українців та гостру кампанію проти УНДО в націоналістичних виданнях. Галущинський і Луцький навіть одержали смертні вирoki за

«коншахти з ляхами», підписані анонімними «месниками»⁹⁶². Чи були ці «месники» членами ОУН або УВО, достеменно не відомо.

У 1931–1934 роках в УНДО посилювався вплив групи під проводом Василя Мудрого, налаштованої на пошук порозуміння з Польщею. Однак керівників УНДО турбувало, як сприйме плановане порозуміння ОУН, яка на той час стала реальною силою. 5 лютого 1934 року, перебуваючи у Відні, Мудрий звернувся з листом до Коновальця, прохаючи про зустріч. Проте Коновалець, знеохочений критикою ОУН в унівській пресі, не бажав зустрічатися сам, а доручив це Романові Сушко, який мав заявити, що після скандальної кампанії проти націоналістично-революційного табору в зв'язку з Самбірським процесом⁹⁶³ далі розмови з УНДО «є просто немислимі»⁹⁶⁴.

Зустріч відбулася 10 лютого, й того ж дня Сушко надіслав Коновальцеві звіт про розмову з «Дуром»⁹⁶⁵. Мудрий, не стверджуючи цього прямо, давав зрозуміти, що в УНДО немає іншого виходу, як піти на порозуміння з польським урядом. Він твердив, що нові вибори до Сейму в 1935 році «для нас мусять бути – після сподіваної нової виборчої реформи – катастрофальними»: «Найгірше лихо в тому, що не буде парламентарної репрезентації». Сушко, зрозумівши, куди хилить співбесідник, поставив питання руба: чи має УНДО намір знову вдатися до «чорних кав» з поляками. «Ситуація на це зовсім невідповідна», – обтічно відповів Мудрий і відразу запитав, чи ОУН знову повела б таку неперемисливу кампанію проти УНДО, як раніше, коли б дійшло до «чорних кав». Сушко відповів на це, що удар ОУН напевне був би ще сильнішим⁹⁶⁶.

Насамкінець Мудрий виклав ряд пропозицій, зокрема: розділити ОУН на легальну і нелегальну частини, незалежні одна від одної, щоб уможливити першій співпрацю з УНДО; бути стриманішими в полеміці й не робити моральних трупів із заслужених людей; спробувати реабілітувати УНДО перед зовнішньополітичним управлінням НСДАП, яке очолював Альфред Розенберг⁹⁶⁷.

Остання пропозиція свідчила, що керівники УНДО, обмірковуючи можливість угоди з польським урядом, водночас хотіли через ОУН налагодити контакти з нацистським керівництвом, що видавалося особливо актуальним у зв'язку з підписанням 26 січня 1934 року німецько-польської декларації (як гадали, спрямованої проти СРСР).

Однак Коновалець зігнорував пропозиції Мудрого. Фінальна спроба налагодити стосунки між УНДО й ОУН скінчилася безрезультатно.

Розрив між ОУН і табором «реальної політики» поглибився внаслідок терористичних актів проти відомих польських політиків та українських «угодовців», які зорганізувала Крайова екіпіровка ОУН. УВО й ОУН віддавна практикували замах на функціонерів польської адміністрації, а й на українців, яких вважали зрадниками. Так, у 1929 році УВО взяла на себе відповідальність за отруєння Михайла Величковського, редактора лояльного до Польщі часопису «Селянин», заявивши, що й на майбутнє дотримуватиметься засади «собаці собача смерть»⁹⁶⁸. Навесні 1930 року планували замах на лідера волинських угодовців, редактора «Української ниви» Петра Певного. Акція проти «Петі» мала відбутися відразу після планованих терактів проти радянських представництв у Варшаві та Львові⁹⁶⁹. У такий спосіб ОУН хотіла заманіфестувати ворожість водночас до радянофільства й полонофільства. Однак замах на консульство у Львові тоді провалився, а пов'язані з цим арешти підпільників спонукали її відмовитися від інших запланованих терактів.

29 серпня 1931 року бойовики ОУН убили найактивнішого прихильника порозуміння з УНДО серед пілсудчиків Тадеуша Голувка. «Пок.[ійний] Голувко був одним з тих нечисленних польських діячів, які саме бажали мирним шляхом знайти розв'язку польсько-української проблеми в Польщі. [...] При тім не треба забувати, що пок.[ійний] був польським патріотом і не міг до розв'язки цієї проблеми підходити з українського становища. Невже за те належала би йому куля?» – дивувався автор передової статті в «Ділі»⁹⁷⁰. Утім, є підстави вважати, що така позиція Голувка й була причиною його вбивства, адже саме можливість порозуміння на основі лояльності до польської держави найбільше турбувала революційних націоналістів⁹⁷¹. Цей теракт,

здійснений без відома Коновальця, поглибив розкол між підпіллям і легальними українськими партіями. УНДО офіційно засудило вбивство, водночас застерігши владу проти «перекидування на ціле громадянство відповідальності за вчинки одиниць»⁹⁷²

Найрезонанснішою бойовою акцією ОУН стало вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького у Варшаві 15 червня 1934 року. Мотивом убивства згодом називали відповідальність Перацького за придушення українського національного життя, зокрема за «пацифікацію» 1930 року⁹⁷³ хоча насправді нею керував попередник Перацького – Феліціян Славой-Складковський. Водночас відомо, що Перацький, жорстко караючи підпільників, не раз робив заяви про потребу польськоукраїнської співпраці та готовність уряду сприяти задоволенню економічних і культурних потреб національних меншин за умови їхньої лояльності до держави, провадив перемовини з представниками легального сектора українського суспільства. У літературі не раз висловлювали припущення, що Перацького вбито, щоб «у зародку поховати ідею компромісу з поляками»⁹⁷⁴. Ця гіпотеза заслуговує на увагу, особливо якщо врахувати, що водночас із замахом на Перацького ОУН готувала атентат на іншу знакову постать у політиці інтеграції українців до польської держави – Генрика Юзефського⁹⁷⁵.

Загалом, за одностайного засудження «угодовства» в ОУН існували два підходи до табору «реальної політики» та його спроб порозуміння з Польщею – войовничий (Сціборський, Мартинець і більшість «крайовиків») та поміркований (Андрієвський, Онацький та інші діячі емігрантської частини організації). Коновалець більше схилився до поміркованого підходу, та все ж не вважав за можливе йти на конфлікт із «крайовиками», які несли головний тягар підпільної боротьби. Тому войовничий підхід поступово брав гору в ОУН, досягнувши кульмінації в терактах 1934 року.

На початку 1935 року керівництво УНДО дійшло висновку про безперспективність дальшої опозиції. На зміну політики провідної західноукраїнської партії вплинули кілька чинників: поступова ліквідація залишків демократичного парламентаризму в Польщі, що

зводила нанівець можливість ефективної легальної боротьби; антиукраїнський терор у Радянсько му Союзі, який поховав надії на еволюцію УСРР в напрямі національної державности; тиск із боку українського кооперативного руху, що потребував політичної стабільности для успішного господарювання. Зміну курсу полегшувало те, що внаслідок арештів літа 1934 року крайові структури ОУН були майже розгромлені, а ті, що уникли арешту, були дезорієнтовані й деморалізовані одностайним засудженням оунівського терору з боку ГКЦ, політичних і громадських організацій.

Тим часом у Польщі остаточно утверджувався авторитаризм. Нова конституція, ухвалена в квітні 1935 року, різко обмежила права парламенту, який фактично втратив значення центру ухвалення політичних рішень. Реальна влада зосереджувалася в руках президента й уряду. Незабаром було запроваджено нові виборчі ординації, які мали на меті обмежити діяльність опозиційних політичних сил. На практиці за ними до Сейму та Сенату могли потрапити лише ті особи, які влаштовували правлячі кола ⁹⁷⁶.

За цих обставин керівництво УНДО пішло на порозуміння з урядом. Для партії це було логічним завершенням процесу переходу до «реальної» політики, що почався після «пацифікації» 1930 року. УНДО уклало виборчу угоду з Безпартійним блоком співпраці з урядом, завдяки якій отримало можливість взяти участь у виборах 1935 року та зберегти своє представництво в Сеймі та Сенаті. Інші українські партії бойкотували вибори. Противиборчу акцію розгорнула й ОУН, але масштаби її дій через брак сил були більш ніж скромними. Жодних терористичних актів не було, члени ОУН обмежились розклеюванням летючок, які закликали: «Українці не голосують. Ганьба тим, що йдуть до ляцьких виборів!», «Проч з виборами і з УНДОм, проч з ляхами!» ⁹⁷⁷

Політика «нормалізації» тривала до кінця 1938 року й закінчилася, як відомо, повним провалом. У цей час ОУН змінила свою тактику: вона й далі відкидала будь-яку можливість порозуміння українців з польською владою, але вирішила не чинити перешкод «опортуністам», сподіваючись, що їхня політика приведе їх до повної дискредитації та втрати впливу. Ставлення ОУН до легальних партій наприкінці 1930х

років виразив Орест Чемеринський у статті «Нова ера». Усі українські партії він зарахував до опортуністичних й іронічно запропонував УНДО, ФНС та радикалам офіційно об'єднатися в блок опортуністичних партій. Тоді, мовляв, «на ЗУЗ зникне легенда, що галицькі легальні партії й групи чимось різняться між собою у своїм становищі й своїй ролі супроти польської окупації». «Не хочемо брехати, що бажаємо цієї консолідації з симпатій для опортуністів. *Ні – нам важно, щоб даліше прояснення внутрішньоукраїнської ситуації на ЗУЗ дало змогу вповні розгорнутися фронтові здорових українських сил [...]*»⁹⁷⁸. Зрозуміло, що рушійною та спрямовальною силою цього фронту автор бачив ОУН.

Така тактика виявилася назагал успішною. Спроба УНДО перевести деструктивний польськоукраїнський конфлікт у русло конструктивного діалогу з владою зазнала краху, що зумовило занепад впливу й УНДО, й інших легальних партій. «Нормалізація» провалилася не через опір революційно-націоналістичного табору, а внаслідок повороту правлячих кіл Польщі до жорсткішої політики щодо національних меншин, особливо після 1937 року. За цих обставин напередодні Другої світової війни вплив революційного націоналізму, особливо серед радикально налаштованої молоді, знову почав зростати.

5.5. ОУН і фашизм

Наличка «фашизму» тяжіє над Організацією українських націоналістів від моменту її заснування в 1929 році, коли українська преса різних політичних спрямувань саме цим терміном окреслила суспільно-політичний зміст нового руху. У відповідь орган ОУН «Розбудова нації» заявив про «невмісність назви “фашизму”, якою охрестили український націоналізм його противники»⁹⁷⁹. Відтоді й донині, то згасаючи, то спалахуючи з новою силою, тривають суперечки про відношення ідеології та практики ОУН до фашизму.

Тема «ОУН і фашизм» має два головні аспекти: конкретно історичний (еволюція ставлення ОУН до фашизму й, зокрема, до націонал-соціалізму, рецепція ідей, організаційних засад, методів тощо) й

типологічний (місце ОУН у типології політичних рухів, виправданість і доцільність її зарахування до рухів фашистського типу).

Ще напередодні створення ОУН рух, який почали називати «організованим націоналізмом», зазнав помітного впливу фашизму. Втім, за рідкісними винятками молоді націоналісти прямо не ототожнювали себе з фашизмом, повторюючи слова, які нібито сказав Мусоліні: «Фашизм не для експорту». Винятком стала невелика група наддніпрянських емігрантів, яка в середині 1920х років утворила у Празі Союз українських фашистів (СУФ) під проводом Петра Кожевникова та Леоніда Костарева. Про цю організацію достеменно відомо лише те, що в листопаді 1925 року вона влилася з двома іншими емігрантськими групами в Легію українських націоналістів (ЛУН), яка потім стала співзасновницею ОУН⁹⁸⁰. У результаті обидва лідери колишньої СУФ стали членами ПРУН, але згодом їх обох виключили з організації (Кожевникова в листопаді 1929 року, Костарева – на початку 1933 року). У цій темній історії найцікавішим є те, що обох колишніх «фашистів» підозрювали у співпраці з радянською та німецькою розвідками⁹⁸¹. Напрошується запитання: якщо ці підозри були обґрунтованими, то чи не було створення СУФ провокацією спецслужб з метою впровадити своїх агентів у керівні кола української націоналістичної еміграції (що й було зроблено)? Доступна нині джерельна база поки що не дозволяє підтвердити або спростувати це припущення.

У дискусії, яка розгорілася в перші місяці існування ЛУН, пропозицію Костарева й Кожевникова використати в розробленні націоналістичної ідеології досвід італійського фашизму відкинули. Гору взяла концепція Миколи Сціборського: базувати ідеологію та програму українського націоналізму винятково на державницькій традиції й духовості української нації⁹⁸². Проте фашистський досвід вивчали й далі.

Однією з головних тем місячника «Розбудова нації» – офіційного органу ПРУН, який почав виходити в січні 1928 року, – було висвітлення досвіду націоналістичних рухів різних народів, причому найбільшу увагу приділяли італійському фашизму. Майбутні діячі

ОУН, як-от Дмитро Андрієвський, захоплювалися фашистською Італією та її лідером:

«Італія приходить що тільки після майже тисячелітнього рабства й роз'єднання до національного життя. Відмолоджена варварською домішкою, віджила за час великого історичного антракту спадкоємиця давнього Риму зачинає нову сторінку свого буття [...]. В душі нації, – розбурханої, заохоченої до чину геніяльним диктатором, – пробуджується нині свідомість скрути, заборчисть старого завойовника, змисл великого й непереможне бажання смілих, карколомних починів»⁹⁸³ .

Слідом за ним на шпальтах «Розбудови нації» до теми фашизму звернувся Євген Онацький. Він писав про фашистів:

«Ця купка молодих енергійних людей, озброєних перше лише палкою любов'ю та незломною енергією, кирмована рукою незвичайного організатора й ватажка – Мусоліні, – за кілька років здобула цілу владу в Італії, вичистила кілька авгієвих стаєнь, порозганяла ледащих лаццаронів і затовстілих бюрократів, нагнала страху на ріжних спекулянтів, вказала місце ріжним політиканам і піднесла престиж держави на незнану досі височінь»⁹⁸⁴ .

Торкаючись впливу фашизму на український націоналістичний рух, Онацький визнавав, що

«молодий український націоналізм дещо перейняв вже від італійського фашизму, і це перш за все визнання потреби залізної гієрархічної організації та підпорядкування всіх приватних, партійних і клясових інтересів інтересам батьківщини – “Батьківщина понад все”. Далі визнання переваги сили духа над силою матерії. У свій час італійські фашисти, а тепер й українські націоналісти не піддають своєї справи розрахункам, – вони й без розрахунків знають, що проти них стоїть величезна матеріальнопереважаюча сила»⁹⁸⁵ .

Як бачимо, Онацький навіть саму ідею створення «залізної гієрархічної організації» націоналістів приписував впливові фашистського взірця. Видається, однак, що ідея ця визріла передовсім

як реакція на кризу демократичного українського «партійництва», а приклад фашизму лише забезпечив модель для наслідування.

Після утворення ОУН преса організації не переставала друкувати численні матеріали про фашизм. Найактивнішим пропагандистом фашистського досвіду залишався Онацький, який став представником ОУН в Італії (офіційно вступив до лав організації в 1930 році). У своїх статтях він доводив вищість фашистської корпоративної держави, яка підпорядковує всі суспільні сили своїй дисципліні, над демократично-ліберальною державою, що сама є полем для гри суспільних сил⁹⁸⁶; виправдовував скасування свободи преси в Італії потребою сильної влади, дисципліни й об'єднання всіх зусиль нації⁹⁸⁷; протиставляв фашизм більшовизмові як реальну політику в інтересах нації – відірваній від життя утопії⁹⁸⁸ та як справжню, духову революцію – революції матеріялістичній, котра, мовляв, давно виродилася в дику й безглузду контрреволюцію⁹⁸⁹. Онацький вітав *«оголошення війни теперішній Європі, для збудовання Європи цілком нової, перейнятої новим, активним фашистівським духом»*, і закликав спільно з фашизмом рішуче виступити проти старого ладу псевдodemократичної Європи й нового ладу псевдокомуністичної Евразії⁹⁹⁰.

Статті Онацького дають змогу зрозуміти, що саме приваблювало українських націоналістів у фашизмі. Автор підкреслював, що ОУН цікавить не так фашистська практика використання державної влади, як «ідеалістичні» аспекти фашизму як революційного руху:

«Ми, представники поки що переможеного народу, вбачаємо в фашизмі, особливо в тій першій його ще недержавній стадії – інший бік до наслідування, – і то власне бік *ідеалістичний*. І ми не можемо миритись з накиненою нам «долею», і ми *мусимо* її перемогти. І переможемо! – І ми мусимо скинути зі себе людину “ветху деньми” і витворити в душі своїй *нову людину*, – завжди активну, завжди молоду, завжди свідому своїх прав і обов'язків, – особливо обов'язків! Під кутом *національного єднання* – понад нашими партійними, становими та провінціями інтересами – повинна відбуватись ціла діяльність українського націоналіста»⁹⁹¹.

Проте не всі керівники ОУН поділяли ентузіазм Онацького щодо фашизму. Сціборський писав Коновальцеві 19 квітня 1930 року:

«Одержав останній “Український Голос”. Дещо про статтю чи взагалі про статті Онацького. Вони всі добрі... Але... занадто багато “Італії, Мусоліні і апотеози фашизму”... Не знаю, чи це є корисно. Отця демонстративна прихильність та виспівування фашизму може привести до небажаних наслідків. Тим більше, що в самій ОУН є багато людей, які не зовсім годяться з Онацьким. Я сам в економічно-соціальній інтерпретації фашизму доволі далекий від Онацького»⁹⁹².

Видається, що Сціборський заперечував проти оспівування фашизму не так із принципових, як із тактичних міркувань, побоюючись, що демонстративна прихильність до нього може призвести до небажаних наслідків, бо створює враження залежності ОУН від зовнішніх чинників. Наприкінці 1932 року Сціборський виголосив у паризькій «Українській громаді» доповідь «Критика фашизму». Довідавшись про це, Онацький обурився й поскаржився Коновальцеві: «Чи ми будемо мати колись якусь лінію в нашій закордонній політиці? Бо, якщо я буду говорити тут про наші симпатії до Італії і до фашизму, а Сціборський буде в Парижі бавитись в “критику фашизму”, то це значить сидіти між двома стільцями і то так незручно, що дуже скоро можна опинитися на підлозі»⁹⁹³. Коновалець підтримав журналіста й, покаравши Сціборського за необдуманий крок, закликав надалі «брати на увагу нашу лінію і те, що від ОУН робить теж Онацький в Римі»⁹⁹⁴.

Критикував Сціборського і представник ОУН у Великобританії Євген Ляхович:

«Я ніяк не можу зрозуміти, чому в нього така ненависть, і то засаднича ненависть, до фашизму чи гітлеризму. Це ж стихія, яка нині захоплює світ, і ми якраз та течія, що має тій стихії відповідати.

Певно, що ми не сміємо наосліп малпувати інших просто тому, що ми маємо відмінні від інших завдання і живемо серед цілком відмінних відносин, але засадничо ми не повинні цієї стихії цуратися»⁹⁹⁵

Схоже, що під тиском соратників Сціборський скоригував свої погляди, бо в його головній теоретичній праці «Націократія» (1935) апології фашизму значно більше, ніж критики. Він твердив, що приклад фашизму має стати дороговказом і для поневолених народів: «Бо ті з них, що перелякано відвертаються від імперативних заповітів фашизму в силу своєї сліпої, безкритичної привязаности до наркозу демосоціалістичних забобонів про “мир, злагоду, благоденствіє” та інтернаціонали, – ті з них ніколи не матимуть дійсного миру й свободи. Призначення таких народів – бути погноєм для інших!»⁹⁹⁶ .

Розглянувши демократію, соціалізм і комунізм і відкинувши їх як шляхи в безвихідь, Сціборський натомість із пієтетом писав про фашизм і його історичні заслуги. Багато положень «Націократії» – імперіялізм, утвердження націоналістичного світогляду як «одинокого правильного», відкидання «загальнолюдських» етичних приписів, розуміння суті й завдань держави, концепція соціально-економічного ладу, державний синдикалізм, концепція еліти – мають безпосередні аналогії у фашистських доктринах.

Головну ваду послідовників Мусоліні Сціборський вбачав у тому, що вони вважали диктатуру не тимчасовим, а постійним принципом організації держави: «*Перманентна диктатура зправила схильна позначати життя надмірним урядовим етатизмом і витворювати культ своєманітної “поліційної держави”, що гальмують розвиток суспільства та індивідуальности. Гадаємо, що цих прикмет не позбавлений і устрій фашизму*»⁹⁹⁷ . Сціборський вірив, що його власний проєкт суспільного й державного ладу вбереже майбутню українську державу від цієї небезпеки.

Автор «Націократії» гадав, що українська нація зобов’язана використати ідеї, науку й досвід націоналістично-авторитарних диктатур, зокрема фашистської та націонал-соціалістичної. «Проте український націоналізм не обмежує свою творчість механічним копіюванням чужих зразків, – писав він. – Будуча Українська Держава не буде ні фашистською, ні націоналсоціалістичною, ні “примодеріверівською”...»⁹⁹⁸ .

Альтернативою перманентній фашистській диктатурі Сціборський вважав режим націократії, який мав заступити національну диктатуру після того, як вона виконає свої завдання. Проте цілком ймовірно, що якби націократичний лад було втілено, то він став би варіантом тоталітарної системи, що визнавав і Сціборський у своєму проєкті конституції.

У другій половині 1930х років інтерес ОУН до італійського фашизму сягнув апогею. Передбачалося видати «Доктрину фашизму» Мусоліні та книжку «Національна фашистівська партія» в перекладі з італійської, «Історію Італії», «Нариси про новітню (фашистівську) ідеалістичну філософію», а також підготувати спеціальну критичну студію про фашизм⁹⁹⁹. Щоправда, через фінансові й інші труднощі з цього плану вдалося здійснити тільки перший пункт: у 1937 році вийшла друком «Доктрина фашизму» в українському перекладі зі вступною статтею Богдана Кравцева¹⁰⁰⁰.

Тоді ж в ідеологічному дискурсі ОУН утвердилися деякі прямі запозичення з арсеналу італійського фашизму, найважливішими з яких були концепції корпоративної (професійно-станової) держави й тоталітаризму. Певною мірою вони наслідували й організаційні засади ієрархії та вождизму, притаманні фашистській партії. Символи й ритуали фашистів вплинули на формування оунівського «культу героїзму». Проте, переймаючи окремі ідеї та досвід фашистів, публіцисти ОУН не забували наголошувати самотність українського націоналізму.

Німецький різновид фашизму – націонал-соціалізм – привернув увагу українських націоналістів восени 1930 року, коли НСДАП домоглася першого великого успіху на виборах до Райхстагу. Гітлеризм цікавив ОУН не лише як потенційний союзник у боротьбі за зміну міжнародного порядку, а й як іще один успішний приклад революційного націоналізму, тому КЕ ОУН поширила серед членів організації переклад окремих розділів «Моєї боротьби» Гітлера під назвою «Національно-соціалістичний рух». У передмові «Від видавців» крайовий провідник ОУН Степан Охримович (В. Обухович) писав, що «“Майн Кампф” – твір безцінної всесвітньої вартости для

кожного політичного чи суспільного діяча». Водночас він висловив застереження щодо расистського складника гітлеризму: «Спроба ж, яку являє собою концепція расизму, шляхом винищення усіх менш вартісних рас переможним мечем панівного народу, що цілий світ заставив би до послуг вищій культурі, здійснити світовий мир [...] має всі риси тої самої “штучности” і протиприродности, що ідея Маркса»¹⁰⁰¹.

Все ж серед молодих членів ОУН у Галичині переважало переконання про ідейну спорідненість націонал-соціалізму з українським націоналізмом та про можливий союз між ними, тому вони з ентузіазмом зустріли прихід НСДАП до влади в 1933 році. Автор, який ховався за криптонім С. О. (ймовірно, Я. Стецько), розглядав перемогу фашизму в Італії, успіхи націонал-соціалізму в Німеччині та майбутню українську революцію як ланки однієї світової націоналістичної революції, що зламає панування «старих, реакційних націй» і «ляже в основу нового світа». Він вірив, що саме український націоналізм покликаний розпочати новий етап цієї революції: зруйнувавши московську імперію та інші загарбницькі держави, він відкриє «новий розділ, нову епоху не лише в історії української нації, але й народів Сходу Європи»: «На чому кінчаються завдання фашизму чи націонал-соціалізму, на тому зачинаються завдання українського націоналізму»¹⁰⁰².

Ілюстрацією тогочасного сприймання націонал-соціалізму деякими молодими оунівцями може слугувати допис із Німеччини українського студента, який був свідком ритуального спалення нацистськими штурмовиками «шкідливих» книжок у Мюнстері й так описав свої переживання: «І в тій хвилині прихильність до німецької молоді росте. Бачу стоптану й оплюгавлену червону гидру в жидівських лахах, бачу її смерть і чую, що у мене серце починає битись прискішеним темпом. Ах, в цю хвилину завидую німцям, завидую їм їхньої рішучости»¹⁰⁰³.

Коновалець, який тверезіше дивився на нацизм, дратувався, читаючи такі кореспонденції, й кілька разів звертав увагу КЕ ОУН на потребу «паралізувати той телячий захват до гітлеризму, який [...] захопив наше рядове членство»¹⁰⁰⁴. Тому редакція газети «Наш клич» (органу

ОУН в Галичині) вважала не зайвим наголосити: «Український націоналізм не є рішуче наслідуванням, але якраз *самостійним, творчим рухом!* Його ідеєю є відшукати й перевести в життя *велике післанництво України*. [...] І помиляється, хто шукає для націоналізму взорів у фашизмі або гітлеризмі!»¹⁰⁰⁵ .

Керівники ОУН від самого початку не сприймали нацистської теорії расової вищості німців й усвідомлювали агресивні наміри Гітлера щодо Східної Європи. Проте з приходом до влади Гітлера не лише в молодих націоналістів у Галичині, а й у ПУН з'явилися надії на співпрацю й союз із новою Німеччиною. Ставлення нацистів до ОУН у 1933–1934 роках не виправдало цих сподівань. В обставинах польськонімецького зближення на початку 1934 року Німеччина припинила фінансування ОУН, а в липні того ж року видала польській поліції Миколу Лебеда (Скибу) – організатора вбивства Перацького. Тоді ж у Берліні затримали Ріка Ярого. Ця, за висловом Коновальця, «довбня, яка впала на голови нашого рядового членства», приголомшила прихильників орієнтації на гітлерівців. Як писав Коновалець членові ПУН Омеляну Сенику, «наше рядове членство на ЗУЗ було незвичайно захопилося приходом гітлеризму до влади та поклало на нього великі надії [...]. Щойно видача Скиби та арешт Ріка відкрили очі нашого членства на дійсну вартість гітлеризму, оскільки ходить про його відношення до української справи»¹⁰⁰⁶ .

Невипадково з середини 1934 року в еміграційній пресі ОУН наростає критика націонал-соціалізму, особливо його расистської компоненти. Зокрема Онацький, порівнюючи італійський фашизм і націонал-соціалізм, засуджував расову теорію нацистів:

«Націонал-соціалізм [...] ототожнює націю з *расою* і кладе в її підстави лише один елемент – *кров* [...]. Для націонал-соціалізму є аксіомою, що саме німецька раса є найвищою, і що навіть латинські народи, не кажучи вже про слов'янські, є народами порівнюючи нищої раси, хоча як арійці вони є незмірно вищі від інших неарійських народів, не кажучи вже про африканських негрів».

Онацький застерігав, що з німцями слід трактувати з обережністю, «щоби не впасти, бува, жертвою народу, що вбачає свою місію в

панованні над іншими, менш вартісними з расової точки погляду народами»¹⁰⁰⁷.

В іншій статті він писав:

«Ми знаємо (хоч би на власній шкірі в час Української Держави, 1918 р.), як мало рахувалася з почуваннями інших цісарська Німеччина. Расистські теорії націонал-соціалізму засвідчують досить виразно про те, як мало рахується з почуваннями інших і Німеччина Гітлера, що виразно трактує *всі* народи як “нижчі раси”, а німецький нарід називає “втіленням найвищої людськості на землі” [...]. А як дивиться націонал-соціалізм на *поневолені* народи, а зокрема на *поневолені Москвою народи*, не від речі буде нам, українцям, пізнати з таких слів Гітлера: “Для мене, націоналіста, що оцінює вартість людства на підставі расизму, визнання *меншої вартості*, з точки погляду раси, отих “*пригнічених націй*” уже вистачає для того, щоби *не зв’язувати їх долі з долею мого народу*”...»¹⁰⁰⁸.

Утім, не варто забувати, що антинацистські статті Онацького з’явилися в «Розбудові нації» після того, як німецькі військові й розвідувальні органи відмовили ОУН у підтримці. Через два-три роки, коли стосунки ОУН із нацистами знову покращилися, застереження Онацького забулися.

У 1935 році на шпальтах паризького тижневика «Українське слово» (органу ОУН) розгорнулася цікава дискусія під назвою «З ким нам іти?». Це був рідкісний випадок, коли ОУН винесла питання зовнішньополітичної орієнтації на відкрите обговорення (чи не для того, щоб послати сигнал зацікавленим державам?). Представник ОУН у Великій Британії Євген Ляхович закликав відкинути надію на Німеччину, бо «зв’язавшись з німецькою політикою – ми, українці, знову можемо програти»: «Німеччина [...] шпурялятиме нас під ноги раз Москві, раз Варшаві, то знову Москві, не звертаючи найменшої уваги не тільки на наші інтереси, але навіть на наші настрої і почування. [...] Знову ж остаючи в сфері впливів німецької заграничної політики – ми не з’єднаємо симпатій у другому таборі, таборі, що від Німеччини є значно сильніший [...] Чоловим провідником цього другого табору є Англія [...]». На Англію й

пропонував орієнтуватися Ляхович¹⁰⁰⁹. Його оцінку німецької політики підтримав Онацький, який, однак, скептично поставився до ідеї союзу з Англією, бо та нічим не засвідчила своєї готовності підтримати українські самостійницькі прагнення¹⁰¹⁰. Останнім у дискусії висловився Лев Морозевич: «Проїздка на дресованому англійському понні безпечна, спокійна – та чи не заповільна? Чи не скоріше донесе нас до мети дикий німецький мустанг? *Донесе* або *рознесе* – таке питання насувається, та його розв’язка залежить у першій мірі від нашої сили та зрілості. Риск існує – та чи слід його боятися, коли ходить про ціль настільки важну, як незалежність?»¹⁰¹¹.

Врешті-решт, Провід ОУН вирішив ризикнути й поставити на «дикого німецького мустанга», тим паче, що британські й американські політики доволі прохолодно сприймали спроби українців домогтися їхньої підтримки. Після початку італо-німецького зближення (осінь 1935 року), що його ОУН правильно розцінила як спрямоване проти СРСР, вона дедалі більше орієнтувалася на держави «Осі». Тим часом гітлерівці знову почали розігрувати «українську карту», особливо після оформлення військовополітичного союзу Німеччини, Італії та Японії (1936–1937). Свідченням нового зближення стала участь представників ОУН у з’їзді «закордонних націонал-соціалістів» у вересні 1937 року¹⁰¹². Того ж року Коновалець як голова ПУН надіслав вітальну телеграму лідерам трьох держав, які підписали Антиконтинентальний пакт¹⁰¹³.

Відновлення співпраці з нацистами спонукало ОУН припинити відкриті випадки проти гітлеризму, однак у документах для внутрішнього вжитку критика тривала. Працівник військової референтури ПУН Колодзінський у «Воєнній доктрині українських націоналістів» (1938) писав: «Гітлер в “Майн кампф” зв’язує майже існування німецького народу з здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядovu справу націонал соціалізму. Нас мусить обурити така експанзивність Гітлера. А що вложили ті пошукувачі “равмів”¹⁰¹⁴ у Східну Європу? [...] Бандити вони міжнародні, які хочуть зробити з України публичний міжнародній дім, щоби могли провадити тут свої хижацькі пляни»¹⁰¹⁵. Утім, Колодзінський

обурювався планами Гітлера не тому, що принципово відкидав імперіялізм, а тому, що вважав: на сході Європи є місце тільки для однієї імперії – української.

Отже, керівники ОУН добре здавали собі справу й зі ставлення гітлерівців до слов'ян як нижчої раси, й з агресивних намірів Гітлера здобути «життєвий простір» для німців на сході, однак не бачили іншого виходу для українців, крім спілки з Німеччиною – єдиною державою, здатною зруйнувати статус-кво в Європі. Тойтаки Колодзінський пов'язував майбутнє націоналістичне повстання з війною блоку фашистських держав проти СРСР¹⁰¹⁶. Члени ОУН знали, що гітлерівці шанують тільки силу, і сподівалися, що коли український націоналістичний рух продемонструє свою силу й рішучість, то змусить і Гітлера рахуватися з собою. Видається, що саме такі розрахунки визначали дії ОУН (бандерівців) у 1941 році, зокрема проголошення Української Держави.

Як продемонстрував Джон Армстронг, головним мотивом співпраці з нацистами таких рухів, як ОУН, хорватські усташі та словацькі глінківці, було не уявлення про спільність ідеології та цілей, а прагнення використати допомогу Німеччини в боротьбі проти панівних етнічних груп – росіян, поляків, сербів, чехів – з метою створення власних національних держав¹⁰¹⁷. Це був «шлюб із розрахунку», однак він не залишився безплідним в ідеологічному сенсі. Союз із нацистами сприяв проникненню в ідеологію ОУН елементів расизму й антисемітизму¹⁰¹⁸. Документи 1941 року свідчать, що діячі ОУН Степана Бандери виявляли великий інтерес до нацистського досвіду політики стосовно євреїв і розглядали можливість її застосування в Україні¹⁰¹⁹.

Утім, ані факт співпраці з фашистськими режимами, ані ті чи ті міркування щодо її мотивів не є визначальними для відповіді на типологічне питання – чи правомірно вважати ідеологію та практику ОУН різновидом фашизму? Відповісти на нього непросто, бо загальноприйнятої інтерпретації фашизму не існує. Однак в останні роки частина дослідників досягли хиткої згоди щодо низки

фундаментальних ознак, характерних для всіх різновидів фашизму. Такими ознаками вважають:

- революційний ультранаціоналізм (інтегральний націоналізм);
- міт національного відродження, або палінгенези, згідно з яким період занепаду нації має змінитися її відродженням у постліберальному новому порядку;
- авторитаризм і тоталітаризм;
- вождизм (принцип фюрерства);
- позитивне ставлення до насильства й війни, культ воєнних чеснот;
- імперіялізм або прагнення до експансії;
- прагнення очистити національну спільноту від чужих і ворожих елементів;
- спроби мобілізації мас і створення масової партії¹⁰²⁰.

Крім того, деякі риси вважають характерними лише для окремих різновидів фашизму. Такою поширеною, але необов'язковою, ознакою фашизму є расизм, зокрема расистський антисемітизм.

Чи відповідала ідеологія та практика ОУН окресленому вище «ідеальному типові» фашизму? Ми вже переконалися, що для ОУН були характерні інтегральний націоналізм і міт прийдешнього відродження упослідженої нації, що його Роджер Грифін вважає стрижнем фашистської ідеології¹⁰²¹. Проте спочатку ОУН, попри свій авторитарний і революційний характер, не мала виразних фашистських ознак.

Обставини 1930х років – терор у радянській Україні, зростання авторитаризму й фашизму в Європі, посилення репресій і фашистських тенденцій у Польщі – сприяли радикалізації та «фашизації» організованого націоналізму. Люди з демократичними поглядами втрачали вплив в ОУН або покидали її. Провідним теоретиком майбутнього політичного ладу України став Микола

Сціборський, який, нагадаю, ще в 1930 році накреслив поетапний план ослаблення та знищення українських партій з тим, щоб після національної революції в Україні залишилася лише одна керівна політична сила – ОУН. Яскравим свідченням «фашизації» частини ОУН стали «Воєнна доктрина українських націоналістів» Колодзінського (1938) й тогочасна антисемітська публіцистика Мартинця.

У той час український інтегральний націоналізм справді мав чимало спільного з фашизмом, і їх ототожнення не є цілком без-підставним. Ідеологія та практика ОУН повністю відповідали й шести пунктам «фашистського мінімуму», які сформулював Ернст Нольте (антимарксизм, антилібералізм, антиконсерватизм, принцип вождизму, партія-армія, тоталітаризм як мета)¹⁰²², й багатьом іншим визначенням фашизму¹⁰²³.

Проте була й істотна відмінність, яку ігнорують більшість дефініцій фашизму, але яку добре усвідомлювали українські націоналісти 1920–1930х років. На неї вказував Онацький іще напередодні створення ОУН. Він писав:

«Чимало українських націоналістів почало називати себе залюбки українськими фашистами й шукати підтримки у італійських фашистів. Вони не добачали, що між українським націоналізмом й італійським фашизмом лежить неперехідна поки що прирва, яку може заповнити хиба час та вперта завзята праця. [...]

Фашизм є націоналізмом нації державної, ворожої будь-яким ірідентам, готової всіх і вся принести в жертву культові своєї вже створеної держави.

Український націоналізм є, навпаки, націоналізмом нації недержавної, що тільки живе ірідентизмом і готовий принести всіх і вся в жертву для зруйнування культу тих держав, що не дають йому жити»¹⁰²⁴.

Онацький зауважив справді важливу відмінність між двома рухами: фашизм був засобом *організації* реальної держави, натомість український націоналізм був насамперед засобом *здобуття* держави.

Отже, українці не могли бути справжніми фашистами, бо не досягли того, що робило фашизм можливим, – держави. Український інтегральний націоналізм *міг би* перетворитися у форму фашизму лише в разі здобуття державної незалежності.

Такою ж була й офіційна позиція ОУН після її створення:

«Зі свого боку підкреслюємо невмістність назви “фашизму”, якою охрестили український націоналізм його противники. Фашизм це рух державного народу, це зроджена на соціальному підкладі течія, що змагалася за владу у власній державі. Український націоналізм це рух національно-визвольний, завданням якого є боротьба за державність, до якої має повести найширші маси українського народу. А тому українського націоналізму не тільки що не можна утотожнювати з італійським фашизмом, а навіть не можна до нього надто приподібнювати»¹⁰²⁵.

Утім, у неофіційному листуванні керівники ОУН були не настільки категоричними. У листі до Макара Кушніра від 16 липня 1929 року Мартинець писав:

«Я вповні поділяю Ваш погляд, що нам треба збивати заміти, що ми гетьманці, большевики, фашисти. Та признаюся Вам, що коли супроти двох перших груп легко, то з тим фашизмом не так то легко. Річ в тому, що не можна ужити безпосередно переконуючих аргументів: Італія далеко, Мусоліні не хоче за нас говорити і на нас валити громів, ніякого укр.[аїнського] угруповання, що можна було б назвати його фашистами нема, отже залишається лише парафразувати твердження, що ми не фашисти, та що італійський фашизм це італійський рух, а не наш. Між тим багато спільних черт з фашизмом таки маємо: оба рухи це рухи націоналізму, тут і там диктатура, тут і там професійні спілки та ми»¹⁰²⁶.

Ще одна, суто теоретична, відмінність, яка відрізняла український націоналізм від італійського фашизму, – різне розуміння взаємозв'язку між нацією та державою. Як я вже згадував, італійські фашисти вважали, що без держави немає нації та що не нація творить державу, а, навпаки, держава створила націю.

Такої концепції не могли повністю прийняти українські націоналісти, які не мали своєї держави, але, принаймні декларативно, стверджували існування української нації. Тимто Сціборський, солідаризуючись із фашистським культом держави, зауважував: «Факт існування нації не конче зумовлюється її державною незалежністю (бувають і недержавні нації, з таких наразі є й Українська Нація)»¹⁰²⁷. Оунівські публіцисти наголошували, що держава є лише найзручнішою формою національного життя, а не абсолютною цінністю як така¹⁰²⁸.

Отже, наслідуючи окремі риси фашизму, українські націоналісти усвідомлювали відмінності, які впливали з бездержавного статусу українського народу. Втім, до кінця 1930х років акценти дещо змістилися. Публіцисти ОУН і далі підкреслювали розбіжності з фашизмом у першій фазі розвитку націоналістичного руху, коли боротьба за ліквідацію окупаційного режиму й національну незалежність («моменти – неіснуючі для націонал-соціалізму й фашизму») відсувала на другий план усі інші завдання. Однак, на думку М. Подоляка, «націоналізм перших років підготовив ґрунт і дав основні принципові заложення для наступної фази свого діяння, фази “усуспільнення”». Тепер «національна революція є не тільки визвольним рухом проти займанців, але, і то перш за все, внутрішньоукраїнським рухом, який дає національному життю новий зміст і нові суспільнополітичні форми». «Як внутрішній рух, українська революція ділала б навіть у самостійній державі (коли б вона тепер існувала) так, як ділає вона в Німеччині й Італії, де націонал-соціалізм і фашизм виступили для заперечення й ув’язання перебудови старого, хворого національно-суспільного устрою»¹⁰²⁹. Як бачимо, відмінності між українським націоналізмом як визвольним рухом і фашизмом у 1938 році вже не видавалися принциповими.

Іван Лисяк-Рудницький вважав найближчими «родичами» українського націоналізму не італійський фашизм чи німецький націонал-соціалізм, а східноєвропейські авторитарно-націоналістичні рухи: румунську «Залізну гвардію», хорватських усташів, словацьких глінківців, польський ОНР. Критикуючи цю тезу, Кость Бондаренко писав, що український націоналізм мав багато спільного з усташизмом,

але майже нічого спільного – із «Залізною гвардією»¹⁰³⁰. З останнім твердженням варто посперечатися. В ідеології та практиці ЛАМ («Залізної гвардії») можна віднайти чимало паралелей з ОУН. Біля витоків руху Кодряну, як і ОУН, стояли націоналістичні студентські організації; в обох випадках, румунському й українському, маємо елементи конфлікту поколінь; обидва рухи сповідували ідеологію інтегрального націоналізму й мали авторитарну структуру, що ґрунтувалася на беззаперечному лідерстві вождя й ієрархічній вертикалі командирів; обидві організації мали харизматичних лідерів, причому їхня харизма була наслідком радше не особистих якостей, а цілеспрямованої праці організацій, котрі свідомо творили культ вождів (в ОУН – особливо від 1939 року); врешті-решт обидва рухи пережили фракційну боротьбу й розкол після загибелі своїх засновників.

Серед націоналістичних рухів Європи 1929–1945 роках «Усташа» справді була типологічно найближчою до ОУН, тому їх порівняння є цілком виправданим. Як я вже згадував, в історіографії склалися два основні погляди на сутність ідеології усташів: частина істориків трактують її як хорватський фашизм, інші заперечують цю тезу. На думку останніх, цілі й діяльність усташів до 1941 року істотно відрізнялися від фашистської практики. Рух усташів остаточно фашизувався лише після захоплення влади, коли головної мети – власної, хай навіть маріонеткової, держави – вони вже досягли, й постало питання, на яких засадах цю державу розбудувувати¹⁰³¹. Отже, «повноцінний» фашизм як програма реорганізації держави на принципах ієрархії, вождизму й тоталітаризму, можливий на стадії розвитку націоналізму, коли національна держава вже існує. На попередніх стадіях можливе виникнення *протофашизму* – цим терміном позначають рухи, які наближаються до фашизму, але яким бракує деяких його істотних рис¹⁰³².

Рухи на кшталт ОУН, «Усташі», Внутрішньої македонської революційної організації, радикального крила Глінківської словацької народної партії, Фронту литовських активістів тощо становлять особливий різновид інтегрального націоналізму недержавних націй, що має революційний характер і є спрямованим насамперед на здобуття власної держави будь якими, зокрема й насильницькими,

методами. Для стислості назвімо цей тип політичних рухів *усташизмом* – тут цю назву використано як родове поняття, подібно до терміна «фашизм», який має два значення – суто італійське й універсальне. Хорватський усташизм можна розглядати як парадигматичний для рухів такого типу, бо він найбільшою мірою зреалізував свій потенціал, пройшовши всі стадії розвитку: від зародження – через встановлення національної диктатури – до краху в фіналі.

Усташизм як радикальна форма етнічного націоналізму не був гуманнішим чи менш схильним до насильства, ніж фашизм. Відомо, що усташі влаштували під час Другої світової війни жорстоку етнічну чистку Хорватії від сербів, євреїв і циган, причому це було не спонтанним вибухом насильства, а ідеологічно вмотивованою та спланованою акцією. В ОУН, як ми бачили, плани майбутніх етнічних чисток з'являються після 1938 року. Неважко спостерегти паралелізм історії «Усташі» й ОУН і в інших аспектах: обидві організації виникли майже одночасно, у 1934 році здійснили свої найгучніші теракти, відтак пішли на співпрацю з державами «Осі» й 1941 року проголосили незалежність за німецької окупації. Але після цього їхні долі розходяться: режим усташів нацисти підтримали, а ОУН піддали репресіям. Незалежна Держава Хорватія 1941–1945 років – добрий приклад того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона постала. Розігнавши в липні 1941 року уряд Ярослава Стецька, гітлерівці запобігли повторенню в Україні хорватського сценарію. Слушно зауважив Олександр Мотиль: «Хай як це парадоксально, але репресії виявилися найкращим, що могло трапитися з ОУН, врятувавши її від колабораціоністської долі хорватської Усташі чи Словацької народної партії»¹⁰³³.

Отже, підсумуймо. Ідеологія, організаційні засади й політичний стиль ОУН зазнали помітного впливу фашизму, особливо італійського, причому з 1929 до 1939 року цей вплив неухильно зростав. Найбільше на ідеології та цілях ОУН позначилися фашистські концепції корпоративної держави й тоталітаризму, на організаційних принципах – вождизм і модель ієрархічної політичної організації, на політичному стилі – культ героїзму та воєнних чеснот. Під впливом націонал-

соціалізму в українському націоналістичному дискурсі під кінець 1930х років посилилися антисемітські настрої. Крім того, еволюціонуючи у спільній із фашизмом мережі інтелектуального дискурсу, український організований націоналізм більш-менш самостійно розвинув у собі риси, які їх також зближували: волонтаристський світогляд, культивування палінгенетичного міту, ворожість до комунізму й «демолібералізму», свідоме загострення конфлікту поколінь. Отож концепція, згідно з якою ідеологія та практика ОУН були фашистськими за своєю природою, має право на існування, особливо в рамках історії ідей. Проте, нехтуючи принциповими відмінностями між націоналістичними рухами державних і недержавних націй, вона породжує більше проблем, ніж допомагає розв'язати.

Якщо шукати узагальнювальне поняття, яке б дало змогу запровадити ідеологію та практику ОУН у порівняльний контекст, то ним мав би стати не фашизм, а радше *усташизм*. Головні відмінності між ними випливають із факту наявності або відсутності власної національної держави. Беручи до уваги цей критерій, можна сформулювати такі робочі означення.

Фашизм – форма революційного інтегрального націоналізму державних націй, що проголошує своєю метою національне відродження шляхом мобілізації мас і реорганізації держави на засадах тоталітаризму, ієрархії, вождизму та мілітаризму.

Усташизм – революційний інтегральний націоналізм, що розвивається за відсутності власної національної держави та прагне її здобути й утримати всіма доступними засобами, зокрема шляхом терору.

Історія руху хорватських усташів показує, що за «сприятливих» умов усташизм може набути форми *протофашизму*, а в разі здобуття власної держави – створити режим фашистського типу. На відміну від хорватського досвіду, конфлікт ОУН із німецькою окупаційною владою в 1941–1943 роках запобіг кристалізації українського фашизму й спонукав революційних націоналістів до ґрунтовної ревізії їхньої ідеології.

Ідеологію ОУН 1929–1939 років найкраще можна окреслити, використовуючи термінологію, якої вживали самі оунівці, – *революційний інтегральний націоналізм* недержавного народу. Її найважливішими елементами були трактування української нації як органічної цілості (збірної особи), визнання її інтересів вищими від інтересів будьякої соціальної групи, інших націй і людства загалом, а також (у радикальному варіанті цієї ідеології) вимога повного підпорядкування особи національним інтересам. Стрижневою ідеєю ОУН був концепт національної революції, метою якої було б не лише здобуття незалежної української держави, а й творення нового суспільного ладу, відмінного як від капіталізму, так і від соціалізму, духове переродження нації та формування нової людини. Виникнувши як радикальна ідеологія національного визволення з авторитарними тенденціями, впродовж 1930х років інтегральний націоналізм ОУН набув форми (знову ж таки, в термінології самих оунівців) *революційного тоталітарного націоналізму*, який прагнув охопити собою все українське суспільство, змобілізувати його на національну революцію та збудувати нову українську державу на засадах націократії.

Як і інші інтегрально-націоналістичні рухи в Європі, ОУН вдавалася до *сакралізації політики* (за Еміліо Джентиле)¹⁰³⁴. Фактично йшлося про створення політичної релігії націоналізму, яка мала охоплювати українізоване й наповнене войовничим духом християнство, а також головні культурні й політичні символи українства. Проте у випадку ОУН можна говорити радше про тенденцію творення «релігії націоналізму», а не про завершений процес. Те ж саме можна сказати й про тенденцію «фашизації» ОУН, яка ніколи не вийшла за рамки протофашизму. У порівняльному аспекті ОУН була ближча до інших революційних інтегрально-націоналістичних рухів недержавних народів на кшталт хорватських усташів. Для окреслення цього типу рухів я вживаю умовну назву «усташизм».

Політичну стратегію ОУН, що впливала з її ідеології, було спрямовано на мобілізацію мас під проводом націоналістів задля використання майбутньої світової війни для революційного здобуття

української держави. Наприкінці 1930х років ОУН пов'язала свою стратегію з державами фашистського блоку та їхніми союзниками, розраховуючи з їхньою допомогою зруйнувати СРСР і Польщу та створити самостійну соборну українську державу. Радикальне крило організації вважало за потрібне в перебігу національної революції не лише повалити панування чужих держав над українськими землями, а й очистити Україну від представників «ворожих націй» – поляків, євреїв і росіян.

Досвід війни спонукав український націоналістичний рух переглянути свою ідеологію й політичну стратегію, надавши їм демократичнішого змісту, а також, уже наприкінці війни, змінити власне ставлення до національних меншин, визнавши їх громадянами майбутньої української держави. Незмінною залишалася головна мета – визволення та відродження нації в незалежній державі.

6. «Творчий націоналізм»

6.1. Генеза і діяльність Фронту національної єдності

У суперечливим намірам Євгена Коновальця та його однодумців «організований націоналізм» на території польської держави до 1933 року опинився у глибокому підпіллі й фактично перебрав на себе функції УВО. Політичну нішу радикального й водночас легального націоналістичного руху посів натомість Front національної єдності. Його офіційна ідеологія – «творчий націоналізм» – стала третім українським різновидом інтегрального націоналізму поряд із «чинним націоналізмом» Донцова й «організованим націоналізмом» ОУН.

Серед засновників ФНЄ центральною постаттю був Дмитро Паліїв (1896–1944) – політик, військовий діяч, журналіст. Він народився у с. Перевізці біля Калуша (нині – ІваноФранківська обл.), закінчив Коломийську гімназію. Як і Коновалець, Паліїв належав до покоління, чий світогляд формували Перша світова війна та збройна боротьба за незалежність України. У 1914–1918 роках він служив у Легіоні Українських січових стрільців (з 1915 року – підхорунжим), а 1918 року став одним з організаторів Листопадової революції у Львові¹⁰³⁵. Під час українськопольської війни 1918–1919 років Паліїв був чотарем Галицької армії, ад'ютантом державного секретаря військових справ ЗОУНР Дмитра Вітовського, згодом – генерала Мирона Тарнавського¹⁰³⁶.

Приєднавшись у 1921 році до новоствореної Військової організації (згодом УВО), Паліїв до 1928 року належав до її керівництва. Водночас, прибічник «дворейкової» політики, він долучився до легальної політичної діяльності. У 1923–1924 роках Паліїв спільно з Донцовим редагував «Заграву», в 1924–1925 був членом проводу й секретарем УПНР. Саме він став головним ініціатором участі партії в утворенні УНДО 1925 року, був вісім років одним із його керівників, а в 1928–1930 роках разом з іншими членами Української парламентарної репрезентації (УПР) представляв його в сеймі Польщі.

З 1923 року Паліїв також редагував газету «Новий час». Поліція не раз заарештовувала його за антидержавну діяльність, і впродовж 1930–1933 років він сумарно півтора роки провів у в'язниці¹⁰³⁷.

Працюючи в легальних організаціях, Паліїв не поривав зв'язків із підпіллям, був одним із зв'язкових УНДО з Коновальцем. Він висунув план взаємодії УВО й націоналістичного крила УПР, згідно з яким підпілля мало шляхом терору примусити польську владу до максимальних поступок, яких вимагатимуть послі УНДО в Сеймі; це мало б сприяти зміцненню авторитету Палієва та його прибічників у партії. Проте цей план не сприйняли керівники УНДО, які хоч і визнавали потребу «дворейкової» політичної тактики, але не погоджувалися на пряме використання терору. Контакти УНДО й УВО не переросли в тісну співпрацю. А з моменту утворення ОУН між нею та Палієвим почалися конфлікти, спричинені боротьбою за вплив на націоналістичну молодь. Паліїв та його однодумці хотіли спрямувати її на шлях легальної діяльності, щоб через доплив молоді до УНДО підсилити в ньому свою націоналістичну фронду. Проте очільники СУНМ відкинули цю концепцію та вирішили влитися в лави ОУН, штовхаючи її на шлях підпільної революційної боротьби, покликаної доповнювати й поширювати діяльність УВО¹⁰³⁸.

Незабаром фактичний орган ОУН «Український голос» розпочав відкрито критикувати Палієва¹⁰³⁹. Зближення з ОУН почалося в 1931 році, коли Паліїв виступив проти нового курсу керівництва УНДО, який було спрямовано на пошук компромісу з польською владою. Наприкінці того ж року в УНДО під проводом Палієва сформувалася опозиційна група націоналістичного спрямування, яку склали п'ять послів до Сейму – Мілена Рудницька, Володимир Кохан, Степан Кузик, Юрій Чукур і Олекса Яворський – а також о. Леонтій Куницький і Володимир Целевич. Опозиція вважала хибною й угодовською тактику лідерів УНДО, зокрема в питанні територіальної автономії, та вимагала повернутися до старої платформи – визнання незаконності польського панування на західноукраїнських землях. Група Палієва планувала перебрати владу в УНДО на наступному Народному з'їзді¹⁰⁴⁰.

У січні 1932 року Рудницька зустрілася в Женеві з членами ПУН на чолі з Коновальцем і поінформувала їх про внутрішню боротьбу в УНДО. Учасники зустрічі позитивно оцінили утворення групи Палієва й вирішили всіляко підтримувати її. За планом Коновальця, група мала рішуче виступити на з'їзді УНДО проти політики керівництва, викликати розкол і створити власну партію, яка стала б легальною експозитурою ОУН¹⁰⁴¹.

Проте опозиція не зуміла здобути значної підтримки на з'їзді УНДО. З'їзд ухвалив половинчасті резолюції, з якими погодилися й опозиціонери. Керівники ОУН не приховували свого розчарування, адже Паліїв не лише не розколов партії, а й підписав резолюцію про потребу дотримання дисципліни й підпорядкування більшості. За це його піддали критиці в «Розбудові нації»¹⁰⁴². Коновалець і далі вважав, що слід за всяку ціну викликати розкол в УНДО, позбавити його характеру національного представництва і звести його політичне значення до ролі угодовської партії, що представлятиме т. зв. реалістичний напрям. Водночас створення нової легальної партії під керівництвом націоналістів дозволило б ОУН монополізувати українську визвольну боротьбу на всіх ділянках¹⁰⁴³.

Тим часом, поки Паліїв уже вкотре сидів у в'язниці, його опозиційна група розвалилася – з її первісного ядра тільки Володимир Кохан залишився вірним лідером. Остаточна розв'язка внутрішнього конфлікту в УНДО настала у липні 1933 року, коли Палієва виключили з партії. Солідаризуючись зі своїм товаришем, два члени ЦК УНДО – Володимир Кохан і Петро Постолюк – заявили про свій вихід з об'єднання¹⁰⁴⁴.

Розрив з УНДО змусив Палієва шукати власний шлях у політиці. Він вирішив здійснити те, над чим думав давно, – створити власну організацію на нових засадах, пристосованих до реалій авторитарної доби. Ще в березні 1932 року, критикуючи організаційну й ідеологічну аморфність УНДО, він писав:

«Серед двох світів, побудованих організаційно і ідеологічно просто на військовий лад – серед фашизму і комунізму, існує ундівський світ, без

внутрішньої дисципліни, бо без виразного членства і ідеологічних підстав, без можливостей будьякої солідної організованої акції, бо без дисципліни. [...] Чи їм може протиставитися з успіхом теперішнє УНДО – ми кажемо, що *ні!* [...]

Клич – «одноцілий національний фронт» (отарою) повинен замінити новий клич – *національний фронт, опертий на засадах ідеологічної й організаційної дисципліни*¹⁰⁴⁵ .

При цьому Паліїв тоді ще не відкидав демократії: «Скажете, що ми проти демократичних засад? Ні, але демократію не утотожнюємо з безпринципністю і загальним ополченням. Бо й демократична партія, якщо хоче жити, мусить примінитися до *нових умовин*. Інакше вона *занидіє*»¹⁰⁴⁶ .

Іншими словами, ліберальній концепції єдиного фронту як об'єднання різних течій на основі ідеологічного компромісу Паліїв протиставив принципово інше розуміння: національний фронт, згуртований єдиною ідеологією та суворою дисципліною. Спробою втілення цієї концепції й став згодом Фронт національної єдності.

Зародком ФНЄ була т. зв. ідеологічна група «Нового часу», що постала в середині липня 1933 року з ініціативи Палієва¹⁰⁴⁷ . До неї крім самого Палієва, Кохана і Постолюка ввійшли тодішні працівники «Нового часу» й колишній член ЦК КПЗУ Степан Волинець, який незадовго перед тим публічно засудив насильницьку політику Москви щодо України та порвав з радянською лівницею. Група вирішила видавати ідеологічний орган під назвою «Перемога». Незабаром стараннями УНДО Паліїв мусив залишити посаду головного редактора «Нового часу», а його співробітники покинули колишнього шефа¹⁰⁴⁸ .

У жовтні оформилася організаційна комісія ФНЄ у складі: Сильвестр Герасимович (голова), Дмитро Паліїв (секретар), о. Михайло Блозовський, Володимир Кохан і Любомир Савойка. Крім них участь у створенні Фронту взяли Волинець і керівники кооперативного видавництва «Батьківщина» Іван Рудницький і Мирон Коновалець¹⁰⁴⁹ .

Хоча Паліїв обійняв скромну посаду секретаря комісії, саме його від початку вважали провідником нової організації.

1 листопада 1933 року почав виходити двотижневик «Перемога», який став ідеологічним органом ФНС (з 1 листопада 1933 року – місячник, у 1935 році його перетворено на кварталник). У першому ж числі редакція вмістила програмні тези ФНС¹⁰⁵⁰, заявивши тим самим про початок його організаційного оформлення. Цей процес виявився складним і тривав три роки. Чільну роль у ньому відіграли пресові органи, довкола яких гуртувалися кадри нового об'єднання. Крім «Перемоги» в листопаді 1934 року почав виходити тижневик ФНС «Батьківщина», а однойменне видавництво розгорнуло кипучу діяльність. З листопада 1935 року виходила також щоденна газета «Українські вісті»¹⁰⁵¹.

23 березня 1935 року відбулася перша крайова конференція ФНС¹⁰⁵². Остаточно процес створення Фронту завершено на Першому конгресі ФНС, що відбувся у Львові 20 вересня 1936 року. У ньому взяли участь 150 делегатів, з яких 80 % становили селяни. Конгрес ухвалив статут ФНС й обрав Палієва провідником організації. Керівним органом Фронту стала обрана на конгресі Політична колегія, до якої крім самого провідника ввійшли: Сильвестр Герасимович (голова), Володимир Кохан, Любомир Савойка, Микола Шлемкевич (Іванейко), Степан Волинець (секретар), Юрій Крохмалюк, Мар'ян Дзьоба й Іван Гладилович. Другим за значенням керівним органом ФНС була Крайова рада, до складу якої обрали 30 представників різних місцевостей Галичини¹⁰⁵³.

ФНС був збудований за військовим зразком. Його низовими організаційними клітинами були т. зв. фронтові дружини (селянські, робітничі й ін.). Вони були об'єднані у «фронтові області», що їх очолювали «обласні». Усіх керівників не обирали, а призначали: керівників дружин («передовиків») і «обласних» призначав провідник ФНС¹⁰⁵⁴.

Як і в ОУН, статут ФНС закладав принцип провідництва. Провідник мав диктаторську владу в організації. ФНС запозичив у фашизму деякі

організаційні засади, а також зовнішні атрибути – наприклад, вітання піднесенням руки й вигуком «Фронт»¹⁰⁵⁵.

Отже, до осені 1936 року організаційне становлення ФНЄ здебільшого завершилося. Могло здаватися, що ідею Коновальця про створення легальної націоналістичної організації здійснено, й ОУН і ФНЄ могли б таємно співпрацювати, поділивши між собою функції та сфери діяльності. Але цього не сталося, навпаки – майже від перших кроків формування Фронту між ним і крайовими структурами ОУН розпочалася гостра конкуренція.

Пізніше, виступаючи на конференції керівників дружин львівської «області» ФНЄ 12 січня 1937 року, Паліїв запевняв, що спочатку був переконаний у можливості порозуміння з ОУН на основі поділу функцій: ФНЄ займається легальною політикою, залишаючи ОУН конспіративну роботу; проте цей план здійснити не вдалося, бо в ОУН, мовляв, запанувала анархія. Початкові наміри поділу сфер діяльності обох організацій розбилися об агресивну позицію ОУН стосовно ФНЄ. Дійшло навіть до замаху на одного з лідерів Фронту – Кохана, що стало поворотним пунктом у стосунках між ОУН і ФНЄ¹⁰⁵⁶.

Насправді конфлікт між двома націоналістичними організаціями спричинило те, що обидві вони прагнули монополювати націоналістичним рухом. Коновалець, як уже було згадано, хотів створити організацію, яка була б легальною експозитурою ОУН, підпорядковуючись її Проводові. Ще категоричнішою була позиція КЕ ОУН, яку в 1933–1934 роках очолював амбітний і безкомпромісний Степан Бандера: вона в жодному разі не хотіла ділити ні з ким свого впливу на націоналістичну молодь, зокрема й у легальній сфері. Своєю чергою Паліїв та його соратники не погоджувалися на роль легальної прибудови до ОУН, навпаки, відводили собі головну роль, а підпілля – допоміжну. Тому, починаючи з першого номера, «Перемога» вміщувала завуальовані випадки проти ОУН, протиставляючи «самоспаленню» підпільників «фанатизм успіху на всіх ділянках життя»¹⁰⁵⁷.

Водночас керівники ФНЄ зовсім не відкидали потреби підпілля. Найгірше те, – нарікав Палієв у 1937 році, – що Фронт не може відкрито виявити свого ставлення до підпільної діяльності. Якби він публічно висловився за ідею підпілля як потрібну для нації, що перебуває в неволі, то, на переконання провідника ФНЄ, його лави поповнили б усі члени ОУН, за винятком її КЕ. Але це було нездійсненним, бо протягом 24 годин після такої публічної заяви влада зліквідувала б організацію ¹⁰⁵⁸ .

Як і можна було очікувати, ФНЄ різко негативно поставився й до УНДО, а в 1935 році засудив політику «нормалізації», що її проголосила ця партія. Не набагато кращими були й стосунки з опозицією в УНДО, яка сформувалася в 1936 році. На думку Палієва, опозиційна група, неформальним лідером якої був Дмитро Левицький, виявляла завеликий демократизм і хоча й виступала проти окремих керівників об'єднання та членів УПР, все ж захищала УНДО як партію. Тому порозуміння з цією групою для ФНЄ бути не могло ¹⁰⁵⁹ .

Гостре протистояння з політичними супротивниками посилювало в ФНЄ тенденцію до мілітаризації. На конференції окремих керівників дружин Львівського округу, що відбулася 6 грудня 1936 року за участі Палієва, Юрій Крохмалюк запропонував створити при організації «штурмові загони» за зразком НСДАП. Розглядали також питання про організацію розвідувального відділу Фронту. Його завданням було б збирати інформацію про ситуацію в українських партіях і їхні наміри стосовно ФНЄ, а також стежити за окремими членами Фронту, щоби встановити, чи не працюють вони на інші партії та організації, насамперед на ОУН і УНДО ¹⁰⁶⁰ . Проте немає вірогідних даних, що ці пропозиції було втілено в життя.

Наприкінці 1937 року новий жорсткий курс урядової політики, що його розцінили як наступ на українське національне життя, й об'єднання польських націоналістів у Галичині змусили ФНЄ поступитися власними антипартійними принципами й узяти участь у роботі Контактного комітету, до якого належали також представники Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), Української соціалдемократичної партії (УСДП), католицької Української народної

обнови (УНО), Союзу українок (згодом – Дружина княгині Ольги) й опозиційної групи УНДО, а з лютого 1939 року – цілого УНДО. Однак від кінця березня 1939 року в Контактному комітеті між представниками УНДО й УСРП, з одного боку, та ФНЄ, з другого, розгорілися суперечки щодо ставлення до ОУН. Через це Паліїв та Герасимович, які були проти публічного осуду ОУН, майже перестали брати участь у засіданнях комітету. Хоча Контактний комітет і послабив міжпартійні суперечності, йому не вдалося досягти повноцінної консолідації та здійснити проєкт створення Українського національного проводу¹⁰⁶¹.

ФНЄ був першою в Західній Україні несоціалістичною організацією, що не без успіху намагалася залучити до своїх лав робітників, зокрема тих, які раніше перебували під впливом КПЗУ. Ряди Фронту зростали й за рахунок того, що до нього приєднувалися розчаровані політикою своїх організацій вихідці з УНДО, УСРП, ОУН, гетьманці, а також чимало безпартійних. У 1935 році з ФНЄ зблизилися прихильники монархічної ідеї, які еволюціонували в бік інтегрального націоналізму¹⁰⁶².

Прихильницею ідеології ФНЄ інформатори поліції вважали голову Союзу українок Мілену Рудницьку, яка, проте, офіційно не виявляла своїх політичних симпатій, нібито побоюючись невдоволення у власній організації¹⁰⁶³. Коли навесні 1938 року виникла загроза заборони Союзу українок, Рудницька, за даними поліції, домовилася з Палієвим, що в разі розпуску СУ його членкині перейдуть до ФНЄ, при якому буде утворено жіночі дружини¹⁰⁶⁴. Незабаром влада справді розпустила СУ, але створена замість нього Дружина княгині Ольги не ввійшла до ФНЄ, а діяла як незалежна політична організація.

ФНЄ і особисто Паліїв мали значний вплив у «Молодій громаді» – товаристві колишніх старшин Українських січових стрільців, Січових стрільців і УГА. За інформацією Львівського воєводського управління, у 1939 році це об'єднання відіграло роль провідної установи, яка задавала тон усім проявам українського життя¹⁰⁶⁵. Утім, цю інформацію швидше за все слід зарахувати до перебільшень польських органів безпеки, які напередодні війни схильні були вбачати то в тій, то

в іншій українській установі таємний центр підривної діяльності, надто коли йшлося про об'єднання колишніх військовиків.

Влада переслідувала ФНС, часто конфіскувала його видання та заарештовувала активних членів. Восени 1935 року було заборонено «Перемогу» й «Батьківщину», органом ФНС впродовж місяця був «Хліборобський шлях». Згодом видання «Батьківщини» було поновлено, а «Перемога» виходила далі вже не як місячник, а як кварталник. На початку весни 1939 року поліція зліквідувала секретаріат Фронту, заарештувавши Волинця та його співробітників¹⁰⁶⁶.

Репресії змушували керівників ФНС шукати запасних варіантів на випадок заборони організації. 31 травня 1939 року вони скликали у приміщенні «Молодої громади» у Львові інформаційну нараду, на якій йшлося про можливість створення нової політичної організації в разі розпуску всіх українських політичних партій. Ця організація, діючи під вивіскою, наприклад, церковного братства, перебрала б на себе керівництво українським політичним життям. Про фінансовий бік справи доповідав о. Іван Гриньох, який запевнив, що нова організація отримала б фінансову допомогу митрополита Андрея та священників ГКЦ¹⁰⁶⁷ 33. Утім, потреби створення такої організації не виникло – хоча репресії тривали, все ж уряд не пішов на заборону українських партій напередодні війни.

Судячи з інформації Львівського воєводського управління, Паліїв у 1939 році доволі реалістично оцінював політику Німеччини в українському питанні. У розмовах зі своїми прибічниками він прогнозував, що Німеччина діятиме понад головами українців, не рахуючись із їхніми вимогами. ОУН він кваліфікував як цілковито віддану Гітлерові й уважав, що в разі конфлікту вона виконуватиме роль, відведену для неї німцями. Паліїв нарікав на неможливість порозумітися ані з ОУН у краї, яка самостійно готувалася до повстання, ані з Мельником, якого німці, мовляв, оточили своїми людьми, не допускаючи до нього навіть найближчих співробітників. Усе ж лідер ФНС не втрачав надії, що німці, розраховуючи у війні з Польщею на підтримку українців, муситимуть піти їм на поступки¹⁰⁶⁸.

Паліїв уважав, що незалежно від позиції Німеччини українці повинні скористатися її ймовірним нападом на Польщу для власного визволення. Влітку 1939 року в колах «Молодої громади» виникла ідея підняти з вибухом війни повстання проти Польщі. Цей план особливо підтримував Паліїв (можливо, він і був його ініціатором). Розуміючи, що такий план можна здійснити лише за участі націоналістичного підпілля, управа «Молодої громади» передала його на розгляд КЕ ОУН. Однак остання після консультацій з ПУН відповіла відмовою¹⁰⁶⁹.

Про розгубленість і вагання Палієва в останні дні перед Другою світовою війною свідчить щоденниковий запис Осипа Назарука від 26 серпня 1939 року: «Д. Паліїв радився до мене, чи їхати до Складковського¹⁰⁷⁰ до Варшави і оферувати йому для Польщі ФНЄ взаміну за автономію»¹⁰⁷¹.

Війна заскочила ФНЄ (як і весь західноукраїнський політикум) без чіткого плану дій. Після її початку частина провідних членів Фронту, рятуючись від радянської окупації, втекли в центральні райони Польщі, захоплені Німеччиною. За німців легальна діяльність ФНЄ на території Генеральної губернії виявилася неможливою. Навесні 1941 року Паліїв на пораду Миколи Шлемкевича скликав тих членів Політичної колегії, які опинилися на території, окупованій німцями, й оголосив рішення про розпуск організації. Членам ФНЄ доручили взяти участь у праці Українського центрального комітету та його місцевих філій¹⁰⁷².

6.2. Ідеологія «творчого націоналізму»

Від початку 1934 року організатори ФНЄ називали свою ідеологію «творчим націоналізмом». Уперше цю словосполучу в лютому того року вжив Паліїв. Коментуючи у статті «Лебедина пісня» сеймову промову лідера УНДО, він писав: «Промова п. Левицького була справді лебединою піснею того табору, що досі репрезентував наше політичне життя. [...] До керми [...] мусить готувитися новий світ, світ творчого націоналізму»¹⁰⁷³. У наступному числі «Перемоги» Паліїв

протиставив ідею «з'єдинення» нації у творчому націоналізмі проєктові скликання Всеукраїнського національного конгресу для об'єднання партій національнодержавницького спрямування: «Правдивий Всеукраїнський Конгрес відбудеться тоді, коли з овиду нашого життя зникнуть партії і партійництво, а нація з'єдиниться (а не “об'єднається”) у творчому націоналізмі»¹⁰⁷⁴. Прикметник «творчий» мав підкреслювати відмінність націоналізму ФНЄ й від нібито безплідного ліберальнодемократичного націоналізму УНДО, й від «руїнницького» націоналізму ОУН, хоч проти останньої ініціатори Фронту спершу прямо не виступали.

Головним ідеологом «творчого націоналізму» став філософ Микола Шлемкевич (1894–1966), який виступав під псевдонімом «М. Іванейко». Його інтелектуальна біографія нагадувала донцовську: він теж поступово еволюціонував від марксизму до інтегрального націоналізму. У 1917–1919 роках. Шлемкевич був секретарем редакції «Робітничої газети» – органу УСДРП у Києві – й переклав тоді працю Карла Каутського «Диктатура пролетаріату», спрямовану проти більшовиків. Згодом він закінчив філософські студії у Віденському університеті й 1926 року захистив там докторську дисертацію «Сутність філософії». З того ж року Шлемкевич публікував статті на теми української духовності в «ЛНВ», однак згодом відійшов від кола «вістниківців», натомість восени 1933 року приєднався до ініціаторів створення ФНЄ¹⁰⁷⁵.

Головні засади «творчого націоналізму» Шлемкевич виклав у низці статей і брошур, насамперед в ідеологічних рефератах, виголошених на Першій конференції (23 березня 1935 р.) та Першому конгресі ФНЄ (20 вересня 1936 року). У першому з них він визначив місію «творчого націоналізму» як подолання розриву між революційною ідеєю (ОУН) і органічною працею (легальний сектор):

«Нині переживаємо нову руїну й новий смертельний для нації роздор тільки задивленої в далень ідейности й тільки річевої праці.

Привернути необхідну рівновагу тих двох на протилежних тенденцій, створити *синтезу революційної ідеї* нового українського світу з *зорганізованою працею* задля нього в різноманітній гушавині

сучасного життя – це передумова продужання, відродження, це неухильний приказ нашого дня. Стати його виконавцем – почесний обов’язок творчого націоналізму, що припав Фронтові Національної Єдності»¹⁰⁷⁶ .

Шлемкевич вказував на дві головні особливості діяльності ФНЄ, порівняно з іншими течіями українського націоналізму: її скеровано «до позитивної творчості, а не голої неґації» (на відміну від ОУН) й «у нутр національної спільноти» (на відміну від донцовського примату зовнішньої політики). «Тільки успішна й здорова внутрішня політика є передумовою такої ж зовнішньої політики», – твердив ідеолог ФНЄ, наводячи як позитивний приклад гітлерівську Німеччину¹⁰⁷⁷ .

В іншій праці Шлемкевич писав: «Творчий націоналізм і як світогляд, цебто організація духа, і як політичний рух, цебто організація зовнішнього світу, протиставиться однаково і дотеперішньому “дон кихотському” націоналізмові й дотеперішньому “санчопансівському” демократичному лібералізмові. І одне й друге вважає він виявом “доби, що безпосередно йшла перед нами”. І це, й те вважає він нашим минулим»¹⁰⁷⁸ .

Отже, «творчий націоналізм» мислився як антитеза войовничому націоналізмові Донцова й ОУН і демократичному лібералізмові УНДО, й водночас як синтез революційного націоналізму й ідеології органічної праці.

«Творчий націоналізм» зазвичай зараховують до правих ідеологій, проте самі його ідеологи вважали, що стоять понад поділом на правих і лівих. Шлемкевич наголошував, що модерний націоналізм не пов’язано ні з правими, ані з лівими теоріями, й уважав його не теорією, а практикою щоденного життя:

«Теорія не є для нього святістю, абсолют, об’єктивною правдою, лише можливим експериментом. В такім, – і тільки такім розумінні, – націоналізм антиінтелектуалістичний.

[...] Модерний націоналізм, не зв’язаний теоретичними принципами, – це практика! Соціалізм, комунізм, кооперація, земельна реформа – для

його не святощі, але засоби задля мети нації, раси. Тому смішно з давньої привички прикладати до націоналізму прикметники: правий, лівий. Він і цей, і той, він по той бік поділу, він байдужий супроти його. Його погляд отвертий і розв'язані руки. Він інтелектуально свободний»¹⁰⁷⁹ .

Ідеолог ФНЄ справді не створив всеохопної теоретичної системи на зразок соціалізму або комунізму. Проте, як і Донцов, він зробив вагомий внесок у теоретичну розробку власне націоналістичної проблематики – питань сутності нації, її співвідношення з особою, національної еліти, національної ідеї тощо.

Шлемкевичеве розуміння націоналізму є інтегральним, як і в Донцова й ідеологів ОУН. Філософ наголошував творчу роль націоналізму у формуванні надособової єдності – нації: «Націоналізм [...] стоплює душевні атоми “вільного духа” в один характер, а молекули одиниць ліберальної суспільності переплавлює в моноліт нації і таким чином уводить в історію невидані енергії»¹⁰⁸⁰ .

Для Шлемкевича націоналізм – не теорія й не лише практика, а й віра, догма, яку слід прийняти без дискусій: «Слово догма підкреслює [...] непохитність віри, що будує свою церкву. [...] Віра в українську націю й її будуюче слово, всупереч усім жахливим досвідам, що їх переживає вона нині, це одинокий нетлінний скарб цього світу для членів тієї суспільності, це змісл життя. [...] Націоналізм мірить життя тією вірою [...]»¹⁰⁸¹ .

Нація, за Шлемевичем, не існує споконвіку, а формується історично на основі етнічно однорідного населення, що становить більшість на певній території: «Слово “нація” означає, що та більшість – це вже не тільки нарід, споріднений кров'ю, мовою й іншими первнями культури, але що на такій народній підставі виросла свідомість одного спільного минулого, цебто традиції, й одного спільного призначення в образі національної цілі. Коротко, слово “нація” означає нарід як свідому особовість, що змагає до повного самоздійснення»¹⁰⁸² .

Дещо інакше дивився на природу нації антрополог Ростислав Єндик, який написав апологетичну біографію Гітлера й тісно співпрацював із

середовищем «Перемоги». Від молодечого захоплення комунізмом Єндик перейшов до інтегрального націоналізму, «науково» обґрунтованого расовими аргументами. Він погоджувався з тим, що нація – це насамперед духовна єдність, але вважав, що вона спирається на біологічну основу – расу, яка є «найглибшою глибиною, найтривалішою основою національного життя в перерізі століть». Єндик твердив, що й німецький націонал-соціалізм, й італійський фашизм, і навіть більшовизм як форма російського націоналізму спираються на расові основи: «Три модерні націоналізми – німецький, італійський і московський – є оперті на расових основах, хоч і в ріжний спосіб, а тому нас не буде дивувати, що деякі з них викликають пінисту лють на устах червоного та пейсатого інтернаціоналізму»¹⁰⁸³.

Єндик уважав, що українським націоналістам слід узяти на озброєння принципи «расової гігієни», і вказував на досвід гітлеризму, який в основу національної гігієни клав підвищення питомої ваги нордичної раси в народі¹⁰⁸⁴. Серед українців він знаходив різні расові типи, й навіть створив расову типологію «хрунів»¹⁰⁸⁵, доводячи, що найбільший нахил до «хрунівства» мають остійці та вірменоїди, а найменший – нордійці та медитеранці¹⁰⁸⁶.

Все ж, хоч елементи расистського дискурсу присутні в публіцистиці ФНЄ, расизм не став важливим складником його ідеології.

Проблему співвідношення нації та особи ідеологи ФНЄ розв'язували в типовий для інтегрального націоналізму спосіб:

*«Для націоналізму першою дійсністю є нація. Окрема особа існує й ціниться, поскільки існує в нації. Права одиниць виводяться із чинної волі, що прагне виявитись у рядах нації. [...] Родина, група – шановані й бережені, але це тільки ступені, тільки окремі хвилі, якими одиниця впливається у свою ціль, національне море. Але нація не є молохом, що пожирає одиницю, навпаки, вона утверджує її, дає змисл, визволяє від безглуздої дрібничковости, отвирає брами вічності для чинного життя»*¹⁰⁸⁷.

Але як погодити свободу особи з її підпорядкуванням нації й націоналізмові? Шлемкевич запропонував цікаве розв'язання цієї дилеми. Він твердив, що ядром душі кожної людини є її національна субстанція (крім невиліковно хворих денаціоналізованих осіб, у кого ця субстанція загинула). Звідси випливало, що підпорядкування особи національній вірі не придушує свободи особи, а навпаки, веде до неї через вивільнення національної субстанції:

«Моральна свобода – це безрадна служба своїй вірі. Ми для себе беремо право називатись свободними духами. Бо наша зв'язаність – це вірність національній субстанції, ядру власної душі.

[...] Говорять про насильство, про те, що творча меншість накидає свою волю безвладній масі. [...] Ті слова не описують справи докладно. Бо зерно національної віри дримає й у тих, що несвідомі, і в тих навіть, що заперечують. [...] Націоналізм, кидаючи свою волю, звільняє національну суть, приспану або присипану верствами накинутих і перейнятих чужих вір, чужих наук. Це тверде лікування душ до різкого повітря справжньої свободи. Рабом залишається тільки той, в кого немає, в кого загинула національна субстанція. Це невилічальні. Необхідно накинути їм не віру, але зовнішню поведінку, що відповідає поведінці вірних»¹⁰⁸⁸.

За Шлемкевичем, різні рівні відчуття, усвідомлення та практики національної віри мали стати підставами суспільної ієрархії. Вищий щабель – еліту – творять люди, здатні не лише сприйняти національну віру на чуттєвому рівні, а й викласти її в образах і поняттях і надати їй організаційних форм: «В осередку націоналістичного світу стоїть віра й вона починає нову гієрархію. Еліту творять ті, що здібні не лише відчутти, сповнитись тією вірою, але й виразити її або мислю – в образі чи понятті – або в організаційних формах суспільности. Зібрати нову еліту й поставити нарід під її приказ – шлях націоналізму»¹⁰⁸⁹. Другий щабель творять маси, в яких є «зерно національної віри», але його придушено нашаруваннями чужих вір. Завдання еліти – накинути свою волю масам і пробудити в них власну національну віру, звільнивши в такий спосіб їхню національну субстанцію. Нарешті, третій щабель становлять «невиліковні», духові раби, позбавлені

«зерна національної віри», яких можна лише примусити підпорядковуватись волі нації.

Формування нової еліти – національного проводу – ФНЄ від самого початку вважав своїм головним завданням. Четверта програмна теза Організаційної комісії Фронту проголошувала: «Сильною чинить Націю Провід, що організує життя і ним кермує – це наш закон»¹⁰⁹⁰. У редакційній статті «Наше слово» в першому числі «Перемоги» невідкладне завдання нової організації сформульовано так: «Зорганізувати провідну верству, здібну стати проводом Нації, втягуючи до Неї творчі елементи зпоміж усіх станів і верств української Нації, а зокрема ту генерацію, що на своїх плечах винесла тягар геройського періоду, і те молоде покоління, що у ту добу задивлене – це наше перше завдання»¹⁰⁹¹. Отже, крайній елітаризм від самого початку став характерною рисою ідеології ФНЄ (зрештою, як і Донцова й ОУН), причому Фронт, згідно із задумом його організаторів, і мав посісти місце проводу нації.

Важливу роль у формуванні проводу нації, на думку Шлемкевича, мала відіграти інтелігенція (ця теза відрізняла ідеолога ФНЄ від інших українських апологетів елітаризму – Липинського й Донцова). Шлемкевич поділяв закиди критиків інтелігенції, що вона, мовляв, зрадила своє призначення в духовній і політичній сфері – «означувати й організовувати дійсність»¹⁰⁹². Однак він вірив, що інтелігенція може повернутися на правильний шлях і виконати своє найвище завдання – сприяти створенню «лицарського ордену української стихійної волі самоздійснення, а не клясових хотінь» і дати цій стихійній волі ідеологічний вираз і органічне втілення¹⁰⁹³.

Шлемкевич розрізняв два ступені такого втілення: 1) ідеологія, віра та спільнота цієї віри; 2) створення власного апарату, що поступово механізується, стаючи, нарешті, бюрократичною державною машиною. «Де старі машини не здатні до ходу, розкладаються, там творяться нові спільноти віри, нове лицарство національної стихійної волі, нове органічне втілення її й заступає собою зіпсуті механізми. Це початок фашизму й націонал-соціалізму»¹⁰⁹⁴. Таким шляхом – від

спільноти віри до творення власної державної машини – й мав рухатися український націоналізм за активної участі інтелігенції.

Цілком очікувано свої роздуми про інтелігенцію ідеолог ФНЄ завершив ствердженням, що своє завдання вона зможе виконати тільки в рамках Фронту:

«Ф. Н. Є. – це властива надбудова клясократії¹⁰⁹⁵, втілення всім клясовим групуванням спільної національної волі. Ф. Н. Є. – це завершення кляс, їхня життєздатна єдність у одним національним тілі.

Зрада життя задля самовистарчальности розуму, зрада національної єдності задля партійних програм – це гріх і упадок інтелігенції як верстви.

Відречення від того відступництва, віддання цілої себе на службу однієї національної волі в одним Фронті Національної Єдності й на службу його клясового підложжа – це шлях інтелігенції в гору, до відбудови свого значіння й до сповнення свого почесного призначення»¹⁰⁹⁶.

Як і Донцов, Шлемкевич уважав, що в минулому нація охоплювала не весь народ, а лише його еліту. У князівській державі нацією були князь, його дружина й тонка верства духовенства. У Війську Запорозькому нацією стало все козацтво, але й тоді вона обіймала тільки частину народу. Розвал князівської, а згодом козацької держав означав смерть нації, але не народу, який «жив дальше, погружений у свій неісторичний, ненаціональний півсон». Власне, існування народу уможливило третє народження (чи друге воскресіння) нації під час Світової війни. Новітня українська нація охоплює вже весь народ. (Тут Шлемкевич розходиться з Донцовим, який не бачив засадничої відмінності між домодерними й модерними націями – мовляв, носієм національної ідеї, а отже й нацією у вужчому розумінні завжди була і є «ініціативна меншість»). За Шлемкевичем, «сучасний розвиток іде до того, що цілі народи стають свідомими носителями національних ідей». «Націоналізм, – писав він, – прискішує й завершує той процес. [...] Тому сучасні зударі – це вже не боротьба верхівок, але цілих народів, що стали націями»¹⁰⁹⁷.

Злиття народу та нації зміцнює останню, але й створює для неї нову небезпеку: якщо нація загине втретє, резервів для нового відродження вже не буде. Тому сучасна боротьба нації за державне існування стає її останнім боєм:

«Четвертого народження немає. Стоїмо не перед частковим, але остаточним історичним судом, перед Страшним Судом, де рішатимьме: бути чи не бути українській нації, рішатимьме раз на завсігди. [...]

Не знаємо ні нашого завтра, ні дня, ні хвилини, коли огнений меч проріже небо з краю до краю і янгольські труби скликатимуть народи до розрахунку. Мусимо бути готові, мусимо спішитись, щоб той час застав уже порядок у наших душах і нашім українськiм світі, де один Бог, один Свят на небі, і один Фронт Національної Єдності на українській землі»¹⁰⁹⁸.

Знову бачимо той самий, характерний для інтегрального націоналізму, мітологічний мотив нового народження (палінгенези) нації та її майбутнього тріумфу на остаточному історичному суді.

Провід нації у Шлемкевича виступає головним (але не самотнім, як у Донцова) носієм національної ідеї, закоріненої, на думку філософа, вже в самих біологічних основах нації: «Найперше озивається в ній глибокий, у самих джерелах життя закладений *гін до самоздійснення*. [...] Усвідомлений той гін до самоздійснення стає не чистою думкою поняттям, але владною волевою ідеєю національного самоздійснення. Біологічний гін стає моральним наказом»¹⁰⁹⁹.

Шлемкевичів «гін до самоздійснення», в суті, тотожний донцовській «волі нації до життя і до влади». Пояснюючи самоздійснення нації, філософ порівнює його з розвитком живого організму:

«Що це значить укінці: самоздійснюється нація? Те ж саме. Із пливких людських джерел, на хиткій народній основі творяться перші тугіші зв'язки і їх наявні ознаки: організації. Вони стають пнем рослини, що по ньому життя пнеться вгору; твердим кістяком, нервами і мозком людини, передумовою упорядкованих дій. Нарід, самоздійснюючися,

стає нацією зі своїм господарством й своєю мислю, своїм проводом»¹¹⁰⁰.

Коментуючи цей фрагмент, Ігор Вдовичин висновує, нібито «у цих словах стисло сформульовано концепцію громадянського суспільства»¹¹⁰¹. Однак прочитаймо наступне речення, перед яким політолог, на жаль, уриває цитату: «Його (народу. – О. З.) життя стає тоді вже свідомим і осмисленим походом зімкнутими рядами в божественну безвість власного призначення»¹¹⁰². «Похід зімкнутими рядами» якось не надто в'яжеться з поняттям громадянського суспільства. Видається, що Вдовичин невинувато змішує дві різні, ба навіть несумісні, ідеї: характерну для інтегрального націоналізму ідею самоздійснення нації як живого організму та ідею спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій громадян, що лежить в основі громадянського суспільства. Ця остання в 1930х роках була цілковито чужою Шлемкевичеві, який, нагадаю, розумів націю як «моноліт», що в нього націоналізм переплавляє «молекули одиниць ліберальної суспільности».

У чому ж конкретно полягає українська національна ідея, що постає як усвідомлення «гону до самоздійснення»? На думку Шлемкевича, слів «самовизначення» та «визволення» не досить для її окреслення. Слово «визволення [...] підкреслює не так зміст української національної ідеї, як факт нашого поневолення. Це значить що й те слово однобоке. До тих, що на його змісті прагнули б зострілити всі свої мислі, відноситься заклик Фрідріха Ніцше: *Deinen herrschenden Gedanken will ich wissen!* Хочу знати, яка твоя владна ідея, а не лише те, що хочеш скинути кайдани»¹¹⁰³.

За Шлемкевичем, українська національна ідея полягає не в національному визволенні (це лише перший етап) і не у вічній боротьбі з Росією та «окциденталізації» української культури (як уважав Донцов), а в найповнішому здійсненні слов'янської культури. На думку філософа, на це не здатні ні занадто вестернізовані чехи, ні поляки, ні, тим паче, росіяни. «Москалі? – Нині сумніви вже такі великі, що люди стали питати, чи взагалі та расова суміш може видати

чисту культуру. Досі заєдно бачимо низи, ворожі культурі взагалі, і монгольську цивілізацію на верху. В кожному разі це не самоздійснена слав'янщина. Росію здійснювали монгольські хани аж до Леніна й Сталіна включно». Лише український народ, самоздійснюючись, здатний виконати цю місію. «Здійснюючи себе, ми здійснюємо слав'янську культуру вперше в історії. [...] Те, що призначене Україні, це *славізм, чисто інтенсивне здійснення слав'янства*»¹¹⁰⁴.

Шлемкевич підкреслював революційний характер української національної ідеї. Українська нація «не може бути зберігачем нинішнього світу. *Українська національна ідея до основ революційна. Самоздійснення української нації, в культурі та в державі, означає кінець давнього й початок нового, йнакшого світу на сході Європи*»¹¹⁰⁵.

Кожна нація має свою національну ідею, свою правду. «Світ є багатобічний, багатогранний і тому мусить бути великим *боєвищем* *напротиних правд*. Всі вони виправдані»¹¹⁰⁶, – твердив Шлемкевич. Але не поспішаймо з висновком, що «ідеологія “творчого націоналізму” підставою мала духовний плюралізм»¹¹⁰⁷. Такий «плюралізм» властивий будьякому інтегральному націоналізмові, який визнає, що кожна нація має свою «правду», але ця «правда» – лише одна для цілої нації. Націоналіст, як і послідовник будьякої релігії, може поважати або поборювати чужі «правди», але вірить тільки у свою. Цілком у дусі такого розуміння Шлемкевич писав: «Пошана чужих правд, чужих націй – їх носителів, але любов і безоглядна відданість своїй правді – це душевна основа нових лицарських характерів [...] Нам невідомі далекі божі дороги. Але знаємо й цього нам досить: *Нині саме ми прикликані сповнити божу волю на землі*»¹¹⁰⁸.

Визнання єдиної національної волі та єдиної національної «правди» логічно вело до відкидання ідеологічного та політичного плюралізму:

«Як вірарелігія виходить із спільного всім вірним ірраціонального пориву до безмежного, вічного, до Бога, і шукаючи втілення того пориву в церковній організації, принципіально не толерує поруч себе інших віросповідних організацій, але поборює їх як фальшиві, так

саме й ФНЄ, виростаючи зі стихійної української волі самоздійснитися, не може толерувати поруч себе партійництва, отже політичних організацій народжених не з того хотіння, але з раціоналістичних, задуманих програм»¹¹⁰⁹ .

Політичні партії Шлемкевич уважав штучними та неорганічними утвореннями й був переконаний, що до таких самих штучних, протиприродних наслідків тільки й може призвести реалізація їхніх програм: «Партія – це той штучний гомункулусчоловічок з наукової реторти, що має стати понад органічним життям. І як мрії про гомункулуса здійснилися тільки в чудернацькій, образливій для живої людини формі робота, так і мрії про громадянство, створене партійними програмами, кінецькінців виливаються в одинокий льогічний висновок: соціалістичний рай змашинізованих людей»¹¹¹⁰ . Саме тому ані Шлемкевич, ані інші ідеологи ФНЄ не творили детальних проєктів майбутнього суспільного ладу, вважаючи, що він органічно виросте з творчої праці нації, а не буде результатом втілення заданої наперед концепції.

Загалом підхід Шлемкевича до розв'язання проблеми свободи особи в контексті самоздійснення нації є неоднозначним: його критику утопічних доктрин, що вели до «соціалістичного раю змашинізованих людей», можна інтерпретувати як антитоталітарну, але його заперечення політичного плюралізму (партійництва) й вимога об'єднання українців у єдиній націоналістичній організації з єдиною ідеологією¹¹¹¹ неunikно вели до того ж таки тоталітаризму, лише з іншим ідейним підґрунтям.

Інші публіцисти, як-от Петро Чукур, декларували тоталітарні наміри ФНЄ значно прямолінійніше: «Йдуть нові будівничі, які на руїнах старих струпішілих партій збудують одну могутню національну твердинюорганізацію, споєну одною думкою, одною спільною ціллю. Один народ, один дух, одне спільне змагання, одна мета, одна організація – і *один шлях* до неї»¹¹¹² .

Такі погляди споріднювали ФНЄ з тоталітарними рухами міжвоєнної доби, насамперед із фашизмом. Невипадково від першого ж числа

«Перемоги» організатори ФНС не приховували свого захоплення італійським фашизмом і націонал-соціалізмом. Один із публіцистів часопису так пояснював причину цього захоплення: «Для нас, що мали нагоду пізнати в роках недавнього здвигу все зло, яке принесла нам демократія з її партійництвом, фашизм цікавий тим, що він перший в повоєнній Європі пірвав з цими божками минулого століття. Що більше: фашизм старається доказати, що для сили і добробуту нації зовсім не потрібні “демократичні свободи”». Тому, вважав автор, українцям слід вивчати державний устрій фашистської Італії, який став основою успіхів цієї країни ¹¹¹³ .

Були й інші мотивації симпатій до фашизму. Для Палієва італійський фашизм і його дуче були взірцем оптимального поєднання ідеалізму й реалізму в політиці, тобто саме тих засад, на яких він прагнув збудувати ФНС: «Фашизм сильний саме тим, що його авангардом стала ідейна і жертвенна молодь. Але – це треба з натиском підкреслити – *не тільки тому*. Успіхи фашизмові запевнило те, що він видав людину, яку характеризує надзвичайно рідке сполучення *ідеалізму й реалізму*» ¹¹¹⁴ .

Предметом захоплення був для публіцистів «Перемоги» й німецький націонал-соціалізм. Берлінський кореспондент «Нового часу» та «Перемоги» Іван Витвицький (колишній член УВО) так визначав сутність цього руху:

«Націонал-соціалізм – це ані “вибух розпуки зруйнованого дрібноміщанства” – як горлають марксистки, ані “наворот середновіччя”, як стогнуть брехливі пацифісти й гуманітаристи, ані “інтегральний антисемітизм”, як верещать жиди. [...] Це спонтанний рух, жива енергія, творчий розмах, ренесанс ідеалізму й патріотизму. Це революція молоді, що, повна патріотичного ідеалізму й готова на найбільшу самопожертву, завалила накинену німецькій нації, чужу її духові ваймарську республіку і взялася будувати нове життя нації згідно з її відвічними ідеалами, її життєвим стилем» ¹¹¹⁵ .

Утім, ідеологічну суть націонал-соціалізму Витвицький уявляв слабко, вбачаючи її у праці Шпенглера «Прусацтво й соціалізм» ¹¹¹⁶ , яка

насправді була ідеологічним документом не нацизму, а «консервативної революції». Позитивно оцінюючи націонал-соціалізм, Витвицький заперечував проти спроб його копіювання: «Він може бути тільки німецький, у іншого народу був би він лише пародією. Бо стиль життя й світовідчуження родиться з землі й крові, не з паперу й чорнила принагідних творців програм»¹¹¹⁷. Зрештою, така оцінка цілком збігалася з думками самих націонал-соціалістів.

У наступній статті Витвицький застерігав уже від покладання надмірних надій на гітлерівську Німеччину, які тоді поширилися в націоналістичному середовищі:

«Якийсь туман – бодай ним дідьки в пеклі дуби возили – втовкмачив колись русинам, що Німці не мають більше клопотів, як збудувати Україну. Ще один туман, який, на жаль, здається ще живе, написав в 1930 чи 31 році в одній дурній львівській газеті, (яка, на щастя, не довго виходила), що такий самий клопіт не дає спати Гітлерові. Це є каригідне туманення наївних людей. Лише чашці примітивного русина могла вилягтися ідіотична й несурозна претенсія до Німців, аби вони вели не німецьку, лише українську політику»¹¹¹⁸.

Проте й сам Витвицький, прослухавши доповіді Альфреда Розенберга, присвячені східній політиці Німеччини, висловлював стриманий оптимізм: німці, мовляв, почали поважно студіювати і трактувати українську проблему. Він доходив висновку, що український рух може розраховувати на підтримку Німеччини, якщо доведе свою силу, й підкріплював цю думку словами Мусоліні: *«Лише сильні народи мають приятелів в мирі і союзників у війні. Тому мусимо бути сильні»*¹¹¹⁹.

Статті, що пропагували фашистський і нацистський досвід, з'являлися ледь не в кожному числі «Перемоги»: Я. Баричко позитивно оцінював аграрні реформи Гітлера як «аграрну революцію»¹¹²⁰, Олександр Бескид захоплено описував систему виховання молоді в Італії¹¹²¹, а Олександр Тарнович – у Німеччині¹¹²². Ще один публіцист під псевдонімом «Лі» закликав вивчати досвід гітлерівської Німеччини, фашистської Італії, голандських націонал-соціалістів, англійських

фашистів Освалда Мослі й доходив висновку, що українцям теж пора долати свою інертність і долучатися до світового процесу творення «нової дійсності»: «Світ переходить зараз нечувану від віків переоцінку всіх вартостей, коли всюди іде шукання за чимось новим, за новими *формами* життя, політичного, національного, громадського, господарського, культурного. [...] *Резигнуючи з творення в себе нової дійсності, тим самим віддаємо ініціативу в руки інших*»¹¹²³.

Невдовзі після Першого Конгресу ФНЄ в передовиці «Українських вістей» ішлося, що «для українських націоналістів приклад Німеччини та Італії має свою реальну політичну цінність, бо вказує їм чесний шлях, як вивести націю з обезвладнюючого її імпасу», – мовляв, «наш національний організм вимагає оздоровлення і то такого оздоровлення, яке Італії дав фашизм, а Німеччині націоналсоціалізм»¹¹²⁴. Отже, члени ФНЄ бачили у фашизмі насамперед шлях виведення нації із занепаду й застою, оздоровлення національного організму.

Як і члени ОУН, засновники ФНЄ почувалися частиною міжнародної революційної стихії. Шлемкевич уже в першому числі «Перемоги» писав про народження нового «огненного руху» наших днів: «Чи буде він сонцем нового світу, чи тільки пожаром, що руйнує, – це залежить від того, з яких джерел плинуть ті огненні струмки віри, чи з босяцьких душ московських кочовників, чи з душ інтелігентних середніх верств Італії і Німеччини»¹¹²⁵. Отже, фашизм і націонал-соціалізм були для філософа «сонцем», а більшовизм – «пожаром», хоч усі ці ідеології єднала віра в новий світ.

У цьому світовому «огненному русі» українському націоналізмові належало знайти власний провідний мотив:

«Кожен націоналізм має свою питому закраску. [...] Фашизм ставить в осередку своїх думок ясне поняття держави й разом з тим набірає раціоналістичнішого вигляду, ніж німецький національний соціалізм, де тон дає не зовсім ясне почуття раси, а держава стає лиш засобом збереження її й вияву. Провідний мотив українського націоналізму вийде з проблематики українського життя. Чи не треба сподіватись, що тут саме особливіші взаємини держави й релігії, як протиставлення

розгуканій свободі степу й “вільного духа” – нададуть йому своєрідного патосу?»¹¹²⁶ .

Необхідність «зустрічі» націоналізму й релігії було продиктовано, на думку Шлемкевича, духовою кризою сучасності. Новітні часи втратили ідею вічності, на місці якої «з’явилась порожнеча, непевність, скок у невідоме, кінець світу, поворот одного й того самого; уявлення, в котрих губиться весь смисл, уся цінність життя». Єдиними носіями ідеї вічності залишалися релігія та націоналізм: «Релігія підтримує віру в потойбічну вічність, націоналізм скупчує свої задуми на земнім носильникові безсмертності, нації. І релігія, і націоналізм можуть поринути у вічність і ставитись до життя й його справ *sub quadam aeterni specie*»¹¹²⁷ .

Бачимо, що, подібно до інших сучасників (Донцова, о. Конрада, Штикала), Шлемкевич шукав шляхів синтезу націоналізму й релігії, але вирішував цю проблему не так прямолінійно, як о. Конрад, котрий вимагав підпорядкування націоналізму католицизмові, чи як Штикало, котрому йшлося про пристосування християнської релігії до потреб релігії націоналізму. Для Шлемкевича релігія та націоналізм – партнери у віднайденні ідеї вічності, загубленої новітніми часами. Однак, порівнюючи українську ситуацію із західноєвропейською, що характеризувалася напругою в стосунках Католицької Церкви та фашизму, філософ із жалем констатував: «У нас також партія Силлябусу (УНО. – О. З.) не здобувається на таку запеклу лють у виступах проти ліберальної байдужості або соціалістичної ворожості до релігії, як саме у своїй боротьбі проти націоналізму»¹¹²⁸ .

Взагалі, засновники ФНС особливо (значно більше, ніж Донцов і ОУН) підкреслювали роль християнської релігії як духової опори української нації. У п’ятій програмній тезі Фронту читаємо: «За основу Нації визнаємо сім’ю, оперту на єдинотривких засновках християнської релігії. Релігію вважаємо скарбом Нації і визнаємо конечність релігійного з’єдинення всіх Українців»¹¹²⁹ .

Серед тих, хто підписав програмні тези, був і священник Михайло Блозовський. Це викликало обурену реакцію з боку іншого священника

– члена ЦК УНДО Леонтія Куницького. На шпальтах газети «Мета» (органу Українського католицького союзу) він звернувся до о. Блозовського з прилюдним запитом, висловивши подив, як католицький священник міг підписати тези, в яких ясно не зазначено, що релігійне об'єднання українців може настати тільки в лоні Грекокатолицької церкви. Куницький мав претензії також до сьомої тези ФНЄ, в якій зазначалося: «Визнаємо право власності на землю тільки за тими, що на ній працюють, вимагаємо контролю громадянства над капіталом, пляновості продукції та її розподілу»¹¹³⁰. У цій вимозі о. Куницький побачив намір позбавити церкву земельної власності¹¹³¹.

Змушений захищатися, о. Блозовський заявив: «Є тільки одна одинока Церква серед Українського Народу, яку вважаю здібною стати ядром релігійного відродження і з'єдинення Українського Народу. Це – ГрекоКатолицька Церква». Відповідь на другий закид о. Куницького була ухильнішою: «Якщо Фронт Національної Єдності вважає релігію “скарбом Нації” і змагає до “релігійного з'єдинення всіх Українців”, то само собою розуміється, що буде піддержувати Церкву. В який спосіб Фронт Національної Єдності думає забезпечити засоби життя для представника Церкви – духовенства, це неважне. Чи це забезпечення буде мати форму земельного наділу, чи інших дотацій – вирішать колись компетентні чинники»¹¹³².

Переходячи від оборони до наступу, о. Блозовський своєю чергою нагадав о. Куницькому пункт програми його власної партії («УНДО обстоює в релігійних справах рівноправність усіх віроісповідань»), вбачаючи в ньому неприпустимий для щирого католика «релігійний індиферентизм»¹¹³³.

Передрукуюючи відповідь о. Блозовського, керівники ФНЄ долучили до неї такий офіційний коментар:

«Фронт Н. Є. прийняв як одну з тез конечність релігійного з'єдинення українців, виходячи з заложення, що існування кількох церков в лоні українського народу, що себе взаємно поборюють, є для національного організму шкідливе, а церква повинна бути одним з чинників, що духово чинить націю суцільною.

В теперішню пору – в умовах повного знищення на Східній Україні і ворожості до українських національних змагань православної церкви на північнозахідних українських землях – грекокатолицька церква є *одинокую* діючою серед українського народу церквою, що не йде в розріз зі змаганнями нації, але до них позитивно ставиться»¹¹³⁴.

За позірної єдності позицій о. Блозовського та керівництва ФНЄ вони все ж відрізнялися малопомітними, але важливими нюансами. Блозовський прямо заявляв, що тільки ГКЦ може стати ядром релігійного об'єднання українців. Натомість керівники Фронту констатували, що в тогочасних обставинах лише ГКЦ зберегла свою національну місію, але в принципі не виключали можливості й для православної церкви відіграти таку ж роль, якщо обставини її існування зміняться. Утім, навряд чи більшість читачів «Перемоги» помічали ці нюанси. Тому, щоб не відштовхувати потенційних православних прихильників, «Перемога» незабаром умістила «Лист православного українця» (не виключено, що його склали в самій редакції). Повторивши дещо іншими словами наведену вище оцінку становища церкви на українських землях, автор листа запитував: «Що ж в такій ситуації діяти нам, православним українцям?»¹¹³⁵. Редакція скористалася з цього запитання, щоб прояснити позицію ФНЄ: «Грекокатолицька церква повинна звертати увагу на те, щоби *не відчужуватися* від решти українського народу. [...] Для православних українців залишається тепер одна дорога: *змагати до того, щоби православна церква ставала духово українською*»¹¹³⁶.

Отже, як і решта націоналістів, «фронтвики» вбачали в церкві передовсім інституцію, здатну духово об'єднати націю, і саме під цим кутом зору розглядали українські церкви. При цьому, на відміну від більш соборницької ОУН, ФНЄ явно визнавав пріоритет ГКЦ. Отже, Фронт хоч і претендував на провід всієї української нації, але із зрозумілих причин розраховував передовсім на підтримку галицьких грекокатоликів.

Ще однією особливістю націоналізму ФНЄ була підвищена увага до соціальних проблем. Подібно до ОУН, у соціальній політиці Фронт визнавав «верховну засаду солідаризму, що споює, усуцільнює націю».

Тому він рішуче виступав «проти всіх егоїстично класових доктрин», насамперед проти соціалізму й комунізму¹¹³⁷.

У розумінні публіцистів «Перемоги» національний солідаризм протистояв соціалістичній ідеї класової боротьби всередині нації, переносячи її назовні. Др. Ю. Стецюк протиставляв панівні нації промислового Заходу експлуатованим націям рільничого Сходу (Китай, Алжир, Україна тощо – тут відчутно вплив італійського фашизму з його поділом націй на «пролетарські» й «буржуазні») й доходив такого висновку: «Не класова боротьба в нутрі нації, але класова боротьба між націями є на порядку дня». Автор закликав до революції «в господарським думанні і діланні», яку очолить національний провід і яка приведе до «повного перетоплення ліберальної психіки» та звільнення від чужого, насамперед єврейського, капіталу. *«Лише повне перетоплення зробить з рільничого народу нову націю з новим національним господарством»*¹¹³⁸.

Економічна платформа ФНЄ ґрунтувалася на трьох засадах: антикапіталізмі, національному солідаризмі та національній економічній автаркії. Один із лідерів Фронту, Юрій Крохмалюк, уважав несумісним із національними інтересами «неконтрольований вибуялий капіталізм, який має усякі цілі, але ніколи не мав на увазі добра Нації». Українське господарство мусить боротися за своє існування проти чужонаціональних чинників не приватною стихією, а шляхом консолідації та плановости. Внутрішній фронт – конкуренцію – належить ліквідувати. «У нас ідеєю мусить стати засада: працювати, маючи на увазі лише і виключно добро Нації. Мірилом вартости людини мусить стати його праця для Нації. Добро Нації мусимо уважати за своє особисте, а з тим ціла праця мусить поступати під кутом скріплення сил Нації. [...] На цьому шляху українське господарське життя зможе створити окремих господарський світ [...]»¹¹³⁹.

Схожі думки висловлював і Шлемкевич: «Націоналізм [...] переносить боєві напруження із нутра нації на її грядиці». Тому він не повинен допускати не лише класової боротьби всередині нації, а й конфлікту

між кооперативним і приватним секторами українського національного господарства, домагаючись їхньої солідарної співпраці в захисті економічних інтересів українства¹¹⁴⁰.

Усупереч поширеним тоді серед українців упередженням проти міського приватного підприємництва, саме в його недорозвиненості ідеолог ФНЄ вбачав слабку сторону українського господарського життя й дошукувався причин цієї слабкості в соціальної психології:

«Печать села покладена і на нашій інтелігенції, на духовнім і господарським проводі. Це ж люди, що недавно вийшли з-під стріх, із розквітливих садів, із зелених городів. Братися їм до промислу і торгівлі – це значить самим урбанізуватись, душею проробити великий вихід із села в місто. І тому чуються вони зразу непевно в новім світі. Стараються чимшвидше вплестися в тверді зв'язки. Вони держаться разом, творять союзи, “служать”, мріють про посади. Стають скоріше “членами” господарських установ, ніж господарськими особистостями»¹¹⁴¹.

Ігор Вдовичин побачив у цих словах «добрий приклад обґрунтування ліберальних цінностей, основу яких творять людська індивідуальність, діяльна, активна, свідомо своїх прав і обов'язків»¹¹⁴². Без сумніву, переконаний антиліберал Шлемкевич дуже здивувався б такій оцінці своїх ідей. Насправді він утверджував не ліберальні цінності, а національний солідаризм у господарському житті, важливе місце в якому, поряд із кооперативним, мав посісти й приватний сектор. Ідеолог ФНЄ був прихильником модернізації українства, але не ліберальної й не соціалістичної, а здійснюваної в рамках «третього шляху».

Шлемкевич відкидав рустикалізацію, поворот у села, який, на його думку, здійснювали Мусоліні й Гітлер. «Як мусить оздоровитися українська національна структура?» – запитував він і відповідав: «Урбанізацією, омістовленням нації». Водночас він застерігав від культурної вестернізації: «Мусимо перейняти раціональні здобутки Європи, важні для всіх, здобуті раз на все для всього людства. Але перейняти культуру можна хіба за ціну власної душі»¹¹⁴³.

Загалом «творчий націоналізм» ФНЄ спирався на той самий комплекс ідей, що й «чинний націоналізм» Донцова й «організований націоналізм» ОУН, але відрізнявся від них меншим радикалізмом і меншою схильністю до насильства, натомість більший наголос клав на конструктивну роботу й був схильний до спілки з церквою і традиційною релігією. З усіх українських різновидів інтегрального націоналізму він найбільше нагадував французький прототип цього ідеологічного руху.

6.3. Вороги й опоненти в ідеології та пропаганді ФНЄ

Ми розглянули позитивну частину ідеології ФНЄ – її світоглядні засади, цілі та бачення шляхів їх досягнення. Проте, як у кожній версії інтегрального націоналізму, вагоме місце в цій ідеології посідала негативна частина – уобрази національних ворогів, окреслення суспільних та ідеологічних явищ, що їх належало поборювати або й знищити.

Подібно до Донцова й ОУН, ФНЄ розглядав як ворогів не лише держави, що поділили між собою Україну, а й відповідні нації – насамперед, поляків та росіян. Проте, як і Донцов, публіцисти Фронту зі зрозумілих причин уникали надто гострої антипольської пропаганди. Діючи в дедалі вужчих рамках легальності, вони мусили утримуватись від усього, що влада могла кваліфікувати як антидержавну агітацію чи сепаратизм, а якщо й пробували публікувати тексти, спрямовані проти Польщі й поляків, то цензура негайно їх вилучала, тож у пресі ФНЄ на місці багатьох абзаців і навіть цілих статей зяяли білі плями.

Легше було з антиросійською, антирадянською й антикомуністичною пропагандою, проти яких влада не заперечувала. Її зміст у пресі ФНЄ мало чим відрізнявся від публіцистики Донцова й ОУН, за винятком расових аргументів, які привніс у формування негативного образу Росії Ростислав Єндик. Пояснюючи причини ненависти росіян до Європи, він писав:

«Говорити тут про відмінний світогляд – мало; ствердити про відмінні первістки культури за мало; і одно, і друге, і органічна чужість обох світів є оперті на відмінних расових підложках, що в творчості поодиноких представників проявляється в відмінний спосіб. Москалі, під расовим оглядом, є мішанцями нордійськосередземноморської раси, грубо прикриті фінськомонгольською верствою; так грубо припудровані, що кожного, найбільш європейського Москаля, легко пошкрябавши нігтем, розшифровується як Монгола. [...] Калмуки, Кіркізи, Татари, Башкіри та Фіни створили цей народ, затопляючи собою тонку слав'янську верству, що кохаючи Європу – кохала себе саму»¹¹⁴⁴.

При цьому Єндик підкреслював расову відмінність українців від росіян. Він із задоволенням цитував статтю з німецького журналу «Die Sonne», автори якої твердили, що в жилах українців тече варязька, старослов'янська та запорозька кров, тому вони іншого гатунку, ніж росіяни, і їхнє звільнення від Москви (що відповідало б також інтересам Німеччини) можна було б, отже, тільки вітати¹¹⁴⁵. Ці аргументи не були цілком новими – традиція вважати росіян поверхово слов'янізованими «туранцями» чи іншими «азіятами» тягнулася ще від Францішка Духінського.

Проте, на відміну від Донцова, публіцисти ФНЄ не надто переймалися російською тематикою – більшовизм хоч і був ворогом, але не безпосереднім. Натомість чи не найактивніше розробляли єврейську тематику. Це можна пояснити тим, що одним із головних орієнтирів Фронту була розбудова автаркічної української господарської системи в межах Польщі, а єврейське підприємництво розглядали як одну з головних перешкод на цьому шляху.

Зростанню неприязні до євреїв сприяли й економічна депресія та безробіття, порятунок від якої вбачали в застосуванні принципу «свій до свого». Згідно з ним, українці мали купувати товари тільки в українських крамницях, а українським працедавцям належало брати на роботу тільки своїх. Порушників цього принципу вважали ледь не національними зрадниками. «Новий час», що його редагував Паліїв, врядигоди публікував «чорні списки» українських адвокатів, які

надавали роботу в своїх бюрох євреям і полякам, і деякі юристи, як-от Теофіль Окуневський, мусили публічно виправдовуватись¹¹⁴⁶.

Боротьба з єврейськими «визискувачами» спонукала публіцистів «Перемоги» з цікавістю приглядатися до нацистського досвіду «обмеження» єврейства, й вони не раз виступали на захист гітлерівської Німеччини від закидів з боку єврейської преси, запозичуючи при цьому деякі кліше нацистської антисемітської пропаганди, як це робив, наприклад, Єндик:

«Жидівська преса верещить, що божевільний дурман огорнув німців. [...]

Треба підкреслити, що вартости, які вносять жиди, були завжди чужими для європейського духа, чи то будемо брати айнштайнівський релятивізм – роздмуханий міхур до величини цепеліна, фройдівський пансексуалізм з богом Фалль[о]сом, літературний порнографізм, чи, нарешті, драматичне мистецтво, що явно зизує в бік коринтіянського храму. Що елімінація цих чужих расово чинників створить нову добу – можемо бути певні; що стануть нові вартости на відповідній висоті – дає запоруку минуле»¹¹⁴⁷.

«Жидівська преса верещить», «як верещать жиди», «пейсатий інтернаціоналізм» – такі та подібні звороти, вельми характерні для преси ФНЄ, мали витворити в уяві читачів вельми непривабливий колективний образ євреїв. Інший момент, який привертає увагу в статтях Єндика, – теза про те, що євреї є расово чужими для європейців. Схожий мотив ще на початку 1920х років був присутній у Степана Рудницького¹¹⁴⁸, але в Єндика він набуває нового звучання: євреї не лише расово чужі, а й украй шкідливі для європейської (зокрема, української) культури. Саме Єндик почав упроваджувати расистські елементи в антисемітський дискурс націоналістів.

На підтвердження тези про шкідливість єврейства для європейської культури «Перемога» вмістила уривок «Жиди» зі Шпенглерового «Присмерку Європи» («Занепаду Заходу»). У ньому німецький філософ доводив, що євреї залишаються для європейської культури

чужими, навіть коли бажають злитися з нею. Хоч за що бралось би єврейство, воно діє руйнівню, – застерігав Шпенглер¹¹⁴⁹.

Цю тезу підхопив інший публіцист «Перемоги» – В. Львович: «Як писав Шпенглер [...], – жидові є чужа боротьба за ідею батьківщини, рідної мови, устрою – це не відповідає його натурі». Із цього, на думку автора, випливало, що українцям не можна розраховувати на симпатії євреїв до своєї боротьби, тим паче, що «як інтернаціоналісти – ставляться жиди вороже до народів, що з народньої маси оформлюються в одноцільну всесторонню розбудовану націю». Невипадково «більшевики скооперувалися з жидівською мафією і за їх посередництвом і допомогою намагаються паралізувати на заході Європи проукраїнські симпатії»¹¹⁵⁰.

Для Львовича боротьба з євреями була в першу чергу боротьбою проти економічного визиску українців: «Зі зростом національної свідомости іде визволення з-під економічного гнету. А ніде правди діти, що жид є г. сказати б омелою на дереві нації». Автор закликав «дати нашій торгівлі і промислові далекойдучу протекцію» в економічній боротьбі з єврейством¹¹⁵¹.

Водночас публіцист зазначав: «До ідейних стремлінь жидівства ми ставимось з повним респектом. Від жидів нічого не хочемо, тільки зрозуміння, що наші ідейні стремління – це наша і виключно наша справа»¹¹⁵². Львович не вважав себе антисемітом: «Ми є асеміти. Хочемо жити власним життям. Жиди влізли нам в кишеню, але тільки в кишеню. Гірше представляється справа державних націй – де жиди влізли ще і в душу, точніше в літературу, штуку і науку, і там поширили свій погубний вплив. І реакція Німеччини – це пересторога для інших держав»¹¹⁵³.

Якщо Львович закликав тільки до економічної боротьби з єврейством, то автор, що підписувався «АнтіМаккавей», ішов далі, вбачаючи розв'язання конфлікту в поголовному виселенні євреїв: «Не хочуть своєї держави. Ніяк не хочуть! З нами їм краще. Але нам з ними не є краще. Чи хочуть, чи ні – колись від нас підуть. Всі. Віримо, що цей час не так уже далеко»¹¹⁵⁴.

Публіцисти «Перемоги» приписували єврейству всі найгірші моральні якості. Б. Мелянський змальовував євреїв як націю винятково аморальну стосовно інших народів. Описавши судовий процес над групою звенигородських євреївшахраїв у Львові, він зробив таке узагальнення: «Кожна нація має своїх викидків, але їх відсоток такий малий, що на його підставі не можна осуджувати цілі нації. Вчинки, що йдуть в розріз з загальнолюдською етикою і моральністю, ніколи не мали серед народів такої кількості прихильників, як це бачимо серед жидів, коли йде про їх відношення до “гоя”. Все, що могло б бути у відношенні жида до жида неморальне – в приміненні до “гоя” усвячено і оправдано талмудом»¹¹⁵⁵.

Інший автор, що сховався за псевдонімом «Невибраний», опублікував розлогу статтю, в якій описував начебто руйнівну та гнобительську роль євреїв у Німеччині й вихваляв Гітлера, який, мовляв, здійснював «цілковите відокремлювання їх від народугосподаря, відокремлення переводжене в строго законних та культурних формах»¹¹⁵⁶. На думку автора, тільки націоналсоціалісти врятували Німеччину від остаточного поневолення підступними євреями: «Др Геббельс в Берліні, а Гітлер, Герінг, Дарре, Розенберг, Гесс, Фрік і тисячі менших вождів націонал соціалізму по всій Німеччині молотами геніяльної пропаганди гатили в приспану самосвідомість німецького народу: “Дивіться, слухайте! Тут ми й німецький нарід та його інтереси, а там ворог. Ходіть з нами проти нього”»¹¹⁵⁷. За цими патетичними рядками прочитувався прозорий натяк: українським націоналістам треба йти тим самим шляхом.

В анонімній статті «Українці як комбатанти жидів» «Перемога» була на сполох з того приводу, що єврейські підприємці Польщі розпочали економічний бойкот Німеччини, фактично втягуючи в нього залежних від єврейської торгівлі українців. Автор статті закликав українців відповісти бойкотом «жидів і жидівських фірм, що з крамничних ляд поробили політичні барикади»¹¹⁵⁸.

Антиєврейська пропаганда тривала й після установчого конгресу ФНЄ 1936 року. Ба більше, на першому засіданні обраної на конгресі

Крайової ради Фронту 21 листопада 1936 року її член Дмитро Кузик вимагав, щоб преса ФНЄ агресивніше виступала проти євреїв, бо, мовляв, у такий спосіб можна здобути симпатії українського народу¹¹⁵⁹. Важко сказати, чи додало це симпатій Фронтові, але з певністю можна ствердити, що він зробив вагомий внесок у поширення антисемітизму серед галицьких українців напередодні Другої світової війни.

Якщо євреї виявилися першим за частотою та гостротою згадування у пресі ФНЄ національним ворогом, то серед політичних ворогів найбільше й найчастіше перепало не комуністам і не польським шовіністам, а УНДО. Це й зрозуміло: УНДО було найвпливовішою силою в легальному секторі українського життя Галичини, а отже, головним конкурентом Фронту. Не останню роль відігравала й особиста неприязнь Палієва й інших вихідців з УНДО до колишніх однопартійців.

Перший конфлікт – описана вище суперечка в пресі між о. Блзовським і о. Куницьким – був ще не надто гострим, як і решта критичних випадів проти УНДО в перших числах «Перемоги». Однак від початку 1934 року критика переросла у пропагандистську війну. Тон задав Єндик статтею «Мітична потвора». Згаданою в заголовку потворою в очах автора був «ундизм» як суспільне явище. Чому в Галичині немає видатних особистостей? – запитував публіцист і відповідав: причина цього сумного явища – «ундизм». Єндик убачав в «ундизмі» суспільну хворобу, на яку особливо страждають галичани: «Це психоза, хвороба, морове повітря, що заїстновує зі стрічею кількох Галичан. Кожний з них порядний чоловік, разом взяті – мітична потвора, нездатна до життя, що не дає другим віддихати». Стаття закінчувалася закликком у стилі Катона Старшого: «Ундизм мусить бути розбитий в ніщо»¹¹⁶⁰.

Словесна війна ФНЄ проти «ундизму» тривала аж до початку 1939 року, й щойно після входження представників проводу УНДО до Контактного комітету полеміка стала дещо м'якшою. Найдокладніший критичний аналіз «ундизму», чи «ундівщини», подав Шлемкевич у брошурі «Ундизм – УНДО й ФНЄ» (1938). «Ундівщиною» він називав тип громадської та політичної поведінки, прикладом якого в Галичині

було УНДО та який нібито був повною протилежністю світоглядів і діяльності ФНЄ: «“Ундівщина” – це в’язка тих душевних сил, що шукають примирення з “нині” недержавної нації при одночаснім збереженні мислі про її “завтра”. [...] ФНЄ, як вияв українського творчого націоналізму, це організація тих душевних сил, що заякорені в “завтра” нації, живуть у його підсонні й усе “нині” вважають тільки мостом до тієї будуччини»¹¹⁶¹.

Шлемкевич намагався показати, що хоч, на перший погляд, «ундівщина» і «творчий націоналізм» мають спільні цілі, насправді розуміння цих цілей, як-от національної єдності, в них якісно відмінне:

«Українську *племінну* єдність, на якій плаває “ундівщина”, ФНЄ хоче замінити українською *національною* єдністю. [...]

Туга й зір ФНЄ скеровані в будучину, і його національна єдність – це не одностайність народньої протоплязми, але одностайність нації як розвинутої особовости зі зріжничкованими окремими органами.

[...] “Ундівщина” [...] стає найревнішим *механічним* консолідатором. – ФНЄ намагається вийти з партійного хаосу саме безпосередньою боротьбою за душу народу, за оформлення його в одній політичній організації, це значить боротьбою за *органічну* єдність нації»¹¹⁶².

Іншими словами, програмі національної консолідації УНДО, що передбачала «механічне» об’єднання різних партій у національному блоці, Шлемкевич протиставляв «органічну» єдність нації в рамках однієї політичної організації – ФНЄ:

«Спробам дротування щербатого череп’я, щоб зліпити з нього посуд національної організації, протиставить ФНЄ намагання перетопити українські душі в горнилі закладеної в усіх них, спільної всім нам національної віри, висловленої в ідеології творчого націоналізму, і зусилля з’єдинити всіх українців в одній, збудованій на тій ідеології, політичній організації.

*І блудній консолідації партій протиставить ФНЄ консолідацію нації»*¹¹⁶³.

Утім, реальна політика ФНЄ, яку провадив Паліїв, була не такою жорсткою. Ще в листопаді 1937 року провід ФНЄ опублікував декларацію, якою закликав українські політичні групи й суспільні організації до співпраці, і з того часу брав участь у Контактному комітеті¹¹⁶⁴. Це явно суперечило відкиданню «блудної консолідації партій», тож ідеолог Фронту мусив пояснювати: «Таку механічну спілку вважає ФНЄ рятувковою дошкою в наглій потребі, поки українська нація не досягне повної й справжньої органічної єдності»¹¹⁶⁵.

За Шлемкевичем, «ундівщина» – явище не тільки галицьке. Вона набирає різних форм під різними режимами – УНДО в Галичині, Волинське українське об'єднання – на Волині, Українська національна партія – на Буковині, червоне комуністичне малоросійство – в радянській Україні¹¹⁶⁶. У такому розумінні «ундівщина» Шлемкевича ставала майже синонімом «провансальства» Донцова. Мораль «ундівщини» Шлемкевич характеризував рядками Володимира Самійленка: «Ще живе Україна, не вмерла вона, і вмірати немає охоти. Кожна піч українська фортеця міцна, там на чатах лежать патріоти»¹¹⁶⁷.

За всього критицизму щодо «ундівщини» Шлемкевич усе ж визнавав потребу її збереження, поки існує чужа влада. Носіями «ундівщини» мали бути фахівці різних галузей, які займали б посади в установах, що потрапили в залежність або напівзалежність від уряду. Такі спеціалісти приносили б користь українській громаді, не беручи участі у ФНЄ й узагалі не втручаючись у політику. Це звільнило б фахівця від потреби вести подвійну гру, а українську політику – «*від випарів боязкої залежності, що її вносять ті специ*»¹¹⁶⁸. Йшлося про «ундівщину» без УНДО. За такої ситуації УНДО втратило б соціальну опору, а ФНЄ зміг би монополізувати українську політику в Галичині.

Стосовно самого УНДО автор був безкомпромісним і, подібно до Єндика, доходив висновку, що «*сучасне УНДО повинно чим скоріше згинутися. Цього вимагає добро української нації*»¹¹⁶⁹.

Іншим ідеологічним фронтом для ФНЄ стала боротьба зі спорідненими ідейнополітичними течіями – «чинним націоналізмом» Донцова й «організованим націоналізмом» ОУН. Тут на кін у політичній грі поставлено було вплив на радикально налаштовану націоналістичну молодь, за який розгорнулася гостра конкуренція між трьома течіями.

Колишній співробітник Донцова в «Літературно-науковому вістнику», Шлемкевич розпочав приховану полеміку з ним уже першими своїми статтями в «Перемозі». Ідеолог ФНЄ був переконаний, що завдання націоналізму – не лише визволити Україну від політичного панування чужинців, а й вивести її зі стану духової колонії. Схожу мету висував Донцов, який прагнув звільнити Україну від засилля російського духу та відновити її духовну єдність із Європою. Проте Шлемкевич уважав це недостатнім. Донцов, нагадаю, надавав неабиякого значення розташуванню України «між Сходом і Заходом» і наділяв її великою місією бути авангардом Європи в її боротьбі проти Сходу, вбачаючи саме в цьому колективний ідеал, чи національну ідею, українців. Натомість із погляду Шлемкевича роль України як авангарду, байдуже чийого, прирікала її на становище духової колонії. У протистоянні Сходу й Заходу, вважав він, «ми тільки передні стежі або дочіпка чужого війська, тілом і духом кольонія»¹¹⁷⁰.

Шлемкевич спершу повторює тези Донцова та його послідовників: «Український націоналізм відбиває наступ східних орд. На його прапорі виписано: Європа. [...] Для його “термін Європа уживається на означення чогось протилежного Росії”». Але що таке Європа? – запитує автор. Вона сама поділилася на два світи: старий світ духової «Франції» та новий світ «національної революції». Україна має стати частиною нового світу, й саме тому мусить бути духово незалежною. «Український націоналізм вважає себе явищем того самого роду, що новітні національні рухи Європи. Саме тому він мусить підкреслити свою духову свободу не лиш проти сходу, а й заходу. Не українізована Росія, не українізована Європа, але Україна без прикметника, як усебічний вияв своєрідних глибин нації». Шлемкевич підсумовує: Україна повинна вийти «із стану вічної духовної кольонії». Слід створити «українську метрополію духа»¹¹⁷¹.

До критики донцовського розуміння місії України Шлемкевич повернувся в рефераті «Ідеологічні підстави творчого націоналізму»: «Хтось, може, хотів би знайти місію України в тому, що вона стала б прикордонним високим замком європейства на межах московського азійства. Роля неособно потрібна й неособно почесна. Не потрібна, бо або Європа оборониться сама, або не варто її боронити»¹¹⁷². Сам Шлемкевич, як уже було зазначено, бачив місію України у повному здійсненні потенціалу слов'янської культури.

Непрямо полемізував з Донцовим й інший дописувач «Перемоги» – економіст і публіцист Юрій Студинський, син академіка Кирила Студинського. Не згадуючи імені Донцова, він обрав собі за мішень його вимоги «аморальности» й «антиінтелектуалізму». Юрій Студинський застерігав від дослівного та некритичного переймання ідей західноєвропейських інтелектуалів, як-от «імморалізм» Ніцше чи «антиінтелектуалізм» Сореля. На протипагу Донцову автор твердив: «Нація має бути хована в *атмосфері моралі*». Коментуючи гасло Сореля «Геть інтелектуалів!», Студинський погоджувався, що нація часом може дійти такого ступеня «духової ніжності, що треба кричати: гальт!». Але українському народові до цього далеко. Українські вчені не відомі за межами Батьківщини, українських письменників не видають іншими мовами, а світову літературу недостатньо перекладають українською. «Чи ж на часі у нас “антиінтелектуальний” націоналізм?», – риторично запитував автор¹¹⁷³.

Поступово ФНЄ від завуальованої критики перейшов до прямих атак на редактора «Вістника». Критиці ідеології Донцова та його послідовників Шлемкевич присвятив окремий розділ у брошурі «Творчий націоналізм як філософія мілітанс» під назвою «Перманентна критична революція»¹¹⁷⁴. Вже в самій назві він іронічно обігрував гасло «перманентної революції» ОУН, натякаючи, що вся її революційність зводиться до голого критицизму щодо своїх.

Шлемкевич доводив, що й демократичний лібералізм, і донцовський націоналізм – ідейно розкладені та прямують до остаточного занепаду. Його причина – традиція руйнівного критицизму, яку започаткував

Драгоманов і продовжив Донцов, попри всю неприязнь другого до першого. Донцовський націоналізм «не є початком, тільки кінцем, виплодом розкладу, не почином нового життя. [...]

Хоча немає для його нічого ненависнішого, як драгоманівщина, – то саме той націоналізм 20их років закінчує процес, розпочатий Михайлом Драгомановим у ХІХ столітті.

Від Драгоманова до [Михайла] Рудницького й Донцова йде ряд видатних критиків, у котрих українська мисль щораз гостріше критична в відношенні до свого, рідного, – і щораз більше захоплена, некритична в відношенні до чужого. Коли б хто схотів схопити родовід критиків біблійним стилем, то замість Авраам родив Ізаака, Ізаак Якова, він перечислив би наші імена й подав би хто кого нищив. Дальше йти нікуди. Послушники Донцова признають уже зпоміж українців тільки свого маистра, а Шевченка і Лесю Українку терплять як брата й сестру во Дмитрі. Внесена Драгомановим критична, аналітична тенденція опанувала духовість. У кінці доходить до абсурду. Критик нищить усіх навколо, щоби самому зостатися на боєвищі самотнім козаком серед мільйона свинопасів»¹¹⁷⁵.

Чи помічав Шлемкевич, що, критикуючи цю тенденцію, він тим самим її продовжував? Схоже, що для власної критики він робив виняток, уважаючи її необхідним вступом до конструктивної програми, якою мав стати «творчий націоналізм»:

«Критичний дух нашої духовости, започаткований Драгомановим, дійшов до краю. Він перемигнувся в упадкову софістику й у духовій площині дав дві організаційні можливості: мрію про анархію або мрію про деспотію.

*Творчий націоналізм відкидає демагогію в духовій площині. Він є у відношенні до обидвох її наслідків рішучим протиставленням. Він свідомий, що таким чином він сповняє справді європейське діло, поборюючи в душах щиро московську дилемму: беззаконність в анархії або беззаконність у деспотії. Він стає речником українського духового закону»*¹¹⁷⁶.

Паралельно з полемікою проти Донцова розгорталася ще гостріша боротьба проти ОУН. Спочатку виступи організаторів ФНЄ проти ОУН були завуальованими. У першому числі «Перемоги» Паліїв опублікував статтю «Самоспалення чи фанатизм успіху». Не називаючи ОУН прямо, він давав зрозуміти, що її терористична діяльність веде лише до самоспалення молоді, якому він протиставляв віру в успіх на шляху безупинної праці для добра нації та поєднання ідеалізму й реалізму, зразком якого вважав фашизм¹¹⁷⁷.

Тоді Паліїв ще сподівався на компроміс з ОУН, тому утримувався від прямих випадів. Однак незабаром тертя між двома угрупованнями переросли у відкритий конфлікт. На початку 1934 року націоналістичний місячник «Пробоем» (фактичний орган КЕ ОУН) зарахував до своїх ворогів «тоженационалістичну паліївщину» та звинуватив ФНЄ «в ідейному союзі і чинній співпраці з ворожими імперіялізмами»¹¹⁷⁸.

Цього Паліїв стерпіти не міг – і «Перемога» відповіла великою редакційною статтею «“105”процент». Автори статті (ймовірно, ними були Паліїв та Шлемкевич), іронічно називаючи оунівців «105типроцентними націоналістами», стверджували, що *«внутрішній розвиток того 105%ого “націоналізму” веде його самого, а за ним і суспільність, до чистої сорти більшовизму»*. Уживаючи термін «охлократія», що його впровадив Липинський, вони знаходили в більшовизмі й «націоналізмі» ОУН ту саму охлократичну сутність:

*«На тлі повного браку будь-якого політичного самокритицизму вкорінюється спосіб, метод, істота східнього охлократичного думання. [...] І тут, і там мета однакова: має повстати барикада, де з одного боку є “ми”, “меншість”, “диктатор”, “партія” – а з другого боку “ті інші”, “маса”, людська каша, чернь, все одно, чи в устах більшовика вона буде зватись “пролетаріятom”, чи знова в устах нашого 105%ця буде вона зватись “нацією”. Назви справи не міняють, бо і в однім, і в другім випадку сам цей спосіб думання, сам цей світогляд є власне 100%вим більшовизмом»*¹¹⁷⁹.

Автори вказували на три головні ознаки, що визначали «тотожність більшовизму і нашого 105%го націоналізму»:

- 1) спільні система й методи політичної агітації, спрямованої не на організацію національного життя, а на розпалювання емоцій маси;
- 2) спільні погляди на співвідношення проводу й маси. «Тут і там та сама соціологічна схема: на горі – диктатура партії, – на низах – маси, чернь, “сорокміліонова нація”»;
- 3) «І більшовизм і наш охлонаціоналізм не потребують для своїх цілей зріжничкованої, на всіх ділянках зорганізованої суспільности. Чим більше цих організацій, чим більше місцевих “проводів”, тим важча є партійна диктатура»¹¹⁸⁰.

Бачимо, отже, розгорнуту характеристику ОУН як революційного тоталітарного руху більшовицького типу, яка багато в чому збігалася з головними тезами теорії тоталітаризму, розробленими на Заході значно пізніше. Цікаво, проте, що цю характеристику давали представники ідеологічної групи, яка й перед собою ставила виразно тоталітарні цілі.

Стаття закінчувалася невеселим пророцтвом: «Не є виключене, що наш охлонаціоналізм свою ціль колись досягне й маси “зрушить”. [...] Тоді, справді, по дорозі через наш охлонаціоналізм прийде – або наше фізичне вигублення на українським заході – зі заходу, або на трупі укр[аїнського] охлонаціоналізму – прийде його старший брат: – московський більшовизм»¹¹⁸¹.

Дальшим розвитком теми була стаття, автори якої поставили перед собою завдання зрозуміти «трагедію постійної дегенерації, скривлювання й деградації» української націоналістичної ідеї «в руках нашого т. зв. “105процентного” охлократичного націоналістичного проводу». За їхньою оцінкою, діячі крайової ОУН витворили «психічний ґрунт, який вимагає пера – вже не Гоголя! – але Достоевського»: «Вже нині ціла драма реалізації українського націоналізму розгортається на понурім тлі справжньої “бесовщини” [...]». Автори доходили висновку, що діяльність охлонаціоналістів «є

повною зрадою, є повним програмовим звихненням української націоналістичної ідеї»¹¹⁸² .

Відкидаючи звинувачення ФНЄ в опортунізмі, автори стверджували, що саме охлонаціоналізм – джерело опортунізації суспільства, адже охлонаціоналісти запроваджують на західноукраїнському ґрунті конечну вимогу підпільної революційної роботи, «якої – навіть при найкращій волі – не може виконувати ціле громадянство». В результаті великі маси громадян, не згідних із такою тактикою, виштовхнуто за рамки національного руху на шлях опортунізму. *«Відкидаючи творчоорганізаційну роботу на місцях, вицофуючись в добавок послідовно з того роду позицій, де вони були чи є в націоналістів, наш охлонаціоналізм тим самим дозволює вкорінюватись на тих позиціях справжньому угодовецтву й опортунізмові»¹¹⁸³* .

Підпільній діяльності ОУН автори протиставляли іншу тактику:

«Перший і основоположний тактичний постулат [...] – це є абсолютна явність і відповідальність націоналістичного руху. [...] Які б страшні й обмежуючі нас і не були закони, в котрих доводиться нам жити, як далеко не сягалаби державна фашизація всього публичного життя і як не погіршувалось би з дня на день наше положення [...] – все одно, стоячи перед перспективою збірного переведення всіх нас у стан черні, нічого нам іншого не лишається, як боронити твердо кожную пядь землі і кожную організаційну позицію – а за тим, вичерпувати всі законні можливості і на їх ґрунті виявляти максимум боевого спротиву і активності в розгортанні і обороні отих наших організаційних позицій.

[...] А на політику черні ніколи не є запізно150.»¹¹⁸⁴

Останню фразу можна зрозуміти як натяк, що може настати час, коли й політика ОУН стане актуальною, але поки що можливості легальної боротьби ще не вичерпано.

Складнішим було ставлення ФНЄ до українського консервативного руху – гетьманського й католицького – з яким у середині 1930х років Фронт налагодив політичну співпрацю, водночас критикуючи окремі

ідеологічні постулати консерваторів. Із українських політичних мислителів новітньої доби Шлемкевич найбільше цінував Липинського, твори якого, без сумніву, вплинули на ідеолога «творчого націоналізму». Проте й Липинського він піддавав критиці, особливо у брошурі «Проблема української інтелігенції».

На думку Шлемкевича, своєю класократичною теорією Липинський фактично закликав повернутися до щабля розвитку, що його людська цивілізація давно перейшла: «Поворот до чистої клясократії нині так само неможливий і неприродний, як поворот до природи, що його проголосив Руссо». Новітня доба не знає чистих типів політичного ладу, які описав Липинський: «Наша доба показує тільки мішані політичні життєздатні форми: англійську клясократію з демократією, націоналістичну охльократію з клясократичними тенденціями в Італії й Німеччині»¹¹⁸⁵.

Із тезою про неможливість чистої класократії пов'язана Шлемкевичева критика поглядів Липинського на інтелігенцію. Ідеолог ФНЄ визнавав слушність його закидів на адресу демократичної інтелігенції, але вважав помилкою спробу зобразити її актуальне становище як необхідний наслідок діяльної участі в політиці. На думку Шлемкевича, сполука інтелігенції з демократією та партійництвом – не
конечна¹¹⁸⁶.

Те ж саме стосується й нібито неуникного безсилля інтелігенції, про яке писав Липинський. Запереченням цієї тези є більшовизм – типово інтелігентське панування над класом і нацією. «Пізніше повстали свіжіші й яскравіші, не оплутані клясовою фразеологією приклади узброєної інтелігенції в перших боєвих фашах, національсоціалістичних штурмових відділах». Третій приклад, який наводить Шлемкевич, – УГА, душею якої була молода інтелігенція¹¹⁸⁷.

Шлемкевич не погоджувався з Липинським, що інтелігенція повинна зректися самостійної політичної ролі й служити монархові та класократичній еліті, виконуючи роль творців національної ідеології та носіїв духового авторитету. На думку ідеолога ФНЄ, інтелігенція може й повинна брати активну участь у політиці, але тільки в один спосіб:

віддавши себе на службу єдиній організації, що виражає національну волю, – Фронтові національної єдності¹¹⁸⁸ .

Ведучи ідеологічну боротьбу проти всіх інших українських політичних сил, ФНЄ у політичній практиці посідав не таку жорстку позицію, особливо з осені 1937 року. Через Контактний комітет він погоджував свої дії з іншими політичними угрупованнями, опозиційними до польської влади, провадив перемовини (щоправда, безуспішні) про створення коаліційного Українського національного проводу. В останні дні перед вибухом війни керівництво Фронту визнало необхідність остаточної відмови від поборювання інших українських партій і закликала до єднання без огляду на політичні розбіжності:

«Увіходимо в період, коли треба на практиці здійснювати те, що називається «національний солідаризм». У час, коли осьось може грянути в світі грім, а на кроваві герці понесеться понура чвірка Апокаліпси, нехай кожен українець, без огляду на різницю політичних переконань, буде братом для українця, хоч би дотепер ділили його з ним різниці поглядів чи особисті порахунки. Сьогодні всі ми творимо одну суцільну родину й один одного мусимо підтримувати морально й матеріально»¹¹⁸⁹ .

Однак цей запізнілий заклик до єдності залишився волянням у пустелі. Війна не лише не спонукала українських політиків до «національного солідаризму», а й прискорила розкол навіть у тому політичному таборі, де це гасло було найпопулярнішим. Його нові вожді визнавали тільки один солідаризм – під власним проводом.

«Творчий націоналізм» був доволі оригінальним різновидом українського інтегрального націоналізму. Як і Донцов та його прихильники, з одного боку, й ОУН, із другого, ідеологи ФНЄ сповідували інтегралістський підхід до нації та націоналістичного руху, оперували схожі ми суспільними мітами, мали виразно тоталітарні цілі. Водночас вони критично ставилися до багатьох рис інших течій войовничого націоналізму, відкидали культ насильства, тероризм, крайнощі антиінтелектуалізму й «аморальности»,

суспільний нігілізм. Слід однак, пам'ятати, що це була внутрішня суперечка в межах інтегрального націоналізму, а не його критика ззовні. Це принципово відрізняло закиди на адресу Донцова й ОУН з боку ФНС від критики з боку українських консерваторів, комуністів, демократичних соціалістів та лібералів, яку буде розглянуто в наступному розділі.

7. Критики інтегрального націоналізму

Український інтегральний націоналізм не лише протистояв державам, у складі яких перебували українські землі, а й вів гостру боротьбу з іншими українськими політичними течіями. Багато політиків, ідеологів, публіцистів критикували його з різних ідейних позицій – консервативних, комуністичних, демократичних.

7.1. Консервативна критика

Найжорсткішим критиком Донцова серед українських консерваторів був головний ідеолог цього напрямку Вячеслав Липинський. Два мислителі ідейно зблизилися в часи гетьманату Скоропадського, але Донцов пізніше дистанціювався від гетьманців, натомість Липинський залишався вірним гетьманові до 1930 року, а монархічній ідеї – аж до своєї смерті.

У 1919–1921 роках Липинський усе ще сподівався повернути Донцова в лоно гетьманського руху. В адресованому йому листі від 12 листопада 1919 року він зараховував адресата до своїх «політичних приятелів і однодумців», пропонуючи сприяти відновленню хліборобської партії та гетьманського руху на еміграції. Проте каменем спотикання у взаєминах двох ідеологів стала проблема ставлення до Росії. Донцов закликав питання про відносини з Росією – байдуже, білою чи червоною – «поставити руба – нічого, та й годі». Липинський вважав це неможливим: «самостійники» з табору УНР здавалися йому не більше, ніж політичними спекулянтами, тимчасом справжні державотворчі елементи в Україні були, на його думку, так довго пов'язані з Росією, що не могли «викинути її зразу за борт» свого «політичного думання». Тому, переконував він Донцова, треба знайти таку форму відносин із найбільшовицькою Росією, щоб «наші державники, колишні русофіли самі еволюціонували в напрямі української державности»¹¹⁹⁰.

Прочитавши в 1921 році «Підстави нашої політики», Липинський зрозумів, що їхні з Донцовим шляхи остаточно розійшлися. Він не сприйняв ані гострої критики гетьманського табору, ані тези про

боротьбу з Росією як колективний ідеал українського народу. «З сумом думаю, – писав він авторові «Підстав», – що зле стоїть діло з нашою європейськістю, коли і вона може у нас пропагуватись тільки азійськими методами. Якщо завданням Вашим [є] сотворить секту руссоборців, то може це Вам вдасться. Але коли Ви хотіли зєвропеїзувати хоч трохи нашу суспільність, поширюючи в ній європейський дух громадської організованости і колективної мислі [...], то думаю, що Ваша книжка не дасть бажаних наслідків»¹¹⁹¹.

У листі до члена редакційного комітету «ЛНВ» етнографа Володимира Гнатюка від 23 червня 1922 року Липинський визнав «Підстави» «для розвитку української політичної думки дуже шкідливими тому, що вони тільки збільшують демократичний хаос, який привів нас до сучасної руїни» і рішуче відхилив запрошення Гнатюка до співпраці в журналі Донцова¹¹⁹².

У передмові до книжки «Листи до братівхліборобів» Липинський кілька сторінок присвятив «Мітці Щелкопорову» – цим глузливым прізвиськом він нарік редактора «ЛНВ». Справжньої критики ідей Донцова у цьому тексті немає. Липинський звинувачував «Мітьку» в тому, що він як нібито колишній російський революціонер приніс в український рух не найкращі, а найгірші риси російського революційного руху, «дух того революційного сміття, яке Ленін знищив, щоб зорганізувати і здисциплінувати зло», а також у тому, що він краде чужі ідеї:

«Як тільки у когось з Українців він винюхає ідею, з якою можна щось сотворити в Україні, він привласнює її собі. Обертає цю ідею на свої власні, персональні потреби, обливає смородом творчу працю ведену під її прапором, а з того, у кого він її вкрав, робить на підставі фальшованих цитат найбільшого її противника»

(автор «Листів» мав на увазі передовсім себе). Життєвий шлях Донцова Липинський змальовував як шерех зрад, перебігання від одного табору до іншого з єдиною метою – власної літературної кар'єри¹¹⁹³.

Опускатися до полеміки з «Мітькою» Липинський уважав нижчим за свою гідність: «Не для полеміки з українськими скунксами, а для оборони від них оцієї книги, показав я Вам, читачевороже, на прикладі одного з них, які вони. Їм можу лиш сказати: геть од чистої справи і не займай, коли тебе не зачіпають! Все інше булоб такимже безнадійним, як, наприклад, доказування честности перед бандою злодіїв»¹¹⁹⁴.

Навряд чи такий несподівано гострий випад можна пояснити лише особистою неприязню Липинського до Донцова. Це був ідейний і навіть світоглядний конфлікт. Ідеолог консерватизму побачив у «донцовщині» чи не найбільшу небезпеку для української справи, шлях до охлократії найгіршого гатунку.

Посутнішою була критика Донцова з боку послідовника Липинського, а певний час і його друга – Осипа Назарука, одного з найактивніших супротивників націоналізму донцовського штибу. Назарук, як і Липинський, був гетьманцем, а у 1930х роках став ідеологом консервативнокатолицької партії Українська народна обнова (УНО), виразником поглядів її фактичного лідера, єпископа Григорія Хомишина, і прихильником його «інтегральної» католицької концепції¹¹⁹⁵.

У 1926 році Назарук, який тоді перебував у США і редагував українську католицьку газету «Америка», прочитав книжку Донцова «Націоналізм» і спочатку оцінив її назагал позитивно як спрямовану проти нелюбої йому демократії. Він навіть передрукував деякі фрагменти «Націоналізму» у власному часописі. Проте згодом під впливом свого друга й ідейного наставника Липинського він змінив свій погляд і написав велику полемічну статтю проти Донцова під назвою «Націоналізм Донцова й інші мишугізми», яку згодом перевидав окремою брошурою¹¹⁹⁶. Повернувшись у Галичину, публіцист не раз удавався до критики Донцова. Головні її мотиви були такі:

- Донцов – плагіатор. Свої основні світоглядні та політичні ідеї він перейняв у Липинського, спрimitивізувавши та спотворивши їх. Так само він учинив і з думками інших мислителів, зокрема Канта,

філософію якого Назарук уважав головним джерелом світогляду Донцова¹¹⁹⁷.

- Донцов – ворог християнської етики, пропагандист «науки» ножа і крові та «неопоганського націоналізму»¹¹⁹⁸.
- Донцов – провокатор. Він несе відповідальність за те, що молоді націоналісти захопилися терором і в результаті потрапляють у в'язниці та на шибениці¹¹⁹⁹.
- Донцов – людина східної, кочівницької ментальности, «москаль з походження», який перейняв у росіян не кращі, а гірші риси. «А від степових волокит, що товклися по Україні, переняв Донцов [...] нахил до руїни всього, до похвалювання скритовбийства і т. п.»¹²⁰⁰.

Теза про «москаля» засвідчує, що Назарук, критикуючи націоналізм Донцова, сам удавався – свідомо чи ні – до ксенофобського способу аргументувати: вбачав корінь зла в гаданому етнічному походженні супротивника. Такого штибу «аргументи» подибуємо і на шпальтах католицької газети «Нова зоря», що її редагував Назарук. У 1933–1934 роках газета вмістила стислий виклад Розенбергового «Міту ХХ століття» і, зокрема, його думку про те, що внаслідок 200літнього монгольського панування в Росії «була довершена та глибоко сягаюча мішанина крові, котра аж по нинішній день витискає на російському характері печать його роздвоєння. [...] Так само і в душі російського народу ведуть постійний бій два характери: європейський і азійський»¹²⁰¹.

До цих історіософських вправлянь нацистського ідеолога редактор (імовірно, сам Назарук) додав таку примітку:

«Нема сумніву, що подібний процес хаотизування крові і вдачі відбувся не лише в Росії, але й на Україні, особливо в її полудневій полосі й на східній етнографічній границі. [...] Найбільш яскравий представник того хаосу – Дмитро Донцов. [...] Се він підготував в Галичині ґрунт під абсолютно неморальний націоналізм, проповідуючи “розкіш ножа і крові”, без ніяких етичних норм,

перекручуючи цитати і т. п. Чи можна дивуватися, що для вихованих на його “творих” націоналістів не існує християнська етика?»¹²⁰²

Тут бачимо іншування вже не тільки росіян, а й мешканців півдня і сходу України, «яскравим представником» яких нібито був Донцов. Звісно, такий спосіб полемізувати не робив чести «християнській етиці» «Нової зорі» та її редактора і знижував вартість інших, справді вагомих, аргументів.

За ще один об’єкт критики в Назаруковій «Новій зорі» правила ОУН. Приводом до безпосередньої атаки газети на цю організацію стала скандальна заява її Крайової екзекутиви, оприлюднена наприкінці 1933 року. КЕ ОУН, яку тоді очолював Степан Бандера, звинуватила ряд діячів УНДО, УНО, УСРП й Українського католицького союзу (УКС) у тому, що ті є інформаторами поліції «або в консеквенції свого політичного переконання ними можуть стати»¹²⁰³. Це викликало масове обурення серед членів і симпатиків згаданих організацій. «Нова зоря» відповіла двома редакційними статтями, в яких назвала заяву КЕ ОУН наклепницькою та злочинною¹²⁰⁴. Дописувач (імовірно, Назарук) застерігав, що занепад усякого людського авторитету призводить до поступового розкладу суспільства¹²⁰⁵ 16, і попереджав, що дії керівників ОУН, які, підважуючи авторитет заслужених діячів, прагнуть перехопити провід українським суспільним життям, окошаться на них самих, бо

«помиляються ті, котрі думають, що здискредитувавши діячів, які ціле життя своє явно працювали для свого народу, самі будуть з укриття “кермувати нацією”. Напевно не будуть, бо, По-перше, такої нації нема, не було і не буде, котрою кермували б лише підпольні, укриті чинники, По-друге, їх так само здискредитують інші укриті люди в тій самій злудній надії, що знов їм удасться “захопити владу”»¹²⁰⁶.

Зауважмо, що майбутній розкол ОУН і взаємна дискредитація бандерівців та мельниківців потвердили цей невтішний прогноз.

Критикуючи ОУН за моральну деградацію, автор і тут не оминув нагоди покласти відповідальність на «ріжних проходимців степових в

роді Донцова і йому подібних. Вони затроїли всі студні і колодязі в нашій країні, вони посипали отруєю ниви наші, реклямуючи ту отрую як здоровий корм для душі»¹²⁰⁷.

У брошурі «Гоги і Магоги» Назарук вказав на квазирелігійну природу «неопоганського націоналізму» Донцова й ОУН, який «ввійшов в наші народні маси вже як *окрема релігія*». Публіцист припустив, що націоналісти не відкидають християнської релігії та церкви лише тимчасово й із кон'юнктурних міркувань: щоб здобути довіру українського, ще назагал християнського, народу; щоб приспати пильність українського духовенства й залучити частину священиків у свої лави; щоб поширити думку про непотрібність окремих католицьких громадських організацій, гуртуючи всіх у націоналістичному русі, який, мовляв, визнає церкву; нарешті, щоб полегшити собі збирання коштів під церквами на власні потреби¹²⁰⁸.

У 1930х роках активними опонентами українського інтегрального націоналізму виступали ГКЦ й український католицький рух. Єпископат ГКЦ офіційно засуджував терористичні дії українського підпілля з огляду на те, що вони суперечать християнській етиці. Вперше такий засуд прозвучав у жовтні 1930 року в посланні щодо «саботажів» і «пацифікації», де було сказано зокрема: «Уважаємо роботу підпалів за морально злу, противну Божому закону, а через це і нашому народові [...]. Підпалючі й усякого рода замаховці, це люди, що слухають не голосу Христової Церкви, а тайних приказів якоїсь тайної влади» (нагадаю, що відповідальність за підпали майна польських осадників узяла на себе УВО)¹²⁰⁹.

Приводом до дальшого загострення конфлікту стали виступи молодих націоналістів проти свята «Українська молодь Христові» 1933 року¹²¹⁰. Коментуючи резолюції зборів націоналістичного студентства щодо ставлення до свята, католицька «Мета» зазначала, що вони «покриваються з тою відміною націоналізму, який носить назву “інтегральний”»: «Як відомо, це націоналізм, що своє відношення до всякої релігії узалежнює від того, чи та релігія підчиняється його засадам, чи ні. З точки зору Католицької Церкви це безсумнівна єресь»¹²¹¹. Отже, «Мета» вбачала причини конфлікту не в конкретних

рішеннях націоналістів, а в несумісності інтегрального націоналізму (але не націоналізму загалом) із ученням церкви.

На глибинну суть розходжень між церквою та «неонаціоналізмом» (термін упровадив в українську публіцистику о. Гавриїл Костельник) вказував і автор статті в «Меті» за 17 грудня 1933 року¹²¹². Він писав, що католицька активність, яка виявилася, зокрема, у святі «Українська молодь Христові» та заснуванні Католицької акції української молоді (КАУМ), викликала несподівані наслідки – пробудила «досі непомітні сили, виразно протиставлені українському католицизмові», й сталося це саме тоді, коли ГКЦ почала «поширювати свої впливи на молодь – поза сферою її чисто релігійних потреб». «Ці сили, – йшлося в дописі, – протиставив українському католицизмові український неонаціоналізм». Автор відкинув думку про те, що причиною конфлікту, як гадали деякі націоналісти, була несумісність націоналізму з релігійно католицьким світоглядом: «Націоналізм, як доктрина, не є суперечний з католицизмом. [...] Ціла релігійна і духовна проблематика української католицької Церкви, а з тим й українського католицизму, така виразно визвольницька, така, скажимо, українськонаціональна, що дійсно трудно є устійнити предмет спору [...]».

Проте конфлікт не був випадковим, а що його глибинної причини не усунуто, то автор прогнозував дальший розвиток протистояння. Найбільша небезпека в очах церкви полягала в тому, що

«неонаціоналізм надає громадянському інстинктові, який веде до творення людських вищих спільнот, знамена виключности, знамена найвищого регулятора всіх людських починів, змагань, навіть думок. Унаслідок цього він надає поняттю “нації” значіння абсолютної правди. Ось так, неначе переставляючи ступні ерархії етичних вартостей, він на чолі тієї ерархії ставить “націю”, а не Бога. Мало того. Для цієї своєї найвищої вартости він вимагає релігійного культу, отже стає сам релігією»¹²¹³.

Подібну думку висловив о. Микола Конрад у проповіді для української студентської молоді, виголошеній у церкві Св. Духа у Львові. Він твердив, що в нову добу під впливом гуманізму, лібералізму та

соціалізму й унаслідок прагнення відокремити виховання й моральне життя від релігії моральне виховання молоді зазнало руйнування:

«На місце Бога поставлено людину – одиницю або суспільність, націю, державу, людство. Вони, вивіщені на п'єдесталі божества, стали джерелами законів, критеріями добра й зла, найвищими правилами виховання й життя. А в найновіших часах ця зараза обхопила також деяких націоналістів у світі і в нас. На місце Бога поставили вони націю, прийняли незалежну від Бога і релігії етику. [...]

Жалію над поганським, атеїстичним націоналізмом, т. зв. тепер “неонаціоналізмом”, бо вважаю, що він є великою помилкою, безбожництвом, нещастям для нашого народу, фатальною помилкою частини нашої молоді. Кличем католицького націоналізму є клич академічного Товариства націоналістів-студентів католиків “Обнова”: *Все для України, а Україна для Бога*. Бога не можна виключати з жадних, хоч би земних, світських справ, а тим більше з націоналізму»¹²¹⁴.

Отже, найбільшою небезпекою о. Конрад уважав прагнення націоналістів поставити на місце Бога націю – церква розцінювала це як новітнє поганство. Прикметно, що при цьому проповідник не відкидав націоналізму загалом, а протиставляв нібито атеїстичному націоналізмові молодих послідовників Донцова *католицький націоналізм*¹²¹⁵. Зрозуміло, що твердження на кшталт «Бога не можна виключати з жодних світських справ» в устах священника означали також, що зі світських справ не можна виключати церкви, тобто боротьба точилася не лише за ієрархію етичних вартостей, а й за владу і впливи.

Подані вище й інші подібні висловлювання діячів ГКЦ та українського католицького руху показують, що церква вбачала головну небезпеку в перетворенні українського «неонаціоналізму» Донцова й ОУН на світську релігію, яка прагнула підпорядкувати собі традиційне християнство, – тенденція, що на 1933 рік цілком увиразнилася.

Розглядаючи католицьку критику крайнього націоналізму, слід брати до уваги, що в тогочасному українському католицькому русі

сформувалося два напрями, відмінності між якими стосувалися насамперед релігійнообрядових питань. Прибічники єпископа Хомишина були «окциденталістами», тобто виступали за максимальне наближення Грекокатолицької церкви до Римокатолицької, натомість прибічники митрополита Шептицького – т. зв. «орієнталісти» – наполягали на збереженні особливостей східної обрядовості й очищенні її від латинства¹²¹⁶. З часом з'ясувалося, що дві течії в ГКЦ мали не тільки релігійнообрядовий, а й суспільнополітичний характер¹²¹⁷.

Головним каменем спотикання у стосунках Шептицького з націоналістичним підпіллям було питання про методи політичної діяльності. Митрополит уважав, що лише легальними методами, визнаючи себе громадянами польської держави, можна досягти успіху та покращити становище українців¹²¹⁸.

Утім, деякі висловлювання митрополита, незалежно від його справжніх намірів, підпільники могли сприймати як санкцію на революційну діяльність. В одній із своїх статей Шептицький написав:

«Кожному католикові вільно належати до якогонебудь партійнополітичного угруповання, якого програма не є противна католицькій етиці чи вірі. Отже католик може бути монархістом, консерватистом, демократом, принципіялістом чи угодовцем, *а навіть, в деяких виїмкових обставинах, екстремістом* [курсив мій. – О. З.]. Навіть такі принципи католицької Церкви, як послух для законів і духовної чи світської влади, є теоретично оточені такими умовами і застереженнями, що в практиці можна знайти в кожній державі чимало законів, які не зовсім обов'язують католиків. Представляючи річ лише у загальних начерках, можемо сказати, що всі закони, противні Божому і природному законові, всі закони несправедливі і для громадянства чи народу шкідливі, не є в очах католицької доктрини обов'язуючими законами, хоч зовнішньо мають зверхній вид законів та є відповідними державними установами як закони усанкціоновані»¹²¹⁹.

Така позиція митрополита цілком відповідала суспільній доктрині католицької церкви. В енцикліці папи Лева XIII «*Diuturnum illud*»

(1881) ішлося про те, що керівники держав, воля яких суперечить волі та законам Бога, переступають межі своєї влади, й відтак їхня влада втрачає зобов'язувальну силу¹²²⁰. Проте прихильники революційного екстремізму могли потрактувати слова Шептицького і як виправдання їхніх дій. На це вказував у приватному листі до митрополита єпископ Хомишин, дорікаючи за надто поблажливе ставлення до націоналістів¹²²¹. І справді, націоналістичний «Наш клич», полемізуючи з католицькою «Метою», покликався на авторитет Шептицького: мовляв, те, що «Мета» дає санкцію тільки «на опортуністичну політику як одинокорправну зі становища Католицизму, [...] стоїть у разючій суперечності зі словами Митрополита: “Католик може бути навіть екстремістом”»¹²²².

Спершу Шептицький утримувався від безпосередніх виступів проти підпілля, але терористичні акти 1934 року змусили його відкрито засудити ОУН. Нагадаю, що того року підпілля за звинуваченням у національній зраді вбило Івана Бабія – авторитетного педагога, директора Архиепархіального інституту Католицької акції. Вражений цим убивством, митрополит виступив з пастирським листом, у якому різко засудив «злочинну роботу українських терористів, яку ведуть божевільні». Звертаючись до членів ОУН, він писав:

«Якщо хочете зрадливо вбивати тих, що противляться вашій роботі, прийдеться вам убивати всіх учителів і професорів, що працюють для української молоді, всіх батьків і матерей українських дітей, усіх настоятелів і провідників виховних українських інституцій, усіх політиків і громадянських діячів. А передовсім прийдеться вам скритвбивствами усунути перешкоди, які у вашій злочинній і глупій роботі ставляє духовенство разом із єпископами.

Бо ми від літ стверджували, і стверджуємо, й не перестанемо повторяти, що злочин є завжди злочином, що святій справі не можна служити закривавленими руками. Не перестанемо твердити, що хто деморалізує молодь, той злочинець і ворог народу»¹²²³.

Митрополитова оцінка дій ОУН, передрукована галицькою пресою, мала значний резонанс у суспільстві й завдала поважного морального

удару націоналістичному підпіллю. Погляди Шептицького на ОУН поділяли й діячі українського католицького руху, які виступали в газетах «Мета» й «Нива», журналі «Дзвони». Нерідко провідним мотивом їхніх статей було протиставлення «доброго» націоналізму патріотизму «поганому» націоналізмові Донцова та його послідовників. Журнал «Дзвони» взагалі відмовляв Донцову в праві називати свій світогляд націоналізмом:

«Злочинний ніцшеанський світогляд ширить отой ідеолог під фірмою націоналізму. Ні, його націоналізм – це не є націоналізм, це щось якраз протилежне. Справжній націоналізм це добро нації, а не її руїна, це піднесення людської гідности, а не її обниження до звірини, справжній націоналізм – це сполука релігійних почувань з національними, а не ставлення між ними вражди, це піднесення особистої й громадської моралі на найвищий рівень, а не аморальність у всіх ділянках, [...] це світогляд з Богом і його заповідями, бо тільки такий світогляд може справді обновити й відродити Націю»¹²²⁴.

Утім, деякі діячі УКС, критикуючи ідеологію донцовського штибу, все ж уважали, що войовничий націоналізм може відіграти важливу роль у боротьбі з головною небезпекою – комунізмом. З їхнього погляду, саме комунізм, а не польська держава, становив найбільшу загрозу для української нації, тому слід було готуватися до збройної боротьби з ним не на життя, а на смерть. Цей погляд вони намагалися прищепити націоналістам:

«В українському політичному думанні були донедавна вагання, чи не можна б уважати руйнуючої сили комунізму як тимчасового союзника – у негачії. Однак ті вагання і сумніви після проголошення п'ятирічки, зокрема колективізації селянства, щезли безповоротно: стало ясным, що комуністична держава це остаточна загибель української національної особовости. *Український комунізм* не існує, а український націоналізм мусить бути приготований на всякі засоби боротьби з комунізмом, не виключаючи масової фізичної екстермінації, хоч би й жертвою мільйонів людських фізичних екзистенцій»¹²²⁵.

Звідси випливала ідея союзу католицизму з націоналізмом у спільній боротьбі з комунізмом та іншими ідеологіями, які церква вважала ворожими, але для цього націоналізм мав очиститися від антихристиянських елементів. Цю концепцію найпоспідовніше виклав о. Конрад у брошурі «Католицизм і націоналізм». Як і інші католицькі ідеологи, він протиставляв націоналізм «в давнішому розумінні», що узгоджувалося з католицькою етикою, та шовіністичний «модерний націоналізм», який поширився перед світовою війною і «плекав пересадний національний егоїзм (шовінізм), переймався духом імперіалізму»¹²²⁶.

Конрад навів приклади цього модерного націоналізму: націоналізм «Французького чину», італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, британський фашизм Освальда Мослі, польський ендецький «Рух молодих» тощо. До цього ряду автор увів і український модерний націоналізм, що зародився після визвольної боротьби 1918–1920 роках та втілювався спершу в групі «Заграви» й УПНР. Згодом цей рух потрапив під духовий вплив Донцова, який впровадив в український націоналізм «ніщівсько-гійовську¹²²⁷ спекуляцію»¹²²⁸.

Конрад зробив цікаву спробу зреконструювати базову доктрину модерного націоналізму, звівши її до десяти тез:

1. Нація творить найвищу організацію життя; вона є живим організмом.
2. Нація має бути суспільно організована. Вартість одиниці залежить від її вартості для своєї нації (тенденція до поневолення одиниці нацією).
3. Нація понад усе (тенденція до боготворення нації).
4. Вартість раси чи нації слід вимірювати її конкретними успіхами й досягненнями.
5. Немає однієї, абсолютної моралі (моральний релятивізм).
6. Нація вища від держави. Якщо нація тотожна з державою, держава вирішує все (тенденція до «статолітризму» – боготворення держави).

7. Найважливішим добром нації є її політична незалежність і самодостатність, тому політичні цілі мають перевагу над господарськими.

8. Націоналізм відкидає демократичні форми правління.

9. Супроти національних ворогів мусять існувати ненависть і боротьба.

10. У міждержавній політиці вирішальним чинником є політичний розрахунок¹²²⁹.

Незважаючи на те, що з більшістю цих тез церква погодитися не могла, о. Конрад вказував і на певну близькість націоналізму та католицизму як ідеалістичних рухів, спрямованих на оновлення світу. Він закликав до спільного хрестового походу націоналізму й католицизму проти лібералізму, соціалізму та комунізму:

«Націоналізм і католицизм – це могутні союзники в боротьбі з лібералізмом і соціалізмом.

Зібрати нову, енергійну, ентузіастичну еліту і поставити її під провід свідомих і характерних вождів, і пхнути маси до чину, до рішучої і побідної боротьби з гнилим духом капіталізму і з сатанинським комунізмом і до обнови людського життя: приватного, родинного, національного, державного на принципах християнської справедливості й любови – це наказ ХХ століття.

Сучасний католицький і націоналістичний рух є новітнім хрестоносним походом – у католицизмі з гаслом: Вірую! Так Бог хоче! – а в націоналізмі з гаслом: Хочу! *Voglio!*

Сполука релігійного етосу з націоналістичним патосом – це непоборна сила! Меч і хрест – ось надія народів і людства на нове краще завтра, щоби запанував *pax Christi in regno Christi*¹²³⁰.

Та союз католицизму з націоналізмом стане можливим щойно тоді, коли останній позбудеться рис, які споріднюють його з ліберальною та марксистською ментальністю, й насамперед – явного або прихованого

атеїзму, що виявляється в тенденції боготворити націю як найвище добро, найвищу мету життя, підставу будьякої етики. Як приклад о. Конрад наводив неофіційний фашистський катехизм 1926 року, який вказував, що фашизм є релігією батьківщини. Це, на думку автора, споріднювало модерний націоналізм з індивідуалістичноліберальною та соціалістичномарксистською ментальністю: «Перша боготворить одиницю – індивід; друга – суспільність, пролетаріят, інтернаціонал, людство; а третя, націоналістична – націю. В усіх тих трьох формах боготворення сотворінь криється поганська ментальність [...]»¹²³¹. Тому католицизм є ворогом як лібералізму й соціалізму, так і «ніцшевського націоналізму».

Останні події в Італії та Німеччині, на думку о. Конрада, давали підстави для оптимізму. Він навів висловлювання Гітлера, Гебельса, Мусоліні, які нібито свідчили, що фашисти й гітлерівці позбуваються ніцшеанства та неопоганства й «за основу державного ладу ставлять Христову віру і заповіді Христа». Час показав ілюзорність цих надій, але в 1934 році це дало о. Конраду підстави висловити побажання, «щоби і у нас ті два ідеалізми: релігійний і націоналістичний: католицьке “вірую” і націоналістичне “хочу”, гармонійно злучилися як два чисті тони української душі в один акорд...»¹²³².

Схвальна оцінка, яку автор «Націоналізму і католицизму» дав окремим висловлюванням і діям фашистів, та його ідея союзу католицизму з модерним націоналізмом (до якого він зараховував і фашизм) дали привід Антонові Шеховцову оголосити о. Конрада ідеологом «клерикального фашизму»¹²³³. На мій погляд, це без-підставний висновок. Конрад, як і його однодумці Маркіян Дзерович, Костянтин Чехович та інші, не поділяли суто фашистських ідеологем, навпаки, гостро їх критикували, але вбачали в європейському інтегральному націоналізмі реальну силу, здатну подолати комунізм. Тому союз із «модерним націоналізмом» вони розглядали як бажаний тільки за умови очищення останнього від антихристиянських збочень¹²³⁴.

Нас не має дивувати те, що українські католицькі ідеологи вважали комунізм більшим злом порівняно з фашизмом. У 1930-х роках нацизм іще не скоїв своїх найгірших злочинів, а італійський фашизм навіть в

очах деяких ліберальних політиків виглядав цілком респектабельним. Натомість радянський комуністичний режим уже знищив мільйони людей, зокрема українців, а крім того, відштовхував усіх вірян своїм войовничим атеїзмом.

Натомість дивним із погляду сьогодення виглядає розташування не лише соціалізму, а й лібералізму в одному ряду ворогів християнства поряд із комунізмом. Імовірно, тут далася взнаки інерція ідейної боротьби минулого століття, коли антиклерикальний лібералізм, справді, був головним опонентом католицької церкви.

Ставлення єпископа Хомишина та його прибічників до націоналістичного руху багато в чому збігалось з поглядами членів УКС і послідовників митрополита Шептицького, але відрізнялося значно більшою непримиренністю й безкомпромисністю, причому під вогонь критики єпископа потрапляли не лише Донцов та націоналісти з-під прапора ОУН, а й набагато поміркованіші члени УНДО й навіть такі корифеї національного руху, як Шевченко та Франко. Підкреслена лояльність Хомишина до польської держави дала привід націоналістам звинувачувати його у зраді ідеї української державности. Сам єпископ свою позицію формулював так:

«Не Рада амбасадорів, але Провидіння Боже поставило нас, як частину українського народу, під владу польської держави, і сему зарядженню мусимо підчинитися.

[...] Практичний розум каже нам, що, стоячи на ґрунті повної лояльності, маємо тим самим право домагатися від держави всіх нам належних і конечних прав до правдивого нашого культурного розвою [...].

Сяк чи так, ми таки опинилися б у чужій державі, бо не змогли би створити так сильної держави, яка могла би припинити наїзд сеї чи другої сусідки [...].

Ми не сміємо зречися ідеї власної держави, але не сміємо також її будувати тільки в фантазії, без відповідного приготування і відповідних сил [...]»¹²³⁵ .

Найважливішою працею, в якій єпископ Хомишин виклав свої погляди на український націоналізм, була книжка «Українська проблема», на якій варто спинитися докладніше. «Позитивний націоналізм» – любов до власного народу, яка походить з любові до Бога, – єпископ протиставляв іншому типові націоналізму, якого не сприймав:

«Правдивій, святій і благородній любові свого народу різко протиставляється *націоналізм*, видумка послідних часів, що ставить нарід як найвищого суверена, детронізує абсолютний авторитет Бога, нехтує незломні засади об'явленої надприродної віри, а ставить свої, людьми видумані звихнені кличі, які уважає догмами, і нищить не тільки любов Бога, але й ближних, бо впроваджує горячку шовінізму і ненависть у відносинах до всіх, котрі не підчиняються сему націоналізму»¹²³⁶ .

Головними творцями цього «звихненого» українського націоналізму єпископ уважав Шевченка, Драгоманова та Франка, які прищепили націоналізмові ліберальний раціоналізм, атеїзм і матеріалізм, спричинивши цим антирелігійний хаос. Найбільше дісталося від Хомишина Шевченкові. Хоча єпископ визнавав деякі заслуги поета перед українським народом, проте звинувачував його в тому, що він

«у своїх поезіях защебив ліберальний раціоналізм, і то доволі плиткий. Він кинув хулу на найвисше достоїнство Пр. Діви Марії як Матері Божої. Він висміяв Церкву взагалі, а в особенности катол[ицьку] Церкву. Він згльорифікував гайдамацтво, як також ненависть до національних противників і ворогів до того ступені, що героєм у нього являється гайдамака, батько, що убиває своїх дітей тому, що вони були вихованками в конвікті католицьких монахів, де він їх сам перед тим примістив. Вкінці Шевченко убрав в поетичну форму материнство покритки. Отже націоналізм Шевченка чужий здоровим засадам віри та моралі»¹²³⁷ .

Хомишин був переконаний, що завдяки культивуванню ідейної спадщини Шевченка, Драгоманова та Франка серед українців поширилися й укоренилися засади, ворожі вірі та релігії, утвердився руїнницький націоналізм.

«Сей звихнений, шкідливий і затроєний націоналізм став у нас новою релігією, подібно як у большевиків матеріалізм. “Україна понад все”, се догма нашого націоналізму. Справи віри, Церкви і релігії не мають взагалі значіння, або зійшли на другий плян, з ласки ще толеровані по традиції або звичаю. Все, що національне, уважається за святе, цінне і конечно, а справи віри, Церкви і релігії уважаються як заскорузли, зайві і непродуктивні»¹²³⁸.

У цих словах – ключ до розуміння того, чому Хомишин категорично не сприймав новочасного українського націоналізму. Саме тенденція до його перетворення у світську релігію, що загрожувала відтіснити християнську релігію та Церкву на другий план, найбільше непокоїла автора «Української проблеми». На його переконання, «не інтереси Церкви мають підчинитися інтересам нації, але інтереси нації мають йти під лад Церкви, бо тоді тільки інтереси нації будуть хосенні і позитивні»¹²³⁹.

Одним із осередків «звихненого» націоналізму було в очах Хомишина Товариство «Просвіта», читальні якої нібито стали гніздами «лібералізму», зокрема, радикалізму (в сенсі ідеології УСРП) і навіть сельробізму та більшовизму¹²⁴⁰ 51. Тут варто пояснити, що до «лібералізму» Хомишин зараховував мало не всі ідеології, які, на його думку, зазіхали на авторитет християнської релігії. У цьому сенсі «лібералізмом» був і український націоналізм, а в більшовизмі, за словами єпископа, лібералізм виявився найпослідовніше¹²⁴¹.

Хомишин виступав за лояльність до польської держави, закликаючи українців боротися за справедливість у її межах. Він уважав, що саме в ній український народ повинен культурно розвиватися й готувати себе до досягнення власного державного суверенітету в майбутньому¹²⁴². Як і Шептицький, Хомишин рішуче засуджував протипольський терор ОУН, але вживав не лише моральних, а й прагматичних аргументів: «Тим способом України не збудується, навпаки, її доля ще більше погіршиться. Поляки чейже не дадуться вистріляти, як воробці, а як сильніші під кожним оглядом зареагують і нас до решти згноб'ять»¹²⁴³. Не дивно, що книжку Хомишина, яку негайно було перекладено

польською¹²⁴⁴, схвально зустріли урядові кола та польські політики різних напрямів¹²⁴⁵.

Неперебірлива критика ледь не всіх напрямів національного руху та пропольська лояльність Хомишина викликали осуд тих українців, які прагнули поєднати свою християнську віру й національний патріотизм у синтезі християнського націоналізму. Як писав у листі до єпископа від 4 січня 1937 року президент Генерального інституту Католицької акції Дзерович,

«це загрожує вже повазі святої церкви, а ще більше повазі вашої ексцеленції, як представника цієї інституції в українському народі. Я [...] стрічаюсь з критичними поглядами на це наставлення вашої ексцеленції до проблеми християнського націоналізму і можу передбачити, що воно йде з цілою консеквенцією до вибуху одвертого конфлікту, де віруючі миряни стоятимуть в одвертій ворожнечі проти католицького єпископа як ворога відродження українського народу»¹²⁴⁶.

Завзятим критиком «неонаціоналізму» був о. Гавриїл Костельник – богослов, філософ і мовознавець, який згодом зіграв ключову роль у «возз'єднанні» ГКЦ із Руською православною церквою. У брошурі «Релігійні фалші наших часів» (1938) він зарахував новітній націоналізм поряд із більшовизмом до світських атеїстичних релігій:

«Новітній націоналізм, що зродився як *реакція проти большевицького, комуністичного інтернаціоналізму*, неодне засвоїв собі саме від большевицького режиму (диктатура партії, перевиховання народу – особливо молоді, виключне право на душу молоді і т. ін.). [...] Новітній націоналізм уже зразу освоївся з тим, що большевизм – це релігія; а з цього *viceversa* новітній націоналізм зрозумів і признав, що він також є релігією»¹²⁴⁷.

Костельник зосередився на критиці етики «націоналістичної релігії», зразком якої вважав брошуру Дмитра Штикала «Над світом сяє хрест меча». Він застерігав, що визнання власної нації найвищим мірилом добра і зла веде до наслідків, несумісних зі справжніми моральними законами:

«Націоналістична релігія, що є ніби в собі «замкненою цілістю», твердить, що ніби добром є те, що для народу добре. З того слідувало би, що ніби це було би етично добре, коли б український нарід мав змогу й вирізав усіх чужинців або вигнав їх зі своїх земель з торбами, а їх майно собі забрав. Але *справжні закони людського життя* вже інстинктивно перестерігають кожду людину з непопсованою душею перед якимсь таким актом»¹²⁴⁸ .

Одна з головних проблем націоналістичної етики полягає в питанні, хто саме вповноважений вирішувати від імені нації, що є для неї добром, а що – злом. Насправді, твердив о. Костельник, міркування націоналістів про добро нації є лише їхньою власною думкою, а не думкою нації. Нація як мірило доброго та злого існує тільки в головах сповідників «націоналістичної релігії». *Справжні ж етичні закони вищі від людей – і від одиниць, і від націй, і від людства*¹²⁴⁹ .

Реакція членів ОУН на католицьку критику була негативною. У 1938 році Ярослав Стецько так прокоментував позицію Церкви щодо революційного націоналізму: «Націоналізм виклинається¹²⁵⁰ як “дикунство”, “зоологізм”, як “туга за ножем і кров’ю” – натомість кокетується його профанаторів, що виступають під маркою “творчих”, “католицьких” та інших “націоналістів” [...]. Наш псевдокатолицизм нічого не навчився з минувшини і сучасности»¹²⁵¹ .

Підсумовуючи, можемо констатувати, що український консервативний, зокрема католицький, табір негативно поставився до інтегрального націоналізму, а надто його донцовської версії, яка проголошувала особливу мораль, несумісну, на думку критиків, із християнською етикою. Найбільше занепокоєння представників церкви та католицьких політиків викликала тенденція до перетворення націоналізму на світську релігію, яка загрожувала відсунути або поглинути традиційне християнство. Тож головним мотивом католицької критики інтегрального націоналізму було засудження «неопоганського» обоження нації та незалежної від християнства націоналістичної етики.

Іншим спільним для всіх католицьких критиків «неонаціоналізму» мотивом було відкидання методів політичної діяльності, що їх уважали аморальними, зокрема тероризму, до якого оунівці залучали недосвідчену молодь. Засудження насильницьких засобів боротьби було зумовлено не лише релігійними мотивами та конкордатними зобов'язаннями ГКЦ дотримуватися політичної лояльності до польської держави, а й раціональним політичним розрахунком, про що цілком відверто писав єпископ Григорій Хомишин. Діячі ГКЦ розуміли, що українці найближчим часом не мають шансів шляхом збройного повстання вибороти державну незалежність, а реалізація оунівської концепції «перманентної революції» спровокує лише перманентні репресії з боку влади. Крім того, в разі можливого розпаду польської держави існувала загроза захоплення Галичини атеїстичним більшовицьким режимом, що розцінювали як найбільшу небезпеку. Через те український католицький табір обстоював легальний шлях захисту національних інтересів галицьких українців у межах політичної системи Польщі й шукав можливостей міжнародного примирення поляків та українців на основі спільних для обох народів християнських вартостей¹²⁵².

Однак у межах цієї спільної платформи існували суттєві розбіжності у ставленні до «неонаціоналізму», які певною мірою збігалися з поділом на «окциденталістів», лідером яких був єпископ Хомишин, та «орієнталістів» на чолі з митрополитом Шептицьким. Групі Хомишина були притаманні підкреслена лояльність до польської влади, відсутність будь-яких сепаратистських тенденцій і, відповідно, нещадна критика націоналізму, причому не тільки інтегрального. Для цієї групи були характерні крайній клерикалізм і вимога безумовного підпорядкування національного життя церкві та християнській релігії. Натомість прибічники Шептицького поєднували християнські цінності з поміркованим націоналізмом, близьким до ідеології консервативного крила УНДО, тому критикували не націоналізм загалом, а лише його донцовськооунівську версію, втім, розглядаючи її як менше зло порівняно з комунізмом. Деякі діячі УКС і Католицької акції йшли ще далі, вважаючи можливим і бажаним союз католицизму з «модерним націоналізмом» проти комунізму та лібералізму, але як передумову

такого союзу вимагали очищення націоналізму від «ніцшеанськоатеїстичних» збочень.

Сильною стороною католицької критики «неонаціоналізму» була її опора на принципи християнської етики й авторитет церкви, з яким націоналістам важко було відкрито боротися, тому найчастіше вони уникали полеміки. Натомість слабким місцем було те, що в один ряд із тоталітарними ідеологіями серед найгірших ворогів церкви католицькі ідеологи часто ставили лібералізм і демократичний соціалізм, що розколювало лави противників тоталітаризму та зменшувало шанси демократичної альтернативи.

7.2. Комуністична критика

Найзапеклішим ворогом українського інтегрального націоналізму, як і націоналізму загалом, був комуністичний рух. Іще 31 липня 1921 року перемиська «Робітнича газета» сформулювала головну тезу комуністичної критики українського самостійництва, яку потім не раз повторювали на різні лади: «Самостійна державність – це клич підростаючої буржуазії, що хоче добре розжитись із визиску, отже клич того класу суспільства, який хоче визискувати. Ясно, що працюючим масам [...] однаково, чи петля, яка здушує їх горло, на синьожовто помальована, чи на білочервоно. Їм важливо те, щоб петлі тієї зовсім не було, щоб їх праці ніхто не грабував, щоб вони стали вільними»¹²⁵³. Гаслу самостійної української держави Комуністична партія Східної Галичини протиставила гасло злуки Галичини й Радянської України.

Погляди керівництва КПСГ (з 1923 року – КПЗУ) на перспективи подолання українського націоналізму спершу були вельми оптимістичними. Це засвідчує передова стаття з промовистою назвою «Смерть націоналізму», опублікована в журналі «Нова культура» 1923 року. Судячи зі збіжності її головних тез з ідеями, висловленими згодом у статтях лідера КПЗУ Осипа Крїлика (Василькова)¹²⁵⁴, автором статті, ймовірно, був саме він. Спираючись на марксистську теорію, автор намагався довести безперспективність українського націоналізму. Він подавав такі аргументи. Кожна політична ідеологія,

щоб бути життєздатною, мусить виражати економічні інтереси провідного суспільного класу, які відповідають прогресивним тенденціям суспільного розвитку. Нічого подібного не було в націоналістичній ідеології української дрібної буржуазії («дрібноміщанства») з її гаслом створення української самостійної держави. Оскільки Україна разом зі Східною Галичиною була напівколонією західноєвропейського капіталу, в ній не сформувалася «рідна» українська буржуазія – єдиний клас, який міг би бути зацікавлений у створенні національної держави на капіталістичних основах. Не виражаючи інтересів української буржуазії, бо такої немає, націоналістичне «дрібноміщанство» шукало підтримки в селянстві. Але її ставка на селянство провалилася з двох причин. По-перше, через підрядну роль рільництва стосовно промисловості селянство в принципі не може створити своєї особливої суспільно-економічної системи та державно-політичної ідеології. У боротьбі двох світів – буржуазного та пролетарського – воно може тільки стати на один або другий бік. По друге, село не творить єдності, пов'язаної спільними класовими інтересами. Загострення класової боротьби на селі веде до того, що сільська біднота дедалі більше усвідомлює спільність своїх інтересів з інтересами міського пролетаріату. Тому націоналісти могли сподіватися на підтримку тільки з боку куркульської частини села. Але той, хто свої державні аспірації будує на занархізованому куркульському елементі, не має шансів, він врешті докотиться до махновщини та петлюрівщини, які є звичайним бандитизмом. Логіка розвитку міжнародної революції неunikно штовхає трудящі маси Східної Галичини на боротьбу з капіталом – єдиний шлях, на якому вони можуть здобути як соціальне, так і національне визволення. Це добре розуміють міжнародні капіталісти, тому Антанта не підтримала українських націоналістів, а віддала Східну Галичину буржуазній Польщі. А спроби виростити власну буржуазію в чужій державі приречені на неуспіх. За цих умов український націоналізм засуджено історією на смерть¹²⁵⁵.

Насамкінець автор статті розглянув «рецепту для гальванізування націоналістичного трупа», яку пропагував головний ідеолог радикальної течії українського націоналізму Дмитро Донцов у журналі «Заграва». Характеризуючи погляди Донцова, автор одним із перших в

українській публіцистиці назвав його «галицьким неофашистом» і учнем Мусоліні¹²⁵⁶. Відтоді ярлик «фашиста» міцно закріпився за Донцовим, який, як ми бачили, не дуже й заперечував. На думку автора статті в «Новій культурі», Донцов, закликаючи «стати на ґрунті клясово селянської ексклюзивности», робив ту саму помилку, що й інші націоналісти – не добачав чимраз гострішої класової боротьби, яку провадить сільська біднота проти дідичів та сільських багатіїв. У підсумку програма Донцова мусіла привести доморослих фашистів до шукання опори тільки в куркульській частині села. Інша частина програми «Заграви» – «підчеркування етнічної індивідуальности, протиставляючи її таким самим іншим індивідуальностям» – на думку комуністичного критика, суперечила тенденціям розвитку суспільства до тіснішого об'єднання і співжиття в міжнародному масштабі. Тому не дивно, що шляхів здійснення своєї реакційної мети «загравісти» шукали в «апотеозуванні минулого», в «піддержуванні кличів національної традиції» тощо. «Отже не аналіза й зрозуміння сучасного для вияснення тенденцій будучого, а неговання й заперечення будучого шляхом пановання минувшини над сучасним; це, впрочім, звичайне історичне явище в ідеології доживаючих свій вік і конаючих суспільних верств», – підсумував автор свій діагноз ідеології Донцова¹²⁵⁷.

Проте вже найближчі роки показали, що чутки про «смерть націоналізму» сильно перебільшено. Ще й саме керівництво КПЗУ на чолі з Осипом Кріликом у 1927–1928 роках наразилося на звинувачення в «націоналістичному ухилі» з боку верхівки «братньої» КП(б)У, очолюваної Лазарем Кагановичем, і меншости у власній партії під проводом Натана Шапіра й Пінкуса Мінца¹²⁵⁸. Приводом, як відомо, стала відмова більшости членів ЦК КПЗУ засудити «національний ухил» колишнього наркома освіти УСРР Олександра Шумського¹²⁵⁹, відтак цю більшість почали називати «шумськістами» або «васильківцями» – за псевдонімом їхнього лідера. Крілику, зокрема, пригадали його нібито антимарксистську «теорію безбуржуазности української нації». «Шумськістів» звинувачували навіть у тому, що вони зазнали ідейного впливу Донцова. Розповідали про такий анекдотичний випадок: коли на засіданні Політбюра ЦК

КП(б)У зачитували цитати з донцовського «Літературно наукового вістника», щоби проілюструвати цей вплив, один із присутніх, думаючи, що Донцов теж належить до КПЗУ, грюкнув з пересердя кулаком об стіл і вигукнув: «*Выбросить каналью из партии!*»¹²⁶⁰.

Врешті-решт із партії викинули, звісно, не Донцова, а його гаданих «послідовників». 18 лютого 1928 року Виконком Комінтерну виключив «групу Василькова – Турянського» з КПЗУ, закріпивши тим самим розкол у комуністичному русі. До кінця 1928 року існували дві КПЗУ – визнана Комінтерном і опозиційна (КПЗУбільшість), а до кінця 1929 року – два Сельроби, «лівий» і «правий». Офіційна КПЗУ у своїх відозвах всіляко цькувала «васильківців», зараховувала їх до соціалфашистських партій, закликала «нап'ятнувати роботу Калятинських¹²⁶¹ і Кріликів як роботу в користь фашизму та його союзника УНДО – петлюрівщини», звинувачувала ватажків правиці Сельробу в розколюванні сельробівського фронту¹²⁶². Не витримавши такого тиску, майже всі «шумськісти» до 1930 року капітулювали й визнали свої «помилки» або відійшли від політики.

Тим часом, поки західноукраїнські комуністи боролися між собою, відбулася консолідація радикальних націоналістичних груп у Галичині й на еміграції, яка завершилася утворенням ОУН. До цього КПЗУ не сприймала ані УВО, ані розпорошені молодіжні націоналістичні групи як поважну загрозу, а надто тому, що до 1929 року існував свого роду неписаний пакт про ненапад між більшовиками й УВО; відбулося навіть кілька спроб підпорядкувати українське збройне підпілля радянським впливам. Ситуація змінилася з утворенням ОУН, яка не приховувала свого антирадянського спрямування. КПЗУ розпочала кампанію дискредитації нового націоналістичного об'єднання, висуваючи дві головні пропагандистські тези: 1) націоналісти з-під прапора ОУН є фашистами; 2) попри декларовану непримиренність до окупантів вони насправді творять спільний антирадянський фронт із польським фашизмом. Вже січневий пленум ЦК КПЗУ 1929 року відзначив «посилена антирадянську діяльність груп фашистських націоналістів, що гуртуються навколо празького місячника “Розбудова нації”» та ствердив, що «мнимо непримиримі націоналісти з груп Коновальця і Андрієвського на ґрунті антирадянських планів

знаходяться в одному фронті з польським фашизмом і в щораз більшій мірі будуть примушені підлягати його команді»¹²⁶³.

У пропагандистських виданнях КПЗУ та Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ), а також у внутрішніх партійних документах на означення підпілля УВО й ОУН доволі довго використовували спільну назву «Українська Військова Організація». У березні 1929 року ЦК КПЗУ видав обіжник про ставлення до діяльності УВО. У ньому йшлося про те, що досі КПЗУ нібито не звертала уваги на УВО (що не зовсім відповідало дійсності), яка тим часом зміцнилася й намагається стати на чолі національнореволюційного руху. Тому ЦК доручав усім окружним і міським комітетам партії розпочати енергійну боротьбу з УВО¹²⁶⁴.

Поважним викликом для КПЗУ стали події 1930 року – хвиля «саботажів», які приписували УВО, й «пацифікація». КПЗУ опинилася у складному становищі: як революційна організація, вона мала б підтримати революційні виступи селян, але аж ніяк не бажала виявляти солідарність з націоналістичною УВО. Комуністи обрали тактику заперечення керівної ролі УВО в підпалах і навіть спершу намагалися приписати її собі. Незабаром позиція змінилася: й далі **заперечуючи** причетність УВО, КПЗУ визнала саботажну кампанію стихійним рухом селянських мас (що було недалеко від істини). Та на цьому комуністичні пропагандисти не зупинилися. У публікаціях, які з'явилися під час пацифікації 1930 року, комуністи зараховували УВО до «табору окупації», твердили, що насправді та відкидає революційну боротьбу західноукраїнських селян проти карателів і співпрацює з урядом для утримання Західної України у складі Польщі¹²⁶⁵.

У відповідь орган УВО місячник «Сурма» писав:

«Краєві події виказали не тільки правдиве обличчя “українських союзників Польщі”, але й “союзників” Москви – “українських” комуністів. Із революційними фразами на устах, та маючи великі фонди, видерті в вигляді податків од українського селянина та робітника, вони, що досі не спромоглися ні на один революційний вчинок, з нагоди останніх подій не знайшли нічого кращого, як

початково вписати діяльність УВО на свій рахунок, а потім (на наказ “з гори”) осуджувати саботажну акцію та осуджувати УВО як “союзника польського фашизму”. Та ліпшого союзника в поборюванні УВО від большевиків (побіч уенерівців) було б тяжко найти польському фашизмові»¹²⁶⁶ .

Хай скільки комуністи твердили, що УВО належить до «табору окупації», ці звинувачення не виглядали переконливими, адже було очевидно, що націоналісти таки борються проти польської влади. Вплив ОУН серед молоді неухильно зростає. Тому частина керівництва КПЗУ вдалася до нового пропагандистського ходу: розрізнення між «низамі» ОУН–УВО, які, мовляв, щиро прагнуть боротьби з окупантами, та «верхами», які облудною «антиокупаційною» фразеологією прикривають свою зрадницьку політику. Цим сподівалися привабити на свій бік частину молоді, яка йшла за ОУН.

У резолюції Першого з’їзду КСМЗУ, який відбувся у грудні 1931 року, було зазначено: «Головний ворог це окупація, проти цього ворога треба скерувати сили української трудящої молоді, як тих, що вже цілком стоять на платформі КСМ ЗУ, так і тих, що погоджуються з нами тільки в пунктах безоглядної боротьби проти окупації»¹²⁶⁷ . Під цими останніми мали на увазі не лише молодих прихильників українських соціалістичних партій, а й рядових членів УВО, ОУН і Юнацтва ОУН. В опублікованій за підсумками з’їзду статті в «Нашій правді» читаємо:

«Спеціальну роль в боротьбі української буржуазії за молодь відіграє ОУНУВО, цей бойовий фашистський загін. ОУНУВО, застосовуючи “антиокупаційну” фразеологію, націоналістичну облудну демагогію, поокремі саботажівські терористичні акти – подекуди захоплює вплив над деякими прошарками молоді. [...] Викриваючи всю облудність “антиокупаційної” фрази УВО, Комсомол одночасно повинен закликати низові елементи ОУНУВО, що щиро прагнуть боротьби з окупацією, на спільну з нами боротьбу проти фашистського окупанта»¹²⁶⁸ .

Концепцію союзу з «низами» ОУН підтримав тодішній керівник КПЗУ Мирон Заячківський. У липні 1932 року він опублікував статтю, в якій писав: «Було б неприпустимою помилкою ідентифікувати провід ОУН – УВО і ту контрреволюційну суть, яку цей провід надавав і надає організації, [...] з тими сотнями низовиків, яких зв'язує з ОУН – УВО щира віра в її протиокупаційне вістря, які хочуть і фактично борються за національне визволення українського народу з-під польської окупації»¹²⁶⁹.

Деякі активісти КПЗУ на місцях ішли ще далі. В окремих селах Галичини комуністи спільно з членами ОУН брали участь у насипанні символічних могил Українських Січових Стрільців, а на Ковельщині – оплоті комуністів на Волині – член окружного комітету КСМЗУ був одночасно – з відома партійної організації – членом повітового керівництва УВО¹²⁷⁰.

Комуністи використовували в боротьбі проти націоналізму й попутників – т. зв. пролетарських письменників (Степана Тудора, Василя Бобинського, Петра Козланюка й ін.) і редактора журналу «Нові шляхи», відомого галицького радянофіла Антона Крушельницького. Крушельницький навіть протиставляв «державний націоналізм» Радянської України націоналізмові західноукраїнської верхівки, підводячи під це класову теоретичну базу:

«Націоналізм – це синтеза стремлінь нації до оформлення себе в державу. Державна ж форма – це виконання влади серед нації панівною клясою. Намагання однієї або другої кляси – експлуататорів або експлуатованих – до захоплення влади й переведення цього зусилля в життя – це стремління до державного оформлення повноправної нації.

Із цього погляду зазначається найсильніше розходження [...] оформленого в державну форму націоналізму на Радянській Україні й задивленого в здобуття державних основ націоналізму західноукраїнської активної верхівки»¹²⁷¹.

Виходячи з цього, Крушельницький розрізняв дві «відміни українського націоналізму»: радянську, основану «на соціяльній

перебудові нації й державної влади», і буржуазну, суттю якої є «консолідація національної верхівки на західноукраїнських землях для спричинення перевороту на Радянській Україні й повернення твердої буржуазно фашистської влади з усіма її акцесоріями [...]»¹²⁷².

Усе ж, мабуть, Крушельницький отримав зауваження від своїх радянських покровителів, бо тему «радянського українського націоналізму» відтак не розвивав, хоча й далі пропагував УСРР як справжню українську державу.

Зауважу, що Крушельницький критикував радикальний український націоналізм не так із радянських, як із гуманістичних позицій, представляючи його як ворога людяности:

«Заявляємо, що ми є противниками зоологічного націоналізму, того інтернаціонального націоналізму, опертого на звірячому шовінізмі. Інтернаціональний націоналізм – однакове лихо, чи він виступає під фірмою українського націоналізму, чи польського (байдуже – народової демократії, чи інших політичних партій), німецького гітлеризму, чи яких інших французьких, російських (русотяпських) і їм подібних звірячих інстинктів, які підштовхують рідну націю, щоб намагалася пожерти інші. Називаємо його звірячим націоналізмом, бо його основи зачерпнуті з інстинктів дикої бестії, називаємо його інтернаціональним націоналізмом, бо він в однаковому вигляді проявляється у Станіслава Грабського, теоретика польської народової демократії, з його теорією національного пожертя західних українців, як і в Кучабського чи Донцова, теоретиків т. зв. українського націоналізму, справді ж вірної копії польського чи московського чорносотенства. Вони, ще нічого не маючи, проповідують пожертя всіх сусідніх націй, куди не загонить їх хворобливої уяви звірячий націоналістичний апетит. Ми є ворогами того інтернаціонального, звірячого націоналізму, якою б він мовою не говорив! [...]

Національне питання – *не ціль, не мета* кожної національної одиниці людства. Воно – *основа*, на якій людство йде до всебічного розвитку й поступу у вселюдській гармонії й братерстві»¹²⁷³.

Критичним і для КПЗУ, і для західноукраїнського радянофільства став 1933 рік. Трагічні події того року в Радянській Україні – голодомор і масові репресії, самогубства письменника Миколи Хвильового й наркома освіти Миколи Скрипника – завдали вирішального удару радянофільським настроям українців у Польщі. Навіть деякі колишні комуністи ставали запеклими ворогами більшовизму. Колишній член ЦК КПЗУ й посол до сейму від Сельробу Степан Волинець у 1933 році опублікував брошуру «Слово до друзів», яку газета «Діло» назвала «актом обвинувачення проти московських комуністичних насильників на Україні»¹²⁷⁴. Незабаром Волинець став діячем націоналістичного ФНС. За ним пішли й деякі інші комуністи, а особливо комсомольці, які переходили до націоналістичного підпілля, мотивуючи це тим, що УВО (ОУН) робить значно більше для боротьби проти польського окупанта, ніж КПЗУ та КСМЗУ¹²⁷⁵.

Комуністичний рух зазнав нищівної поразки у пропагандистській боротьбі з українським націоналізмом. За логікою сталіністів, кожна поразку спричиняла діяльність ворожої агентури, яку, отже, належало виявити і знищити. Наприкінці 1933 року керівників КПЗУ Мирона Заячківського (Косаря) та Григорія Іваненка (Барабу) викликали в СРСР і заарештували там як членів «Української Військової Організації», за завданням якої вони нібито проникли в керівництво КПЗУ. Серед інших «гріхів» їм пригадали й концепцію «єдиного фронту з низами УВО», яка, мовляв, обеззброювала КПЗУ в боротьбі з українським націоналізмом. Обидва загинули в сталінських таборах. Крім них, упродовж 1933–1934 рр. в СРСР заарештували і згодом знищили сотні вихідців з Галичини, зокрема колишніх керівників КПЗУ більшості (Осипа Крїлика, Романа Кузьму, Осипа Букшованого й ін.) і радянофілів, яких раніше використовували як знаряддя в боротьбі з українським націоналізмом (Василя Бобинського, Антона Крушельницького з родиною та ін.)¹²⁷⁶.

Після цього погрому інтелектуальний рівень комуністичної критики українського націоналізму помітно знизився. Фактично вся критика зводилася до навішування налічок та інсинуацій про прислужництво польському й німецькому фашизмові.

Тим часом члени ОУН від ідеологічної боротьби з комунізмом перейшли до фізичного насильства. Наприкінці 1933 року Крайова Екзекутива ОУН прийняла рішення про «заборону комунізму», яку слід було досягти будьякими методами, зокрема й насильницькими. Почалися напади націоналістів на комуністичні осередки. У зв'язку з цим 25 січня 1934 року Політбюро ЦК КПЗУ дало директиви всім парторганізаціям у справі боротьби з терором ОУН. У листі було зазначено, що ОУН, цей «бойовий відділ войовничого українського буржуазного націоналізму», відмовилася навіть від подоби боротьби з режимом окупації, зате посилює терор проти членів КПЗУ та КСМЗУ. Автори листа прогнозували, що оунівці дедалі частіше вдаватимуться «до гітлерівських методів боротьби з революційним національновизвольним рухом». Тому Політбюро зобов'язало парторганізацію «організувати масову самооборону в боротьбі проти фашистського окупаційного терору, та масовий опір терору оунівських боївок, аж до фізичного відпору, роззброєння їх і т. п.»¹²⁷⁷.

Черговий номер «Нашої правди» переповнювали безглузді інсинуації як на адресу націоналістів, так і на адресу колишнього керівництва КПЗУ, а також фантастичні інформації про підривну діяльність УВО в Радянській Україні. Один з авторів, П. Гірний, відзначав «надзвичайний зріст активності українського націоналізму, що стисло переплітається з великодержавним польським шовінізмом», викривав «ганебну роль, яку українська націоналістична контрреволюція – від УВО до УСДП і контрреволюційного фашистського шумськізму – все отвертіше відіграє в системі кривавої польської окупації, як опора, союзник і агент польського імперіалізму» й особливо підкреслював зріст питомої ваги і провідну роль «фашистської ОУНУВО» – найнебезпечнішої партії українського буржуазнонаціоналістичного табору, яка «все більше випирає найстаршу і найміцнішу до недавнього часу партію української буржуазії – УНДО». Він визнавав, що українському націоналізмові вдалося «роздмухати на З.[ахідній] У.[країні] [...] шалену антирадянську кампанію і полонити своєю наклепницькою роботою значні маси», а КПЗУ не змогла ефективно протистояти цій кампанії. Вину за це було покладено на «контрреволюційну діяльність» колишнього керівництва партії – «Косарів, Бараб і спілки». Схвально відзначаючи «дальше очищення

нашої партії від замаскованих увівських агентів», автор нарікав, що і «тут далеко ще не досягнуто потрібного рівня більшовицької чуйності та непримиримості, не вирвано ще з корінням гнилого лібералізму і примиренства до націоналопортунізму всяких відмін». Тільки нещадна боротьба проти «саботажницьких націоналістичних гнізд у наших власних рядах» забезпечить перехід у наступ проти українського націоналізму та польської імперіялістичної окупації, твердив Гірний¹²⁷⁸.

Інший автор, Е. Степанюк, звинувачував ОУН (УВО) в тому, що вона діє під керівництвом гітлерівського генерального штабу, а водночас виконує «безпосередні замовлення дефензиви та II відділу польського генерального штабу». Намагаючись пояснити акти саботажу й терору ОУН, спрямовані проти польської влади, автор твердив, що вони «були засобом розширення масової бази і зміцнення власної питомої ваги супроти окупанта для успішніших торгів з ним в умовах конкурентної боротьби між українською і польською буржуазією, яка відбувається в рамках все міцнішого союзу, а також відтягання мас від справді революційної боротьби». Насправді ж, твердив Степанюк, ОУН (УВО) є частиною «системи окупації польського імперіалізму», в якій вона має «виконувати функції додаткової допоміжної провокаторськополіційної сили, доповнити збройний апарат фашистського насильства». Він критикував ілюзії про можливість єдиного фронту з низами УВО, за якими, мовляв, приховуються «правоопортуністичні і троцькістські погляди про мнимо дрібнобуржуазний характер фашизму, розглядання ОУН УВО, як дрібноміщанської партії [...]; нерозуміння того, що ОУНУВО є контрреволюційною буржуазнопоміщицькою партією, чоловою партією українського фашизму»¹²⁷⁹.

Якщо комуністи оголошували членів ОУН агентурою польського та німецького фашизму, то ті, своєю чергою, взяли на озброєння не менш мітичну теорію «жидокомуни» і твердили, що комуністичним рухом керують «жидівські агенти Комінтерну і червоної Москви». Один з оунівських публіцистів, Богдан Стецишин, у 1936 році закликав «протиставити комуні її власні методи боротьби, не ждати аж “хтось”

розіб'є цю деструктивну силу – а самому взятися до праці, як це зробили Гітлер і Мусоліні, фінляндці, естонці»¹²⁸⁰.

Однак працю, до якої закликали націоналісти, виконали за них каральні органи СРСР і Комінтерн. У 1937–1938 роках нова хвиля сталінського терору винищила верхівку КПП і КПЗУ. Розпуск цих партій Комінтерном у 1938 році остаточно вирішив долю змагання між комуністами та радикальними націоналістами на користь останніх. Коли діяльність низових комуністичних організацій було майже спаралізовано, їхні потенційні прихильники стали шукати можливості самореалізації в не менш радикальному націоналістичному русі, що привело до зростання лав ОУН¹²⁸¹.

Деякі діячі Комінтерну усвідомлювали катастрофічні наслідки розгрому КПЗУ, про що свідчить скерована до Секретаріату ВККІ аналітична записка «Становище на Західній Україні», датована 31 грудня 1938 року. Її автор, В. Мюлер, доходить невтішного висновку: «За наявними даними, мусимо побоюватися, що масовий український селянський рух проти польського фашизму, національного гніту і поміщиків – опинився *почасті* під впливом попрогітлерівському налаштованих елементів українського фашизму»¹²⁸² (тобто ОУН). «Щоб вирвати український рух з-під впливу гітлеризму і скерувати його на спільну з польською демократією боротьбу за свободу й політику миру», у записці запропоновано ряд заходів: виступи «польської демократії» за рівноправність українського народу в Польщі, організацію спільної боротьби польських та українських селян за землю й економічні вимоги, викриття політики Гітлера щодо Карпатської України тощо¹²⁸³. Утім, навряд чи такі заходи могли зарадити справі, адже повністю ігнорували державницькі прагнення українців, а головне – їх нікому було здійснювати, бо від «польської демократії», тобто комуністичного та прорадянського руху, мало що залишилося після сталінського погрому.

КПЗУ зазнала поразки й у боротьбі проти польської «буржуазної» держави, й у протистоянні з українським «буржуазним» націоналізмом, хоч до кінця 1920х років мала певні шанси на успіх завдяки своєму національному характеру, популярності УСРР як

української держави й гасла злуки з нею. Причини неуспіху партії були радше зовнішніми: розгром націоналкомуністичного ядра КПЗУ в 1928 році, а згодом трагічні події в Радянській Україні (колективізація, голодомор, масовий терор) і утвердження сталінського диктату в міжнародному комуністичному русі звели нанівець шанси західноукраїнських комуністів, а сталінські репресії доби́ли їх остаточно. Паралельно із занепадом комунізму посилювався український інтегральний націоналізм. Обидва радикальні рухи – комуністичний і націоналістичний – значною мірою спиралися в українському селі на ту саму соціальну базу, тому занепад одного з них негайно зміцнював інший, до якого перетікали радикальні елементи. Наприкінці 1930х років національний радикалізм ОУН більше відповідав настроям українських мас, особливо молоді, ніж тоталітарний комунізм радянського штибу.

7.3. Демократична критика

Авторитарні й тоталітарні тенденції українського інтегрального націоналізму не могли не викликати гострої критики з боку прихильників демократії – як лівих, так і правих. У цій критиці можна виділити два напрями: праволіберальний (діячі УНДО) та соціалістичний (діячі УСРП і УСДП та поодинокі публіцисти, як-от Володимир Левинський). Проміжне становище між ними займав ліволіберальний мислитель Ольгерд Іполит Бочковський.

Після утворення ПУН УНДО спершу підтримувало з ним таємні зв'язки й координувало дії (зв'язковими були Дмитро Паліїв та Іван Кедрин). Перші тертя почалися після установчого Конгресу ОУН. Застереження УНДО викликала теза зі звернення Конгресу, згідно з якою ОУН «протиставляється всім партійним і класовим угрупованням» і прагне до «опановання цілого українського національного життя»¹²⁸⁴. Українські націоналдемократи небезпідставно побачили в цьому претензію на монопольне керівництво українським рухом. Газета «Діло» (неофіційний орган УНДО), сумлінно переказавши за «Розбудовою нації» історію підготування і зміст програмної заяви Конгресу, визнала позитивним явищем, що

націоналісти «остаточно зорганізувалися і програмово себе оформили». Водночас автор статті в «Ділі» висловив скепсис щодо декларативного протиставлення ОУН «партійництву»: «Якщо націоналісти проти партійництва, то мусять собі здати справу з того, що зорганізувавшись, вони стали не чим іншим, а новою українською політичною партією, тільки партією фашистівського покою»¹²⁸⁵.

Коли в 1930 році Галичину охопила хвиля насильства, відповідальність за яку покладали (не завжди слушно) на УВО й ОУН, частина старших діячів УНДО почала вимагати рішучого відмежування від дій підпілля. Група громадських і політичних діячів, переважно членів УНДО (Юліян Романчук, Теофіль Окуневський, Кость Левицький та ін.), висловила своє занепокоєння в листі до митрополита Андрея про участь молоді в українському національному русі. Автори листа обурювалися тим, що частина громадянства відходить від праці в культурноосвітніх, економічних і національних організаціях,

«коли у час тяжкого лихоліття треба нам з'єднатись у безнастанній праці для добра нації, – а ще більше нас вражує, чому деякі чинники висувають недосвідну молодь до таких актів, до яких вона не надається, бо це веде до виснаження нашого наймолодшого покоління, що слабить нашу націю, без хісна. Це приносить великі втрати для нашого національного організму – затратуванням молодих ідейних одиниць, та ще більшу небезпеку для будучності української нації [...]»¹²⁸⁶.

Отже, частина інтелігенції, пов'язаної з УНДО, так само, як і католицький табір, не тільки не підтримувала терористичної діяльності ОУН, а й убачала в ній велику шкоду. Щоправда, опонентів ще не називали по імені – в листі фігурують анонімні «деякі чинники».

Початок пацифікації спонукав легальні українські партії публічно відмежуватися від акцій підпілля. 25 вересня 1930 року керівні органи УНДО, УСРП і УСДП ухвалили спільну заяву, в якій стверджувалося, що «українське громадянство не може нести *збірної відповідальності* за вчинки, виконувані таємними конспіративними організаціями чи окремими особами, котрі ані не підлягають, ані не можуть підлягати ніякій громадянській контролі». Три партії заявляли, що масові

підпали майна польських осадників «з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змісту та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами»¹²⁸⁷ 98. Хоч ні УВО, ні ОУН в заяві не було названо, вона викликала гостру реакцію з боку цих організацій і призвела до різкого погіршення стосунків між ними та легальним сектором.

Все ж до 1934 року УНДО утримувалося від різкої критики націоналістичного табору, хоч і засуджувало врядигоди його терористичну діяльність. Ескалація терору ОУН у 1933–1934 роках і загроза антиукраїнських урядових репресій у відповідь спонукали партію зайняти жорсткішу позицію. Найгострішим виступом проти націоналістичного підпілля стала постанова, прийнята на спільному засіданні президії УНДО й УПР 13 липня 1934 року:

«Під впливом шкідливої, безвідповідальної і безконтрольної діяльності конспіративної Організації Українських Націоналістів (О. У. Н.) анархізується, атомізується і забагнюється щораз більше внутрішнє українське життя [...]. Засада перманентної національної революції, акти індивідуального терору [...] та акти саботажів як засоби боротьби у службі цієї ж засади, стосовані через О. У. Н., наносять необчислимі шкоди життю і розвиткові української нації. Втягання нелітньої молоді в підпілля, стосування неморальної засади, що всі засоби добрі в боротьбі зі своїми і чужими, довели до розкладу і повної анархізації самого підпілля. Масове самовинищування молоді без ніякої користи для нації в теперішності та зі шкодою для неї у майбутності, поширення провокації – отсе страшні жалюгідні наслідки діяльності О. У. Н. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможливорює конструктивну працю українських освітніх, господарських і політичних організацій, йде на руку польським екстермінаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Діяльність ОУН є з національного погляду позбавлена всякого політичного змісту та є в своїх наслідках шкідлива»¹²⁸⁸ .

6 листопада 1934 року лідер УНДО Дмитро Левицький, промовляючи в Сеймі Польщі, вказав на три групи причин, що штовхали молодь до

тероризму: 1) втрата віри в можливість ефективної легальної боротьби в авторитарній польській державі; 2) соціальні негаразди, зокрема безробіття інтелігенції; 3) проникнення провокаторів та конфідентів до лав націоналістичної молоді. Левицький відкинув звинувачення, що УНДО, мовляв, неширо бореться з конспірацією, а насправді її підтримує, й укотре засудив ОУН¹²⁸⁹.

Востаннє УНДО офіційно виступило проти ОУН 24 серпня 1939 року, на другий день після підписання радянськонімецького пакту про ненапад, коли неунікність війни стала очевидною. Закликавши перед лицем воєнної загрози до створення єдиного національного проводу, Народний комітет УНДО у своїй резолюції зазначав:

«Суперечними з українською національною рацією та з українським національним інтересом є спроби тих українських чинників, що, перебуваючи на чужині, намагаються поставити поза скобки української політики всі інші українські політичні організації та узурпувати провід для себе. [...] Використовування важкого політичного положення Українського Народу для боротьби за владу серед того народу – це прояв анархізму та отаманщини, що не раз у нашому минулому вже був та все доводив до катастрофи українську національну справу»¹²⁹⁰.

Усупереч пронімецькій позиції ОУН, Народний комітет застерігав українців від втягування в диверсійні акції проти Польщі й заявляв, що українське громадянство виконає обов'язки крові та майна, які накладає на нього належність до польської держави.

Аналіз критики націоналістичного підпілля з боку УНДО показує, що вона переважно стосувалася не ідеології ОУН, а методів її діяльності, які, мовляв, завдавали шкоди конструктивній праці українських легальних організацій та анархізували суспільність, а також претензій ОУН на монопольне керівництво всім українським рухом.

Дещо інший характер мали критичні виступи голови Союзу українок Мілени Рудницької проти тоталітарних тенденцій українського націоналізму. На початку 1930х років Рудницька підтримувала контакти з Євгеном Коновальцем та іншими членами ПУН,

координуючи з ними протестні акції на міжнародній арені проти польської пацифікації, а згодом проти радянського Голодомору. Однак вона не сприйняла посилення тоталітарних тенденцій в ОУН і ФНЄ у подальші роки та їхніх симпатій до гітлеризму.

15 вересня 1937 року в часописі «Жінка» з'явилася (без підпису) її стаття «Консолідація, тоталізм, жіноцтво»¹²⁹¹ 102. Авторка писала, що крім лінії поділу, яка перерізала західноукраїнське громадянство внаслідок «нормалізаційної» політики УНДО, через нього пробігає ще одна демаркаційна лінія, чи не глибша від першої. Вона відображає поділ Європи на два табори: табір демократії і табір правого та лівого тоталізму й диктатури. Рудницька застерігала:

«Всі тотальні, ексклюзивні рухи, які не хочуть толерувати побіч себе ніякої іншої думки, які твердять, що тільки їх ідея може спасти світ, що тільки вона має право горожанства – особливо небезпечні, бо вони криють у собі зародки горожанської війни. Саме внаслідок цієї ексклюзивності і нетерпимости тотальних ідеологій і монопартійних державних систем, європейська цивілізація знаходиться у вершковій фазі кризи [...].

Коли говоримо тут про фанатизм і ексклюзивність внутрі українського громадянства, то маємо на думці, перш усього, відгуки на нашому ґрунті правих диктатур, причому головно німецька відміна тоталізму (гітлеризм) знаходить у нас прихильників і наслідувачів»¹²⁹².

Рудницька особливо протестувала проти наслідування українськими націоналістами фашистської політики в жіночому питанні. Як приклад вона навела привітання представника ФНЄ повітовому з'їздові Союзу українок, в якому промовець змалював ідеал, до якого б мали прямувати українські жінки: цим ідеалом, за його словами, було становище жінки в Італії та Німеччині. З цього приводу авторка зауважила:

«Ніколи не мали ми ілюзії щодо становища всяких наших націоналістичних груп до жіночого руху, та щодо їх поглядів на ролі жінки в житті і змаганнях нації. Все ж згадана деклярація була для нас надзвичайно повчальна та усвідомила нам ясно, чим хотіли би

ущасливити нас всякі українські “диктатори”, коли б вони дійсно мали змогу нормувати відносини внутрі громадянства по своїй волі. Бо треба сказати, що хоч усякі українські націоналістичні гурти страшенно зі собою пересварені, то в справі розуміння завдань жінки панує між ними незвичайна згідність. Усі вони хотіли би зіпхнути українську жінку до ролі, яку визначили жінці тотальні диктаторські держави»¹²⁹³ .

Насамкінець авторка висловила переконання, що фашистське та гітлерівське розуміння ролі жінки в житті народу й держави, яке приймали й українські націоналісти, суперечить історичній традиції та психіці українського народу і є неприйнятним для українського жіноцтва.

Гостру ідеологічну полеміку з націоналістами, особливо з Донцовим, розпочали українські соціялістирадикали та соціалдемократи¹²⁹⁴ . З найрозлогішою критикою українського інтегрального націоналізму («українського фашизму») з демократичних і соціялістичних позицій виступив один з ідеологів УСРП Карло Коберський (Пушкар). У 1933 році він опублікував книжку, яку сам розцінював як першу спробу аналізу українського фашизму, що виступає під назвою «націоналізму»¹²⁹⁵ .

Коберський протиставляв «здорове національне почуття давних десятиліть», яке зберігається ще як масове явище тільки серед поневолених народів, національному шовінізмові, поява якого в сучасному вигляді сягає часів франкопрусської війни 1870 року. До того часу національні гасла в Європі йшли здебільшого в парі з уселюдськими ідеалами свободи, рівности, братерства й поєднувалися з гаслами демократії. Інший характер мав пізніший націоналізм Бісмарка, Вільгельма та Клемансо – націоналізм загарбницький і зорієнтований на інтереси великого капіталу. А в деяких країнах націоналізм злився в одну течію з антидемократичною реакцією, як в Італії, де він влився у фашистський рух. Відповідно, за Коберським, сучасні йому національні рухи виступали у трьох формах: а) патріотизму, б) націоналізму без протидемократичних тенденцій, в)

протидемократичного фашистського націоналізму¹²⁹⁶. Саме до цього останнього автор зараховував націоналізм Донцова й ОУН.

Перш за все Коберський закидав Донцову брак конструктивної програми: «Читачі, які знають “Націоналізм” Д. Донцова, книжку, яку наші “націоналісти” визнали своєю, мусять погодитися з нами, що вони не винесли з неї буквально ані одної думки про те, що ж діяти? Як будувати? Д. Донцов є на нашому ґрунті типовим представником російського нігілізму, не дивлячись на словесну критику усього, що походить зі Сходу»¹²⁹⁷. Звідси підзаголовок книжки Коберського – «критика фраз»: мовляв, ідеї націоналістів – це лише фрази, не підкріплені практичною програмою дій.

Інші найважливіші закиди Коберського до «українського фашизму» Донцова й ОУН зводилися до кількох пунктів:

- Його соціальний зміст є реакційним: нехтуючи соціальним питанням, націоналісти об’єктивно сприяють збереженню наявного суспільного ладу, а отже, фактично обслуговують інтереси панівних і до того ж неукраїнських верств¹²⁹⁸.
- Антидемократизм націоналістів блокує шлях до поступу, а відтак і до позитивного вирішення національного питання, яке є можливим тільки в умовах демократії. *«Хто нас хоче відвести від змагань до демократії, той нас веде у пропасть, той свідомо, чи несвідомо, промовляє до нас мовою ворогів нашого народу»*¹²⁹⁹.
- Проголошуючи «культ традицій», націоналісти насправді руйнують найкращі традиції українського народу – традиції демократії та свободи думки, тому «немає більш безтрадиційної концепції, як наш сучасний “націоналізм”»¹³⁰⁰.
- Націоналістичний релятивізм в етиці так само шкідливий і аморальний, як і класовий етичний релятивізм марксистів – він веде до повного заперечення всякої етики¹³⁰¹. На практиці принцип вищости інтересів нації означає вищість інтересів фашистської партії – «найкращої» частини нації¹³⁰².

Особливо цікавими є етичні аргументи Коберського на захист демократії, яка багатьом тоді здавалася приреченою на загибель. У своїй критиці демократії авторитарні націоналісти, подібно до марксистів, посилювалися на дію невблаганних історичних закономірностей: мовляв, сучасна криза демократії та встановлення диктатур у ряді країн свідчать, що демократія історично «пережилася»¹³⁰³. Звідси висновок – щоб іти в ногу з часом, слід відкинути демократію та стати на шлях авторитаризму. Коберський звертає увагу на «чисто *опортуністичний характер такої аргументації*»: «Виходить на таке: рацію має те, що хвилево прийшло до влади. Не тому має рацію, що воно її має, а тому, що якимось способом, хитрістю, демагогією, підступом – хтось хвилево виграв. Коли би такий спосіб аргументації був логічно правдивий, тоді прим[іром] “пережилося б” і право українського народу на свою державу, бо нарід цей програв свій перший бій за цю державу»¹³⁰⁴. Такому підходові автор протиставляє інший моральний імператив – слід боротися за ті принципи, які вважаєш справедливими, незважаючи на те, перемагають вони чи (тимчасово) програють. У зв’язку з цим він піддає критиці соціологічний детермінізм (як націоналістичний, так і марксистський), згідно з яким майбутнє народів наперед визначене дією певних суспільних законів. Соціалізм немарксівського типу, твердив Коберський, уважає, що життя народів залежне від активності самого населення, тому треба свою волю і волю співгромадян скеровувати в бажаному напрямі, не чекаючи на ласку від історії.

Цікаво, що ці аргументи перегукуються з пізнішою Поперовою критикою «історичистської теорії моралі», яка, на його думку, в суті закликала стати на бік теперішньої або майбутньої *сили*, а не правди. Автор «Відкритого суспільства» називав «історичистів», зокрема деяких послідовників Маркса, «опортуністами, котрі бажать стати на бік переможців» (наприклад, пролетаріату). Як і Коберський, Попер уважав, що тенденції суспільного розвитку, навіть правильно передбачені, не звільняють людину від необхідності робити моральний вибір: «Людина, яка сьогодні передбачає упевнено, що ми прямуємо до епохи рабства, [...] може вирішити, однак, не приймати

моральних норм цього неминучого часу, а по можливості сприяти збереженню своїх гуманістичних ідеалів [...]»¹³⁰⁵.

Критикуючи антидемократичний елітаризм націоналістів, згідно з яким еліту формує «не вибір, тільки добір», Коберський застерігав, що відсутність демократичного контролю неминуче призведе до деградації еліти: «Але до чого тоді доходимо з системою еліт? Чи не до найстрашнішої форми корупції, до влади клікфамілій, до розкрадання народнього майна купкою “своїх” людей, забезпечених від будь якої контролю й критики добровільною резигнацією громадянства зі своїх громадянських прав?»¹³⁰⁶.

Як і комуністичні критики «фашистівського націоналізму», оцінюючи його майбутнє в Україні, Коберський був сповнений оптимізму (як показав час, перебільшеного): «Ми є пересвідчені, що фашистівський націоналізм у нас помре і то може в короткому часі; помре, бо немає для нього в нас доволі сильної тої *соціальної бази*, на якій він виростає в других країнах»¹³⁰⁷. Майбутні події, однак, засвідчили, що інтегральний націоналізм виявився міцніше вкоріненим у західноукраїнському суспільстві, ніж народницький соціалізм УСРП.

Ще одним завзятим критиком «українського фашизму» з позицій демократичного соціалізму був Володимир Левинський – один із провідних популяризаторів марксизму в Галичині, а водночас теоретик соціалістичного націоналізму. У 1933 році Левинський і Коберський видали у співавторстві популярну брошуру (перевидану 1937 року), в якій намагалися поєднати національну ідею з демократичним соціалізмом. У ній вони застерігали українців від захоплення фашизмом і гітлеризмом, що їх уважали несумісними зі справжнім, демократичним за своєю природою націоналізмом:

«Найбільшим фальшом є, коли в нас дехто називає націоналізмом таку партію, що всюди є відома під назвою “фашизму” чи подібного до нього “гітлеризму”. Як відомо, фашизм і гітлеризм це є рухи *протидемократичні*, а правдивий націоналізм не тільки не може противитися демократії, а навпаки, він з неї виростає, він її *дитина*. Фашизм тільки покриває себе національними кличами, а дійсна його

служба є: побороти народоправство і віддати владу назад виключно капіталові і шляхті, як то було колись»¹³⁰⁸.

Визволитися і здобути власну державу українському народові допоможе не фашизм, уважали автори, а боротьба за демократію. Тому українці, які «хочуть зберегти свою національність і дійти до справжньої сили, мусять боротися передовсім за заведення демократії в своїм краю, бо без того розвиток українства буде задержаний»¹³⁰⁹.

Левинський також вступив у публічну полеміку з Донцовим. У 1936 році на шпальтах органу УСРП «Громадський голос» він опублікував працю з промовистою назвою «Ідеолог фашизму», яка того ж року з'явилася окремою брошурою. У ній Левинський захищав від нападів Донцова теоретичну спадщину Драгоманова й ідеологію українського соціалізму та різко критикував погляди редактора «Вістника». Подібно до Коберського, Левинський протиставляв два типи націоналізму – «правдивий», «народовласний» націоналізм і «націоналізм» усіляких реакціонерів та фашистів. Окреслюючи суть ідеології «чинного націоналізму», він відзначав, що її творець «сам почуває і то не без рації, що ця назва не дуже то пасує до змісту його доктрини [...], підмінюючи його іншим терміном “фашизм”»¹³¹⁰. Левинський вважав, що

«“фашизм” це правдива й несфальшована етикетка для доктрини Донцова.

Дійсно “націоналізм” і “фашизм” – це два поняття, що ніяк із собою не покриваються.

Під “націоналізмом” розуміли в Західній Європі змагання (в теорії і в практиці) поневолених народів до свого визволення та здобуття власної національної держави. [...]

Фашизм це ідеологія і практика післявоєнного часу, отже доктрина дуже молода. Це ідеологія і практика одної тільки суспільної групи державного народу, а саме дрібного міщанства. [...] Ціль його – це здобуття державної влади й закріплення так званої “тотальної держави” себто своєї диктатури»¹³¹¹.

Для ілюстрації відмінності між націоналізмом і фашизмом Левинський наводив приклади двох італійців – Джузеппе Мадзині й Беніта Мусоліні. Перший закликав усіх італійців і насамперед молодь до боротьби за визволення з-під ярма чужої неволі й встановлення єдиної самостійної національної держави, другий – уже у визволеній і незалежній Італії, за словами Левинського, проповідував та організував громадянську війну в ім'я інтересів однієї суспільної верстви проти всіх інших.

Тут упадає у вічі певна суперечність: якщо фашизм – ідеологія однієї з суспільних верств *державної* нації, то як міг бути фашистом Донцов – представник поневоленого народу? Але Левинський власне й хотів підкреслити чужорідність і непридатність ідеології Донцова для українців – нації, яка боролася за своє визволення. Обмеження політичних і національних прав українців, відсутність самоврядних організацій і чинників, здатних впливати на державне життя, відрізняли українське суспільство від італійського, німецького або французького, де фашистська ідеологія не лише охоплювала значні маси населення, а й здійснювалася чи прагнула здійснюватися на державному рівні. Вважаючи, що пропаганда фашистських ідей на ґрунті бездержавного народу – нонсенс, Левинський обурювався тим, що «Донцов уважає і тепер у ці тяжкі часи національної катастрофи й лихоліття для українського народу своєю ціллю “вносити роздор в рідну хату”, – вживаючи його власний вислів – або говорячи мовою фашизму, пропагувати громадянську війну серед українського суспільства»¹³¹².

При цьому Левинський застерігав: «“Доктрину” Донцова треба різко відмежувати від українського революційного націоналізму»¹³¹³ 124. Під цим останнім автор розумів радше за все не офіційну ідеологію ОУН, а революційну активність її «низів», в яких убачав потенційних союзників українських соціалістів у боротьбі за національне визволення.

Як і інші ліві, Левинський був переконаний, що «доба фашизму в Європі, так мила й люба серцю Донцова, скорше чи пізніше матиме

свій кінець»¹³¹⁴, і вірив у прийдешню перемогу демократичного націоналізму та соціалізму.

Вагомий внесок у теоретичну інтерпретацію та критику інтегрального націоналізму зробив соціолог і етнолог Ольгерд Іполит Бочковський – професор Української господарської академії у Подєбрадах (Чехословаччина), творець націології – соціологічної дисципліни, що досліджує формування та розвиток націй, і націософії – філософського осмислення ролі націй як історичного чинника модерної доби. Бочковський розрізняв два історичні типи націоналізму: власне націоналізм (питомий націоналізм) і паннаціоналізм (для другого типу він вживав також назви «всенационалізм», «неонаціоналізм» і «новонаціоналізм»). У курсі лекцій «Вступ до націології» (1934–1937) Бочковський діагностував глибоку кризу націоналізму після Першої світової війни, пов'язану з поширенням нового націоналізму: «Новий націоналізм істотно різниться від свого попередника з минулого століття. Ідеологічно він перейшов на діаметрально протилежне становище. Він майже цілковито заперечує й відкидає генетичний зв'язок з молодоевропейським націоналізмом. Він творить свою власну філософію та ідеологію; зовсім інакша є його етнополітика. Тому, на мою думку, слушніше його назвати нео або паннаціоналізмом»¹³¹⁵.

Типовими ознаками паннаціоналізму в ідеології Бочковський уважав культ боротьби та культ держави (панетатизм), а в політичній практиці – аморалізм (принцип «мета освячує засоби»). Найяскравіший зразок паннаціоналізму – італійський фашизм, а серед українців його ідеологами були Донцов і Сціборський¹³¹⁶.

У популярній праці «Наука про націю та її життя» (1939) Бочковський знову повернувся до теми «двох націоналізмів». Націоналізм, що виник у ХІХ столітті як рух за національне визволення, мав революційнодемократичний характер і рахувався з етичними нормами в громадському та політичному житті. Його противагою став «сучасний всенационалізм – протидемократичний, протигуманітарний, протисуспільний та безморальний», який «свідомо заперечує ідеологічну спадщину питомого націоналізму та висміює його

філософію». Зразками всенаціоналізму в Європі Бочковський уважав італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм, а його виникнення розглядав як симптом гострої недуги тогочасного європейського суспільства. Характеризуючи прояви всенаціоналізму, соціолог твердив, що «його захланність, фанатизм, тероризм, безморалізм і т. д. – це скоріше область політичної паталогії (науки про недугу), ніж націософії»¹³¹⁷. На українському ґрунті ідеологом всенаціоналізму Бочковський називав Донцова, а його «Націоналізм» оцінив як «спробу націософічного обґрунтування цієї нової націоналістичної віри»¹³¹⁸.

Зауважимо, що зміст поняття «паннаціоналізм» («всенаціоналізм») у Бочковського майже повністю збігався зі змістом, який його американський сучасник Карлтон Гейз вкладав у термін «інтегральний націоналізм».

Тоталітарним доктринам паннаціоналізму Бочковський протиставляв синтез демократії, творчого соціалізму і творчого націоналізму: «Демократія це осередня точка, де сходиться творчий соціалізм з творчим націоналізмом. Ось через що живий соціалізм однаково відкидає як большевизм, так і фашизм, бо в них він добачає з одного боку яскраві прояви теперішньої кризи не лише господарської, але й ідейної, з другого – велику загрозу для замирення світу після війни»¹³¹⁹.

Як і його однодумці в Галичині, Бочковський був історичним оптимістом і прогнозував, що в майбутньому добу паннаціоналізму заступить нова фаза вселюдської історії – націократія¹³²⁰, новий міжнародний порядок, оснований на політичному самовизначенні та співробітництві націй:

«Паннаціоналізм наших днів є переходовим явищем, викликаним світовою війною і революцією. Це або дитяча хвороба молодого націоналізму поневолених народів, що боряться за своє національне самовизначення, або анахроністичне змагання розбитих і переможених великодержав за повернення їх історичного “стану посідання” зперед 1914 року. [...] Мине й сучасний паннаціоналізм, коли в практичній

політиці переможе засада національного самовизначення й коли настане доба національної толеранції, цебто творчої націократії, що істотно розв'яже національну проблему, витворить передумови до співжиття й співпраці всіх народів, а таким чином зведе у нівець сучасний паннаціоналістичний фанатизм з його антигуманітарною ідеологією»¹³²¹.

Порівнюючи критику інтегрального націоналізму з боку представників різних політичних таборів, доходимо висновку, що демократична критика була найглибшою та найпослідовнішою. Праві консерватори й комуністи, атакуючи націоналістів, водночас поділяли деякі їхні погляди, зокрема заперечення ліберальної демократії. Зрозуміло, що в демократів не було таких обмежень, і це давало їм змогу бачити найбільшу загрозу інтегрального націоналізму – небезпеку підміни визволення нації та особи їхнім новим поневоленням тоталітарною націоналістичною диктатурою. Найгрунтовнішою була критика ідеології крайнього націоналізму, особливо донцовського, з боку лівих демократів – соціялістаноародника Коберського, марксиста Левинського та ліберального соціяліста Бочковського. Соціялістична критика мала деякі спільні риси з комуністичною (наголошення соціяльних аспектів, звинувачення «українських фашистів» у прагненні встановити диктатуру експлуаторських верств, інтернаціоналізм), але принципово відрізнялася антитоталітарною спрямованістю. Іншою відмінністю було те, що українські соціялісти відкидали лише крайній, авторитарний націоналізм, пропонуючи визвольному рухові альтернативну ідеологію – соціяльно зорієнтований демократичний націоналізм. Проте у 1930х роках – за доби тріумфу авторитарних і тоталітарних ідеологій – альтернатива ця не здобула масової підтримки.

Висновки

У 1920–1930-ті роки на заході України й у колах української політичної еміграції виник і поширився інтегральний націоналізм – різновид авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить понад інтереси будьякої соціальної групи, решти націй і людства загалом. «Чинний націоналізм» Дмитра Донцова, «організований націоналізм» ОУН і «творчий націоналізм» ФНЄ були головними українськими різновидами цього загальноєвропейського явища (поділ є доволі умовним, бо й в ОУН, і в ФНЄ було чимало послідовників Донцова). Відмінності стосувалися не принципів питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, виховування нової вольової української людини; для ОУН – ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію й установити національну диктатуру; для ФНЄ – формування націоналістичної провідної верстви з усіх станів і суспільних сил української нації. Трансформація українського націоналізму в його інтегральну форму відповідала загальноєвропейським тенденціям, що посилювалися після Першої світової війни, проте мала й особливі підстави, як-от невдалі спроби створити власну державу в 1917–1920 роках і далші дії державзайманців, особливо СРСР, що їх сприймали як загрозу самому існуванню нації.

Відправним пунктом історії українського інтегрального націоналізму можна вважати постанову ідеологічного гурту часопису «Заграва» у квітні 1923 року. В розвитку цього ідейного напрямку до Другої світової війни простежуємо три етапи:

- 1) ідеологічне визрівання (1923–1929);
- 2) організаційне оформлення й розмежування (1929–1933);
- 3) радикалізація та посилення тоталітарних тенденцій (1933–1939).

Український інтегральний націоналізм був передовсім радикальною ідеологією національного визволення. Його головними цілями були

подолання стану, сприйманого як національне гноблення, і створення незалежної та могутньої національної держави, яка охопила би принаймні всі етнічні українські землі та стала регіональним лідером на сході Європи. Радикалізм ідеології та практики інтегральних націоналістів зумовило трагічне становище, в якому опинилося українське суспільство після Першої світової війни внаслідок комуністичного терору в СРСР і дискримінації у складі польської та румунської держав.

Водночас український інтегральний націоналізм належав до типу ідеологій «третього шляху», що заперечували як ліберальний капіталізм, так і марксистський соціалізм. У межах широко витлумаченого «третього шляху» українські націоналісти прагнули знайти власне місце й особливий український шлях, що виявилось в культивуванні міту України як форпосту європейської цивілізації в боротьбі з Росією (Дмитро Донцов) або найвищого втілення слов'янської культури (Микола Шлемкевич), а також в утопічних візіях майбутнього суспільного ладу, які намагалися вивести з української традиції (радше винайденої, ніж справжньої).

Як і решта ідейних доктрин «третього шляху», український інтегральний націоналізм був ідеологією закритого суспільства, для якої характерні дві взаємозалежні тенденції: тоталітаризм і сакралізація політики. Тоталітаризм інтегральних націоналістів виявлявся у прагненні встановити всеохопний контроль над українським суспільним життям і суспільною свідомістю з боку одного політичного угруповання орденського типу. Щоправда, претендентів на цю роль у 1930х роках виявилось принаймні два – ОУН і ФНЄ (коли не брати до уваги Донцова, який не створив власної організації), що зумовило жорстку конкуренцію між ними. Водночас тоталітарні тенденції, які наростали впродовж 1930х років, не витіснили цілком демократичних і визвольних елементів, як от боротьба з національними утисками, колегіяльне обговорення рішень, відносна свобода критики всередині організацій тощо.

Подібно до багатьох політичних рухів інтегралістського й тоталітарного штибу українські інтегральні націоналісти вдавалися до сакралізації політичного об'єкта, в цьому випадку – нації. Фактично

йшлося про формування політичної релігії націоналізму, яка мала охоплювати культ нації, зукраїнізоване й наповнене войовничим духом християнство, а також головні культурні та політичні символи українства. Ця тен денція (сильніша в ОУН і слабша у ФНС) виявлялася в низці дискурсивних стратегій: піднесенні української нації до абсолюту й перетворенні її на центр системи націоналістичних вірувань і мітів; розробленні особливих кодексів етичних заповідей, покликаних об'єднати членів руху у священну спільноту борців; потрактуванні націоналістичної організації як обраної спільноти, наділеної месіянськими функціями; творенні власної політичної літургії, яка охоплювала культ героїзму та ритуали, спрямовані на сакралізацію історії визвольної боротьби. Український інтегральний націоналізм витворював власний символічний універсум із розбудованою системою символів, мітів і ритуалів, стрижнем якої був *палінгенетичний міт* – міт відродження чи радше нового народження нації в націоналістичній революції та новому світовому порядку, заснованому на пануванні здорових і сильних націй та рас.

Чи був цей проєкт успішним? Певною мірою, так. Інтегральний націоналізм опанував світогляд чималої частини української молоді в Галичині й на Волині, імплантував в універсум української культури міти, символи та ритуали, які плекали войовничість, героїзм і культ нації.

Проте внаслідок певних інституційних і світоглядних перешкод український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію настільки, як італійський фашизм або німецький націонал-соціалізм, не кажучи вже про радянський комунізм. Головною перешкодою було те, що суспільство, до якого зверталися українські націоналісти, залишалося великою мірою традиційним, натомість політичні релігії поширюються у змодернізованих суспільствах. Західні українці, за винятком одиниць, не пережили «онтологічної кризи» і не потребували світської релігії, аби заповнювати пустку, утворену занепадом традиційної віри. Щоправда, народна релігійність не цілком збігалася з доктриною й обрядовістю церкви, але ще більше відбігала від «релігії націоналізму», яку намагалася впровадити частина членів ОУН. Загалом християнство греко-католицької та православної еклезіяльних традицій залишалося одним із головних

чинників, які перешкоджали інтегральному націоналізму опанувати український символічний універсум.

Тенденція перетворення націоналізму на релігію була серед причин протистояння ОУН, з одного боку, та ГКЦ і українського католицького руху, з другого, – протистояння, що сягнуло апогею в 1933–1934 роках. Однак наприкінці 1930х років відчуття неунікності небезпечних і доленосних подій сприяло зближенню частини духівництва й католицьких активістів з націоналістичним рухом. За одну з підвалин для цього правив *міт соціальної палінгенези* – важливий складник як інтегрального націоналізму, так і політичного католицизму. Якщо націоналістам ішлося передовсім про духове переродження нації, то для католиків цей міт означав християнське переродження людини, суспільства й нації через відновлення ідеалів «шляхетного середньовічного католицизму» та встановлення *paх Christi in regno Christi*.

Ставши на «третій шлях», український інтегральний націоналізм зазнав доволі сильного впливу фашизму. Хоч українські націоналісти, за рідкісними винятками, не ототожнювали себе з фашистами, між двома ідеологічними рухами неважко простежити виразні паралелі. Погляд на український інтегральний націоналізм як на відлам фашизму, що його обстоюють деякі історики та політологи, є цілком аргументованим і внутрішньо не суперечливим, а отже має право на існування як одна з можливих інтерпретацій (надто в межах історії ідей, якщо розглядати її як автономний процес, не детермінований жорстко соціальноекономічною та політичною історією). Проте фашистська модель має обмежену евристичну цінність для дослідження українського націоналізму, бо не допомагає зрозуміти ані його походження, ані ідейнополітичної еволюції – як у міжвоєнну добу, так і особливо в 1943–1944 роках, за обставин відкритого протистояння з нацизмом.

Найприйнятнішою виглядає така інтерпретація: фашизм (укупі з нацизмом) і радикальна течія українського націоналізму (поряд із іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномена – інтегрального націоналізму. Фашизм був інтегральним націоналізмом державних,

панівних націй, його енергію було спрямовано на тоталітарну реорганізацію держави та підкорення інших народів. Український інтегральний націоналізм становив ідеологію недержавної, поневоленої нації, а отже насамперед – національновизвольний рух. Ця відмінність є не формальною, а сутнісною: без доступу до держави та її інституцій український інтегральний націоналізм не міг розкрити свого «фашистського потенціалу», залишаючись на стадії *протофашизму*.

Доктрина Донцова хоч і виявляла спільні риси з фашизмом, та все ж була ближчою до європейського ідеологічного руху, званого як «консервативна революція». Ідеологія та практика ОУН становила радше різновид *усташизму* (від назви хорватських усташів) – особливого типу революційного інтегрального націоналізму, що постає за відсутності власної національної держави і прагне її здобути й утримати всіма доступними засобами, аж до терору. Проміжне місце між цими двома течіями посідав «творчий націоналізм» – ідеологія ФНЄ.

Новий український націоналізм протистояв не лише зовнішнім ворогам – націоналізмам сусідніх наційдержав і російському більшовизму, – а й внутрішнім ідейним супротивникам – українському консерватизму, комунізму, лібералізму та соціалізму, зазнаючи від прихильників цих течій жорсткої критики. У консервативній критиці інтегрального націоналізму вирізнялися два напрями, які частково перетиналися: гетьманськомонархічний (Вячеслав Липинський, Василь Кучабський, Осип Назарук) і католицький (о. Гавриїл Костельник, о. Микола Конрад, єпископ Григорій Хомишин, тойтаки Назарук). Усі консерватори закидали Донцову й ОУН, що ті вносять анархію та розбрат в українську громаду, виявляють руїницькі нахили і брак конструктивної програми, розпалюють конфлікт поколінь, підважують авторитет української еліти. У католицьких критиків найбільший спротив викликали сакралізація нації та спроби створити «націоналістичну релігію». Водночас група священників і громадських діячів (о. Микола Конрад, о. Маркіян Дзерович, Костянтин Чехович та ін.) вважала можливим і бажаним союз, навіть синтез католицизму з модерним націоналізмом на платформі боротьби зі спільними ворогами – комунізмом, соціалізмом і лібералізмом. Передумовою

такого синтезу мало стати очищення націоналізму від «атеїстичноніцшеанських збочень» і визнання пріоритету християнських цінностей і авторитету церкви. Ці ідеї вилилися в концепцію *християнського націоналізму*, який був спробою скерувати націоналістичний рух у прийнятне для ГКЦ русло.

Комуністична критика наголошувала класовий характер українського націоналізму – спершу як «дрібноміщанського» («дрібнобуржуазного»), а згодом як буржуазного. Комуністи й ліві соціалдемократи першими окреслили радикальну течію націоналізму, ідеологом якої був Донцов, як український фашизм. Згодом, однак, це означення втратило конкретний зміст, і налічку фашизму стали навішувати на всі ворожі комуністам течії. У 1930х роках комуністична критика поступово втратила будьякий соціологічний зміст і перетворилася на вельми примітивну пропаганду. Комуністи виявилися неспроможними запропонувати альтернативу тоталітарним тенденціям націоналістичного руху, бо й собі перетворилися на захисників тоталітарної системи. Звістки про більшовицький терор у Радянській Україні звели ефективність комуністичної критики націоналізму нанівець. Обидва радикальні рухи – комуністичний і націоналістичний – великою мірою спиралися на ту саму соціальну базу, тому паралельно із занепадом комуністичного руху в Західній Україні зміцнювалися позиції ОУН і ФНС, до яких перетікав радикальний елемент. Наприкінці 1930х років національний і соціальний радикалізм ОУН більше відповідав настроям західноукраїнської молоді, ніж соціальний радикалізм комуністів.

Найпослідовнішою і найпосутнішою була демократична критика інтегрального націоналізму, яка розвивалася у двох напрямках – соціалістичному (Карло Коберський, Володимир Левинський, соціалістирадикали й соціалдемократи) і ліберальному (Мілена Рудницька та деякі діячі УНДО). Проміжне становище між цими напрямками посідав ліберальний соціаліст Ольгерд Бочковський. Соціалістична критика наближалася до комуністичної наголошуванням класових аспектів, звинуваченням «українських фашистів» у прагненні встановити диктатуру експлуаторських верств, інтернаціоналізмом (хоч і не таким радикальним, як у комуністів). Засадничою відмінністю був антитоталітарний характер

цієї критики, спрямованої водночас і проти радикальних націоналістів, і проти комуністів та СРСР.

Погляди Бочковського були близькими до критичної інтерпретації інтегрального націоналізму, яку тоді ж сформулював американський історик Карлтон Гейз – із тією відмінністю, що український соціолог уживав назви «паннаціоналізм», або «неонаціоналізм». Бочковський розцінював «паннаціоналізм» як вияв кризи націоналізму й європейської цивілізації та перехідну форму, що передує постанню нового міжнародного порядку, заснованого на демократичному самовизначенні та співробітництві націй.

Хоча дальший розвиток людства пішов радше тим шляхом, який передбачав Бочковський, а не тим, що його намалював Донцов, демократична критика інтегрального націоналізму не мала великого ефекту в 1930ті роки – часи найглибшої кризи демократії. Напередодні Другої світової війни інтегральний націоналізм хоч і не був вірою більшості західних українців, однак визначався найбільшою динамікою й опанував переважну частину політично активної молоді. Це зумовило ту винятково важливу роль, яку він відіграв в українському самостійницькому русі під час війни.

Було би помилкою під впливом історицистських схем убачати в успіхах і поразках інтегрального націоналізму дію загальних історичних закономірностей чи вияв сенсу історії. *«Історія позбавлена сенсу»*, – цілком слушно вважав Карл Попер й уточнював: *«Хоча історія позбавлена цілей, ми можемо нав'язати їй наші цілі, і хоча історія позбавлена сенсу, ми можемо надати їй сенс»*¹³²².

Інтегральний націоналізм намагався надати історії свій сенс і подеколи був близький до успіху. Згодом взяли гору інші ідеї й інші рухи, які накидали історії свої цілі, але й нині інтегральний націоналізм існує та прагне наповнити власною метою та власним сенсом як ту історію, що відбулася, так і ту, що відбувається на наших очах. А отже, інтелектуальна драма, про яку йшлося в цій книжці, триває – дарма, що вже на новій сцені й із новими акторами.

Список скорочень

АНІ – Італійська націоналістична асоціація (*Associazione Nazionalista Italiana, ANI*)

ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу

ВО – Військова організація

ГКЦ – Греко-католицька церква

ГУДМ – Група української державницької молоді

ГУНМ – Група української національної молоді

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДЦ УНР – Державний центр Української Народної Республіки

ЗЛН – Народнонаціональний союз (*Związek LudowoNarodowy, ZLN*)

ЗОУНР – Західна Область Західно-Української Народної Республіки

ЗУЗ – Західні Українські Землі

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

КЕ ОУН – Крайова ексекютива Організації українських націоналістів

Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини

КСМЗУ – Комуністична спілка молоді Західної України

ЛАМ – Легіон Архангела Михаїла

ЛНВ – Літературно-науковий вістник

ЛУН – Легія українських націоналістів

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МЗС – Міністерство закордонних справ

НСДАП – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP*)

НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка

ОВП – Табір Великої Польщі (*Obyz Wielkiej Polski, OWP*)

ОЗН – Табір національного єднання (*Obyz Zjednoczenia Narodowego, OZN*)

ОНР – Національно-радикальний табір (*Obyz NarodowoRadykalny, ONR*)

ОУН – Організація українських націоналістів

ПНФ – Фашистська національна партія (*Partito Nazionale Fascista, PNF*)

ПРУН, ПУН – Провід українських націоналістів

СВУ – Союз визволення України
Сельроб – Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання
СС – Охоронні загони НСДАП (*Schutzstaffel, SS*)
СУ – Союз українок
СУНМ – Союз української націоналістичної молоді
СУФ – Союз українських фашистів
УВО – Українська військова організація
УГА – Українська галицька армія
УКС – Український католицький союз
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНО – Українська народна обнова
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УПНР – Українська партія національної роботи
УПР – Українська парламентарна репрезентація
УСДП – Українська соціал-демократична партія
УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП – Українська соціалістична радикальна партія
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФНС – Фронт національної єдності
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДВР – Центр досліджень визвольного руху
ЦДІА – Центральний державний історичний архів
ЦК – Центральний комітет
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
AAD – Archiwum Dmitra Doncowa
AAN – Archiwum Akt Nowych
ANI – див. АНІ
BN – Biblioteka Narodowa
MSW – Ministerstwo Spraw Wewnkrznych
MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
NSDAP – див. НСДАП
NTSz – Naukowe Towarzystwo im. Tarasa Szewczenki
ONR – див. ОНР

OWP – див. ОВП

OZN – див. ОЗН

PNF – див. ПНФ

RP – Rzeczpospolita Polska

SS – див. СС

ZLN – див. ЗЛН

Бібліографія

I. Джерела

Архівні фонди

Архів ОУН у Києві:

ф. 1 (Організація українських націоналістів);

ф. 2 (Євген Коновалець).

Державний архів Львівської області:

ф. 1 (Львівське воєводське управління);

ф. 110 (Львівське міське староство);

ф. 121 (Львівська воєводська команда державної поліції);

ф. 271 (Дирекція поліції у Львові).

Российский государственный архив социальнополитической истории:

ф. 495 (Исполком Коминтерна).

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ:

ф. 3833 (Краєвий провід (Керівництво) Організації українських націоналістів на Західноукраїнських землях).

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ:

ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України);

ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі»).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів:

ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та ЗахідноУкраїнської Народної Республіки);
колекція мікрофільмів № 9 (Матеріяли архіву Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві, XIX–XX ст.).

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespoiy:

Ambasada RP w Berlinie;

Ministerstwo Spraw Wewnkrznych;

Ministerstwo Spraw Wewnkrznych (Dopiyw);

Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Archiwum Państwowe w Przemyslu:

zespyi 26 (Starostwo Powiatowe Przemyskie).

Biblioteka Narodowa (Warszawa):

kolekcja: Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki, podzespyi:

Archiwum Dmitra Doncowa.

Публікації документів

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів, упор. М. Посівнич (Л., 2005).

Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів, т. 1: 1927–1930, упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук (К., 2005).

Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів, т. 2, ч. 1: 1931–1934 роки, упоряд. Ю. Черченко (К., 2010).

Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів, т. 2, ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.), упоряд. Ю. Черченко (К., 2007).

Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів, т. 7: *Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН)*, упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко (К., 2002).

Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали, упор. В. Муравський (Л., 2006).

Кучерук, О. «Протокол засідання Стрілецької Ради 10–12 вересня 1921 року», *Воєнна історія*, № 1 (2002), с. 136–139.

Липинський, В. *Повне зібрання творів, архів, студії, серія «Архів»*, т. 1: *Листування (А–Ж)*, ред. Р. Залуцький, Х. Пеленський (К., 2003).

Митрополит Андрей Шептицький. *Життя і Діяльність: Документи і матеріали, 1899–1944*, т. II: *Церква і суспільне питання*, кн. 1: *Пастирське вчення та діяльність*, за ред. А. Кравчука (Л., 1999).

Митрополит Андрей Шептицький. *Життя і Діяльність: Документи і матеріали, 1899–1944*, т. II: *Церква і суспільне питання*, кн. 2: *Листування*, упоряд. О. Гайова, А. Кравчук (Л., 1999).

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (б. м., 1955).

Правда про унію: Документи і матеріали, 2ге вид. (Л., 1968).

Сварник, Г. «Листи Олега Ольжича до Дмитра Донцова», *Українські проблеми*, ч. 4/5 (1994), с. 128–146.

Сварник, Г. «Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим», *Українські проблеми*, ч. 3/4 (1995), с. 130–160.

Сварник, Г. «Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова», *Україна модерна*, ч. 1 (Л., 1996), с. 150–156.

Сварник, Г. «Євген Маланюк періоду “Стилета і Стилоса”: Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова», *Україна. Наука і культура*. 1999, вип. 30 (К., 1999), с. 262–284.

Сварник, Г. «“Наймолодший з «п’ятірного грона»” – Освальд Бурггарт (Юрій Клен)», *Українські проблеми*, ч. 1/2 (1999), с. 177–219.
Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9ти т., ред. Т. Гунчак, т. 7 (*20ті – 40ві роки ХХ ст.*), упор. Т. Гунчак (К., 2001).

Українська політична еміграція, 1919–1945: Документи і матеріали, упор. В. С. Лозицький та ін. (К., 2008).

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали, упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник, т. 2 (б. м., 1983) (= *Бібліотека Прологу і Сучасности*, ч. 157).

Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Зб. документів і матеріалів, під заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука (Л.; К., 2001).

*«Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...»:
Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930
(Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В.
Мартинця) (К., 2003).*

Deklaracja ideaowa OWP z 1926 r., www.owp.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=6&Itemid=3.

Deklaracja Obozu Narodowo Radykalnego (tekst historyczny, 1934 rok), www.onr.h2.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=144:deklaracjaobozunarodoworadykalnegoteksthistoryczny1934rok&catid=38:artykuy.

Fascism, ed. by R. Griffin (Oxford, 1995).

France: Empire and Republic, 1850–1940: Historical Documents, selected and introduced by D. Thomson (New York; Evanston, 1968).

Poliszczuk W. *Nacjonalizm ukraïcski w dokumentach. Cz. 1–3* (Toronto, 2002–2003) (= *Integralny nacjonalizm ukraïcski jako odmiana faszyzmu*, t. III–V).

Sprawozdania stenograficzne Sejmu RP, okres III, 124 posiedzenie z 6 XI 1934 (Warszawa, 1934).

Ідеологічні й теоретичні праці, пастирські послання та публіцистика

А. Р. «Жидівське питання і національсоціалізм», *Вістник*, кн. 9 (1939), с. 630–642.

А. Ч. «Два інтернаціонали: червоний і золотий. Погляди Розенберга, головного теоретика гітлеризму», *Нова зоря*, 18 січ. (1934), с. 3.

Андрієвський, Д. «“Вічний мир”», *Розбудова нації*, ч. 2 (1928), с. 49–54.

Андрієвський, Д. «Політика націоналізму», *Розбудова нації*, ч. 7/8 (1930), с. 157–164, ч. 9/10 (1930), с. 220–228.

Андрієвський, Д. «До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів», *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали*, упор. В. Муравський (Л., 2006), с. 35–42.

АнтіМакавей, «Із юдейського царства», *Перемога*, ч. 14 (1934), с. 8–10.

Баричко, Я. «Селянство у новій Німеччині», *Перемога*, ч. 5 (1934), с. 14–15.

Бенда, Ж. *Предательство интеллектуалов*, перекладчиків: В. Гайдамака, А. Матешук (М., 2009).

Бердяев, Н. *О рабстве и свободе человека: (Опыт персоналистической философии)* (Париж, 1939).

Бердяев, Н. *Истоки и смысл русского коммунизма* (Париж, 1955).

Бердяев, Н. А. *Самопознание: (Опыт философской автобиографии)* (Москва, 1991).

Бескид, О. «Valilla», *Перемога*, ч. 7 (1934), с. 11–12.

Блозовський, М. «З приводу п'ятої і семої тези Фронту Національної Єдності», *Перемога*, ч. 5 (1934), с. 10–11.

Богданович, М. «До підсумків Іго з'їзду Комсомолу Зах. України», *Наша правда*, № 1 (1932), с. 41–49.

Бочковський, О. *Наука про націю та її життя* (НьюЙорк, 1958).

Бочковський, О. І. *Вступ до націології* (Мюнхен, 1991/1992).

Брут, Р. *Культ героїзму* (Л., 1937).

«Вагання і вирівнювання. Уваги до питань української політики»,
Мета. 17 квіт. (1934), с. 1.

Вассиян, Ю. «До головних засад націоналізму», *Націоналізм: Антологія*, упоряд. О. Проценко, В. Лісовий (К., 2000), с. 197–208.

Вассиян, Ю. «Ідеологічні основи українського націоналізму», *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали*, упор. В. Муравський (Л., 2006), с. 182–194.

Винниченко, В. *Відродження нації. Заповіт борцям за визволення* (К., 2008).

Витвицький, І. «Істота націонал-соціалізму», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 9–10.

Витвицький, І. «Від Фляндрії по Жовте море», *Перемога*, ч. 2 (1933), с. 8–10.

Витвицький, І. «Два відчити Альфреда Розенберга», *Перемога*, ч. 5 (1934), с. 12–13, ч. 6 (1934), с. 4–5.

Вітковський, О. «Володіння над душами молоді нікому не відступимо! З приводу резолюцій Всестудентської Анкети в справі свята “Українська Молодь Христові”», *Наш клич*, 9 квіт. (1933), с. 1–2.

Власт, О. «Німецьке студентство на охороні національного духа», *Наш клич*, 4 черв. (1933), с. 1–2.

Гитлер, А. *Моя боротьба*, пер. с нем. (Харьков, 2003).

Гірний, П. «За рішучий перелом у боротьбі проти контрреволюційного українського націоналізму», *Наша правда*, № 2 (1934), с. 3–16.

Горович, Б. *Націоналізм в Бельгії. Лев Дегрель* (Л., 1937) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 15).

«До джерел нашого руху», *Наш клич*, 16 лип. (1933), с. 1.

Донцов, Д. *Школа та релігія* (Л., 1910).

Донцов, Д. *Модерне москвофільство* (К., 1913).

[Донцов, Д.] «Наші цілі», *ЛНВ*, кн. I (1922), с. 1–5.

Донцов, Д. «Поетка українського рісорджіменту», *ЛНВ*, кн. I (1922), с. 28–44, кн. II (1922), с. 135–150.

[Донцов, Д.] О. В. «Нафта, Царгород і Україна», *ЛНВ*, кн. II (1922), с. 167–172.

Донцов, Д. «До старих богів! (З нагоди студентського зїзду)», *ЛНВ*, кн. III (1922), с. 259–268.

Донцов, Д. «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», *ЛНВ*, кн. I (1924), с. 56–67.

[Донцов, Д.] Д. Д. «[Рец. на кн.:] Вол. Старосольський. Теорія нації. Вид. Укр. Соціол. Інститута. Відень, 1922. Ст. 144, вел. 8°», *ЛНВ*, кн. IV (1924), с. 281–285.

[Донцов, Д.] Д. Д. «Панськомужицький центавр і неомонархізм», *ЛНВ*, кн. IV (1925), с. 354–366.

Донцов, Д. «В мартівську річницю», *ЛНВ*, кн. V (1925), с. 56–64.

Донцов, Д. «Памяти великого вигнанця (До 65 роковин смерті Т. Шевченка)», *ЛНВ*, кн. V (1926), с. 66–74.

Донцов, Д. *Що таке інтернаціоналізм?* (Л., 1927) (= *Національно політична бібліотека*, ч. 1).

Донцов, Д. *Юнацтво і Пласт* (Л., 1928).

Донцов, Д. «Совітська молодь і ми», *Вістник*, кн. 1 (1933), с. 17–32.

Донцов, Д. «Партія чи Орден», *Вістник*, кн. 2 (1933), с. 116–134.

Донцов, Д. «Колтунський консерватизм (Відповідь живим трупам)», *Вістник*, кн. 3 (1933), с. 222–301.

Донцов, Д. «Сумерк марксизму (Тарде – Гітлер – Сталінська опозиція, – і ми)», *Вістник*, кн. 4 (1933), с. 299–308.

Донцов, Д. «Кінець російської революції», *Вістник*, кн. 5 (1933), с. 374–389.

Донцов, Д. «Конгрес мертвих душ і революція з права», *Вістник*, кн. 10 (1933), с. 763–771.

[Донцов, Д.] Темляк, В. *Вогнистий хрест: полковник Ля Рок* (Л., 1935) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 8).

Донцов, Д. «“Козак із мільона свинопасів”», *Вістник*, кн. 5 (1935), с. 369–381.

Донцов, Д. «Про баронів сердновіччя і баранів з байки», *Вістник*, кн. 1 (1936), с. 50–66.

Донцов, Д. «Вони і ми», *Вістник*, кн. 5 (1936), с. 370–388.

[Донцов, Д.] Д. Д. «Перспективи (по 25 травня 1926)», *Вістник*, кн. 6 (1936), с. 452–469.

Донцов, Д. «1937», *Вістник*, кн. 1 (1937), с. 54–66.

Донцов, Д. «Нерозрита могила», *Вістник*, кн. 4 (1937), с. 283–302.

Донцов, Д. *Партія чи орден, об'єднання чи роз'єднання* (Л., 1938) (= *Книгозбірня “Вістника”*, ч. 19).

Донцов, Д. «Відень і Київ», *Вістник*, кн. 4 (1938), с. 281–287.

[Донцов, Д.] Д. Д. «Шляхом велетнів», *Вістник*, кн. 10 (1938), с. 734–739.

[Донцов, Д.] Д. Д. «Березень 1939», *Вістник*, кн. 4 (1939), с. 298–305.

[Донцов, Д.] Д. Д. «Загадка III-ої імперії», *Вістник*, кн. 5 (1939), с. 326–342.

Донцов, Д. *Дух нашої давнини* (Прага, 1944).

Донцов, Д. *Твори*, т. 1: *Геополітичні та ідеологічні праці* (Л., 2001).

Донцов, Д. *Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини* (К., 2005).

Донцов, Д. *Вибрані твори: У 10ти т.*, т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.) (Дрогобич; Л., 2011).

Донцов, Д. *Вибрані твори: У 10ти т.*, т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.) (Дрогобич; Л., 2012).

Донцов, Д. *Вибрані твори: У 10ти т.*, т. 3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.) (Дрогобич; Л., 2012).

Єндик, Р. «Раса в модернім націоналізмі», *Перемога*, ч. 4 (1933), с. 10–12; ч. 5 (1934), с. 6–7.

Єндик, Р. *Гітлер* (Л., 1934) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 4).

Єндик, Р. «Мітична потвора», *Перемога*, ч. 10 (1934), с. 9–10.

Єндик, Р. «До систематики хрунів», *Перемога*, ч. 16 (1934), с. 7–8.

Єндик, Р. «Расовий добір хрунів», *Перемога*, ч. 18 (1934), с. 6–8.

«Звихнення одної ідеї», *Перемога*, ч. 13 (1934), с. 4–5.

І. Б. «Державний устрій фашистівської Італії», *Перемога*, ч. 2 (1933), с. 9–11.

Керч, Р. *Франко – вождь еспанців* (Л., 1937) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 14).

[Коберський, К.] Пушкар, К. *«Націоналізм»: критика фраз* (Л., 1933).

Кодряну, К. З. *Моим легионерам* (Тамбов, 2009).

[Колодзінський, М.] Буджак, М., *Польське повстання 1863 р.* (Л., 1929).

Колодзінський, М. *Українська воєнна доктрина*, ч. 1 (б. м., б. д.).

Колодзінський, М. *Українська воєнна доктрина*, ч. 1 (Торонто, 1957).

Коновалець, Є. *Причинки до історії Української революції*, 2ге вид. (б. м., 1948).

Конрад, М. «Проповідь для Академічної Молоді», *Мета*, 24 груд. (1933), с. 2.

Конрад, М. *Націоналізм і католицизм* (ІваноФранківськ, 2003).

Костельник, Г. «Релігійні фалші наших часів», *Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Збірник наукових праць* (Л.; Ужгород, 2007), с. 373–401.

[Крілик, О.] Васильків, «Національне визволення і українське дрібноміщанство», *Наша правда*, ч. 1 (1924), с. 5–11.

Крохмалюк, Ю. «За розбудову економічного фронту», *Перемога*, ч. 8 (1934), с. 4–5.

Крушельницький, А. «Два націоналізми», *Нові шляхи*, кн. 7/8 (1930), с. 208–222.

Крушельницький, А. «На манівцях “Берестейщини” й “пацифікації”», *Нові шляхи*, кн. 3 (1931), с. 345–364.

Куницький, Л. «Прилюдний запит до Всч. Отця Михайла Блзовського», *Мета*, 19 листоп. (1933), с. 2.

Кучабський, В. *Отверта відповідь польському консерватистові* (Л., 1932).

[Кушнір, М.] Дуб, Я. «Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України», *Розбудова нації*, ч. 8/9 (1929), с. 251–257.

Левинський, В. *Ідеолог фашизму: Замітки до ідеології Д. Донцова* (Л., 1936).

Левинський, В., Коберський, К. *Національна ідея: звідки вона взялася і до чого змагає*, 2ге вид. (Л., 1937) (= *Самоосвіта*, ч. 47).

Левицький, Д. «УНДО і ОУН», *Діло*, 7 січ. (1934), с. 2.

Ленін, В. І. «Критичні замітки з національного питання», *Повне зібрання творів*, т. 24, пер. з 5го рос. видання, т. 24 (К., 1972), с. 111–145.

Ленкавський, С. «Фільософічні підстави “Націоналізму” Донцова», *Розбудова нації*, ч. 7/8 (1928), с. 272–276.

Ленкавський, С. *Український націоналізм: Твори*, т. 1 (ІваноФранківськ, 2002).

Липа, Ю. *Всеукраїнська трилогія: У 2 т.*, т. 2 (К., 2007).

Липа, Ю. *Призначення України*, 2ге вид. (НьюЙорк, 1953).

Липинський, В. *Листи до братівхліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р.* (Відень, 1926).

Липовецька, М. (Бальмен, Т.) «Кілька слів про фашизм (Лист із Генуї)», *ЛНВ*, кн. II (1923), с. 135–139.

Лі, «Хахли народ нелюбопитний», *Перемога*, ч. 7 (1934), с. 7–8.

Ляхович, Е. «З ким нам іти?», *Українське слово*, 18 серп. (1935), с. 2.

Львович, В. «Українці і жиди», *Перемога*, ч. 8 (1934), с. 5–7.

Маланюк, Є. «Посланіє», *ЛНВ*, кн. XII (1926), с. 289–302.

Мартинець, В. «Наша тактика», *Розбудова нації*, ч. 1/2 (1930), с. 1–10.

Мартинець, В. «Жидівська проблема в Україні», *Ідея в наступі: Альманах* (Лондон, 1938), с. 24–47.

Мелянський, Б. «Жидівська мафія по наших селах», *Перемога*, ч. 10 (1934), с. 11–12.

Морозевич, Л. «Між двома великодержавами (дискусійна стаття). До питання: З ким нам іти?», *Українське слово*, 29 верес. (1935), с. 2.

Моррас, Ш. «Повернення до живих речей», *Націоналізм: Антологія*, упоряд. О. Проценко, В. Лісовий (К., 2000), с. 121–132.

Мусоліні, Б. *Доктрина фашизму*, пер. М. Островерха (Л., 1937).

«Наші тези», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 1.

Невибраний, «Гітлер і жида», *Перемога*, ч. 11 (1934), с. 5–6; ч. 12 (1934), с. 9–10.

Назарук, О. *Націоналізм Донцова й інші мишугізми* (Л., 1934).

Назарук, О. *Гоги і Магоги* (Л., 1936).

Національні лідери Європи: ідеологічні портрети, упор. О. Баган (Дрогобич, 2011).

Ніцше, Ф. *Так казав Заратустра. Жадання влади* (К., 1993).

Онацький, Е. «Визнання радянського уряду (Троха історії)», *Діло*, 14 лют. (1924), с. 1.

Онацький, Е. «Листи з Італії. I. Дещо про фашизм», *Розбудова нації*, ч. 3 (1928), с. 93–96.

Онацький, Е. «Італійська Корпоративна Держава», *Розбудова нації*, ч. 3/4 (1929), с. 78–84.

Онацький, Е. «Фашизм і ми», *Розбудова нації*, ч. 12 (1929), с. 397–401.

Онацький, Є. «Журналізм в фашистівській Італії», *Український голос*, 16, 23 лют. (1930).

Онацький, Є. «Фашизм як реальна політика», *Український голос*, 27 квіт. (1930), с. 1.

Онацький, Є. «Паневропа і Антієвропа», *Український голос*, 25 трав., 1, 8 черв. (1930).

Онацький, Є. «Дві революції», *Український голос*, 15, 22, 29 черв (1930).

Онацький, Е. «Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом», *Розбудова нації*, ч. 5/6 (1934), с. 142–149.

Онацький, Е. «Культ успіху», *Розбудова нації*, ч. 7/8 (1934), с. 162–169.

Онацький, Е. «До питання: З ким нам іти?», *Українське слово*, 1 верес. (1935), с. 2.

Островерха, М. *Мусоліні: людина й чин* (Л., 1934) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 1).

Островерха, М. *Нова імперія: Італія і фашизм* (Л., 1938).

Паліїв, Д. «Перед зїздами. IV. У. Н. Д. О.», *Новий час*, 26 берез. (1932), с. 1.

Паліїв, Д. «Самоспалення чи фанатизм успіху», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 8.

Паліїв, Д. «Лебедина пісня», *Перемога*, ч. 8 (1934), с. 1–2.

Паліїв, Д. «Остання ставка», *Перемога*, ч. 9 (1934), с. 1–2.

Пеленський, З. «Отвертий лист до п. посла Дмитра Паліїва», *Український голос*, 19 січ. (1930), с. 2.

[Пеленський, З.] З. П. «Загублений міт», *Український голос*, 20 лип. (1930), с. 1.

«Перманентна революція», *Український націоналізм: Антологія*, т. 1, упор. В. Рог, 2ге вид. (К., 2010), с. 99–112.

«Перший Конгрес Фронту Національної Єдності. Ідеологічний реферат тов. М. Іванейка [М. Шлемкевича]», *Українська суспільнополітична думка в 20 столітті: документи і матеріали*, упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник, т. 2 (б. м., 1983), с. 381–391.

Полковник Євген Коновалець, Командир Корпусу Січових Стрільців, Командант Української Військової Організації, Голова Проводу Українських Націоналістів (б. м., 1938).

Розенберг, А. *Миф XX века. Оценка духовноинтеллектуальной борьбы фигур нашего времени* (Tallinn, 1998).

Рудницька, М. *Статті. Листи. Документи* (Л., 1998).

Рудницький, С. *До основ українського націоналізму*, 2ге вид. (Відень; Прага, 1923).

Русов, Ю. *Салязар* (Л., 1938) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 20).

«Смерть націоналізму», *Нова Культура*, ч. 2/3 (1923), с. 1–5.

С. О. «Війна стабілізується (Огляд світових подій)», *Наш клич*, 19, 26 берез., 2 квіт. (1933).

С. О. «Союзники большевизму», *Наш клич*, 7, 14 трав., 18 черв. (1933).

Старосольський В. *Теорія нації* (Нью-Йорк; К., 1998).

Степанюк, Е. «На боротьбу проти смертельного ворога працюючих – ОУН (УВО)», *Наша правда*, № 2 (1934), с. 20–31.

Стецишин, Б. *Комуна і Народній Фронт (Нагуєвичі, Верчани, Скільщина на тлі «боєвого шляху» комуни)* (Л., 1936).

Стецько, Я. «Новий суспільний лад», *Український націоналізм: Антологія*, т. 1, упор. В. Рог, 2ге вид. (К., 2010), с. 130–140.

Стецюк, Ю. «Революція і господарство», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 5–7.

«“105”процент», *Перемога*, ч. 12 (1934), с. 4–8.

Студинський, Ю. «Чому український націоналізм мав би формуватись під кличем “аморалі” і “антиінтелектуалізму”?»», *Перемога*, 15 листоп. (1933), с. 4–6.

Сціборський, М. «Документ фальшу», *Український голос*, 13 лип. (1930), с. 1.

Сціборський, М. «Український націоналізм і жидівство», *Розбудова нації*, ч. 11/12 (1930), с. 266–272.

Сціборський, М. *Націократія* (Париж, 1935).

Сціборський, М. «Проблеми господарської власности», *На службі нації. Альманах* (Париж, 1938), с. 3–19.

Сціборський, М. *Земельне питання* (Париж, 1939).

Тарнович, О. «Нові виховні шляхи у Німеччині», *Перемога*, ч. 12 (1934), с. 12–14.

«Теорія і практика Паліївщини», *Український голос*, 2 лют. (1930), с. 2.

«Терор як засіб самооборони», *Сурма*, ч. 1 (1929), с. 2–4.

У. В. О. (б. м., 1929).

«Український неонаціоналізм і католицизм», *Мета*, 17 груд. (1933), с. 2.

«Українці як комбатанти жидів», *Перемога*, ч. 13 (1934), с. 10–11.

«Фавнізація українців і укр. контрнаціоналізм», *Дзвони*, ч. 1 (1934), с. 72–73.

Хомишин, Г. *Пастирський лист про політичне положення українського народу в польській державі* (Л., 1931), с. 26–27, 29–31 (= *Бібліотека Української Католицької Організації*, ч. 17).

Хомишин, Г. *Українська проблема* (Станиславів, 1932).

Хомишин, Г. *Українська проблема* (ІваноФранківськ, 2011).

«Чи ми фашисти?», *Заграва*, ч. 7 (1923), с. 97–102.

[Чемеринський О.] Оршан, Я. *Де стоїмо?* (Париж, 1938).

[Чемеринський О.] Оршан, Я. «“Нова ера”», *На службі нації: Альманах* (Париж, 1938), с. 63–71.

[Чемеринський О.] Оршан, Я. «Розвиток української політичної думки за сто літ», *Ідея в наступі: Альманах* (Лондон, 1938), с. 63–109.

Чукур, П. «Село на переломі», *Перемога*, ч. 10 (1934), с. 4–5.

[Шептицький] Андрей, Митрополит, «Український Католицький Союз і політика», *Мета*, 10 квіт. (1932), с. 1.

Шептицький, А. *Пастирські послання*, т. 2: 1918–1939 (Л., 2009).

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. «Націоналізм (Фрагмент статті “Недоля духа й націоналізм”»», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 3–4.

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. «Метрополія духа й націоналізм», *Перемога*, ч. 2 (1933), с. 2–4.

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. «Наша свобода», *Перемога*, ч. 6 (1934), с. 2.

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. «Життя й ідеал», *Перемога*, ч. 8 (1934), с. 3–4.

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. *Творчий націоналізм як філософія мілітанс* (Л., 1935).

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. «Ідея й господарство», *Перемога*, ч. 29 (1935), с. 10–12.

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. «Ідеологічні підстави творчого націоналізму (Реферат виголошений на 1. Краєвій Конференції Ф. Н. Є. дня 23. березня 1935 р.)», *Перемога*, ч. 30 (1935), с. 3–8.

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. *Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика)* (Л., 1936) (= *Суспільно-політична бібліотека «Перемоги»*, ч. 1).

[Шлемкевич, М.] Іванейко, М. *Ундізм – УНДО й ФНЕ* (Л., 1938) (= *Суспільнополітична бібліотека «Перемоги»*, ч. 6).

Шопенгауэр, А. *Собрание сочинений: В 6 т.*, т. 1: *Мир как воля и представление* (М., 1999).

Шпенглер, О. *Закат Европы*, т. 1 (Новосибирск, 1993).

Шпенглер, О. «Жи́ди», *Перемога*, ч. 6 (1934), с. 7–8; ч. 7 (1934), с. 8–9.

Штикало, Д. *Над світом сяє хрест меча* (Л., 1936).

Элиаде, М. «Почему я верю в победу легионерского движения», www.codreanu.ro.

Barris, M. *Scunes et doctrines du nationalisme* (Paris, 1902).

Bochescki, A., Ло́нь, S., Вно́цковский, W. *Problem polskoukraicki w Ziemi Czerwieckiej* (Warszawa, 1938).

Burke, E. *Select Works of Edmund Burke: A New Imprint of the Payne edition*, vol. 2: *Reflections on Revolution in France* (Indianapolis, 1999).

Burke, E. *On Empire, Liberty and Reform: Speeches and Letters* (New Haven; London, 2000).

Chomyszyn, G. *Problem ukraicki* (Warszawa, 1933).

Dmowski, R. *Му́жли nowoczesnego Polaka*, wyd. VIII (Warszawa, 1989).

Dmowski, R. *Ко́нсьйї, на́рыд, ра́цство* (Wrociaw, 1993).

Gentile, G. *Origins and Doctrine of Fascism: With Selections from Other Works*, transl. by A. J. Gregor (New Brunswick, NJ; London, 2002).

Krotoski, K. *Nacjonalizm a Ко́нсьйї katolicki: uwagi na czasie* (Krakow, 1930).

Le Bon, G. *Psychologie des foules* (Paris, 1946).

Maurras, Ch. «Kiel et Tanger, 1895–1905. La rйpublique franzaise devant l’Europe, 1905–1913–1921»,
http://maurras.net/pdf/maurras_kielettanger.pdf.

Maurras, Ch. «Prйface au *Chemin de Paradis*», p. 17,
http://maurras.net/pdf/maurras_prefacechemindepardis.pdf.

Mussolini, B. *La dottrina del fascismo. Storia, opere ed istituti* a cura di A. Marpicati, M. Gallian, L. Contu (Milano, 1935).

Narodowa Demokracja: Antologia myśli politycznej «Przełomu Wszechpolskiego» (1895–1905), wybór, wstęp i opracowanie B. Toruńczyk (Warszawa, 1981).

Преса

Батьківщина, 1939.

Діло, 1924, 1929–1934, 1939.

Заграва, 1923.

Новий час, 1932–1933.

Мета, 1933–1934.

Наш клич, 1933.

Наша правда, 1924, 1928, 1932, 1934.

Нова зоря, 1934.

Перемога, 1933–1935.

I. Конгрес ФНС: Одноднівка (Л., 20 вересня 1936 р.).

Пробосм, 1934.

Розбудова нації, 1928–1934.

Сурма, 1929–1931.

Українське слово, 1935.

Український голос, 1930.

Українські вісти, 1939.

Мемуари

Андрієвський, Д. «Обставини 30их років і Провід Українських Націоналістів», *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с. 654–664.

Артюшенко, Ю. «Легія Українських Націоналістів», *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с. 380–394.

Бойдуник, О. *На переломі: (Уривки спогадів)* (Париж, 1967).

Бойдуник, О. «Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів», *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с. 359–379.

Гайвас, Я. *Коли кінчалася епоха* (Чікаго, 1964).

Гайвас, Я. *Воля ціни не має* (Торонто, 1971).

Дорошенко, В. «“ЛітературноНауковий Вістник” (З нагоди 50річчя заснування)», *ЛНВ*, кн. 1 (на чужині) (1948), с. 47–55.

Казанівський, Б. *Шляхом Легенди: Спомини* (Лондон, 1975).

Кедрин, І. «Видатна індивідуальність», *Євген Коновалець та його доба*, (Мюнхен, 1974), с. 341–355.

Кедрин, І. *Життя – події – люди: Спомини і коментарі* (Нью-Йорк, 1976).

Климишин, М. *В поході до волі: Спомини*, 2ге вид., т. 1 (Дітройт, 1987).

Книш, З. *Дрижить підземний гук: (Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині)* (Вінніпег, 1953).

Лівицький, М. А. *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками* (Мюнхен; Філядельфія, 1984).

Макар, В. «Когорти хоробрих», *Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії* (Л., 1993).

Макар, В. *Спомини та роздуми: Зібрання творів: У 4х т., т. 1: Від Бистриці до Бугу (1911–1929)* (Торонто; К., 2001).

Макар, В. *Спомини та роздуми: Зібрання творів: У 4х т., т. 2: Бойові друзі*, кн. 1–2 (Торонто; К., 2001).

Мартинець, В. *Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н.: Спогади і матеріали до історії та передісторії українського організованого націоналізму* (Вінніпег, 1949).

Навроцький, О. «Початки УВО у Львові», *Срібна сурма: Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*, зб. II: *Початки УВО у Галичині*, зібрав, упорядкував і зредагував З. Книш (Торонто, 1962), с. 25–62.

Навроцький, О. «Полковник Євген Коновалець (Формування його індивідуальності в передісторії і початках Української Військової Організації)», *Срібна сурма: Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*, зб. II: *Початки УВО у Галичині*, зібрав, упорядкував і зредагував З. Книш (Торонто, 1962), с. 124–145.

Онацький, Є. *У вічному місті: Записки українського журналіста*, [т. 1]: *Рік 1930* (БуеносАйрес, 1954).

Онацький, Є. *У вічному місті: Записки українського журналіста*, [т. 2]: *Роки 1931–1932* (Торонто, 1981).

Онацький, Є. *У вічному місті: Записки українського журналіста*, [т. 4]: *1934 рік* (Торонто, 1989).

Онацький, Є. *У вічному місті: Записки українського журналіста*, т. 3: *1933 рік* (Торонто, 1985).

Паліїв, Д. «Листопадова революція: З моїх споминів», *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів*, ред. О. Купчинський (Л., 2007), с. 106–125.

Пеленський З. «Між двома конечностями», *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с. 502–524.

Ребет, Л. *Світла і тіні ОУН* (Мюнхен, 1964).

Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя* (К., 1995).

Теслюк, М. *У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів*, 2ге вид. (Л., 1988).

Цегельський, Л. *Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р.* (Л., 2003).

Dumin, O. «Prawda o Ukraickiej Organizacji Wojskowej», *Zeszyty historyczne*, zesz. 30 (Paryż, 1974), s. 103–137.

II. Література

Алленов, С. Г. «“Косервативная революция” в Германии 1920х – начала 1930х годов: Проблемы интерпретации», *Полис (Политические исследования)*, № 4 (2003) с. 94–107.

Альберт, Х. *Трактат о критическом разуме*, пер. с нем. И. З. Шишков (Москва, 2003).

Альтер, П. «Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму», *Націоналізм: Антологія*, упоряд. О. Проценко, В. Лісовий (К., 2000), с. 664–687.

Арендт, Х. *Джерела тоталітаризму*, пер. В. Верлока і Д. Горчаков (К., 2002).

Артамошин, С. В. *Понятия и позиции консервативной революции: интеллектуальное течение «консервативной революции» в политической жизни Веймарской республики* (Брянск, 2011).

Баган, О. *Націоналізм і націоналістичний рух (історія та ідеї)* (Дрогобич, 1994).

Баган, О. «Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1ї половини ХХ ст.)», Д. Донцов, *Твори*, т. 1 (Л., 2001), с. 23–63.

Баган, О. «Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова», Д. Донцов, *Вибрані твори: у 10 т.*, упоряд. О. Баган, т. 1 (Дрогобич, 2011), с. 5–19.

Беляков, С. С. «Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом», *Известия Уральского государственного университета*, № 39 (2005), с. 127–135.

Бергер, П., Лукман, Т. *Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания* (Москва, 1995).

Блоккер, П. «Сталкиваясь с модернизацией: открытость и закрытость другой Европы», *Новое литературное обозрение*, № 100: Антропология закрытых обществ (2009), с. 18–34.

Бондаренко, К. «Фашизм в Україні. До історії проблеми», *Українські варіанти*, № 2 (1997), с. 74–82.

Вдовичин, І. *Свобода особи в правій політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.)* (ІваноФранківськ, 2010).

Возняк, С. М., Москалець, В. П., Фомін, В. М. *Уніатство і український буржуазний націоналізм* (К., 1986).

Волинець, С. «Фронт Національної Єдності», *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*, т. 9 (НьюЙорк, 1980), с. 3542.

Волинець, С. «Дмитро Паліїв», *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів*, ред. О. Купчинський (Л., 2007), с. 485–514.

В'ятрович, В. *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи* (Л., 2006).

В'ятрович, В. «Ставлення ОУН до євреїв (1920–1950 рр.)», *Український визвольний рух*, зб. 7 (Л., 2006), с. 155–207.

В'ятрович, В. *Друга польськоукраїнська війна. 1942–1947* (К., 2011; 2ге вид., К., 2012).

Вятрович, В. «Вторая польскоукраинская война и дискуссии вокруг неё», *Ab imperio*, № 1 (2012), с. 422–433.

Гаврилів, І. *Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність* (Л., 2012).

Галан, Я. *Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика* (К., 1983).

Галкин, А. А. *Германский фашизм*, 2е изд. (Москва, 1989).

Гирич, І. «Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України: Спроба есею», *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 18 (К., 2008), с. 280–312.

Гирич, І. «Українські есеї: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року))», *Український археографічний щорічник*, вип. 15 (К., 2010), с. 522–576.

Гобсбаум, Е. *Нації і націоналізм, починаючи з 1780 р.: програма, міфи, реальність*, пер. Т. Корпала (К., 2010).

Гомза, І. А. *Формування ідеології французького інтегрального націоналізму (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук* (К., 2011).

Грабович, Г. *Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка*, 3те вид., доопрацьоване (готується до друку).

Грицак, Я. *Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.* (К., 1996).

Грицак, Я. «Націоналізм», *Довідник з історії України: А–Я*, за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста (К., 2001), с. 505–507.

Грицак, Я. *Страсті за націоналізмом: Історичні есеї* (К., 2004).

Грицак, Я. *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)* (Київ, 2006).

Грицак, Я. *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад: Есеї* (К., 2011).

Гриценко, О. «Міфології, ідеології, громадянські релігії: у пошуках виходу з кризи теоретичного перевиробництва», *Дух і літера*, № 3/4 (1998), с. 167–185.

Грушевський, М. *Історія УкраїниРуси*, т. 1 (К., 1994).

Гелнер, Е. *Нації та націоналізм. Націоналізм, пер. з англ. Г. Касьянов* (К., 2003).

Грифін, Р. «Дослідження фашизму в Східній Європі: рух навздогін чи прокладання нового шляху?», *Україна модерна*, ч. 20 (К., 2013; у друці).

Грімстед, П. К. «*Празькі архіви*» у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки (К., 2005).

Даниленко, С. Т. *Дорогою ганьби і зради: Історична хроніка* (К., 1970).

Дашкевич, Я. «Дослідження націоналізму. Вступні нотатки», *Україна в минулому*, вип. 7 (К.; Л., 1995), с. 7–17.

Дашкевич, Я. «Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження», *Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів* (Л.; К., 2001), с. XXIV–XLV.

Дашкевич, Я. «Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини», Д. Донцов, *Твори*, т. 1 (Львів, 2001), с. 7–19.

Дмитришин, О. «Ставлення ОУН до євреїв у 1929–1939 роках», *Acta studiosa historica*, ч. 2 (Л., 2011), с. 133–152.

Дмитришин, О. *Єврейське питання в ідеології Дмитра Донцова та ОУН у міжвоєнний період: Магістерська робота* (Л., 2010) (зберігається в бібліотеці Українського католицького університету).

Добрецова, В. В. *Націоналізм і релігія на службі антикомунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазнонаціоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20–30х роках та боротьбу проти них прогресивних сил* (Л., 1976).

Добрецова, В. В., Маянська, Л. П. «Про реакційний ідейнополітичний союз уніатської церкви та українського буржуазного націоналізму», *Український історичний журнал*, № 6 (1973), с. 70–79.

Дугин, А. «Консервативная революция – Третий Путь», <http://arcto.ru/article/21>.

Євдокименко, В. Ю. *Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму*, 2ге вид. (К., 1968).

Єгрешій, О. *Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча* (Івано-Франківськ, 2006).

«З життєпису Миколи Шлемкевича», М. Шлемкевич, *Сутність філософії*; О. Кульчицький, *Введення в проблематику сутності філософії* (Париж; Нью Йорк; Мюнхен, 1981), с. I–X (= *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*; т. 191: *Праці історично-філософичної секції*).

Зайцев, О. «Вибори 1922 р. в Західній Україні», *Україна модерна*, ч. 2/3 (Л., 1999), с. 194–205.

Зайцев, О. «До питання про “саботажну акцію УВО” 1930 р.», *Українсько польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали Міжнародної науково практичної конференції 21–22.11.1996 р.* (ІваноФранківськ, 1997), с. 224–227.

Зайцев, О. «Фашизм і український націоналізм», *І*, вип. 16 (2000), с. 86– 104.

Зайцев, О. «Війна як продовження політики», *Україна модерна*, ч. 18 (К., 2011), с. 235–245.

Зайцев, О. «Чи існував український національно-визвольний фашизм?», http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_isnuvav_ukrayinskiy_natsionalnovizvolniy_fashizm&objectId=124995; www.istpravda.com.ua/digest/2012/03/19/77364/.

Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930ті роки)*, за заг. ред. О. Зайцева (Л., 2011).

Замлинський, В. *Шлях чорної зради* (Л., 1969).

Зашкільняк, Л. «В українсько-польській історичній дискусії з'явився серйозний аргумент», http://zaxid.net/blogs/showBlog.do?v_ukrayinskopolskiy_istorichniy_diskusiyi_zyavivsya_seryozniy_argument&objectId=1239789.

Зашкільняк, Л., Крикун, М. *Історія Польщі* (Л., 2002).

Зверева, Г. И. «Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории», *Одиссей. Человек в истории. 1996* (Москва, 1996), с. 11–24.

Земба, А. «Митрополит Андрій Шептицький і уряд другої Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр.», *Метрополія Нью Йорку слугі Божому Андрееві у п'ятидесятиріччя його смерті*, ред. М. Галів (Нью Йорк, 1996), с. 36–54.

Земба, А. «Мифологизированная “война”», *Ab imperio*, № 1 (2012), с. 403–421 (оригінальний текст: <http://infonurt3.com/index.php?option=comcontent&view=article&id=2113:drugapolskoukraiskawojna19421947qrecenzja&catid=34:zrdowie&Itemid=56>).

Ильюшин, И. «Плохо забытое старое: о новой книге Владимира Вятровича», *Ab imperio*, № 1 (2012), с. 382–386.

ІщукПазуняк, Н. «Дмитро Паліїв: життя і діяльність», *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів*, ред. О. Купчинський (Л., 2007), с. 9–95.

Кассирер, Э. «Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры», *Проблема человека в западной философии: переводы*, сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова (Москва, 1988), с. 3–30.

Касьянов, Г. *Теорії нації та націоналізму* (К., 1999).

Касьянов, Г. В. «Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз», *Український історичний журнал*, № 1 (2004), с. 29–42; № 2 (2004), с. 68–82.

Касьянов, Г. «Ідеологія Організації українських націоналістів», *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси*, відп. ред. С. В. Кульчицький (К., 2005), с. 445–478.

Квіт, С. *Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет* (К., 2000).

Квіт, С. «Націоналізм і релігія», <http://kvit.ukma.kiev.ua/2011/12/націоналізмрелігія>.

Кебузинська, К. «П'єса Поля Деруледа “Гетьман”: французький реваншизм, козацький бунт і правда історії», *Київська старовина*, № 4 (2001), с. 69–90.

Кентій, А. *Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 роках: Короткий нарис* (К., 1998).

Кентій, А. *Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941)* (К., 1998).

Кентій, А. *Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси, т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942* (К., 2005).

Киричук, Ю. А. *Реакционная деятельность украинских буржуазных националистов на Западной Украине накануне Второй Мировой войны (1934–1939 гг.): Диссертация ... канд. ист. наук* (Львов, 1983).

Климов, И. А. «Теория социальных мифов Жоржа Сореля», www.syndikalist.narod.ru/sorel/sorel3.htm.

Книш, З. *Дух, що тіло рве до бою... (Юліян Головінський, Крайовий Командант У. В. О.)* (Вінніпег, 1951).

Книш, З. *Власним руслем. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року* (Торонто, 1966).

Книш, З. *Далекий приціл: Українська Військова Організація в 1927/1929 роках* (Торонто, 1967).

Кобута, Л. «Проблеми нації і націоналізму в поглядах українських соціалістів у міжвоєнний період: дихотомія донцовського підходу», *Галичина*, № 14 (Івано-Франківськ, 2008), с. 67–76.

Ковальчук, М. «Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр.», *Український визвольний рух*, № 7 (Л., 2006), с. 5–78.

Ковальчук, М. *На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр.* (К., 2010).

Когут, З., Химка, І. «Україністи та Бандера: розбіжні погляди», *Критика*, ч. 3–4 (2010), с. 10–12.

Колесник, І. «Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало “нової наукової революції”», *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 1 (2005), с. 36–45.

«Конференції. “Интеллектуальная история сегодня”», http://igh.ru/OLD/struct/cnt19/conf_1999.html.

Курило, Т. «Ще раз про ОУН та фашизм», http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_oun_ta_fashizm&objectId=1250264.

Курило, Т. «Чи вважали себе оунівці фашистами?», http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_vvazhali_sebe_ounivtsi_fashistami&objectId=1257000.

Курило, Т., Химка, І. «Як ОУН ставилася до євреїв?: Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна модерна*, ч. 13 (К., 2008),

с. 262–265.

Лапичак, Т. *Український націоналізм – критика і оборона* (Нью-Йорк, 1962).

Лисенко, О. «Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст.», *Український історичний журнал*, № 6 (2000), с. 29–50.

Лисяк-Рудницький, І. «Націоналізм», *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*, т. 5 (НьюЙорк, 1966), с. 1723–1728.

Лисяк-Рудницький, І. «Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту», В. Липинський, *Повне зібрання творів, архів, студії*, серія «Архів», т. 7: *Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського*, ред. І. Лисяк-Рудницький (Філядельфія, 1976), с. XV–XCVIII.

Лисяк-Рудницький, І. *Історичні есе. В 2 т.*, упоряд. Я. Грицак (К., 1994).

Литвин, М. *Українськопольська війна 1918–1919 рр.* (Л., 1998).

Лісіна, С. О. «Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Держава та армія*, № 584 (Л., 2007), с. 139–145.

Лопухов, Б. Р. «Фашизм и национализм (итальянский вариант)», *Фашизм и антидемократические режимы в Европе: Начало 20х годов – 1945 г.*, редколлегия: Я. Жарновский и др. (Москва, 1981), с. 29–37.

Лосєв, І. В. «Філософія національного радикалізму в Україні ХХ ст.», М. Ф. Тараненко та ін., *Історія філософії України: Підручник* (К., 1994), с. 319–336.

Магочій, П. Р. *Історія України* (К., 2007).

Магочій, П. Р. *Україна: історія її земель та народів* (Ужгород, 2012).

Макарчук, С. А. *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма*

(Львов, 1983).

Мандрик, М. «Український націоналістичний рух 1920–1930х рр. на Північній Буковині у світлі румунських архівних документів», *Український визвольний рух*, зб. 3 (Л., 2004), с. 86–97.

Мандрик, М. В. *Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920–1930 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 2005).

Мандрик, М. *Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу* (К., 2006).

Мартинець, В. *Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму: Аналітичнопорівняльна студія* (Вінніпег, 1954).

Масловський, В. *З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни* (Москва, 1999)

Матецкая, А. В. «Национализм как религия», *Культура и религия*, № 1 (2011), [http://cultureandreligion.org/Files/1\(01\)2011/Mateckaya.pdf](http://cultureandreligion.org/Files/1(01)2011/Mateckaya.pdf) (востаннє відвідано 1.05.2011 р.).

Матрашек, Т. «ОУН і вбивство Броніслава Перацького», http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oun_i_vbivstvo_bronislava_pyeratskogo&objectId=1110318.

Михайловский, А. В. «Консервативная революция: апология господства», *Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе*; под ред. Л. Е. Бляхера и др. (СПб., 2008), с. 264–283.

Мірчук, П. *Євген Коновалець* (Торонто, 1958; 2ге вид., Л., 1990).

Мірчук, П. *Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовости* (Нью-Йорк; Торонто, 1961; 2ге вид., Нью-Йорк; Торонто, 1992);

Мірчук, П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*, т. 1 (Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968).

Мірчук, П. *Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки*, 3тє вид. (К., 2007).

Мірчук, П. *Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка): командир армії безсмертних* (НьюЙорк, 1970).

Міхнік, А. *У пошуках свободи: Есеї про історію та політику*, пер. із пол. А. Павлишина (К., 2009).

Молер, А. «Консервативная революция в Германии, 1918–1932», *Неприкосновенный запас*, № 1 (2010), <http://magazines.russ.ru/nz/2010/69/mo7.html>.

Моссе, Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал социализма* (Москва, 2003).

Мотика, Г. «Невдала книжка», www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/192gzhegozhmotykanevdalaknyzhka.

Мотика, Г. *Від волинської різанини до операції «Вісла»: Польськоукраїнський конфлікт 1943–1947 рр.*, пер. з пол. А. Павлишина, К., 2013.

Нольте, Э. *Фашизм в его эпохе* (Новосибирск, 2001).

Олексюк, М. М. *Боротьба філософських течій на західноукраїнських землях у 20–30х роках ХХ століття* (Л., 1970).

Організація Українських Націоналістів, 1929–1954: Збірник статей у 25ліття ОУН (Париж, 1955).

Панченко, В. *Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920–1950х роках* (Дніпропетровськ, 2009).

Панченко, В. *Економічна стратегія ОУН 1920–1950ті рр.: розробка та реалізація* (К., 2011).

Панчук, М. І. *У полум'ї класових битв (Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування трудящих, проти буржуазного націоналізму)* (К., 1979).

Панчук, М. І. *«Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України* (К., 1989).

Папєжинська Турек, М. «Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності», *Ковчег: Науковий збірник із церковної історії*, ч. 3 (Л., 2001), с. 403–414.

Пасіцька, О. *Львівська «Зоря» – товариство українських ремісників, промисловців і торговців (1884–1939): історичний нарис* (Л., 2013).

Патер, І. *Союз визволення України: проблеми державності і соборності* (Л., 2000).

Патриляк, І. *«Встань і борись, слухай і вір...». Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр.* (Л., 2012).

Підгаєцький, В. *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття* (Дніпропетровськ, 2001).

Політична історія України. ХХ століття: У 6 т., голов. ред. І. Ф. Курас, т. 3: Греченко В. А. [та ін.], *Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938)* (К., 2003).

Політична історія України. ХХ століття: У 6 т., голов. ред. І. Ф. Курас, т. 5: Трощинський В. П. [та ін.], *Українці за межами УРСР (1918–1940)* (К., 2003).

Поліщук, В. *Гірка правда: злочинність ОУН–УПА* (Торонто, 1995).

Поліщук, О. *Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави* (К., 1986).

Поппер, К. *Відкрите суспільство та його вороги*, пер. з англ. О. Коваленко і О. Буценко, т. 1–2 (К., 1994).

Поппер, К. *Злиденність історичизму*, пер. з англ. В. Лісовий (К., 1994).

Портнов А. «История для домашнего употребления»,
<http://urokiistorii.ru/blogs/andreiportnov/3149>.

Посівнич, М. *Нескорений командир*, 2ге вид. (Торонто; Л., 2008) (= *Події і люди*, кн. 1).

Посівнич, М. *Степан Бандера – життя, присвячене свободі* (Торонто; Л., 2008) (= *Події і люди*, кн. 3).

Посівнич, М. *Воєннополітична діяльність ОУН у 1929–1939 роках* (Л., 2010).

Посівнич, М. *Життя на тлі історії ОУН: Білас і Данилишин* (Л., 2012).

Поспеловский, Д. *Тоталитаризм и вероисповедание* (Москва, 2003).

Прицак, О. «Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор”», І. Лисяк Рудницький, *Історичні есе*, упоряд. Я. Грицак, т. 1 (К., 1994), с. хііі–хх.

Рахшмир, П. Ю. «Политическое мифотворчество Жоржа Сореля», П. Ю. Рахшмир, *Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века*, 2е изд. (Пермь, 2001), с. 100–126.

Репіна, Л. «Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи», *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 1 (К., 2005), с. 89–106.

Римаренко, Ю. І. *Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації* (К., 1974).

Рубач, М. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку» (К., 1955).

Рубльов, О. С., Черченко, Ю. А. *Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50і рр. ХХ ст.* (К., 1994).

Рудко, В. «Чинний націоналізм: активність versus культура», *Націоналізм: Антологія*, упоряд. О. Проценко, В. Лісовий (К., 2000), с.

350–368.

Русин, Р. В. *Зловісний союз хреста і тризуба* (К., 1970).

Руткевич, А. «Прусский социализм и консервативная революция», О. Шпенглер, *Пруссачество и социализм* (М., 2002), с. 187–228.

Саїд, Е. В. *Орієнталізм*, пер. з англ. В. Шовкун (К., 2001).

Себайн, Дж. Г., Торсон, Т. Л. *Історія політичної думки*, пер. з англ. (К., 1997).

Скакун, Р. *«Паціфікація»: польські репресії 1930 року в Галичині* (Л., 2012).

Сливка, Ю. Ю. *Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)* (К., 1985).

Сливка, Ю. Ю. *Сторінки історії КПЗУ* (Л., 1989).

Сміт, Е. *Націоналізм: теорія, ідеологія, історія*, пер. з англ. О. Морозова (К., 2004).

Соляр, І. «УНДО і Польща в 1929–1930 рр.: пошук шляхів порозуміння», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 17 (Л., 2008), с. 177–185.

Сосновський, М. *Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму* (НьюЙорк; Торонто, 1974) (= *Бібліотека українознавства*, т. 33).

Степень, С. «Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-Католицької Церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду», *Ковчег: Науковий збірник із церковної історії*, ч. 4 (Л., 2003), с. 86–100.

Степень, С. «Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького», *Наукові записки Українського Католицького Університету*, ч. II (Л., 2010), с. 191–208 (= *Серія «Історія»*, вип. 1).

Стефанів, В. «Дискусія між Греко-католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920х – 1930х роках», *Український визвольний рух*, зб. 12 (Л., 2008), с. 23–48.

Стефанів, В. *Взаємини Греко-католицької церкви та українського організованого націоналізму у Галичині (1920–1930ті рр.)*: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. (Львів, 2013).

Стриєк, Т. «Фашизм чи інтегральний націоналізм? ОУН у сучасній суспільній дискусії та в історіографічній і політологічній перспективі», *Україна модерна*, ч. 20 (К., 2013; у друці).

Токарева, Е. П. *Фашизм, церковь и католическое движение в Италии, 1922–1943 гг.* (Москва, 1999).

Умланд, А. «“Консервативная революция”: имя собственное или родовое понятие?», *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание*, № 1 (2006), www1.kueichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/3Umland06.pdf.

Умланд, А. «Порівняльне фашизмознавство», *Критика*, ч. 7/8 (2008), с. 12–16.

Умланд, А. «Виклики та перспективи порівняльних студій із пострадянського фашизму. Методологічні та концептуальні проблеми дослідження сучасних праворадикальних рухів у Східній Європі», *Україна модерна*, ч. 20 (К., 2013; у друці).

Федевич, К. К. *Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930ті рр.)* (К., 2009).

Федик, І. *УНДО, ОУН: ставлення до Польщі* (Л., 1998).

Федик, І. «Проблема “угодовства” у стосунках ОУН та УНДО на рубежі 20–30х років ХХ ст.», *Мандрівець*, № 1 (2008), с. 36–38.

Черченко, Ю. «Архів ОУН у Києві», *Український археографічний щорічник*, вип. 12 (К., 2007), с. 25–31.

Черченко, Ю. «Передмова», *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*, т. 2, ч. 2, упоряд. Ю. Черченко (К., 2007), с. 7–11.

Чугуєнко, М. В. «Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільнополітичних поглядів Д. Донцова», *Вісник Харківського університету*, № 387 (1996), с. 191–200.

Чугуєнко, М. В. *Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: Автореф. дис. ... канд. філос. наук* (Х., 1998).

Шартъе, Р. «Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка?», *Новое литературное обозрение*, № 66 (2004), с. 17–47.

Швагуляк, М. Н. *Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.)* (Київ, 1983).

Швагуляк, М. «Суспільнополітична ситуація у Західній Україні на початку 30рр. ХХ ст.», *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. ССХХІІ: *Праці історикофілософської секції* (Л., 1991), с. 111–145.

Швагуляк, М. «Національнополітична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів*, ред. О. Купчинський (Л., 2007), с. 437–463.

Швагуляк, М. «Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету, 1937–1939 роки)», *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. ССХХVІІІ (Л., 1994), с. 207–248.

Швагуляк, М. «Національнополітична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 7 (Л., 2000), с. 406–418.

Шеховцов, А. «К вопросу об украинском национальноосвободительном фашизме: (Краткие размышления над статьёй Александра Зайцева)», http://antonshekhovtsov.blogspot.com/2012/03/blogpost_14.html.

Шишков, И. З. *В поисках новой рациональности: философия критического разума* (Москва, 2003).

Шліхта, І. В. *Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: Дисертація ... канд. іст. наук* (К., 2005).

Шорске, К. Е. *Віденський findsiucle: політика і культура*, пер. з англ. О. Коцюмбас (Л., 2003).

Шпорлюк Р. *Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*, пер. з англ. Г. Касьянов (К., 1998).

Шпорлюк, Р. *Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі*, пер. з англ. Г. Касьянов (К., 2000).

Штернгель, З. «Фашизм», *Енциклопедія політичної думки*, за ред. Д. Міллера (К., 2000), с. 419.

Щокін, Г. *Організатори більшовизму: національноперсональний склад* (К., 2005).

Яковенко, Н. *Вступ до історії* (К., 2007).

Яцун, Б. «Взаємовідносини Церкви і націоналістичного руху в Галичині в міжвоєнний період: ідеологічний та політологічний аспекти», *Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка*, вип. 5/6 (Л., 2003), с. 238–253.

Яцун, Б. «Церква і націоналістичний рух: між співпрацею і протистоянням. Галичина, 20–30 роки ХХ століття. Ідеологічний і політичний аспекти взаємин», <http://homyshyn.te.ua/Jacun.html>.

Яшан, В. «Полковник Михайло Колодзінський», *Городеничина: Історично мемуарний збірник*, зредагував М. Г. Марунчак (Нью Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978), с. 632–654 (= *Український архів*, т. ХХХІІІ).

Abse, T. «Recent Trends in the Historiography of Italian Fascism», *The Twentieth Century: A Century of Wars and Revolutions?* ed. by K. Flett and D. Renton (London, 2000), p. 156–171.

Alter, P. «Nationalism and Liberalism in Modern German History», *Nationality, Patriotism and Nationalism in Liberal Democratic Societies*, ed. by R. Michener (St. Paul, MN, 1993), p. 81–106.

Ajnenkiel, A. *Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej* (Warszawa, 1975).

Armstrong, J. A. *Ukrainian Nationalism, 1939–1945* (New York, 1955).

Armstrong, J. A. *Ukrainian Nationalism*, 2nd ed. (New York, 1963; репринт, Littleton, Colo., 1980).

Armstrong, J. A. *Ukrainian Nationalism*, 3rd. ed. (Englewood, CO, 1990).

Armstrong, J. A. «Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe», *Journal of Modern History*, no 3 (1968), p. 396–410.

Balibar, E., Wallerstein, I. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, transl. of E. Balibar by C. Turner (London, 1991).

Barghoorn, F. C. *Soviet Russian Nationalism* (New York, 1956).

Bartyzel, J. «Bartus Maurice», *Encyclopedia «biaiyeh plam»*, t. II (Radom, 2003), s. 273–276.

Bartyzel, J. «Maurras CharlesMariePhotius», *Encyclopedia «biaiyeh plam»*, t. XII (Radom, 2003), s. 26–31.

Behen O. *Akcja katolicka i ukraieckie organizacje katolickie w Maiopolsce Wschodniej w okresie miedzywojennym* (Lublin, 2009).

Bender, R. «Narodowa Demokracja», *Encyclopedia «biaiyeh plam»*, t. XII (Radom, 2003), s. 276–279.

Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared, ed. by M. Geyer, Sh. Fitzpatrick (Cambridge, 2009).

Biondich, M. «“We Were Defending the State”: Nationalism, Myth, and Memory in Twentieth Century Croatia», *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Southeastern Europe*, ed. by J. Lampe and M. Mazower (Budapest; New York, 2004), p. 54–81.

Biondich, M. «Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918–1945», *Totalitarian Movements and Political Religions*, no. 2 (2007), p. 383–399.

Bosworth, R. J. B. *The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism* (London; New York, 1998).

Breuilly, J. *Nationalism and the State*, 2nd ed. (Manchester, 1993).

Brown, F. *For the Soul of France: Culture Wars in the Age of Dreyfus* (New York, 2010).

Burleigh, M. *The Third Reich: A New History* (New York, 2000).

Burleigh, M. *Sacred Causes: the Clash of Religion and Politics, from the Great War to the War on Terror* (New York, 2007).

Burleigh, M., Wippermann, W. *The Racial State: Germany 1933–1945* (Cambridge, 1991).

Bushman, W. C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras* (New York, 1939).

Carroll, D. *French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture* (Princeton, 1995).

Carynnyk, M. «Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947», *Nationalities Papers*, no 3 (2011), p. 315–352.

Cranston, M. «Ideology», *The New Encyclopaedia Britannica*, 15th ed., vol. 20 (Chicago, 1998), p. 828–833.

Curtis, M. *Three Against the Third Republic: Sorel, Barrès and Maurras* (New Brunswick, 2010).

Davies, P., Lynch, D. *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right* (London; New York, 2002).

De Felice, R. *Interpretations of Fascism*, transl. B. H. Everett (Cambridge, MA, 1977).

De Felice, R. *Il fascismo: le interpretazioni dei contemporanei e degli storici* (Roma; Bari, 1998).

Djordjevic, D. «Fascism in Yugoslavia: 1918–1941», *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945*, ed. by P. F. Sugar (Santa Barbara, CA, 1971), p. 125–134.

Durkheim, Ÿ. *Les formes ŸlŸmentaires de la vie religieuse: le systume totŸmique en Australie*, 5 Ÿd. (Paris, 1968).

Dyczewski, L. « TrwaŸoŸj kulture polskiej», *WartoŸci w kulturze polskiej*, red. L. Dyczewski (Lublin, 1993), s. 11–50.

Eisler, J. *Od monarchizmu do faszyzmu. Koncepcje politycznospoieczne prawicy francuskiej 1918–1940* (Warszawa, 1987).

Fascism: Critical Concepts in Political Science, ed. by R. Griffin and M. Feldman, vol. 1–5 (London, 2004).

Fischer, K. P. *Nazi Germany: A New History* (New York, 1995).

Friedrich, C. J., Brzezinski, Z. K. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 2nd ed. (New York, 1966).

Galuba, R. *Niech nas rozsŸdzi miecz i krew... Konflikt polskoukraicki o Galicjk WschodniŸ w latach 1918–1919* (Poznac, 2004).

Gentile, E. «Fascism as Political Religion», *Journal of Contemporary History*, vol. 25, no. 2/3 (1990), p. 229–251.

Gentile, E. *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, transl. by K. Botsford (Cambridge, MA, 1996).

Gentile, E. *Politics as Religion* (Princeton, 2006).

Gentile, E. «Fascism and the Italian Road to Totalitarianism», *Constellations*, vol. 15 (2008), s. 291–302.

Gentile, E. «The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism», *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, ed. by C. Iordachi (London; New York, 2010), p. 257–289.

Gregor, A. J. *The Fascist Persuasion in Radical Politics* (Princeton, 1974).

Gregor, A. J. «Fascism and Modernization: Some Addenda», *World Politics*, no 3 (1974), p. 370–384.

Gregor, A. J. *Italian Fascism and Developmental Dictatorship* (Princeton, NJ, 1979).

Gregor, A. J. *Interpretations of Fascism* (New Brunswick, NJ; London, 1997).

Gregor, A. J. *Phoenix: Fascism in Our Time* (New Brunswick, NJ, 1999).

Gregor, A. J. *A Place in the Sun: Marxism and Fascism in China's Long Revolution* (Boulder, CO, 2000).

Gregor, A. J. *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century* (New Hawen; London, 2000).

Gregor, A. J. *Giovanni Gentile: Philosopher of Fascism* (New Brunswick, NJ, 2001).

Gregor, A. J. *Marxism, Fascism, and Totalitarianism: Chapters in the Intellectual History of Radicalism* (Stanford, 2009).

Griffin, R. *The Nature of Fascism* (London, 1993).

Griffin, R. «General Introduction», *Fascism* (Oxford, 1995), p. 2–11.

Griffin, R. «Introduction», *World Fascism: A Historical Encyclopedia*, ed. by C. Blamiers with P. Jackson, vol. 1 (Santa Barbara, CA, 2006), p. 1–26.

Griffin, R. «Palingenetic Myth», *World Fascism: A Historical Encyclopedia*, vol. 2 (Santa Barbara, CA, 2006), p. 498–499.

Griffin, R. *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning Under Mussolini and Hitler* (Houndmills; New York, 2007).

Griffin, R. «Cloister or Cluster? The Implications of Emilio Gentile's Ecumenical Theory of Political Religion for the Study of Extremism», *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, ed. by C. Iordachi (London; New York, 2010), p. 290–296.

Griffin, R. «Studying Fascism in a Postfascist Age. From New Consensus to New Wave?», *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies*, no. 1 (2011), p. 13–14.

Grott, B. *Nacjonalizm i religia. Proces zespalania nacjonalizmu z katolicyzmem w jednolitym salońszej ideowolity w tuńli Narodowej Demokracji, 1926–1939* (Krakow, 1984).

Grott, B. *Katolicyzm w doktrynach ugrupowan narodoworadykalnych do roku 1939* (Krakow, 1987).

Grott, B. *Nacjonalizm chrześcijański. Narodowokatolicka formacja ideowa w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym*, wyd. III (Krzeszowice, 1999).

Grott, B. «Nacjonalizm polski a nacjonalizm ukraiński: Proba porównania», *Z dziejow Rosji i Polski w XX wieku: Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, pod red. H. Kocoja, R. Maika, M. Szczerbickiego (Gorzyw Wlkp., 2006), s. 261–282.

Grott B. «Nacjonalizm polski a nacjonalizm ukraiński. Dwie doktryny i dwie etyki», *Rocznik historycznoarchiwalny*, t. 19: 2005/2006 (2008), s. 55–69.

Grott B. «Nacjonalizm ukraiński jako faszyzm», *Materiały i studia z dziejow stosunkow polskoukraińskich*, pod. red. nauk. B. Grotta (Krakow, 2008), s. 81–93.

Grott B. «Przedmowa. Ukraina, ukraïckoнъж, nacjonalizm ukraïcki a polska racja stanu», D. Doncow, *Nacjonalizm*, wstkp, tumaczenie, komentarze i analiza W. Poliszczuk (Krakw, 2008), s. 7–23.

Grott B. « Nacjonalizm Organizacji Ukraïckich Nacjonalistyw jako faszyzm», *Ryïne oblicza nacjonalizmyw: polityka – religia – etos*, pod. red. nauk. B. Grotta (Krakw, 2010), s. 257–268.

Hayes, C. J. *Nationalism: A Religion* (New York, 1960).

Hayes, C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, 3rd ed. (New York, 1968).

Herz, D. «The Concept of ‘Political Religions’ in the Thought of Eric Voegelin», *Totalitarianism and Political Religions*, series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett, vol. 1: *Concepts for the Comparison of Dictatorships*, ed. by H. Maier; transl. by J. Bruhn (London; New York, 2004), p. 149–165.

Himka J.P. «The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism», *East Central Europe*, vol. 37 (2010), p. 353–358.

Hoare, M. A. «Yugoslavia and its Successor States», *The Oxford Handbook of Fascism*, ed. by R. J. B. Bosworth (Oxford; New York, 2009), p. 414–433.

Hobsbawm E. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, 2nd edn. (Cambridge, 1992).

Holmes, D. R. *Integral Europe: FastCapitalism, Multiculturalism, Neofascism* (Princeton, 2000).

Hurten, H. «Waldemar Gurian and the Development of the Concept of Totalitarianism», *Totalitarianism and Political Religions*, series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett, vol. 1: *Concepts for the Comparison of Dictatorships*, ed. by H. Maier; transl. by J. Bruhn (London; New York, 2004), p. 40–52.

«Imperialism», *The New Encyclopaedia Britannica*, 15th ed., vol. 6 (Chicago, 1998), p. 272.

International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus, ed. by R. Griffin (London, 1998).

Ioanid, R. *The Sword of the Archangel* (New York, 1990).

Iordachi, C. *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the “Archangel Michael” in InterWar Romania* (Trondheim, 2004).

Iordachi, C. «Charisma, Religion, and Ideology: Romania’s Interwar Legion of the Archangel Michael», *Ideologies and National Identities. the Case of Twentieth Century Southeastern Europe*, ed. by J. Lampe and M. Mazower (Budapest; New York, 2004), s. 19–53.

Iordachi, C. «Comparative Fascist Studies: An Introduction», *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, ed. by C. Iordachi (London; New York, 2010), p. 1–50.

Iordachi, C. «God’s Chosen Warriors: Romantic Palingenesis, Militarism and Fascism in Modern Romania», *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, ed. by C. Iordachi (London; New York, 2010), p. 316–357.

Kallis, A. A. *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922–1945* (London; New York, 2000).

Kershaw, I. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, 4th ed. (London, 2000).

Knox, M. *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany* (Cambridge, 2000).

Krzywiec, G. «Wokiy genezy polskiego nacjonalizmu integralnego. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1904)», *Roczniki Dziejw Spoiecznych i Gospodarczych*, t. 67 (Poznac; Warszawa, 2007), s. 67–68.
Krzywiec, G. *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego, 1886–1905* (Warszawa, 2009).

Kulicka L. *Dziaialnoŕ terrorystyczna i sabotaïowa nacjonalistycznych organizacji ukraïckich w Polsce w latach 1922–1939* (Krakw, 2009).

Kulicska L. «Giywne aspekty polityki II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszoŃci ukraiŃskiej – zarys problematyki badawczej», *DziaialnoŃŃ nacjonalistuw ukraiŃskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, pod. red. B. Grotta (Warszawa, 2010), s. 103–159.

Leeden, M. A. *Universal Fascism* (New York, 1972).

Lengyel, E. *Nationalism – The Last Stage of Communism* (New York, 1969).

Linz, J. J. «Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective», *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*, ed. by W. Laqueur (Berkeley; Los Angeles, 1976), p. 3–121.

Lyttelton, A. «The “Crisis of Bourgeois Society” and the Origins of Fascism», *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts*, ed. by R. Bessel (Cambridge, 1996).

Mace, J. E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933* (Cambridge, MA, 1983).

Maj, E. *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji, 1918–1939* (Lublin, 2010).

Majchrowski, J. *Silni – zwarci – gotowi. MuŃl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego* (Warszawa, 1985).

Mann, M. *Fascists* (Cambridge, 2004).

McClelland, J. S. «Introduction», *The French Right from de Maistre to Maurras*, ed. by J. S. McClelland (New York, 1970), p. 13–32.

Motyka, G. *Od rzezi woicyckiej do akcji «Wisla».* *Konflikt polskoukraicki 1943–1947* (Krakow, 2011).

Motyka, G. *Ciec Kiyra Sawura. Polskoukraicki konflikt pamicki* (Gdansk, 2013).

Motyl, A. J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*, (Boulder, CO, 1980) (= East European Monographs, no. 65).

Motyl, A. J. *Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism* (New York, 1993).

Motyl, A. J. «Ukraine, Europe, and Bandera», *Cicero Foundation Great Debate Paper*, no. 10/05 (March 2010),
www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motyl_ukraine_europe_and_bandera.pdf.

Muszycski, W. J. «Obyz NarodowoRadykalny i Organizacja Polska – zarys dziaćalnoŃci przedwojennej (1933–1939)», *Obyz narodowy w obliczu dwuych totalitaryzmuyw*, pod. red. R. Sierhuiy (Warszawa, 2010), s. 11–32.

Muszycski, W. J. *Duch mioduych. Organizacja Polska i Obyz Narodowo Radykalny w latach 1934–1944: od studenckiej rewolty do konspiracji niepodlegoŃciowej* (Warszawa, 2011).

Nolte E. *The Three Faces of Fascism: Action Francaise, Italian Fascism, National Socialism*, transl. from German by L. Vennewitz (New York, 1965).

Nowak, M. *Narodowcy i Ukraiccy: Narodowa Demokracja wobec mniejszoŃci Ukraicskiej w Polsce, 1922–1939* (Gdacsk, 2007).

Ortner, S. B. «On Key Symbols», *American Antropologist*, no 5 (1973), p. 1338– 1346.

Passmore, K. «The Ideological Origins of Fascism Before 1914», *The Oxford Handbook of Fascism*, ed. by R. J. B. Bosworth (Oxford; New York, 2009), p. 11–31.

Paxton, R. O. *The Anatomy of Fascism* (London, 2005).

Paxton, R. «Comparisons and Definitions», *The Oxford Handbook of Fascism*, ed. by R. J. B. Bosworth (Oxford; New York, 2009), ch. 29.

- Payne, S. G. «Comments [to G. Allardyce's essay "What Fascism Is Not"]», *The American Historical Review*, no 2 (1979), p. 389–391.
- Payne, S. G. *Fascism: Comparison and Definition* (Madison, 1980).
- Payne S. G. *A History of Fascism, 1914–1945* (Madison, 1995).
- Payne, S. G. «Fascism and Racism», *The Cambridge History of Twentieth Century Thought*, ed. by T. Ball and R. Bellamy (Cambridge, 2003), p. 123–150.
- Pipes, R. *Russia Under the Bolshevik Regime* (New York, 1993).
- Poliszczuk W. *Gorzka prawda – zbrodnicońж OUN–UPA* (Toronto, 1994).
- Poliszczuk W. *Црыдия збродни OUN i UPA* (Toronto, 2003) (= *Integralny nacjonalizm ukraicki jako odmiana faszyzmu*, t. I) (репринт видання 1998 року)
- Poliszczuk W. *Dowody zbrodni OUN i UPA* (Toronto, 2000) (= *Integralny nacjonalizm ukraicki jako odmiana faszyzmu*, t. II).
- Poliszczuk W. *Doktryna D. Doncowa – tekst i analiza* (Toronto, 2006).
- Poliszczuk W. «Analiza politologiczna doktryny Doncowa», D. Doncow, *Nacjonalizm*, wstkp, tiumaczenie, komentarze i analiza W. Poliszczuk (Krakyyw, 2008), s. 243–271.
- Poliszczuk W. «Podrkcownik nacjonalisty ukraickiego: Polemika z ksi№zka№ Romana Wysockiego pt. *Organizacja Ukraickich nacjonalistyyw w Polsce w latach 1929–1939*, Lublin 2003», *Materiaiy i studia z dziejyyw stosunkyyw polskoukraickich*, pod. red. nauk. B. Grotta (Krakyyw, 2008) s. 267–305.
- Pollard, J. F. «Fascism and Catholicism», *The Oxford Handbook of Fascism*, ed. by R. J. B. Bosworth (Oxford; New York, 2009), p. 166–184.
- Popper, K. R. *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge* (New York; Evanston, 1968).

Popper, K. R. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* (Oxford, 1972).

Popper, K. R. *The Logic of Scientific Discovery* (London; New York, 2009).

Pyziur, E. «Taras Shevchenko and Edmund Burke: Similarities and Contrasts in Their Ideas of Nation», *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, vol. 14, no. 37–38 (1978–80), p. 11–38.

Radziejowski, J. *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy: wkziowe problemy ideologiczne* (Krakow, 1976).

Roberts, D. *The Totalitarian Experiment in Twentieth Century Europe: Understanding the Poverty of Great Politics* (New York; London, 2006).

Roshwald, A. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923* (London; New York, 2001).

Rudling, P. A. *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths* (Pittsburgh, 2011) (= The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, no. 2107).

Rudling, P. A. «Warfare or War Criminality?», *Ab imperio*, № 1 (2012), c. 356–381.

Rudnicki, Sz. *Obyz NarodowoRadykalny: geneza i dziaialnoŕjz* (Warszawa, 1985).

Schafer, M. «Luigi Sturzo as a Theorist of Totalitarianism», *Totalitarianism and Political Religions*, series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett, vol. 1: *Concepts for the Comparison of Dictatorships*, ed. by H. Maier; transl. by J. Bruhn (London; New York, 2004), p. 22–39.

Schupflin, G. «The Functions of Myths and a Taxonomy of Myths», *Myths and Nationhood*, ed. by G. Hosking and G. Schupflin (London, 1997), p. 19–35.

Shekhovtsov A. «By Cross and Sword: ‘Clerical Fascism’ in Interwar Western Ukraine», *Totalitarian Movements and Political Religions*, no. 2

(2007), p. 271–285.

Shekhovtsov A. «By Cross and Sword: ‘Clerical Fascism’ in Interwar Western Ukraine», *Clerical Fascism in Interwar Europe*, ed. by M. Feldman, M. Turda with T. Georgescu (London, 2008), p. 59–73

Shenfield, S. D. *Russian Fascism: Traditions, Tendencies, Movements* (Armonk, NY); London, 2000).

Sielezin, J. R. «Naryd i pacstwo w myśli politycznej Narodowej Demokracji», *Narodowa Demokracja. XIX–XXI wiek: dzieje ruchu politycznego: Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Romana Wapieskiego (1931–2008)*, wyd. II (Toruń, 2012), t. 1.

Smith, A. D. *Nationalism in the Twentieth Century* (Oxford, 1979).

Smith, A. D. *Nationalism: Theory, Ideology, History*, 2nd ed. (Cambridge, 2010).

Snyder, L. L. *The New Nationalism* (Ithaca, NY, 1968), p. 48–53.

Snyder, L. L. *Encyclopedia of Nationalism* (Chicago; London, 1990), p. 130–132.

Snyder, T. *Sketches from a Secret War: a Polish Artist’s Mission to Liberate Soviet Ukraine* (New Haven; London, 2005).

Soucy, R. *French Fascism: The First Wave, 1924–1933* (New Haven; London, 1986).

SteigmannGall, R. *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945* (Cambridge, 2003).

Stkpiec S. «Stanowisko metropolity Szeptyckiego wobec zjawiska teroru politycznego», *Metropolita Andrzej Szeptycki: Studia i materiaiy*, pod red. A. A. Zikby (Kraków, 1994), s. 109–121

Sternhell, Z. «Barris, Maurice», *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, ed. by D. Miller (Oxford, 1991), p. 32–33.

Sternhell, Z. with Sznajder, M. and Asheri, M. *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*, transl. by D. Maisel (Princeton, 1994).

Sternhell, Z. *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France*, transl. by D. Maisel (Princeton, 1996).

Sternhell, Z. *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State* (Princeton, 1998).

Stryjek T. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji* (Wrocław 2000).

Stryjek T. «Европейскоѣж Донцова, czyli O cechach szczegylnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu», *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje*, red. naukowa G. Motyka i D. Libionka (Warszawa, 2002), s. 19–32.

Sugar, P. «Fascism and Nationalism», *Encyclopedia of Nationalism*, ed. by A. J. Motyl, vol. 1 (San Diego, CA, 2001), p. 285–296.

Sutton, M. *Nationalism, Positivism and Catholicism: The Politics of Charles Maurras and French Catholics, 1890–1914* (Cambridge, 2002).

Szczeńniak A. B., Szota W. L. *Droga do niKed. Dziaialnoѣж Organizacji Ukraińskich Nacjonalistow i jej likwidacja w Polsce* (Warszawa, 1973).

Szota W. «Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistow i Ukraińskiej Powstaczej Armii», *Wojskowy przegląd historyczny*, nr. 1 (1963), s. 167–202.

Thurlow, R. *Fascism* (Cambridge, 1999).

Tormey, S. *Making Sense of Tyranny* (Manchester, 1995).

Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy, 1933–1945* (Warszawa, 1972).

Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929* (Kraków 1989).

Totalitarianism and Political Religions, series editors: M. Burleigh, V. and R. Mallett, vol. 1–3 (London; New York, 2004–2007).

Trevor Roper H. R. «The Phenomenon of Fascism», *Fascism in Europe*, ed. by S. J. Wolf (London, 1981), p. 19–38.

Trifkovic, S. *Ustaša: Croatian Separatism and European Politics, 1929–1945* (London, 1998).

Wandycz, P. S. «Fascism in Poland: 1918–1939», *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945*, ed. by P. F. Sugar (Santa Barbara, CA, 1971), p. 92–98.

Wapicski, R. *Narodowa Demokracja 1893–1939: Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej* (Wrocław 1980).

Waszkiewicz, Z. «Ѓmierж prezydenta Gabriela Narutowicza – zabyjstwo na zlecenie czy tragiczny final walki o wiaadzк», *Narodowa Demokracja. XIX–XXI wiek: dzieje ruchu politycznego: Ksiegа pamiЃtkowa роћwіksonа ратіkсі професора Романа Wapіckiego (1931–2008)*, wyd. II (Toruń, 2012), t. 2, s. 101–116.

Weber E. *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolutions in the Twentieth Century* (Princeton, 1964).

Weber, E. «France», *The European Right: A Historical Profile*, ed. by H. Rogger, E. Weber (Berkeley, 1966), p. 71–127.

Weber, E. «The Men of the Archangel», *International Fascism, 1920–1945*, ed. by W. Laqueur and G. L. Mosse (New York, 1966), p. 101–126.

Wereszycki, H. «Fascism in Poland», *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945*, ed. by P. F. Sugar (Santa Barbara, CA, 1971), p. 85–91.

Wilson, A. «Myths of National History in Belarus and Ukraine», *Myths and Nationhood*, ed. by G. Hosking and G. Schopflin (London, 1997), p. 182–197.

Wolin, R. *The Seduction of Unreason. The Intellectual Romance with Fascism: from Nietzsche to Postmodernism* (Princeton, 2004).

Woodley, D. *Fascism and Political Theory* (London; New York, 2010).

Wysocki, R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia* (Lublin, 2003).

Wysocki, R. «Комуністи versus націоналісти. Конфронтация і walka o wplywy pomiędzy Komunistyczn№ Parti№ Zachodniej Ukrainy a Organizacj№ Ukraińskich Nacjonalistów w Galicji Wschodniej i na Woyniu w latach 1929–1938», *Rocznik cheimski*, t. XI (Cheim, 2007), s. 177–198.

Wysocki, R. «Црыдио twyrzej inspiracji czy wryg? Obraz Polski i stosunkiw polskoukraińskich w ujkciu Dmytra Doncowa», *Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Їbrodkowej i Wschodniej na przestrzeni wiekyw*, red. M. Biaiokur, A. Szczepaniak (Opole; Toruń 2009), s. 203–217.

Zenderowski, R. *Religia a toisatońъж narodowa i nacjonalizm w Europie ЇbrodkowoWschodniej: Między etnicyzacj№ religii a sakralizacj№ etnosu (narodu)* (Wrocław, 2011).

Zikba A. *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)* (Kraków, 2010).

Zikba, J. «Czy klerk istnieje? Międzywojenne spory o rolk inteligencji w spoieczestwie», *Metamorfozy spoieczne*, t. 4: *Kultura i spoieczestwo II Rzeczypospolitej*, redaktorzy naukowci W. Mkrzecki, A. Zawiszewska (Warszawa, 2012), s. 217–232.

Довідкові видання

Енциклопедія політичної думки, за ред. Д. Міллера (К., 2000).

Енциклопедія українознавства: Словникова частина, т. 1–10 (Нью Йорк, 1955–1984).

Українська радянська енциклопедія: у 16 т., т. 10 (К., 1968).

Українська радянська енциклопедія: у 12 т., т. 7 (К., 1982).

Encyclopedia of Nationalism, ed. by A. J. Motyl, vol. 1–2 (San Diego, CA, 2001).

Inwentarz akt Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie z lat [1919] 1920–1939 (do 1934 roku Poselstwa), opracował E. Kołodziej (Warszawa; Jydц, 1990).

Inwentarz akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat [1915–1917] 1918–1939, opracował E. Kołodziej (Warszawa, 2000).

The New Encyclopaedia Britannica, 15th ed., vol. 6 (Chicago, 1998).

Показчик імен

- Айнштайн, Альберт 227
Александр I, югославський король 147
Алленов, С. Г. 235
Альберт, Х. 72
Альтер, Петер 8, 12, 78, 79, 111
Амендоля, Джовані 83
Андрей (Шетицький), митрополит див. Шептицький, Андрей
Андрієвський, Дмитро 60, 65, 170–172, 247, 254, 256, 260, 262, 265–
268, 273, 278, 287, 296, 297, 306, 309, 310
Андрій, апостол 210
Анті-Маккавей, дописувач 362
Антонович, Володимир 265
Антонович, Дмитро 158
Арендт, Ганна 83, 211
Армстронг, Джон (J. A. Armstrong) 9, 47–49, 52, 74, 78, 79, 319, 322
Артамошин, С. В. 236
Артюшенко, Юрій 246, 309, 441
- Бабій, Іван 257, 258, 387
Бабій, Олесь 246
Баган, Олег 18, 22, 23, 61, 162, 231
Бакович, Петро 243
Балібар, Етьєн (E. Valibar) 106
Баліцький, Зигмунд 132
Балянш, П'єр-Симон 145
Бандера, Степан 10, 21, 28, 44, 242, 257, 258, 259, 294, 305, 319, 335,
381, 431
Баран, Степан 255
Барановський, Роман 249, 304
Барановський, Ярослав 249
Барбюс, Анрі 227
Барес, Морис (Maurice Barris) 50, 75, 79, 114–118, 122, 132, 167, 181,
216
Баричко, Я. 352
Басараб, Ольга 293

Баумлер, А. 127
Бачинський, Михайло 41, 42
Беген, Олег 25, 45, 56, 383, 385
Безробітний, дописувач 360
Беламі, Едвард 201
Белямі див. Беламі, Едвард
Бенда, Жульєн 345
Бенуа, Ален 235
Бергер, Петер 92, 262, 291
Бергсон, Анрі 76, 122, 167
Беляков, С. С. 148
Берк, Едмунд (Edmund Burke) 111, 112
Берлей, Майкл (M. Burleigh) 87, 89, 96, 100, 130
Бескид, Олександр 352
Бердяєв, Ніколай (Н. Бердяев) 76, 192, 205
Бжезинські, Збігнєв (Z. K. Brzezinski) 83, 84
Білас, Василь 293, 294
Біондич, Марк (M. Biondich) 147
Бісмарк, Отто фон 415
Блозовський, Михайло 333, 354, 355, 364, 365
Блокер, Пол 150
Бляхер, Л. Є. 236
Бобинський, Василь 404, 406
Богданович, М. 403
Боднарівч, Осип 246
Бойдуник, Осип 61, 66, 254, 256
Болеслав I Хоробрий, польський король 140
Бонапарт, Наполеон див. Наполеон Бонапарт
Бондаренко, Кость 39, 40, 52, 323
Боркенау, Франц 97
Борман, Мартин 130
Бочковський, Ольгерд Іполит 57, 62, 410, 420–422, 428
Брахер, Карл Дитрих 99
Бріан, Аристид 228
Бреї, Джон (J. Breuille) 106
Брут, Роман 282, 291
Бубела, Петро 329

Буценко, О. 72
Буджак, Михайло. 273, 274 див. Колодзінський (Буджак), Михайло
Букшований, Осип 406
Бурггарт, Освальд (Юрій Клен) 64 Бутер, Остин 200

Валюа, Жорж 213
Вальковський, ротмістр 255
Васильків див. Крілик (Васильків), Осип
Вассиян, Юліян 60, 246, 262–264, 273
Вдовичин, Ігор 29, 30, 347, 348, 349, 358
Вебер, Макс 83, 95, 143, 145
Вебер, Юджин (E. Weber) 101, 118. 120, 141
Везен, Бернар де 74
Величковський, Михайло 305
Велс, Герберт 201
Верлока, В. 83
Винниченко, Володимир 158, 160
Висоцький, Роман (R. Wysocki) 17, 56, 57, 160, 165, 246, 247, 259, 260, 283, 289, 292–294, 401, 402, 408
Витвицький, Іван 249, 351, 352
Вишенський, Іван 221
Вілсон, Ендрю (A. Wilson) 209, 210
Вільгельм II, німецький імператор 415
Віперман, Вольфганг (W. Wippermann) 100
Вітковський, О. 286
Вітовський, Дмитро 329
Власт, О. 315
Возняк, С. М. 37
Волинець, Степан 333, 334, 336, 337, 339, 405
Волін, Ричард (R. Wolin) 98
Володимир Святославич, великий князь київський 284
Вудлі, Деніел (D. Woodley) 104
В'ятрович, Володимир 26–28, 281

Габсбурги, династія 151, 159
Гаврилів, Ігор 31, 32
Гаген, Марк фон 13
Гайвас, Ярослав 66

Гайда, Любомир 14
Галан, Ярослав 388
Галкин, А. А. 127
Галущинський, Михайло 303
Гариман, Аверел 13
Гегель, Георг Вільгельм Фридрих 112, 127
Гейз, Карлтон (С. J. H. Hayes) 9, 12, 47, 76–79, 86, 421, 428
Гекель, Ернст 127
Геракліт 174
Герасимович, Сильвестр 333, 336
Герострат 226
Гес, Рудольф 363
Гирич, І. 158, 159,
Гільгрубер, Андреас 99
Гільдебранд, Кляус 99
Гімлер, Гайнрих 129, 131
Гірний, П. 403, 405, 407
Гітлер, Адольф (Hitler, A.) 40, 45, 58, 89, 96, 99, 102, 127–131, 194, 196,
197, 200, 207, 213, 220, 227–233, 260, 314–316, 318, 338, 342, 352, 358,
363, 390, 408, 409
Гладилович, Іван 334
Гнатевич, Богдан 242
Гнатюк, Володимир 378
Гобсбавм, Ерик (E. Hobsbawm) 9, 22
Гоголь, Микола 157, 371
Голмс, Даглас (D. Holmes) 76, 80
Головінський, Юліян 243, 249, 253, 256, 293
Голояд, Павло 293
Голувко, Тадеуш 303, 305, 306
Гомза, Іван 113, 114, 120
Горович, Б. 230
Горті, Міклош 103
Горчаков, Д. 83
Гошко, Тетяна 14
Грабович, Григорій 13, 14, 90, 91, 205
Грабовський, Мирослав див. Тураш (Грабовський) Мирослав
Григорович 246

Гриньох, Іван 337
Грицак, Ярослав 14, 18, 49, 52, 53, 58, 82, 149, 258, 275
Гриценко, Олександр 85, 86
Грушевський, Михайло 34, 158, 207, 209, 211, 213, 265
Гунчак, Тарас 17, 62

Габрусевич (Іртен), Іван 61, 247, 252, 254, 282, 283, 288
Гебельс, Пауль Йозеф 118, 363
Гелнер, Ернест 86
Генеп, Арнольд ван 91
Генон, Рене 76
Геринг, Герман 363
Гижа, Іван 246
Гійо, Марі-Жан 389
Горький, Максим 227
Грабський, Станіслав 405
Грегор, Ентоні Джеймс (A. D. Gregor) 83, 84, 96–98, 122
Гримстед, П. К. 63
Грифін, Роджер (R. Griffin) 12, 87, 91, 94, 95, 97, 99–105, 118, 121, 128, 206, 234, 235, 320, 323
Грімстед див. Грімстед П. К.
Грот, Богуміл (B. Grott) 40, 41, 43, 59, 133, 139
Гуріан, Вальдемар (Waldemar Gurian) 87
Гюнтер, Ганс 179

Даниленко, С. Т. 37
Данилишин, Дмитро 293, 294
Данте Аліг'єрі 177
Дарованець, О. 244
Даре, Рихард 363
Дашкевич, Роман 242
Дашкевич, Ярослав 10, 11, 60, 61, 159, 167, 197, 263, 380
Де Феліче, Ренцо (R. De Felice) 94, 95, 96, 99
Дегрель, Леон 230
Дейвіс, Пітер (P. Davies) 106
Декейтер, Стивен 181
Демчук, Дмитро 246, 265
Дерулед, М. Поль 74

Джентиле, Джовані (J. Gentile) 83, 98, 117, 123, 175
Джентиле, Еміліо (E. Gentile) 12, 84, 85, 87, 88, 96, 97, 125, 126, 326
Джолітті, Джовані 214
Дзерович, Маркіян 391, 394, 427
Дзьоба, Мар'ян 334
Диденко, Володимир 246
Дичевський, Леон (L. Dyczewski) 93
Дмитришин, О. 319
Дмовський, Роман (R. Dmowski) 132–134, 136, 140, 149, 153
Добрецова, В. В. 37, 406
Донцов, Дмитро (В. Темляк) 7, 10, 11, 19–21, 23–25, 30, 32, 35, 38–41, 44, 47–51, 54, 55, 57–61, 63, 64, 72, 79, 85, 93, 119, 122, 149, 153, 157–237, 247, 262, 263, 281, 290, 319, 329, 330, 341, 345–348, 354, 358–360, 365–369, 373, 374, 377–382, 385, 387, 389, 391, 399, 400, 405, 414–416, 418–421, 423, 424, 426–428
Донцов, Іван 157
Донцови, родина 157
Дорошенко, В. 163
Достоевський, Фьодор 371
Драгоманов, Михайло 64, 207, 216, 368, 369, 392, 393, 418
Дрейфус, Альфред (A. Dreyfus) 114
Дрійо ля Рошель, П'єр 235
Дрюмон, Едуар 114
Дуб, Я. див. Кушнір, Макар (Я. Дуб)
Дугін, Александр (А. Дугин) – 76, 236, 445
Думін, Осип 242, 245
Духінський, Францішек 209, 360
Дюмон-Вільден, Люї 149
Дюркгейм, Еміль (Й. Durkheim) 85, 86

Евола, Юліус 235
Еліаде, Мірча 58, 144
Еразм Роттердамський 222

Євдокименко, Володимир 35
Єнджеєвіч, Януш 303
Єгрешій, О. 56, 385
Єндик, Ростислав 179, 196, 228, 230, 342, 343, 359–361, 364, 366

Жанна д'Арк 86, 177
Жук, Андрій 64, 158, 162

Забілий, Руслан 26
Зайцев О. 25, 29, 45, 46, 54, 56, 244, 255, 382, 383, 385, 391
Залізник, Микола 158
Замлинський, В. 37
Заратустра 166, 175, 206, 211, 212
Захаркін, Степан 14
Зашкільняк, Л. 28, 132, 134
Заячківський (Косар), Мирон 403, 405, 407
Зверева, Галіна (Г. И. Зверева) 72
Зендеровський, Радослав (R. Zenderowski) 86
Земба, Анджей (A. Zikba) 56, 57, 252, 254, 345, 396
Зиблікевич, Євген 242, 249

Ильюшин, И. 28

Іван, апостол 119
Іванейко, М. див. Шлемкевич, Микола
Іваненко (Бараба), Григорій 405, 407
Іртен, Іван див. Габрусевич (Іртен), Іван
Ісус Христос 23, 119, 129, 198, 214, 286, 287, 291, 292, 383, 390
Іщук-Пазуняк, Н. 329

Йордакі, Константин (С. Iordachi) 103, 141, 142, 144–146

Каганович, Лазар 400
Казанівський, Богдан 257, 259
Калятинський, Ілько 400
Кант, Імануїл 380
Капустянський, Микола 247
Кароль II, румунський король 143
Касирер, Ернст 92
Касьянов, Георгій 33, 53–55, 261
Катон Старший, М. Порцій 364
Каутський, Карл 339
Квіт, Сергій 23–25, 64, 163, 167, 195, 205, 341, 380

Кебузинська, Кс. 74
Кедрин, Іван див. Рудницький (Кедрин), Іван
Кентій, Анатолій 55, 233, 312, 410
Керенський див. Керенський, Александр
Керенський, Александр 214
Керч, Р. 230
Кершо, Єн (I. Kershaw) 96, 100
Киричук, Юрій 36
Кіплінг, Ред'ярд 213
Клемансо, Жорж 213, 415
Клен, Юрій див. Бургарт, Освальд (Юрій Клен)
Климишин, Микола 66
Климов, І. А. 184
Кляус, Людвіг 179
Книш, Зиновій 66, 165, 243, 247, 252, 253, 254
Коберський (Пушкар), Карло 38, 62, 414–418, 422, 428
Коберський, Остап 242
Кобута, Л. 414, 421
Коваленко, О. 72
Ковальчук, Михайло 242, 243, 294
Когут, Зенон 10, 45
Кодряну, Йон Зеля 143
Кодряну, Корнеліу Зеля 58, 90, 137, 141–145, 323
Кожевників, Петро 246, 247, 309
Козланюк, Петро 404
Колесник, І. 72
Коллард, Юрій 246
Колодзінський (Буджак), Михайло 61, 62, 261, 267, 270, 271, 273–277,
280, 281, 284, 285, 318, 320
Колтунюк, Михайло 243
Кондорсе, Марі Жан Антуан де 85, 112
Коновалець, Євген 21, 65–67, 163, 170, 241–247, 249, 250, 252, 254,
260–262, 265, 267, 275, 280, 283, 287, 293–306, 311, 312, 315, 316, 318,
329–331, 334, 335, 401, 413
Коновалець, Мирон 246, 333
Конрад, Микола 45, 62, 286, 287, 354, 383–385, 388–391, 427
Конт, Огюст 116

Корадині, Енрико 122
Коссак, Зенон 283
Коссак Іван 152
Костарів, Леонід 246, 247, 309
Костельник, Гавриїл 383, 394, 395, 427
Костомаров, Микола 64
Кохан, Володимир 331–334
Коц, Адам 140
Коцюмбас, О. 127
Кравців, Богдан 246, 247, 314
Крикун, М. 134
Крип'якевич, Іван 28
Крілик (Васильків), Осип 33, 62, 398, 400, 406
Кромвел, Олівер 202, 213, 221
Крохмалюк, Юрій 334, 335, 357
Крушельницький, Антін 62, 404–406
Кузик, Дмитро 353
Кузик, Степан 331
Кузьма (Турянський), Роман 400, 406
Кулінська, Люцина (L. Kulicska) 39, 41–44, 56, 151
Куліш, Пантелеймон 157
Кульчицький, О. 340
Кульчицький, С. В. 53
Кун, Бела 196
Куницький, Леонтій 331, 354, 355, 364
Курах, Михайло 242, 249, 250
Курило, Тарас 27, 46
Кучабський, Василь 203, 242, 249, 405, 427
Кучерук, Олександр 62, 63, 241
Кушнір, Макар (Я. Дуб) 262, 266, 267, 321
Кшивец, Гжегож (G. Krzywies) 132, 133, 140, 141
Кюрі-Скловська, Марія 56

Лапичак, Т. 38
Ле Бон, Гюстав (G. Le Bon) 85, 122, 167, 217, 218, 262
Лебедь (Скиба), Микола 315
Лев XIII, римський папа 386

Левинський, Володимир 38, 62, 410, 417–420, 422, 428
Левицький, Дмитро 248, 301, 335, 339, 412
Левицький Кость 410
Леві-Строс, Кльод 90
Леєрс, Йоган фон 128
Лемберг, Ойген 113
Ленкавський, Степан 20, 21, 60, 174, 222, 247, 282, 283, 288, 330
Леру, П'єр 145
Лефевр, Марсель 76
Ленін, Владімір (В. Ленін) 33, 121, 122, 158, 214, 220, 233, 348, 378
Липа, Юрій 35, 64, 192, 195
Липинський, Вячеслав (Вацлав Ліпінський) 34, 48, 49, 57, 62, 158, 162, 167–170, 173, 201–203, 247, 262, 345, 370, 372, 373, 377–380, 427
Липовецька, Млада 224
Лисенко, О. 56
Лисяк-Рудницький, Іван 18, 48, 49, 52, 58, 82, 150, 208, 209, 248, 262, 265, 323, 346
Литвин, М. 135
Лівицький, Андрій 253, 295, 299, 300, 303
Лівицький, Микола 299
Лімановський, Болеслав 215
Лінц, Хуан (J. J. Linz) 101
Лінч, Дерек (D. Lynch) 106
Ліпсет, Сеймур 95, 97
Лісіна, С. О. 62
Лісовий, В. 72, 75
Ліст, Гвідо фон 127
Ліст, Фридрих 30, 33
Літлтон, Едрієн (A. Lyttelton) 100
Лойола, Ігнасіо (Ігнатій) де 221
Лопатинський, Володимир див. Тимчій (Лопатинський), Володимир
Лопухов, Б. Р. 123
Лосєв, Ігор 204
Лукман, Томас 92, 391
Луцький, Остап 303
Любович, Ярослав 293
Людвіг, Еміль 227

Люегер, Карл 127
Лютер, Мартин 221
Лянц фон Лібенфельс, Йорг 127
Ля Рок, Франсуа де 230
Ляхович, Євген 312, 317
Львович, В. 361, 362
Льойоля див. Лойола, Ігнасіо (Ігнатій) де

Магомет 220
Магочій, П. Р. 149
Мазепа, Іван 213
Майлов, Олексій 257
Майхровський, Яцек (J. Majchrowski) 140
Макар, Володимир 66, 293
Макарчук, Степан 36
Макіавелі, Ніколо 177
Мак-Клеланд, Джон (J. S. McClelland) 117, 118
Маланюк, Євген 64, 157, 194, 204, 226, 227, 284, 286
Мальон, Бенуа 75, 76
Ман, Майкл (M. Mann) 89, 143
Мандрик, Марія 17, 26, 263
Мао Цзедун 46
Маргерит, Віктор 227
Маритен, Жак 76
Марін, Василе 143
Маркс, Карл 33, 166, 219, 220, 222, 233, 284, 314
Мартинець, Володимир (Волянський) 20, 21, 60, 65, 246, 247, 257, 262, 265, 267, 273, 278, 280, 283, 296, 297, 299, 301, 306, 320, 321
Марунчак, М. Г. 62
Масловський, Віталій 37
Матецкая, А. В. 87
Матрашек, Т. 306
Матчак, Михайло 242, 249
Маянська, Л. П. 37,
Мелер ван ден Брук, Артур 127, 235
Мелючі, Альберто 80, 166
Мельник, Андрій 22, 249, 261, 294, 338

Мелянський, Б. 362
Мерсьє, Дезире, кардинал 213
Мирон, Дмитро 283
Михайловський, А. В. 235
Мишуга, Лука 380
Мілер, Д. (D. Miller) 115
Мінц, Пінкус 400
Мірчук, Петро 18, 21–23, 163, 165, 241, 244, 246, 247, 252, 257–260,
282–284, 288, 292, 295, 306, 308, 309, 321, 338
Містраль, Фредері 159
Міхнік, Адам 134, 140
Міхновський, Микола 24, 262
Мокроусов, Андрій 14
Молер, А. 235
Мольєр 164
Мор, Томас 201
Морас, Шарль (Charles-Marie-Photius Maurras) 50, 74–80, 82, 114, 116–
120, 122, 123, 132, 142, 167, 215, 236
Морозевич, Лев 317
Мосдорф, Ян 137
Мосе, Джордж (G. L. Mosse) 101, 127, 130, 141
Моска, Гаєтано 85, 167
Москалець, В. П. 37
Мослі, Освалд 352, 389
Мота, Йон 142, 143
Мотика, Гжегож (G. Motyka) 28, 51, 52, 58, 94, 104, 141, 151, 152, 324
Мотиль, Олександр (A. J. Motyl) 17, 51, 52, 93, 94, 107, 141, 324
Мудрий, Василь 304, 305
Мур, Барингтон 96
Муравський, Володимир 64
Мусоліні, Беніто (B. Mussolini) 45, 47, 58, 83, 89, 94, 96, 98–100, 102,
117, 121–126, 136, 146, 147, 175, 199, 202, 213, 214, 220, 222, 223, 225,
226, 229–231, 233, 260, 269, 270, 309–311, 313, 314, 321, 352, 358, 390,
399, 408, 419
Мюлер, В. 408

Навроцький, Осип 241–243

Назарук, Осип 49, 62, 338, 379–382, 427
Наполеон Бонапарт, французький імператор 163, 202, 213
Наполеон III (Люї Наолеон Бонапарт), французький імператор 202
Нарутовіч, Габріель (Gabriel Narutowicz) 135
Невибраний, дописувач 363
Невядомський, Елігіюш 135
Нижанківський, Степан 246
Ніцше, Фридрих (F. Nietzsche) 99, 122, 127, 160, 166, 174, 175, 180, 206, 211–213, 215, 262, 348, 367, 389
Нольте, Ернст (E. Nolte) 50, 52, 97, 100, 116, 118, 119, 127, 320

Огоновський, Любомир 329
Окуневський, Теофіль 360, 410
Олексюк, Мирослав 35
Ольга, київська княгиня 284, 336, 337
Ольховський, Ілля 246
Онацький, Євген (Евген) 51, 65, 66, 67, 223, 257, 258, 260, 262, 283, 306, 310–312, 315–317, 320, 321
Органський див. Сциборський (Органський), Микола
Ортнер, Шері (S. V. Ortner) 284, 289
Оршан, Ярослав див. Чемеринський, Орест
Островерха, Михайло 83, 223, 229, 230, 233
Охримович (Обухович), Степан 246, 247, 288, 314

Павеліч, Анте 58, 146–148, 151
Паверс, Г. 182
Павлик, Михайло 216
Падо див. Паліїв, Дмитро (Падо)
Павликовський, Юліян 303
Пакстон, Роберт (R. O. Paxton) 89, 104
Паліїв, Дмитро (Падо) 11, 242, 300, 329–339, 351, 353, 360, 364, 365, 369, 410
Панченко, Володимир 30, 31, 270
Панчук, М. І. 401, 403
Папезинська-Турек, М. 385
Папіні, Джовані 235
Парето, Вільфредо 122, 167, 213
Партач, Чеслав 41

Пасіцька, О. 247
Патер, І. 161, 162
Патриляк, І. 259
Певний, Петро 298, 305
Пейн, Стенлі (S. G. Payne) 52, 82, 94, 97, 99, 100–103, 105, 118, 120, 122, 124, 125, 127, 130, 137, 234. 320
Пеленський (Пакс), Зенон 66, 170, 249–251, 257, 262, 298, 301, 330
Петен, Філіп 120
Петлюра, Симон 158, 163, 195, 242, 243
Петро, апостол 119
Петро Великий див. Пьотр І
Петрушевич, Євген 243–245, 298
Перацький, Броніслав 137, 257, 258, 306, 316
Пизюр, Євген 112
Підгаєцький, Віталій 108
Пій X, римський папа 119, 124
Пій XI, римський папа 119
Пій XII, римський папа 120
Пілсудський, Юзеф 43, 103, 122, 134, 136, 243
Піночет, Аугусто 94
Платон 178, 207
Подолінський, Сергій 64
Подоляк, М. 269, 270, 322
Позичанюк, Йосип 281
Полард, Джон (J. F. Pollard) 124
Поліщук, Віктор (W. Poliszczuk) 17, 38, 39, 41, 56, 59, 318
Поліщук, О. 32
Полянський, Юрій 163, 242
Попер, Карл (K. R. Popper) 13, 72, 73, 112, 113, 127, 151, 178, 179, 417, 429
Портнов, А. 28
Порш, Микола 158
Посівнич, Микола 17, 26, 28, 29, 242, 252, 260, 281, 293
Поспеловський, Д. 122
Постолюк, Петро 332
Потоцький, Анджей 41, 42
Примо де Ривера, Хосе Антоніо 137

Пришляк, Володимир 293
Пріцак, О. 49
Пясецький Болеслав 137
Пьотр I, російський імператор 273

Радек, Карл 196
Ратцель, Фридрих 127
Рахшмир, П. Ю. 184
Ребет, Лев 32, 66, 259
Рейно, Жан 145
Рєпіна, Л. 71
Римаренко, Юрій 34, 35
Розенберг, Альфред 129, 131, 304, 352, 363, 380, 381
Ролян, Ромен 227
Романенчук, Богдан 288
Романови, династія 202
Романчук, Юліян 410
Росман, Генрик 137
Рошволд, Ейвіел (A. Roshwald) 79, 82
Рубач, Михайло 34
Рубльов, О. С. 244, 406
Рудко, В. 167
Рудницька, Мілена 49, 273, 302, 331, 336, 337, 413, 428
Рудницький, Іван 333
Рудницький (Кедрин), Іван 49, 67, 300
Рудницький, Михайло 169, 368
Рудницький, Степан 361
Рудницькі, родина 49
Русин, Р. В. 37
Русо, Жан-Жак 85, 372
Русов, Ю. 230
Руткевич, А. 235
Рябушинський, Павел 160

Савойка, Любомир 333
Савур, Клим (Дмитро Клячківський) 28
Саїд, Едвард 191
Салазар, Антоніу ді Олівейра 103, 230

Салязар див. Салазар
Самійленко, Володимир 365, 366
Степанюк, Е. 407
Сауер, Вольфганг 97
Сварник, Галина 63, 64, 157, 194
Святослав Ігоревич, київський князь 177
Себайн, Дж. Г. 123
Селешко, Михайло 261
Сеник, Омелян 316
Сенкевіч, Генрик 223
Сима, Горія 143
Сич, Олександр 283
Січинський, Мирослав 42
Скакун, Р. 255
Скоропадський, Павло, гетьман 162, 163, 201, 202, 377
Скрипник, Микола 57, 193, 405
Славой-Складковський, Феліціян 306, 338
Сливка, Юрій 36, 400, 406
Сметона, Антанас 103
Сміт, Ентоні (A. D. Smith) 81, 86, 106
Снайдер, Тимоті (T. Snyder) 296, 305
Соляр, І. 301
Сольчаник, Роман 62
Сорель, Жорж 122, 167, 184, 214, 262, 368
Сосновський, Михайло 23, 50, 51, 52, 79, 157, 160–163, 165–167, 170, 172, 178, 188
Сталін, Іосіф 348
Станиславівський, дописувач 360
Старосольський, Володимир 177
Старух, Ярослав 283
Старчевіч, Анте 58
Стахів, Євген 66
Стейгман-Гал, Ричард (R. Steigmann- Gall) 129–131
Степень, С. (S. Stkriec) 55, 56, 385
Степанківський, В. 158
Степінац, Алоїзій, архієпископ 148
Стефаник, Василь 63

Стефанишин, Антін 249
Стефанів, Василь 25, 45, 55, 56, 382, 385, 386
Стецишин, Богдан 408
Стецько, Ярослав 60, 264, 267, 271, 280, 314, 324, 395, 396
Стецюк, Ю. 357
Стороженко, Олекса 157
Стриєк, Томаш (T. Stryjek) 57–59, 232
Студинський, Кирило 367
Студинський, Юрій 367, 368
Стурцо, Люїджі (Luigi Sturzo) 87
Сушко, Роман 249, 304
Сціборський (Органський), Микола 30, 60, 246, 247, 251, 261, 262, 265, 267–272, 279, 283, 296–299, 306, 309, 311–313, 320, 322, 420, 421

Тараненко, М. Ф. 204
Таращук, Петро 175
Тарде див. Тардьє, Андре
Тардьє, Андре 196, 207, 227
Тарнович, Олександр 352
Твердохліб, Сидір 164, 298
Теліга, Олена 26, 62
Темляк, В. див. Донцов, Дмитро (В. Темляк)
Тернер, Віктор 90, 91
Тернер, Генрі Ешбі 96
Теслюк, М. 398
Тимчій (Лопатинський), Володимир 259
Тожецький, Ришард (R. Torzecki) 36, 296
Токарева, Е. П. 124, 126
Токаржевський-Карашевич, Ян 233
Торсон, Т. Л. 123
Тревор-Роупер, Г'ю (H. R. Trevor- Roper) 40, 41
Троцький, Лев 196, 230
Тудор, Степан 404
Тураш (Грабовський), Мирослав 259
Турянський див. Кузьма (Турянський), Роман

Українка, Леся 223
Ульманіс, Карліс 103

Умланд, Андреас 94, 103, 104, 235
Упадг'я, Диндаял 76

Факта, Люїджі 214
Февр, Люсьєн 73
Фегелін, Ерик (Eric Voegelin) 87
Федак, Степан 242, 243
Федевич, Климентій 151
Федик, І. 295
Фелдмен, Метью 103
Фіголь, Атанас 288
Фішер, Кляус (K. P. Fischer) 95
Фомін, В. М. 37
Франко, Іван 41, 42, 216, 289, 290, 293, 392, 393
Франко, Франсиско 94, 98, 230
Фрай, Нортроп 90
Фридрих, Карл (C. J. Friedrich) 83, 84
Фулбрайт, Джеймс Вільям 13

Хвильовий, Микола 193, 405
Химка, Іван (J. P. Himka) 10, 27, 45, 46
Хмельницький, Богдан, гетьман 177, 202, 213
Холонєвський, Антоній 164
Хомишин, Григорій, єпископ 56, 211, 212, 379, 385, 386, 391–394, 396, 397, 427
Хрунь, Микита 343

Цегельський, Лонгин 329
Целевич, Володимир 242, 331

Чайковський, Андрій 289
Чемберлен, Г'юстон Стюарт 127
Чемеринський, Орест (Ярослав Оршан) 20, 60, 267, 276, 307, 308
Черемшина, Марко 169
Черченко, Юрій 62, 63, 65, 170, 244, 254, 406
Черчил, Вінстон 203
Чехович, Костянтин 391, 427
Чиж, Ярослав 242, 243

Чугуєнко, Михайло 235, 237
Чукур, Юрій 331
Чукур, Петро 350

Шапіро, Натан 400
Шартъє, Роже 73
Швагуляк, Михайло 36, 252–254, 299, 330–332, 334, 336, 338, 353, 365, 402
Шварцбард Шолом (Самуїл Шварцбурд) 195
Шевченко, Тарас 23, 24, 90, 91, 112, 157, 180, 205–207, 211, 212, 213, 293, 368, 369, 392, 393
Шемет, Сергій 162
Шенерер, Георг фон 127
Шенфілд, Стивен (S. D. Shenfield) 97
Шеньє, Андре 116
Шептицький, Андрей, митрополит 22, 34, 37, 56, 157, 257, 337, 366 383, 385–387, 391, 394, 396, 397, 401, 410, 411
Шептицький, Станіслав 157
Шеховцов, Антон 44–46, 391
Шишков, И. 73
Шкляр, Даймел 14
Шкляр, Євген 14
Шлемкевич, Микола (М. Іванейко) 30, 60, 333, 339–350, 353, 354, 356–358, 364–369, 372, 373, 424
Шліхта, І. В. 176, 416
Шміт, Карл 235
Шопенгауер, Артур 160, 166, 174, 175
Шорске, К. 127
Шота, Веслав (W. L. Szota) 35
Шпенглер, Освальд 92, 127, 128, 167, 177, 213, 235, 262, 351, 361
Шпорлюк, Роман 14, 33, 208
Штернгель, Зеєв (Z. Sternhell) 76, 79, 92, 105, 115, 116, 122
Штикало, Дмитро 60, 264, 267, 284, 286, 287, 290, 354, 395
Шугар, Пітер (P. F. Sugar) 107
Шумський, Олександр 400
Шухевич, Роман 21, 28

Щербаківський, Вадим 191

Щесьняк, Антоній (A. V. Szczeŋniak) 35
Щокін, Георгій 31

Юзефський, Генрик 43, 296, 306
Юнг, Едгар Юліус 235
Юнгер, Ернст 235
Юркевич, Левко 158

Яковенко, Наталя 18
Янів, Володимир-Михайло 247, 288
Ярий, Ріко 275, 316
Яцун, Б. 56, 386, 396
Яшан, В. 62

Abse, T 94
Ajnenkiel, A. 307
Allardyce, G. 99
Alter, P. див. Альтер, Петер
Armstrong J. A. див. Армстронг, Джон
Asheri, M. 105

Balibar, E. див. Балібар, Етьєн
Ball, T. 102
Barghoorn, F. C. 78
Barris, Maurice див. Барес, Морис
Bartyzel, J. 155–117, 119
Bellamy, R. 102
Bender, R.
Biaiokur, M. 160
Biondich, M. див. Біондич, Марк
Bosworth, R. J. B. 94, 104
Botsford, K. 87, 96
Breuilly, J. див. Бреї, Джон
Brown, F. 114
Brzezinski, Z. K. див. Бжезинські, Збігнев
Burke, E. див. Берк, Едмунд
Burleigh, M. див. Берлей, Майкл
Buthman, W. C. 75, 116

Caroll, D. 114, 116

Carynnyk, M. 279

Cranston, M. 11

Curtis, M. 114, 116

Davies, P. див. Дейвіс, Пітер

De Felice, R. див. Де Феліче, Ренцо

Djordjevic, D. 146

Dmowski, R. див. Дмовський, Роман

Dreyfus, Adolf див. Дрейфус, Адольф

Dumin, O. див. Думін, Осип

Durkheim, Й. див. Дюркгейм, Еміль

Duczewski, L. див. Дичевський, Леон

Eisler, J. 116

Everett, B. H. 95

Fischer, K. P. див. Фішер, Кляус

Flett, K. 94

Friedrich, C. J. див. Фридрих, Карл

Galuba, R. 135

Gentile, E. див. Джентиле, Еміліо

Gentile, G. див. Джентиле, Джовані

Georgescu, T. 44

Gregor, A. J. див. Грегор, Ентоні Джеймс

Griffin, R. див. Грифін, Роджер

Grott, V. див. Грот, Богуміл

Gurian, Waldemar див. Гуріан, Вальдемар

Hayes, C. J. H. див. Гейз, Карлтон

Herz, D. 87

Himka, J. P. див. Химка, Іван

Hitler, Adolf див. Гатлер, Адольф

Noare, M. A. 148

Hobsbawm, E. див. Гобсбавм, Ерик

Holmes, D. див. Голмс, Даглас

Hosking, G. 90

Hurten, H. 87

Ioanid, R. 143

Iordachi, C. див. Йордакі, Константин

Kallis, A. A. 100

Kershaw, I. див. Кершо, Єн

Knox, M. 99

Kocoj, H. 139

Koiodziej, E. 65

Krotoski, K. 119

Krzywiес, G. див. Кштвец, Гжегож

Kulicska, L. див. Кулінська, Люцина

Lampe, J. 142

Laqueur, W. 105, 141

Le Bon, G. див. Ле Бон, Гюстав

Leeden, M. A. 225

Lengyel, E. 78

Linz, J. J. див. Лінц, Хуан

Lynch, D. див. лінч, Дерек

Lyttelton, A. див. Літлтон, Едріен

Mace, J. E. 400

Maistre, J. de 118

Maj, E. 136

Majchrowski, J. див. Майхровський, Яцек

Maiek R. 139

Mann, M. див. Ман, Майкл

Maurras, Charles-Marie-Photius див. Морас, Шарль

Mazower, M. 142

McClelland, J. S. див. Мак-Клеланд, Джон

Mkdrzecki, W. 345

Michener, R. 8

Miller, D. див. Мілер, Д.

Mosse, G. L. див. Мосе, Джордж

Motyka, G. див. Мотика, Гжегож

Motyl, A. J. див. Мотиль, Олександр

Mussolini, B. див. Мусоліні, Беніто
Muszycki, W. J. 137–139

Narutowicz, Gabriel див. Нарутовіч, Габріель
Nietzsche, F. див. Ніцше, Фрідріх
Nolte, E. див. Нольте, Ернст
Nowak, M. 134

Ortner, S. B. див. Ортнер, Шері

Passmore, K. 122
Payne, S. G. див. Пейн, Стенлі
Pipes, R. 83, 122
Piziur, E. див. Пизюр, Євген
Poliszczuk, W. див. Поліщук, Віктор
Pollard, J. F. див. Полард, Джон
Popper, K. R. див. Попер, Карл

Radziejowski, J. 400
Renton, D. 94
Roberts, D. 85
Roger, H. 120
Roshwald, A. див. Рошволд, Ейвіел
Rudling, P. A. 28, 263

Sawur, Kiyu див. Савур, Клим (Дмитро Клячківський)
Schafer, M. 87
Schupflin, G. 90
Shekhovtsov, A. див. Шеховцов, Антон
Shenfield, S. D. див. Шенфілд, Стивен
Sielezin, J. R. 135
Smith, A. D. див. Сміт, Ентоні
Snyder, L. L. 77, 78
Snyder, T. див. Снайдер, Тимоті
Soucy, R. 118, 120
Steigmann-Gall, R. див. Стейгман-Гал, Ричард
Stkriec, S. див. Степень, С.
Sternhell, Z. див. Штернгель, Зеєв

Stryjek, T. див. Стриєк, Томаш
Sturzo, Luigi див. Стурцо, Люїджі
Sugar, P. F. див. Шугар, Пітер
Sutton, M. 116
Szczepaniak, A. 35
Szczerbicki, M. 139
Szczęśniak, A. В. див. Щесьняк, Антоній
Sznajder, M. 105, 116
Szota, W. див. Шота, Веслав

Thurlow, R. 103
Tormeу, S. 84
Toruńczyk, B. 132
Torzecki, R. див. Тожецький, Ришард
Trifkovic, S. 146, 148
Turda, M. 44

Voegelin, Eric див. Фегелін, Ерик
Wallerstein, I. 106
Wandycz, P. S. 136
Wapiccki, Roman 133, 135
Waszkiewicz, Z. 135
Weber, E. див. Вебер, Юджин
Wereszycki, H. 136
Wilson, A. див. Вілсон, Ендрю
Wippermann W. див. Віперман, Вольфганг
Wolin, R. див. Волін, Ричард
Woodley, D. див. Вудлі, Деніел
Wysocki, R. див. Висоцький, Роман
Zawiszewska, A. 345
Zenderowski, R. див. Зендеровський, Радослав
Zikba, A. див. Земба, Анджей Zikba, J. 345

Summary

Ukrainian Integral Nationalism of the 1920s and 1930s: Essays in Intellectual History

The concept of integral nationalism describes the ideological content and practice of the political movement that emerged in Western Ukraine and in various Ukrainian political exile circles in the 1920s and comprised three main trends: the “active nationalism” of Dmytro Dontsov and his followers, “organized nationalism” (the Organization of Ukrainian Nationalists), and “creative nationalism” (the Front of National Unity led by Dmytro Palyniv).

Two contradictory and almost mutually exclusive positions still compete in the historiography of the interwar Ukrainian nationalist movement: one emphasizes the liberation character of its struggle for an independent state, rejecting or ignoring integralist and totalitarian elements in their ideology and practice; the other exposes the extremist, totalitarian, and ‘fascist’ nature of Ukrainian integral nationalism, denying it any liberation and democratic elements altogether. The author of this study tries to move beyond the confrontation of ‘accusatory’ and ‘apologetic’ historiographies. In particular, he argues that:

- the core myth of Ukrainian integral nationalism was a myth of national regeneration (palingenesis) in a post-liberal new order based on the domination of strong nations and races;
- like other integral nationalist movements in Europe (including the fascist ones), Ukrainian Nationalists had a tendency to sacralise politics and create a kind of secular religion; Ukrainian integral nationalism, however, never completed that process;
- although considering Ukrainian integral nationalism as a variety of fascism is not without foundation (especially within the framework of the history of ideas), the fascist model has a limited heuristic value for the Ukrainian case;
- the proper designation for the ideology and practice of the OUN and similar movements is not fascism, but rather ustashism (from the Croatian Ustaља), which can be defined as revolutionary integral nationalism

developing under conditions of perceived foreign oppression and using violence for the purpose of national liberation and for creating an independent authoritarian state.

Наукове видання

ОЛЕКСАНДР ЗАЙЦЕВ

**УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ 1920–1930-х
років**

Нариси інтелектуальної історії

[Монографія]

Літературний редактор *Степан Захаркін*

Художньо-технічна редакторка *Майя Притикіна*

Показчик опрацювали *Тетяна Кучер-Томченко, Аліса Момрик, Оксана Сичова*

Корегування *Нонни Вислобокової*

Верстка *Ірини Собко*

Відповідальний за випуск *Андрій Мокроусов*

Підписано до друку 27.06.2013. Формат 70 x 90 1/16

Гарнітура Georgia. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 35,71. Умовн. фарбовідб. 36,27

Обл.-вид. арк. 24,27. Зам. № 13-667.

Видавець: СП «Часопис “Критика”» ДК № 2189 від 18.05.2005

Свідоцтво про реєстрацію серія А00 №039445 від 21.01.1997

01001, Київ-1, а/с 255 www.krytyka.com / krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел./факс + 38 044 235 8003; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. +38050 430 2173, natalyasereda@ukr.net

Надруковано в ПАТ «ВІПОЛ»

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Олександр Зайцев

З-17 Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки):
Нариси інтелектуальної історії. [Монографія] / Наук. ред. Ярослав
Грицак. – К.: Критика, 2013. – 488 с., бібл.
ISBN 978-966-8978-66-1

Монографію львівського історика Олександра Зайцева присвячено одній із найменш досліджених тем новітньої історії України – генезі та розвитку радикальної течії українського націоналізму міжвоєнної доби. Автор свідомо дистанціюється від багатолітніх дискусій про те, чи були діячі з-під прапора ОУН героями а чи злочинцями, і зосереджується на проблемі співвідношення загальноєвропейських тенденцій і унікальних рис у феномені, який прийнято називати українським інтегральним націоналізмом, – ідеології і, певною мірою, практики ідейно-політичного напрямку, який сформувався в Західній Україні та колах української політичної еміграції у 1920-х роках і був представлений Дмитром Донцовим та його послідовниками («чинний націоналізм»), Організацією українських націоналістів («організований націоналізм»), Фронтом національної єдності Дмитра Палієва («творчий націоналізм»). Особливістю авторського підходу є використання евристичних можливостей, які дає теорія політичних релігій, останнім часом успішно застосовувана для вивчення інтегралістських ідейно-політичних рухів, а насамперед – увага не тільки до програмно-теоретичних аспектів націоналістичної ідеології, але й до мітів, символів і ритуалів, що становили не менш важливі складники досліджуваного явища.

УДК 94(477):323.13(=161.2)]»192/193»
ББК 63.3(4Укр)61-36

Примітки

Notes

[←1]

P. Alter, «Nationalism and Liberalism in Modern German History»,
Nationality, patriotism and nationalism in liberal democratic societies,
ed. by R. Michener (St. Paul, MN, 1993), p. 83.

[←2]

Е. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*, 2nd ed. (Cambridge, 1992), p. 121. Український переклад: Е. Гобсбаум, *Нації і націоналізм, починаючи з 1780 р.: програма, міфи, реальність* (К., 2010).

[←3]

C. J. H. Hayes, *The historical evolution of modern nationalism*, 3rd ed. (New York), 1968, p. 165.

[←4]

J. A. Armstrong, *Ukrainian nationalism*, 3rd. ed. (Englewood, CO, 1990).

[←5]

Див.: J. A. Armstrong, «Collaborationism in World War II: the integral nationalist variant in Eastern Europe», *The Journal of Modern History*, no 3 (1968), p. 396–410.

[←6]

Утім, часом цей термін використовують для захисту українських націоналістів від обвинувачень у гіршому «гріху» – фашизмі, як робить це Зенон Когут у дискусії з Іваном-Павлом Химкою. Див.: Зенон Когут – Іван Химка, «Україністи та Бандера: розбіжні погляди», *Критика*, ч. 3/4 (2010), с. 10–12.

[←7]

Я. Дашкевич, «Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини», Д. Донцов, *Твори*, т. 1 (Л., 2001), с. 9.

[←8]

Як буде показано в підрозділі 5.2 цієї книжки, українські націоналісти міжвоєнної доби й самі інколи вживали цю назву.

[←9]

Я. Дашкевич, «Дослідження націоналізму. Вступні нотатки»,
Україна в минулому, вип. 7 (К.; Л., 1995), с. 12–13.

[←10]

M. Cranston, «Ideology», *The New Encyclopaedia Britannica*, 15th ed., vol. 20 (Chicago, 1998), p. 768.

[←11]

К. Поппер, *Відкрите суспільство та його вороги*, т. 2 (К., 1994), с. 235.

[←12]

Див., наприклад: М. Мандрик, *Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу* (К., 2006), с. 25–65.

[←13]

М. Посівнич, *Военно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках* (Л., 2010), с. 9–24.

[←14]

R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia* (Lublin, 2003), s. 17–24.

[←15]

Н. Яковенко, *Вступ до історії* (К., 2007), с. 317.

[←16]

Я. Грицак, *Страсті за націоналізмом: Історичні есеї* (К., 2004), с. 173.

[←17]

Це видно, зокрема, з тематики періодичного збірника «Український визвольний рух», що його видає Центр досліджень визвольного руху у Львові.

[←18]

С. Ленкавський, «Фільософічні підстави “Націоналізму”
Донцова», *Розбудова нації*, ч. 7/8 (1928), с. 272–276. Те саме у
виданні: С. Ленкавський, *Український націоналізм: Твори*, т. 1
(Івано-Франківськ, 2002), с. 504–509.

[←19]

Я. Оршан, «Розвиток української політичної думки за сто літ»,
Ідея в наступі: Альманах (Лондон, 1938), с. 63–109.

[←20]

Під націоналістичною історіографією я розумію тут напрям, організаційно або ідейно пов'язаний з націоналістичним рухом у вузькому сенсі, тобто з різними відлами ОУН і колом послідовників Донцова.

[←21]

В. Мартинець, *Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н.: Спогади і матеріали до історії та передісторії українського організованого націоналізму* (Вінніпег, 1949).

[←22]

В. Мартинець, *Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму: Аналітично-порівняльна студія* (Вінніпег, 1954).

[←23]

Організація Українських Націоналістів, 1929–1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН (Париж, 1955).

[←24]

П. Мірчук, *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*, т. 1 (Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968). Інші важливі праці Мірчука: *Євген Коновалець* (Торонто, 1958; 2-ге вид., Л., 1990); *Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовости* (Нью-Йорк; Торонто, 1961; 2-ге вид., Нью-Йорк; Торонто, 1992); *Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка): командир армії безсмертних* (Нью-Йорк, 1970).

[←25]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки*, 3-тє вид. (К., 2007). Надалі покликаюся на це видання.

[←26]

Е. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*, p. 12–13. Те саме, втім, можна сказати про вивчення історії будь-якого політичного руху, яке вимагає від дослідника дотримання дистанції.

[←27]

О. Баган, *Націоналізм і націоналістичний рух (історія та ідеї)*
(Дрогобич, 1994).

[←28]

О. Баган, «Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини ХХ ст.)», Д. Донцов, *Твори*, т. 1 (Л., 2001), с. 26–27.

[←29]

Там само, с. 50.

[←30]

О. Баган, «Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова»,
Д. Донцов, *Вибрані твори: у 10 т.*, упоряд. О. Баган, т. 1
(Дрогобич, 2011), с. 12.

[←31]

Див. п. 1.1.4.

[←32]

С. Квіт, *Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет* (К., 2000), с. 25–114.

[←33]

Там само, с. 115–119.

[←34]

Там само, с. 123.

[←35]

Там само, с. 176–177.

[←36]

Там само, с. 209–229.

[←37]

Див.: О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів, *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*, за заг. ред. О. Зайцева (Л., 2011).

[←38]

С. Квіт, «Націоналізм і релігія», <http://kvit.ukma.kiev.ua/2011/12/націоналізм-і-релігія/>. Пор.: С. Квіт, *Дмитро Донцов*, с. 183.

[←39]

С. Квіт, «Націоналізм і релігія».

[←40]

Див. розділ 5 цієї книжки.

[←41]

М. Мандрик, *Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу.*

[←42]

М. В. Мандрик, *Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920–1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук* (К., 2005).

[←43]

М. Мандрик, *Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу*, с. 28.

[←44]

Там само, с. 18.

[←45]

Див. також: М. Мандрик, «Український націоналістичний рух 1920–1930-х рр. на Північній Буковині у світлі румунських архівних документів», *Український визвольний рух*, зб. 3 (Л., 2004), с. 86–97.

[←46]

В. В'ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи* (Л., 2006). Див. також стислий варіант цієї праці:
В. В'ятрович, «Ставлення ОУН до євреїв (1920– 1950 рр.)», *Український визвольний рух*, зб. 7 (Л., 2006), с. 155–207.

[←47]

В. В'ятрович, *Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи*, с. 101.

[←48]

Т. Курило, І. Химка, «Як ООН ставилася до євреїв?: Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна модерна*, ч. 13 (К., 2008), с. 262–265.

[←49]

В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна. 1942–1947* (К., 2011; 2-ге вид., К., 2012).

[←50]

В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна. 1942–1947*, 2-ге вид., с. 51

[←51]

Там само, с. 53–54.

[←52]

Див., наприклад: Л. Зашкільняк, «В українсько-польській історичній дискусії з'явився серйозний аргумент»,
http://zaxid.net/blogs/showBlog.do?v_ukrayinskopolskiy_istorichniy_diskusiyi_zyavivsya_seryozniy_argument&objectId=1239789.

Г. Мотика, «Невдала книжка», historians.in.ua/index.php/dyskusiya/192gzhegozh-motykanevdala-knyzhka (оригінальний текст: Г. Мотика, «Nieudana ksi№i№ka. O ksi№i№ice Woiodymyра Wiatrowycza *Druha pol№ko-ukrajin№ka wijna 1942-1947*», Г. Мотика, *Ciec Kiyma Sawura. Polsko-ukraicski konflikt ратіксі* (Gdacs, 2013), s. 94–106); А. Портнов, История для домашнего употребления», <http://urokiistorii.ru/blogs/andreiportnov/3149>; Р. А. Rudling, «Warfare or War Criminality?», *Ab imperio*, № 1 (2012), с. 356–381; И. Ильюшин, «Плохо забытое старое: о новой книге Владимира Вятровича», там же, с. 382–386; А.Земба, «Мифологизированная “война”», там же, с. 403–421 (оригінальний текст: http://infonurt3.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2113:druga-polsko-ukraiska-wojna-1942-1947qrecenzja&catid=34:zrdowie&Itemid=56).

[←54]

В. Вятрович, «Вторая польско-украинская война и дискуссии вокруг неё», *Ab imperio*, № 1 (2012), с. 422–433.

[←55]

М. Посівнич, *Нескорений командир*, 2-ге вид. (Торонто; Л., 2008)
(= *Події і люди*, кн. 1).

[←56]

М. Посівнич, *Степан Бандера – життя, присвячене свободі*
(Торонто; Л., 2008) (= *Події*
і люди, кн. 3).

[←57]

М. Посівнич, *Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках* (Л., 2010).

[←58]

Там само, с. 178.

[←59]

Там само, с. 270; пор. с. 126.

[←60]

Див., наприклад: «Терор як засіб самооборони», *Сурма*, ч. 1 (1929), с. 2–4.

[←61]

Див. підрозділи 5.1 і 5.4 цієї праці.

[←62]

Детальніший огляд книжки Миколи Посівнича див.: О. Зайцев, «Війна як продовження політики», *Україна модерна*, ч. 18 (К., 2011), с. 235–245.

[←63]

І. Вдовичин, *Свобода особи в правій політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.)* (Івано-Франківськ, 2010), с. 44, 186, 289, 453.

[←64]

В. Панченко, 1) *Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920–1950-х роках* (Дніпропетровськ, 2009); 2) *Економічна стратегія ОУН. 1920 – 1950-ті рр.: розробка та реалізація* (К., 2011).

[←65]

В. Панченко, *Економічна стратегія ОУН. 1920–1950-ті рр.: розробка та реалізація*, с. 4.

[←66]

І. Гаврилів, *Західна Україна у 1921–1941 роках: Нарис історії боротьби за державність* (Л., 2012), с. 4.

[←67]

Там само, с. 409.

[←68]

Там само, с. 30–31. Пор.: Г. Щокін, *Організатори більшовизму: національно-персональний склад* (К., 2005), с. 48.

[←69]

І. Гаврилів, *Західна Україна у 1921–1941 роках*, с. 33.

[←70]

Ця метафора належить діячеві ОУН Левові Ребету. Див.: Л. Ребет, *Світла і тіні ОУН* (Мюнхен, 1964).

[←71]

Див. підрозділ 7.2.

[←72]

Р. Шпорлюк, *Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*, пер. з англ. Г. Касьянов (К., 1998), с. 78.

[←73]

В. І. Ленін, «Критичні замітки з національного питання», *Повне зібрання творів*, т. 24 (К., 1972), с. 120.

[←74]

Див., наприклад: «Смерть націоналізму», *Нова культура*, ч. 2/3 (1923), с. 1–5; Васильків [О. Крілик], «Національне визволення і українське дрібноміщанство», *Наша правда*, ч. 1 (1924), с. 5–11.

[←75]

«Націоналізм», *Українська радянська енциклопедія: у 16 т.*, т. 10
(К., 1968), с. 8–10.

[←76]

«Націоналізм», *Українська радянська енциклопедія: у 12 т., т. 7*
(К., 1982), с. 278.

[←77]

Див. наприклад: М. Рубач, *Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку»* (К., 1955); Ю. І. Римаренко, *Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації* (К., 1974); О. Поліщук, *Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави* (К., 1986).

[←78]

М. Рубач, *Реакційна суть націоналістичних «теорій»
безкласовості та «єдиного потоку».*

[←79]

Ю. І. Римаренко, *Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації*,
с. 67.

[←80]

В. Ю. Євдокименко, *Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму*, 2-ге вид. (К., 1968).

[←81]

М. М. Олексюк, *Боротьба філософських течій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ століття* (Л., 1970).

[←82]

Там само, с. 295–296.

[←83]

W. Szota, Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukrainskiej Powstającej Armii», *Wojskowy przegląd historyczny*, nr. 1 (1963), s. 167–202; A. B. Szczepaniak, W. L. Szota, *Droga do niekolejności. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce* (Warszawa, 1973).

[←84]

R. Torzecki, *Kwestia ukraicka w polityce III Rzeszy, 1933–1945*
(Warszawa, 1972).

[←85]

R. Torzecki, *Kwestia ukraicka w Polsce w latach 1923–1929*
(Krakw 1989).

[←86]

С. А. Макарчук, *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма* (Львов, 1983).

[←87]

М. Н. Швагуляк, *Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933– 1939 гг.)* (Киев, 1983).

[←88]

Ю. Ю. Сливка, *Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)* (К., 1985).

[←89]

Ю. А. Киричук, *Реакционная деятельность украинских буржуазных националистов на Западной Украине накануне Второй Мировой войны (1934–1939 гг.): Диссертация ... канд. ист. наук* (Львов, 1983).

В. Замлинський, *Шлях чорної зради* (Л., 1969), с. 38–39. Інші зразки такого підходу: С. Т. Даниленко, *Дорогою ганьби і зради: Історична хроніка* (К., 1970); Р. В. Русин, *Зловісний союз хреста і тризуба* (К., 1970); В. В. Добрецова, Л. П. Маянська, «Про реакційний ідейно- політичний союз уніатської церкви та українського буржуазного націоналізму», *Український історичний журнал*, № 6 (1973), с. 70–79; В. В. Добрецова, *Націоналізм і релігія на службі антикомунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках та боротьбу проти них прогресивних сил* (Львів, 1976); С. М. Возняк, В. П. Москалець, В. М. Фомін, *Уніатство і український буржуазний націоналізм* (К., 1986).

[←91]

В. Масловський, *З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни* (Москва, 1999).

[←92]

Див., наприклад: Т. Лапичак, *Український націоналізм – критика і оборона* (Нью-Йорк, 1962).

[←93]

W. Poliszczuk, *Gorzka prawda – zbrodniczość OUN–UPA* (Toronto, 1994); В. Поліщук, *Гірка правда: злочинність ОУН–УПА* (Торонто, 1995); W. Poliszczuk, *Doktryna D. Doncowa – tekst i analiza* (Toronto, 2006); idem, «Analiza politologiczna doktryny Doncowa», D. Doncow, *Nacjonalizm*, wstęp, tłumaczenie, komentarze i analiza W. Poliszczuk (Kraków, 2008), s. 243–271.

[←94]

W. Poliszczuk, 1) *Црыдзя збродні ОУН і УПА* (Toronto, 2003) (= *Integralny nacjonalizm ukraicki jako odmiana faszyzmu*, t. I) (репринт видання 1998 року); 2) *Dowody zbrodni ОУН і УПА* (Toronto, 2000) (= *Integralny nacjonalizm ukraicki jako odmiana faszyzmu*, t. II); 3) *Nacjonalizm ukraicki w dokumentach. Cz. 1–3* (Toronto, 2002–2003) (= *Integralny nacjonalizm ukraicki jako odmiana faszyzmu*, t. III–V).

[←95]

W. Poliszczuk, *Urydia zbrodni OUN i UPA*, s. 10–12.

[←96]

W. Poliszczuk, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 1, s. 73–75.

[←97]

Наприклад: L. Kulicska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939* (Kraków, 2009), s. 16, 25.

[←98]

К. Бондаренко, «Фашизм в Україні. До історії проблеми»,
Українські варіанти, № 2 (1997), с. 81.

[←99]

Там само, с. 74.

[←100]

Див. підрозділ 2.4.

B. Grotta, 1) «Nacjonalizm polski a nacjonalizm ukraiński. Dwie doktryny i dwie etyki», *Rocznik historyczno-archiwalny*, t. 19: 2005/2006, s. 55–69; 2) Przedmowa. Ukraina, ukraińsko-ж, nacjonalizm ukraiński a polska racja stanu», D. Doncow, *Nacjonalizm*, s. 7–23; 3) Nacjonalizm ukraiński jako faszyzm», *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*, pod. red. nauk. B. Grotta Kraków, 2008, s. 81–93; 4) Nacjonalizm Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jako faszyzm», *Ryżne oblicza nacjonalizmów: polityka – religia – etos*, pod. red. nauk. B. Grotta (Kraków, 2010), s. 257–268. Pop.: H. R. Trevor-Roper, «The phenomenon of fascism», *Fascism in Europe*, ed. by S. J. Wolf (London, 1981), p. 19–38.

[←102]

L. Kulicka, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, s. 29–32.

[←103]

Ibid., s. 30.

[←104]

Ibid., s. 24.

[←105]

Ibid., s. 607.

[←106]

Ibid., s. 32–34.

[←107]

Ibid., s. 23.

[←108]

Цю назву авторка вважає одинокою правильною на позначення Галичини міжвоєнного періоду.

[←109]

L. Kulicka, 1) *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, s. 11–27; 2) «Główne aspekty polityki II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej – zarys problematyki badawczej», *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, pod. red. B. Grotta (Warszawa, 2010), s. 103–159.

[←110]

L. Kulicka, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, s. 25.

[←111]

Ibid., s. 40; L. Kulicska, «Giywne aspekty polityki II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszoŃci ukraickiej – zarys problematyki badawczej», s. 107.

[←112]

L. Kulicka, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, s. 25.

[←113]

Ibid.

[←114]

A. Shekhovtsov, «By cross and sword: “clerical fascism” in interwar Western Ukraine», *Totalitarian movements and political religions*, no. 2 (2007), p. 271–285. Те саме у виданні: *Clerical fascism in interwar Europe*, ed. by M. Feldman, M. Turda with T. Georgescu (London, 2008), p. 59–73.

[←115]

Ibid., s. 489–537.

[←116]

A. Shekhovtsov, «By cross and sword: “clerical fascism” in interwar Western Ukraine», p. 280–281.

[←117]

Детальніше див.: О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів, *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*, с. 13–14, 302, а також підрозділ 7.1 цієї праці.

[←118]

Зенон Когут – Іван Химка, «Україністи та Бандера: розбіжні погляди», с. 10.

[←119]

Там само, с. 10. Див. також: J.-P. Himka, «The importance of the situational element in East Central European fascism», *East Central Europe*, vol. 37 (2010), p. 353–358.

[←120]

Див.: О. Зайцев, «Чи існував український національно-визвольний фашизм?», http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_isnuvav_ukrayinskiy_natsionalnovizvolniy_fashizm&objectId=124995;
www.istpravda.com.ua/digest/2012/03/19/77364/.

[←121]

Т. Курило, «Ще раз про ОУН та фашизм»,
[http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?
shhe_raz_pro_oun_ta_fashizm&objectId=1250264.](http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_oun_ta_fashizm&objectId=1250264)

[←122]

Т. Курило, «Чи вважали себе оунівці фашистами?»,
[http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?
chi_vvazhali_sebe_ounivtsi_fashistami&objectId=1257000.](http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_vvazhali_sebe_ounivtsi_fashistami&objectId=1257000)

[←123]

А. Шеховцов, «К вопросу об украинском национально-освободительном фашизме: (Краткие размышления над статьёй Александра Зайцева)», http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2012/03/blog-post_14.html.

[←124]

J. A. Armstrong, *Ukrainian nationalism, 1939–1945* (New York, 1955); idem, *Ukrainian nationalism*, 2nd ed. (New York, 1963; репринт, Littleton, CO., 1980; 3-тє вид., Englewood, CO., 1990).
Надалі покликаюся на 3-тє видання.

[←125]

Див. підрозділ 2.2.

[←126]

J. A. Armstrong, *Ukrainian nationalism*, p. 13–14.

[←127]

Див. розділи 4 і 5.

[←128]

J. A. Armstrong, «Collaborationism in World War II: the integral nationalist variant in Eastern Europe», *The Journal of Modern History*, no. 3 (1968), p. 396–410.

[←129]

Про вплив на історика членів родини Рудницьких, Вячеслава Липинського й Осипа Назарука див.: О. Пріцак, «Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор”», І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, упоряд. Я. Грицак, т. 1 (К., 1994), с. хііі–хві; «Коментарі», там само, т. 1, с. 486–489; т. 2, с. 512.

[←130]

Лисяк-Рудницький наголошував, що вживає тут термін «націоналізм» у вузькому значенні, для якого у світовій літературі використовують назву «інтегральний націоналізм».

[\[←131\]](#)

І. Лисяк-Рудницький, 1) «Націоналізм», *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*, т. 5 (Нью-Йорк, 1966), с. 1725; 2) *Історичні есе*, т. 2, с. 251–252.

[←132]

І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 480–481.

[←133]

Там само, с. 493.

[←134]

М. Сосновський, *Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму* (Нью-Йорк; Торонто, 1974) (= *Бібліотека українознавства*, т. 33).

[←135]

Там само, с. 168.

[←136]

«Фашизм – це антимарксизм, що намагається знищити ворога, висуваючи радикально протилежну, але все таки споріднену ідеологію і застосовуючи майже ідентичні, хоч все таки типічно модифіковані методи, однак, завжди в непорушних рамках національного самоозначення та автономії» (цит. за виданням: там само, с. 256). Пор.: E. Nolte, *The three faces of fascism: Action Francaise, Italian Fascism, National Socialism*, transl. from German by L. Vennewitz (New York, 1965), p. 40.

[←137]

Див. підрозділ 3.1.

[←138]

М. СОСНОВСЬКИЙ, *Дмитро Донцов*, с. 289.

[←139]

A. J. Motyl, *The turn to the right: The ideological origins and development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*, p. 162 (Boulder, CO, 1980) (= *East European Monographs*, no. 65).

[←140]

Ibid., p. 163–164.

[←141]

Ibid., p. 165. Про відмінності ідеології ОУН від фашизму див. також: А. Motyl, «Ukraine, Europe, and Bandera», *Cicero Foundation Great Debate Paper*, no. 10/05 (March 2010), p. 3–5 (www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motyl_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf).

[←142]

Я. Грицак, *Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.* (К., 1996), с. 207; К. Бондаренко, «Фашизм в Україні», с. 77–78.

[←143]

Я. Грицак, *Нарис історії України*, с. 207–208. Пор.: S. G. Payne, *A History of Fascism, 1914– 1945* (Madison, 1995), p. 14–19.

[←144]

Я. Грицак, *Нарис історії України*, с. 208.

[←145]

Г. Касьянов, 1) «Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз», *Український історичний журнал*, № 1 (2004), с. 41; 2) «Ідеологія Організації українських націоналістів», *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси*, відп. ред. С. В. Кульчицький (К., 2005), с. 459–460 (надалі посилаюся на це видання).

[←146]

Г. Касьянов, *Теорії нації та націоналізму* (К., 1999), с. 320.

[←147]

О. Зайцев, «Фашизм і український націоналізм», *І*, вип. 16 (2000), с. 101.

[←148]

Г. В. Касьянов, «Ідеологія ООН», с. 460.

[←149]

Там само, с. 448, 455.

[←150]

Див. розділ 5.

[←151]

Г. В. Касьянов, «Ідеологія ООН», с. 448.

[←152]

Πορ.: S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 7, 14.

[←153]

А. Кентій, *Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941)*, с. 32–33.

S. Stkpiec, «Stanowisko metropolity Szeptyckiego wobec zjawiska teroru politycznego», *Metropolita Andrzej Szeptycki: Studia i materiaiy*, pod red. A. A. Zikby (Krakow, 1994), s. 109–121; С. Стемпень, «Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького», *Наукові записки Українського Католицького Університету*, ч. II (Л., 2010), с. 191–208 (= *Серія «Історія»*, вип. 1); О. Лисенко, «Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст.», *Український історичний журнал*, № 6 (2000), с. 29–50; Б. Яцун, 1) «Взаємовідносини Церкви і націоналістичного руху в Галичині в міжвоєнний період: ідеологічний та політологічний аспекти», *Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка*, вип. 5/6 (Л., 2003), с. 238–253; 2) «Церква і націоналістичний рух: між співпрацею і протистоянням. Галичина, 20–30 роки ХХ століття. Ідеологічний і політичний аспекти взаємин», <http://homushyn.te.ua/Jacun.html>; О. Єгрешій, *Єпископ Григорій Хомишин: Портрет релігійно- церковного і громадсько-політичного діяча* (Івано-Франківськ, 2006; особливо с. 76–85).

В. Стефанів, 1) «Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х – 1930-х роках», *Український визвольний рух*, зб. 12 (Л., 2008), с. 23–48; 2) *Взаємини Греко-католицької церкви та українського організованого націоналізму у Галичині (1920– 1930- ті рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук.* (Львів, 2013); О. Behen, *Akcja katolicka i ukraïnskie organizacje katolickie w Maïopolsce Wschodniej w okresie mïkduwojennym* (Lublin, 2009); О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів, *Націоналізм і релігія* (особливо розділ 4).

[←156]

R . Wysocki, *Organizacja Ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia* (Lublin 2003).

[←157]

W. Poliszczuk, «Podręcznik nacjonalisty ukraińskiego: Polemika z księzką Romana Wysockiego pt. *Organizacja Ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, Lublin 2003», *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*, s. 267–305.

[←158]

L. Kulicska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, s. 15–16.

[←159]

A. Zikba, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)* (Kraków, 2010), s. 661.

[←160]

T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji* (Wrocław 2000), 110–190. В інших розділах монографії розглянуто погляди Вячеслава Липинського, Ольґерда Бочковського, Микити Шаповала та Миколи Скрипника.

[←161]

Ibid., s. 146

[←162]

Ibid., s. 146.

[←163]

Ibid., s. 189.

[←164]

T.Stryjek, Europejskońж Doncowa, czyli O cechach szczegylnych ideologii ukraickiego nacjonalizmu», *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje*, red. naukowa G. Motyka i D. Libionka (Warszawa, 2002), s. 19–32.

[←165]

Ibid., s. 22–23.

[←166]

Насправді український історик, принаймні прямо, цього не стверджував. Див.: Я. Грицак, *Нарис історії України*, с. 208–209.

[←167]

T.Stryjek, «Europejskość Doncowa, czyli O cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu», s. 23; пор.: T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, s. 146.

[←168]

T. Stryjek, *Europejskość Doncowa, czyli O cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu*, s. 25–32. Про ідеологію Легіону архангела Михаїла та хорватської «Усташі» див. підрозділ 3.2 цієї праці.

[←169]

Т. Стрик, «Фашизм чи інтегральний націоналізм? ОУН у сучасних суспільних дискусіях і в історіографічній та політологічній перспективі», *Україна модерна*, ч. 20 (К., 2013; у друці).

[←170]

Я. Дашкевич, «Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини», с. 9.

[←171]

Д. Донцов, *Твори*, т. 1: *Геополітичні та ідеологічні праці* (Л., 2001).

Д. Донцов, *Вибрані твори: У 10-ти т.*, т. 1: *Політична аналітика (1912–1918 рр.)* (Дрогобич; Л., 2011); т. 2: *Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.)* (Дрогобич; Л., 2012); т. 3: *Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.)* (Дрогобич; Л., 2012). Д. Донцов, *Вибрані твори: У 10-ти т.*, т. 1: *Політична аналітика (1912–1918 рр.)* (Дрогобич; Л., 2011); т. 2: *Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.)* (Дрогобич; Л., 2012); т. 3: *Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.)* (Дрогобич; Л., 2012).

[←173]

Архів ОУН у Києві, ф. 1 (Організація українських націоналістів),
оп. 2, спр. 465, арк. 1–43; спр. 466, арк. 1–196.

[←174]

М. Колодзінський, *Українська воєнна доктрина*, ч. 1 (б. м., б. д.).

[←175]

М. Колодзінський, *Українська воєнна доктрина*, ч. 1 (Торонто, 1957).

[←176]

В. Яшан, «Полковник Михайло Колодзінський», *Городенщина: Історично-мемуарний збірник*, зредагував М. Г. Марунчак (Нью Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978), с. 652 (= *Український архів*, т. XXXIII); С. О. Лісіна, «Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Держава та армія*, № 584 (Л., 2007), с. 143.

[←177]

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференції та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (б. м., 1955).

[←178]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали, упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник, т. 2 (б. м., 1983). Те саме у виданні: *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т.* (К., 2001), т. 7.

[←179]

*Документи і матеріали з історії Організації Українських
Націоналістів (надалі – Документи і матеріали з історії ОУН), т.
1: 1927–1930, упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук (К., 2005); т. 2, ч.
1: 1931–1934 роки, упоряд. Ю. Черченко (К., 2010); т. 7:
Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН),
упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко (К., 2002).*

[←180]

Конґрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали, упор. В. Муравський (Л., 2006).

[←181]

Див.: Ю. Черченко, «Архів ОУН у Києві», *Український археографічний щорічник*, вип. 12 (К., 2007), с. 25–31.

[←182]

Про долю цього й інших «празьких архівів» див.: П. К. Грімстед, *«Празькі архіви» у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки* (К., 2005).

[←183]

Biblioteka Narodowa (Warszawa), kolekcja: Towarzystwoim. Tarasa Szewczenki, podzespyi: Archiwum Dmitra Doncowa (далі – BN, NTSz, ADD), teka VI, k. 410–412.

[←184]

Г. Сварник, 1) «Листи Олега Ольжича до Дмитра Донцова», *Українські проблеми*, ч. 4/5 (1994), с. 128–146; 2) «Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим», там само, ч. 3/4 (1995), с. 130–160; 3) «Наймолодший з “п’ятірного грона” – Освальд Бургарт (Юрій Клен)», там само, ч. 1/2 (1999), с. 177–219; 4) «Євген Маланюк періоду “Стилета і Стилоса”: Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова», *Україна. Наука і культура*. 1999, вип. 30 (К., 1999), с. 262–284.

[←185]

Г. Сварник, «Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим», с.
153–154.

[←186]

BN, NTSz, ADD, teka V, k. 136–137, 138–139.

[←187]

Натомість Сергій Квіт вважає цей лист важливим свідченням політичного реалізму Донцова й подає його майже повністю, за винятком двох фрагментів: пропозиції вилучити з книжки ворожі до Німеччини тенденції та процитованого вище уривка з похвалою федералістам, соціялістам і Центральній Раді (С. Квіт, *Дмитро Донцов*, с. 180–181).

[←188]

BN, NTSz, ADD, teki I–VI.

[←189]

ЦДІА України у Львові, колекція мікрофільмів № 9.

[←190]

Багато листів опублікував у своїх записках Євген Онацький. Див.: Є. Онацький, *У вічному місті: Записки українського журналіста*, [т. 1]: *Рік 1930* (Буенос-Айрес, 1954); [т. 2]: *Роки 1931–1932* (Торонто, 1981); т. 3: *1933 рік* (Торонто, 1985); [т. 4]: *1934 рік* (Торонто, 1989). Інші публікації: «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...»: Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця) (К., 2003); *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2. ч. 2: *Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.)*, упоряд. Ю. Черченко (К., 2007).

[←191]

Описи деяких із цих фондів вийшли друком: *Inwentarz akt Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie z lat [1919] 1920–1939 (do 1934 roku Poselstwa)*, opracował E. Kołodziej (Warszawa; Jyдц, 1990); *Inwentarz akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat [1915–1917] 1918–1939*, opracował E. Kołodziej (Warszawa, 2000).

[←192]

О. Бойдуник, 1) *На переломі: (Уривки спогадів)* (Париж, 1967); 2) «Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів», *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с. 359–379.

[←193]

Я. Гайвас, 1) *Коли кінчалася епоха* (Чікаго, 1964); 2) *Воля ціни не має* (Торонто, 1971).

[←194]

Б. Казанівський, *Шляхом Легенди: Спомини* (Лондон, 1975).

[←195]

М. Климишин, *В поході до волі: Спомини*, 2-ге вид., т. 1 (Дітройт, 1987).

[←196]

3. Книш, *Дрижить підземний гук: (Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині)* (Вінніпег, 1953).

[←197]

В. Макар, *Спомини та роздуми: Зібрання творів: У 4-х т.*, т. 1: *Від Бистриці до Бугу (1911–1929)*; т. 2: *Бойові друзі*, кн. 1; т. 3: *Бойові друзі*, кн. 2 (Торонто; К., 2001).

[←198]

Л. Ребет, *Світла і тіні ОУН* (Мюнхен, 1964).

[←199]

Є. Стахів, *Крізь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя* (К., 1995).

[←200]

3. Пеленський, «Між двома конечностями», *Євген Коновалець та його доба*, с. 502–524.

[←201]

Є. Онацький, *У вічному місті: Записки українського журналіста*,
[т. 1–4].

[←202]

І. Кедрин, 1) «Видатна індивідуальність», *Євген Коновалець та його доба*, с. 341–355; 2) *Життя – події – люди: Спомини і коментарі* (Нью-Йорк, 1976).

[←203]

Л. Репіна, «Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи», *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 1 (К., 2005), с. 92.

[←204]

Там само, с. 97.

[←205]

«Конференции. “Интеллектуальная история сегодня”»,
http://igh.ru/OLD/struct/cnt19/conf_1999.html (доповідь Галіни
Зверєвої). Див. також: Г. И. Зверева, «Реальность и исторический
нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной
истории», *Одиссей. Человек в истории. 1996* (Москва, 1996), с.
11–24.

[←206]

Про них див.: І. Колесник, «Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало “нової наукової революції”», *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 1, с. 41–42.

[←207]

Епістемологічна теорія, основи якої заклав Карл Поппер. Див. насамперед: К. Р. Popper, 1) *The logic of scientific discovery* (London; New York, 2009); 2) *Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge* (New York; Evanston, 1968); 3) *Objective knowledge: an evolutionary approach* (Oxford, 1972); К. Поппер, 1) *Відкрите суспільство та його вороги*, пер. з англ. О. Коваленко і О. Буценко, т. 1–2 (К., 1994); 2) *Злиденність історизму*, пер. з англ. В. Лісовий (К., 1994). Див. також праці послідовників Поппера: Х. Альберт, *Трактат о критическом разуме*, пер. с нем. И. З. Шишков (Москва, 2003); И. З. Шишков, *В поисках новой рациональности: философия критического разума* (Москва, 2003).

[←208]

Р. Шартье, «Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка?», *Новое литературное обозрение*, № 66 (2004), с. 45–46.

[←209]

Там же, с. 20.

[←210]

Поль Дерулед (1846–1914) – французький письменник і політик, який заснував 1882 року націоналістичну «Лігу патріотів». Див. спеціальну статтю, присвячену його постаті в контексті українсько-французьких зв'язків: К. Кебузинська, «П'еса Поля Деруледа “Гетьман”: французький реваншизм, козацький бунт і правда історії», *Київська старовина*, № 4 (2001), с. 69–90.

[←211]

Ch. Maurras, «Le Nationalisme intégral», *Le Soleil*, 2 mars (1900).

[←212]

Цит. за виданням: W. C. Buthman, *The rise of integral nationalism in France: with special reference to the ideas and activities of Charles Maurras* (New York, 1939), p. 269.

[←213]

Ch. Maurras, «Le Nationalisme intйgral». Пор.: Ш. Моррас,
«Повернення до живих речей», *Націоналізм: Антологія*, упоряд.
О. Проценко, В. Лісовий (К., 2000), с. 129.

[←214]

Z. Sternhell, *Neither right nor left: fascist ideology in France*, transl. by D. Maisel (Princeton, 1996), p. 13, 40, 72, 321.

[←215]

D. R. Holmes, *Integral Europe: fast-capitalism, multiculturalism, neofascism* (Princeton, 2000), p. 8.

[←216]

Н. Бердяев, *О рабстве и свободе человека: (Опыт персоналистической философии)* (Париж, 1939), с. 173; Н. А. Бердяев, *Самопознание: (Опыт философской автобиографии)* (Москва, 1991), с. 136.

[←217]

C. J. H. Hayes, *The historical evolution of modern nationalism*, 3rd ed. (New York, 1968), p. 164– 224.

[←218]

Ibid. Стислий виклад типології К. Гейза див.: L. L. Snyder, 1) *The new nationalism* (Ithaca, NY, 1968), p. 48–53; 2) *Encyclopedia of nationalism* (Chicago; London, 1990), p. 130–132.

[←219]

C. J. H. Hayes, *The historical evolution of modern nationalism*, p. 165.

[←220]

Ibid., p. 166.

[←221]

Ibid., p. 167. Цей діагноз, поставлений 1931 року, підтвердила дальша еволюція більшовизму в бік великодержавного «радянського», а фактично російського, націоналізму. Однак комуністи ніколи відверто не проголошували націоналістичної доктрини, а основою легітимації режиму завжди залишалася класова й інтернаціоналістська риторика, що робить вельми проблематичним визначення «радянського націоналізму» як інтегрального. Про радянський і комуністичний націоналізм див.: F. C. Barghoorn, *Soviet Russian nationalism* (New York, 1956); L. L. Snyder, *The new nationalism*, p. 304–331; E. Lengyel, *Nationalism – the last stage of communism* (New York, 1969).

[←222]

J. A. Armstrong, 1) *Ukrainian nationalism*, 3rd. ed. (Englewood, CO, 1990); 2) «Collaborationism in World War II: the integral nationalist variant in Eastern Europe», *The Journal of Modern History*, no 3 (1968), p. 396–410.

[←223]

J. A. Armstrong, *Ukrainian nationalism*, p. 13.

[←224]

П. Альтер, «Звільнення від залежності і пригноблення: До типології націоналізму», *Націоналізм: Антологія*, с. 675–676.

[←225]

Там само, с. 676.

[←226]

C. J. H. Hayes, *The historical evolution of modern nationalism*, p. 165.

[←227]

П. Альтер, «Звільнення від залежності і пригноблення», с. 677.

[←228]

J. A. Armstrong, *Ukrainian nationalism*; М. Сосновський, *Дмитро Донцов*; Z. Sternhell, *The founding myths of Israel: nationalism, socialism, and the making of the Jewish State* (Princeton, 1998); A. Roshwald, *Ethnic nationalism and the fall of empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923* (London; New York, 2001).

[←229]

Цит. за виданням: D. R. Holmes, *Integral Europe: fast-capitalism, multiculturalism, neofascism*, р. 8–9. Зауважмо, однак, що наявність певних «інтегральних» рис у комуністичному та релігійному (зокрема католицькому) світоглядах не має затуляти принципових відмінностей між ними.

[←230]
Ibid., p. 8.

[←231]

Див.: Е. Д. Сміт, *Націоналізм: теорія, ідеологія, історія*, пер. з англ. О. Морозов (К., 2004), с. 28; J. Breuilly, *Nationalism and the State*, 2nd ed. (Manchester, 1993), p. 2.

[←232]

A. D. Smith, *Nationalism: theory, ideology, history*, 2nd ed. (Cambridge, 2010), p. 25. Пор.: Е. Д. Сміт, *Націоналізм: теорія, ідеологія, історія*, с. 28.

[←233]

Я. Грицак, «Націоналізм», *Довідник з історії України* (К., 2001), с. 505, 507.

[←234]

A. Roshwald, *Ethnic nationalism and the fall of empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*, p. 222.

[←235]

Про авторитарний націоналізм див., зокрема: S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 14–19.

[←236]

Ibid., p. 121; R. Pipes, *Russia under the Bolshevik regime* (New York, 1993), p. 243.

[←237]

Див., зокрема: G. Gentile, *Origins and doctrine of fascism: with selections from other works*, transl. by A. J. Gregor (New Brunswick; London, 2002), p. 20–21, 25, 40; Б. Мусоліні, *Доктрина фашизму*, пер. М. Островерха (Л., 1937), с. 10.

[←238]

Х. Арендт, *Джерела тоталітаризму*, пер. В. Верлока і Д. Горчаков (К., 2002); C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *Totalitarian dictatorship and autocracy*, 2nd ed. (New York, 1966).

[←239]

C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *Totalitarian dictatorship and autocracy*, p. 22.

[←240]

Про історію поняття «тоталітаризм» і теорії тоталітаризму див.: S. Tormey, *Making sense of tyranny* (Manchester, 1995).

[←241]

Див., наприклад: *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared* (Cambridge, 2009).

[←242]

E. Gentile, «The sacralisation of politics: definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism», *Comparative fascist studies: new perspectives*, ed. by C. Iordachi (London; New York, 2010), p. 260. Схожий підхід – у кн.: D. Roberts, *The totalitarian experiment in twentieth century Europe: understanding the poverty of great politics* (New York; London, 2006).

[←243]

E. Gentile, *Politics as religion* (Princeton, 2006), p. 1–2.

[←244]

Ë. Durkheim, *Les formes ũlũmentaires de la vie religieuse: le systu^ume totũmique en Australie*, 5 ũd. (Paris, 1968), p. 51.

[←245]

О. Гриценко, «Міфології, ідеології, громадянські релігії: у пошуках виходу з кризи теоретичного перевиробництва», *Дух і літера*, № 3/4 (1998), с. 178.

[←246]

Цит. за виданням: там само, с. 179.

[←247]

Е. Гелнер, *Нації та націоналізм. Націоналізм*, пер. з англ. Г. Касьянов (К., 2003), с. 92.

[←248]

R. Zenderowski, *Religia a toisatońż narodowa i nacjonalizm w Europie Ćbrodkowo-Wschodniej: Między etnicyzacją religii a sakralizacją etnosu (narodu)* (Wrocław, 2011).

[←249]

C. J. Hayes, *Nationalism: a religion* (New York, 1960).

[←250]

Е. Д. Сміт, *Націоналізм: теорія, ідеологія, історія*, с. 38–40.

[←251]

Див., наприклад: А. В. Матецкая, «Национализм как религия», *Культура и религия*, № 1 (2011), [http://culture-and-religion.org/Files/1\(01\)2011/Mateckaya.pdf](http://culture-and-religion.org/Files/1(01)2011/Mateckaya.pdf) (востаннє відвідано 1.05.2011 р.).

[←252]

M. Schafer, «Luigi Sturzo as a theorist of totalitarianism», *Totalitarianism and political religions*, vol. 1 (London; New York, 2004), p. 22–39; H. Hurten, «Waldemar Gurian and the development of the concept of totalitarianism», *ibid.*, p. 40–52; D. Herz, «The concept of ‘political religions’ in the thought of Eric Voegelin», *ibid.*, p. 149–165.

[←253]

E. Gentile, *The sacralization of politics in Fascist Italy*, transl. by K. Botsford (Cambridge, MA, 1996); M. Burleigh, 1) *The Third Reich: a new history* (New York, 2000) (особливо с. 4–14, 252–255, бібліографія на с. 922–923); 2) *Sacred causes: the clash of religion and politics, from the Great War to the War on Terror* (New York, 2007); R. Griffin, «Cloister or cluster? The implications of Emilio Gentile's ecumenical theory of political religion for the study of extremism», *Comparative fascist studies*, p. 290–296. Див. також: *Totalitarianism and political religions*, vol. 1–3 (London; New York, 2004–2007).

[←254]

E. Gentile, *Politics as religion*, p. 1.

[←255]

E. Gentile, «The sacralisation of politics: definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism», *Comparative fascist studies*, p. 265.

[←256]

Ibid., p. 260.

[←257]

Ibid., p. 263.

[←258]

Наводжу за Робертом Пакстоном. Див.: R. O. Paxton, *The anatomy of fascism* (London, 2005), p. 213–214.

[←259]

Нацизм, як пише Майкл Берлей, експлуатує глибоко вкорінене почуття екзистенційної тривоги, пропонуючи порятунок від онтологічної кризи (M. Burleigh, *The Third Reich*, p. 255).

[←260]

R. O. Paxton, *The anatomy of fascism*, p. 213–214.

[←261]

M. Mann, *Fascists* (Cambridge, 2004), p. 12.

[←262]

Цит. за виданням: Г. Грабович, *Поет як мітотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка*, 3-тє вид., доопрацьоване (готується до друку).

[←263]

Про функції і таксономію національних мітів див.: G. Schupflin, «The functions of myths and a taxonomy of myths», *Myths and nationhood*, ed. by G. Hosking and G. Schupflin (London, 1997), p. 19–35.

[←264]

Г. Грабович, *Поет як мітотворець*.

[←265]

Там само.

[←266]

Див. наступний підрозділ.

[←267]

Таку опозицію Григорій Грабович знаходить у Шевченка.

[←268]

Э. Кассирер, «Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры», *Проблема человека в западной философии* (Москва, 1988), с. 28.

[←269]

О. Шпенглер, *Закат Европы*, т. 1 (Новосибирск, 1993), с. 236.

[←270]

П. Бергер, Т. Лукман, *Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания* (Москва, 1995), с. 156–157.

[←271]

L. Dyczewski, «Trwałość kultury polskiej», *Wartości w kulturze polskiej*, red. L. Dyczewski (Lublin, 1993), s. 15.

[←272]

«Fascism», *Encyclopedia of nationalism*, ed. by A. J. Motyl, vol. 2 (San Diego, 2001), p. 159.

[←273]

Ширше про інтерпретації фашизму див.: S. G. Payne, *A history of fascism, 1914-1945*, p. 441–461; A. J. Gregor, *Interpretations of fascism* (New Brunswick, NJ; London, 1997); R. De Felice, *Il fascismo: le interpretazioni dei contemporanei e degli storici* (Roma; Bari, 1998); R. J. B. Bosworth, *The Italian dictatorship: problems and perspectives in the interpretation of Mussolini and fascism* (London; New York, 1998); I. Kershaw, *The Nazi dictatorship: problems and perspectives of interpretation*, 4th ed. (London, 2000); T. Abse, «Recent trends in the historiography of Italian fascism», *The twentieth century: a century of wars and revolutions?*, ed. by K. Flett and D. Renton (London, 2000), p. 156–171; А. Умланд, «Порівняльне фашизмознавство», *Критика*, ч. 7/8 (2008), с. 12–16; С. Iordachi, «Comparative fascist studies: an introduction», *Comparative fascist studies*, p. 1–50.

[←274]

Зразок такого підходу див.: R. Griffin, *The nature of fascism* (London, 1993), p. 26–55.

[←275]

K. P. Fischer, *Nazi Germany: a new history* (New York, 1995), p. 5.

[←276]

Ibid., p. 17–18.

[←277]

Стислу характеристику цієї концепції див.: R. De Felice, *Interpretations of fascism*, transl. В. Н. Everett (Cambridge, MA, 1977), p. 122–130, 155–156, 176–182.

[←278]

М. Burleigh, *The Third Reich*, р. 1-23. Про італійський фашизм як політичну релігію див.: Е. Gentile, *The sacralization of politics in fascist Italy*, transl. by К. Botsford (Cambridge, MA; London, 1996).

[←279]

I. Kershaw, *The Nazi dictatorship: problems and perspectives of interpretation*, p. 45.

[←280]

E. Gentile, «Fascism and the Italian road to totalitarianism»,
Constellations, vol. 15 (2008), p. 291–302.

[←281]

A. J. Gregor, *The faces of Janus: Marxism and fascism in the twentieth century* (New Hawen; London, 2000), p. X.

[←282]

S. D. Shenfield, *Russian fascism: traditions, tendencies, movements* (Armonk, NY; London, 2000), p. 8.

[←283]

Витяги з текстів цих авторів див.: *International fascism: theories, causes and the new consensus*, ed. by R.Griffin (London, 1998), p. 101–124.

[←284]

S. D. Shenfield, *Russian fascism*, p. 9.

[←285]
Ibid., p. 11.

[←286]
Ibid., p. 12.

[←287]
Ibid., p. 17.

[←288]

S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 456.

[←289]

A. J. Gregor, 1) *The fascist persuasion in radical politics* (Princeton, 1974); 2) «Fascism and modernization: some addenda», *World Politics*, no 3 (1974), p. 370–384; 3) *Italian fascism and developmental dictatorship* (Princeton, 1979); 4) *Interpretations of fascism*; 5) *Phoenix: fascism in our time* (New Brunswick, NJ, 1999); 6) *A place in the sun: Marxism and fascism in China's long revolution* (Boulder, CO, 2000); 7) *The faces of Janus: Marxism and fascism in the twentieth century*; 8) *Giovanni Gentile: philosopher of fascism* (New Brunswick, NJ, 2001).

[←290]

Див.: А. J. Gregor, *Marxism, fascism, and totalitarianism: Chapters in the intellectual history of radicalism* (Stanford, 2009).

[←291]

R. Wolin, *The seduction of unreason. The intellectual romance with fascism: from Nietzsche to postmodernism* (Princeton, 2004), p. 3.

[←292]

R. Griffin, *Modernism and fascism: the sense of a beginning under Mussolini and Hitler* (Houndmills; New York, 2007).

[←293]

S. G. Payne, «Comments [to G. Allardyce's essay "What fascism is not"]», *The American Historical Review*, no 2 (1979), p. 390.

[←294]

Цит. за виданням: М. Кнох, *Common destiny: dictatorship, foreign policy, and war in Fascist Italy and Nazi Germany* (Cambridge, 2000), р. 53.

[←295]

Стислий критичний виклад аргументів прихильників
унікальності нацизму див.: I. Kershaw, *The Nazi dictatorship*, p. 41–
42.

[←296]

M. Burleigh, W. Wippermann, *The Racial state: Germany 1933–1945* (Cambridge, 1991), p. 307.

[←297]

A. Lyttelton, «The “Crisis of bourgeois society” and the origins of fascism», *Fascist Italy and Nazi Germany: comparisons and contrasts* (Cambridge, 1996), p. 13.

[←298]

Див. зокрема: E. Nolte, *Three faces of fascism: Action Francaise, Italian fascism, National Socialism*; I. Kershaw, *The Nazi dictatorship*; R. Griffin, *The nature of fascism*; S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*; A. A. Kallis, *Fascist ideology: territory and expansionism in Italy and Germany, 1922–1945* (London; New York, 2000).

[←299]

I. Kershaw, *The Nazi dictatorship*, p. 44.

[←300]

R. Griffin, «Preface», *International fascism: theories, causes and the new consensus*, p. IX.

[←301]

R. Griffin, *The nature of fascism* (London, 1993).

[←302]

Ibid., p. 240.

[←303]
Ibid., p. 26.

[←304]

R. Griffin, «Introduction», *World fascism: a historical encyclopedia*, ed. by C. Blamiers with P. Jackson, vol. 1 (Santa Barbara, CA, 2006), p. 2.

[←305]

R. Griffin, *Modernism and fascism: the sense of a beginning under Mussolini and Hitler*, p. 181.

[←306]

S. G. Payne, *Fascism: comparison and definition* (Madison, 1980).

[←307]

S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 7.

[←308]

Ibid., p. 14. Пор. інший варіант цього означення: «Фашизм можна визначити як форму органічного революційного ультра-націоналізму, що прагне національного відродження, спирається переважно на віталістичну й нераціоналістичну філософію, будується на уявно суперечливому поєднанні крайнього елітаризму й мобілізації мас, наголошує засади ієрархії та вождизму, схвалює насильство як засіб (певною мірою, і як мету) і схильний розглядати війну та/або воєнні чесноти як норму життя» (S. G. Payne, «Fascism and racism», *The Cambridge history of twentieth-century thought*, ed. by T. Ball and R. Bellamy (Cambridge, 2003), p. 124.

[←309]

S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 15.

[←310]

R. Thurlow, *Fascism* (Cambridge, 1999), p. 2, 5–6.

[←311]

Fascism: critical concepts in political science, ed. by R. Griffin and M. Feldman, vol. 1–5 (London, 2004).

[←312]

Прагнення подолати стан занепаду спільноти відзначають як ключове для фашизму й ті дослідники, які не зараховують себе до «нового консенсусу», як-от Роберт Пакстон: «Фашизм можна визначити як форму політичної поведінки, для якої характерні нав'язлива стурбованість занепадом, приниженням чи стражданнями певної спільноти й компенсаторний культ єдності, енергії та чистоти, причому масова партія відданих націоналістичних активістів у непростій, але ефективній співпраці з традиційними елітами скасовує демократичні свободи й, застосовуючи спокутне насильство та відкидаючи етичні чи правові обмеження, здійснює внутрішню чистку й зовнішню експансію» (R. O. Paxton, «Comparisons and definitions», *The Oxford handbook of fascism*, ed. by R. J. V. Bosworth (Oxford; New York, 2009), p. 549).

[←313]

А. Умланд, «Виклики та перспективи порівняльних студій із пострадянського фашизму. Методологічні та концептуальні проблеми дослідження сучасних праворадикальних рухів у Східній Європі», *Україна модерна*, ч. 20 (готується до друку).

[←314]

D. Woodley, *Fascism and political theory* (London; New York, 2010).

[←315]

R. Griffin, «Studying fascism in a postfascist age. From New Consensus to New Wave?», *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies*, no. 1 (2011), p. 13–14.

[←316]

Ibid., p. 14; Р. Грифін, «Дослідження фашизму в Східній Європі: рух навздогін чи цілини прокладання нового шляху?», *Україна модерна*, ч. 20 (готується до друку).

[←317]

Див., наприклад: С. J. Н. Hayes, *The historical evolution of modern nationalism*, p. 212–224; J. J. Linz, «Some notes toward a comparative study of fascism in sociological historical perspective», *Fascism: a reader's guide: analyses, interpretations, bibliography*, ed. by W. Laqueur (Berkeley; Los Angeles, 1976), p. 3–121; R. Griffin, *The nature of fascism*; S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*.

[←318]

Z. Sternhell, *Neither right nor left*; Z. Sternhell with M. Sznajder and M. Asheri, *The birth of fascist ideology: from cultural rebellion to political revolution*, transl. by D. Maisel (Princeton, 1994).

[←319]

A. D. Smith, *Nationalism in the twentieth century* (Oxford, 1979), p. 84–85.

[←320]

J. Breuilly, *Nationalism and the state*, p. 2.

[←321]

Ibid., p. 316.

[←322]

E. Balibar, I. Wallerstein, *Race, nation, class: ambiguous identities*,
transl. of E. Balibar by C. Turner (London, 1991), p. 54, 59.

[←323]

E. Balibar, I. Wallerstein, *Race, nation, class: ambiguous identities*,
transl. of E. Balibar by C. Turner (London, 1991), p. 54, 59.

[←324]

P. Davies, D. Lynch, *The Routledge companion to fascism and the far right* (London; New York, 2002), p. 113–114, 122.

[←325]

P. Sugar, «Fascism and nationalism», *Encyclopedia of nationalism*, ed. by A. J. Motyl, vol. 1 (San Diego, 2001), p. 293.

[←326]

В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття* (Дніпропетровськ, 2001), с. 43.

[←327]

Поділ Європи на Західну, Східну, Центральну-Східну тощо завжди був умовним. Не претендуючи на категоризацію, а лише для зручності групування матеріалу в цій книжці, я умовно приймаю за межу між Західною та Східною Європою західні суходільні кордони Німеччини, Австрії та Італії після Першої світової війни.

[←328]

П. Альтер, «Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму», с. 677.

[←329]

E. Burke, *On empire, liberty and reform: speeches and letters* (New Haven; London, 2000), p. 274.

[←330]

E. Burke, *Select works of Edmund Burke: a new imprint of the Payne edition*, vol. 2: *Reflections on revolution in France* (Indianapolis, 1999), p. 192–193. Впадає у вічі схожість цієї метафори з назвою Шевченкового «послання» «І мертвим, і живим...». Євген Пизюр, який у 1973 році виголосив в Альбертському університеті (м. Едмонтон, Канада) доповідь «Тарас Шевченко й Едмунд Берк: подібності й контрасти в їхньому розумінні нації», навіть припускав прямий або непрямий вплив Берка на Шевченка; див.: E. Pyziur «Taras Shevchenko and Edmund Burke: similarities and contrasts in their ideas of nation», *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, vol. 14, no. 37/38 (1978/1980), p. 11–38.

[←331]

К. Поппер, *Відкрите суспільство та його вороги*, т. 2, с. 72.

[←332]

Цит. за виданням: П. Альтер, «Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму», с. 682.

[←333]

І. А. Гомза, *Формування ідеології французького інтегрального націоналізму (кінець XIX – перша половина XX ст.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук* (К., 2011), с. 1.

[←334]

F. Brown, *For the soul of France: culture wars in the age of Dreyfus* (New York, 2010), p. 175– 230.

[←335]

Аналіз поглядів Бареса див.: D. Carroll, *French literary fascism: nationalism, anti-semitism and the ideology of culture* (Princeton, 1995), p. 19–41; M. Curtis, *Three against the Third Republic: Sorel, Barrus and Maurras* (New Brunswick, 2010).

[←336]

Z. Sternhell, «Barris, Maurice», *The Blackwell encyclopaedia of political thought*, ed. by D. Miller (Oxford, 1991), p. 32–33. Існує український переклад цієї енциклопедії: *Енциклопедія політичної думки*, за ред. Д. Міллера (К., 2000). На жаль, користуючись ним, читач ризикує дістати спотворене уявлення про предмет.

Приміром, перекладач статті про Бареса не спромігся відрізнити «soil» (грунт) від «soul» (душа), «enable» (уможливлювати) від «unable» (унеможливлювати). У результаті деякі місця перекладено «з точністю до навпаки». Це стосується й багатьох інших статей.

[←337]

Z. Sternhell, «Варгис, Maurice», p. 33.

[←338]

Цит. за виданням: J. Bartyzel, «Варгис Маурісе», *Encyclopedia «białych płam»*, t. II (Radom, 2003), s. 275.

[←339]

М. Баргис, «Le programme de Nancy», М. Баргис, *Scunes et doctrines du nationalisme* (Paris, 1902), p. 433.

[←340]

Z. Sternhell, «Barris, Maurice», p. 33; Z. Sternhell with M. Sznajder and M. Asheri, *The birth of fascist ideology*, p. 11.

[←341]

Аналіз поглядів Мораса див.: W. C. Buthman, *The rise of integral nationalism in France: with special reference to the ideas and activities of Charles Maurras*; M. Curtis, *Three against the Third Republic: Sorel, Barrus and Maurras*; Э. Нольте, *Фашизм в его эпохе* (Новосибирск, 2001), с. 115–157; M. Sutton, *Nationalism, positivism and Catholicism: the politics of Charles Maurras and French Catholics, 1890–1914* (Cambridge, 2002); J. Eisler, *Od monarchizmu do faszyzmu. Koncepcje polityczno-spoieczne prawicy francuskiej 1918–1940* (Warszawa, 1987); D. Carroll, *French literary fascism*, p. 71–96; J. Bartyzel, «Maurras Charles-Marie-Photius», *Encyclopedia «biaiych plam»*, t. XII (Radom, 2003), s. 26–31.

[←342]

Ch. Maurras, «Kiel et Tanger, 1895–1905. La république française devant l'Europe, 1905–1913– 1921», p. 207,
http://maurras.net/pdf/maurras_kiel-et-tanger.pdf.

[←343]

J. Bartyzel, «Maurras Charles-Marie-Photius», *Encyclopedia «biaiych plam»*, t. XII, s. 29.

[←344]

J. S. McClelland, «Introduction», *The French right from de Maistre to Maurras*, ed. by J. S. McClelland (New York, 1970), p. 30–31.

[←345]

Цит. за: E. Weber, *Varieties of fascism: doctrines of revolutions in the twentieth century* (Princeton, 1964), p. 130–131.

[←346]

Э. Нольте, *Фашизм в его эпохе*, с. 40 і наст.; R. Soucy, *French fascism: the first wave, 1924– 1933* (New Haven; London, 1986), р. XI-XIX, 1–26.

[←347]

R. Griffin, *The nature of fascism*, p. 118; S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 15, 47–48.

[←348]

Ch. Maurras, «Préface au *Chemin de Paradis*», p. 17,
http://maurras.net/pdf/maurras_preface-chemin-de-paradis.pdf (за
першим виданням 1895 р.). У перевиданнях книжки Морас зняв
фразу про євангелістів. – *Ред.*

[←349]

К. Krotoski, *Nacjonalizm a Końsciуi katolicki: uwagi na czasie* (Krakuw, 1930), s. 4. Ці думки Мораса неабияк вплинули на Дмитра Донцова, спонукавши його переглянути своє ставлення до католицької Церкви (див. підрозділ 4.3).

[←350]

Слова апостолів Петра й Івана у відповідь на вимогу синедріону не навчати про Ісуса: «Бо не можемо [латинською «non possumus»] ми не казати про те, що ми бачили й чули!» (Дії, 4, 20).

[←351]

Э. Нольте, *Фашизм в его эпохе*, с. 92–93; J. Bartyzel, «Maurras Charles-Marie-Photius», s. 26.

[←352]

І. А. Гомза, *Формування ідеології французького інтегрального націоналізму (кінець XIX – перша половина XX ст.)*, с. 11.

[←353]

R. Soucy, *French fascism: the first wave, 1924–1933*; S. G. Payne, *A history of fascism*, p. 15, 291–299.

[←354]

Вислів Юджина Вебера. Див.: E. Weber, «France», *The European right: a historical profile*, ed. by H. Rogger, E. Weber (Berkeley, 1966), p. 97.

[←355]

Fascism, ed. by R. Griffin (Oxford, 1995), p. 37–38.

[←356]

R. Pipes, *Russia under the Bolshevik regime*, p. 245–253; A. J. Gregor, *Marxism, fascism, and totalitarianism: chapters in the intellectual history of radicalism*, p. 102–160.

[←357]

З. Штернгель, «Фашизм», *Енциклопедія політичної думки*, с. 419;
Пор.: К. Passmore, «The ideological origins of fascism before 1914»,
The Oxford handbook of fascism, р. 11–31.

[←358]

S. G. Payne, *A history of fascism*, p. 91; Д. Поспеловский,
Тоталитаризм и вероисповедание (Москва, 2003), с. 206–207.

[←359]

Тут і далі термін «імперіялізм» вжито не у специфічному марксистсько-ленінському тлумаченні (монополістичний капіталізм), а в значенні «державної політики, практики або пропаганди розширення влади й панування, особливо шляхом прямої територіяльної анексії або здобуття політичного й економічного контролю над іншими територіями» («Imperialism», The New Encyclopaedia Britannica, 15th ed., vol. 6 (Chicago, 1998), p. 272).

[←360]

Цит. за статтею: Б. Р. Лопухов, «Фашизм и национализм (итальянский вариант)», *Фашизм и антидемократические режимы в Европе: Начало 20-х годов – 1945 г.* (Москва, 1981), с. 30–31.

[←361]

B. Mussolini, *La dottrina del fascismo* (Milano, 1935), p. 16.

[←362]

Ibid., p. 12, 15. Справжнім автором світоглядної частини цієї праці вважають філософа Джовані Джентиле; див.: Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон, *Історія політичної думки* (К., 1997), с. 786.

[←363]

«Католицька акція» – міжнародний рух світських католиків, формально започаткований енциклікою папи Пія X в 1905 році задля протидії секуляризації.

[←364]

S. G. Payne, *A history of fascism*, p. 119–120; Е. П. Токарева,
Фашизм, церковь и католическое движение в Италии, 1922–1943
гг. (Москва, 1999), с. 44–159, 296–297.

[←365]

Е. П. Токарева, *Фашизм, церковь и католическое движение в Италии, 1922–1943 гг.*, с. 297.

[←366]

J. F. Pollard, «Fascism and Catholicism», *The Oxford handbook of fascism*, p. 175–176.

[←367]

Див.: E. Gentile, *The sacralization of politics in Fascist Italy*.

[←368]

Ibid., p. 82

[←369]

S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 217–218; E. Gentile, *The sacralization of politics in Fascist Italy*, p. 75–79, 132–152.

[←370]

Див. наприклад: E. Gentile, «Fascism as political religion», *Journal of Contemporary History*, no. 2/3 (1990), p. 239.

[←371]

Італійською «Roma» (Рим) – жіночого роду.

[←372]

Цит. за виданням: E. Gentile, *The sacralization of politics in Fascist Italy*, p. 182.

[←373]

Ibid., p. 74.

[←374]

Детальніше про стосунки католицької церкви з фашистським режимом див.: Е. С. Токарева, *Фашизм, церковь и католическое движение в Италии, 1922–1943 гг.*

[←375]

Див. наприклад: К. Поппер, *Відкрите суспільство та його вороги*, т. 2, с. 69–89.

[←376]

А. Баумлер, «Ницше и национал-социализм», Дж. Моссе, *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма* (Москва, 2003), с. 129–134.

[←377]

Докладніше про інтелектуальні джерела нацизму див. зокрема: А. А. Галкин, *Германский фашизм*, 2-е изд. (Москва, 1989), с. 273–283; S. G. Payne, *A history of fascism*, р. 23–34, 48–60; Э. Нольте, *Фашизм в его эпохе*, с. 289–299.

[←378]

А. Гитлер, *Моя боротьба* (Харьков, 2003), с. 97–100. Див. про них також: К. Е. Шорске, *Віденський fin-de-siucle: політика і культура*, пер. з англ. О. Коцюмбас (Л., 2003), с. 118–140.

[←379]

Цит. за статтею: І. Витвицький, «Від Фляндрії по Жовте море»,
Перемога, ч. 2 (1933), с. 9.

[←380]

R. Griffin, *The nature of fascism*, p. 101.

[←381]

А. Гитлер, *Моя борьба*, с. 403.

[←382]

Там же, с. 670.

[←383]

Цит. за виданням: R. Steigmann-Gall, *The Holy Reich: Nazi conceptions of Christianity, 1919– 1945* (Cambridge, 2003), p. 14.

[←384]

Ibid., p. 49–50.

[←385]

А. Розенберг, *Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени* (Tallinn, 1998).

[←386]

А. Гитлер, *Моя борьба*, с. 346.

[←387]

М. Борман, «Национал-социализм и христианские идеи несовместимы», Дж. Моссе, *Нацизм и культура*, с. 288–289.

[←388]

S. G. Payne, *A history of fascism*, p. 200; Дж. Моссе, *Фашизм и культура*, с. 285.

[←389]

Див. наприклад: Дж. Моссе, *Нацизм и культура*, с. 279–285; М. Burleigh, *The Third Reich*, р. 252–267.

[←390]

R. Steigmann-Gall, *The Holy Reich: Nazi conceptions of Christianity, 1919–1945*, p. 3.

[←391]

R. Bender, «Narodowa Demokracja», *Encyclopedia «białych plam»*, t. XII (Radom, 2003), s. 276–279.

[←392]

Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі* (Л., 2002), с. 396.

Видано антологію політичної думки ранньої націонал-демократії:

*Narodowa Demokracja: Antologia myśli politycznej «Przeglądu
Wszepolskiego» (1895–1905)*, wybór, wstęp i opracowanie B.

Toguszyk (Warszawa, 1981). Найкраща інтелектуальна біографія

Дмовського до 1905 р.: G. Krzywiec, *Szowinizm po polsku.*

Przypadek Romana Dmowskiego, 1886–1905 (Warszawa, 2009).

[←393]

R. Dmowski, *Myśli nowoczesnego Polaka*, wyd. VIII (Warszawa, 1989), s. 98–99.

[←394]

R. Wapicski, *Narodowa Demokracja 1893–1939: Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej* (Wrocław 1980), s. 326–327.

[←395]

G. Krzywiec, «Wokół genezy polskiego nacjonalizmu integralnego. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1904)», *Roczniki Dziejw Spoiecznych i Gospodarczych*, t. 67 (Poznać; Warszawa, 2007), s. 67–68.

[←396]

B. Grott, *Nacjonalizm i religia. Proces zespalania nacjonalizmu z katolicyzmem w jednolitym systemie ideowym w myśli Narodowej Demokracji, 1926–1939* (Kraków, 1984), s. 119–120.

[←397]

А. Міхнік, *У пошуках свободи: Есеї про історію та політику*, пер. із пол. А. Павлишин (К., 2009), с. 74.

[←398]

Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі*, с. 460.

[←399]

Див.: М. Nowak, *Narodowcy i Ukraińcy: Narodowa Demokracja wobec mniejszości Ukraińskiej w Polsce, 1922–1939* (Gdańsk, 2007).

[←400]

J. R. Sielezin, «Naryd i państwo w myśli politycznej Narodowej Demokracji», *Narodowa Demokracja. XIX–XXI wiek: dzieje ruchu politycznego: Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Romana Wapieskiego (1931–2008)*, wyd. II (Toruń, 2012), t. 1, s. 44.

[←401]

Z. Waszkiewicz, «Ѓmierж prezydenta Gabriela Narutowicza – zabyjstwo na zlecenie czy tragiczny final walki o wiadzк», *ibid.*, t. 2, s. 101–116.

[←402]

Див. про неї: М. Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* (Л., 1998); R. Galuba, *Niech nas rozsłodzi miecz i krew... Konflikt polsko-ukraicki o Galicjk Wschodni№ w latach 1918– 1919* (Poznac, 2004).

[←403]

E. Maj, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji, 1918–1939* (Lublin, 2010), s. 565– 567.

[←404]

H. Wereszycki, «Fascism in Poland», *Native fascism in the Successor States, 1918–1945* (Santa Barbara, CA, 1971), p. 88; P. S. Wandycz, «Fascism in Poland: 1918–1939», *ibid.*, p. 95.

[←405]

Deklaracja ideaowa OWP z 1926 r., www.owp.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=6&Itemid=3.

[←406]

R. Dmowski, *Końsiyi, naryd, pacstwo* (Wrocław, 1993).

[←407]

Найґрунтовніші дослідження історії ОНР: Sz. Rudnicki, *Obyz Narodowo-Radykalny: geneza i dziaialnoъж* (Warszawa, 1985); W. J. Muszycki, *Duch miodych. Organizacja Polska i Obyz Narodowo-Radykalny w latach 1934–1944: od studenckiej rewolty do konspiracji niepodlegioъсьciowej* (Warszawa, 2011). Першу книжку написано з лівих і антинаціоналістичних позицій, другу – з позицій поміркованого націоналізму.

[←408]

W. J. Muszycki, *Duch miodych*, s. 7, 61–73.

[←409]

Sz. Rudnicki, *Obyz Narodowo-Radykalny*, s. 252–254.

[←410]

S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 321–322.

[←411]

W. J. Muszycki, *Duch miodych*, s. 194.

[←412]

Deklaracja Obozu Narodowo Radykalnego (tekst historyczny, 1934 rok), www.onr.h2.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=144:deklaracja-obozu-narodowo-radykalnego-tekst-historyczny-1934-rok&catid=38:artykuy; W. J. Muszycki, «Obyz Narodowo-Radykalny i Organizacja Polska – zarys dzialalności przedwojennej (1933–1939)», *Obyz narodowy w obliczu dwuch totalitaryzmyw*, pod. red. R. Sierhuiy (Warszawa, 2010), s. 30–32.

[←413]

W. J. Muszycki, *Duch miodych*, s. 196–197.

[←414]

Ibid., s. 198.

[←415]

B. Grott, 1) *Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939* (Kraków, 1987); 2) *Nacjonalizm chrześcijański. Narodowo-katolicka formacja ideowa w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym*, wyd. III (Krzeszowice, 1999).

[←416]

B . Grott, «Nacjonalizm polski a nacjonalizm ukraicki: Proba porywnania», *Z dziejow Rosji i Polski w XX wieku: Ksiegka dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, pod red. H. Kocoja, R. Maika, M. Szczerbickiego (Goriyw Wlkp., 2006), s. 266.

[←417]

G. Krzywiec, *Szowinizm po polsku*, s. 417.

[←418]

А. Міхнік, *У пошуках свободи*, с. 75–76. Меч Болеслава Хороброго
– символ ОНР.

[←419]

J. Majchrowski. *Silni – zwarci – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego* (Warszawa, 1985), s. 197.

[←420]

E. Weber, «The men of the Archangel», *International fascism, 1920–1945*, ed. by W. Laqueur and G. L. Mosse (New York, 1966), p. 106.

[←421]

A. J. Motyl, *The turn to the right*, p. 86–87.

[←422]

C. Iordachi, «Charisma, religion, and ideology», *Ideologies and national identities. the case of twentieth-century Southeastern Europe*, ed. by J. Lampe and M. Mazower (Budapest; New York, 2004), p. 22.

[←423]

Ibid., p. 24.

[←424]

Ibid., p. 25; C. Iordachi, «God's chosen warriors: Romantic palingenesis, militarism and fascism in modern Romania», *Comparative fascist studies*, p. 354.

[←425]

C. Iordachi, «Charisma, religion, and ideology», p. 19.

[←426]

Ibid., p. 31.

[←427]

R. Ioanid, *The sword of the Archangel* (New York, 1990), p. 69, 72; M. Mann, *Fascists*, p. 237– 238.

[←428]

C. Iordachi, «Charisma, religion, and ideology», p. 39.

[←429]

Ibid., p. 50.

[←430]

К. З. Кодряну, *Моим легионерам* (Тамбов, 2009), с. 306.

[←431]

Там же, с. 296–304.

[←432]

М. Элиаде, «Почему я верю в победу легионерского движения»,
www.codreanu.ro.

[←433]

C. Iordachi, *Charisma, politics and violence: the Legion of the «Archangel Michael» in inter-war Romania* (Trondheim, 2004), p. 164.

[←434]

C. Iordachi, «God's chosen warriors: Romantic palingenesis, militarism and fascism in modern Romania», p. 316–355.

[←435]

D . Djordjevic, «Fascism in Yugoslavia: 1918–1941», *Native fascism in the Successor States, 1918–1945*, p. 130.

[←436]

S. Trifkovic, *Ustaља: Croatian separatism and European politics, 1929–1945* (London, 1998), p. 41–50.

[←437]

M. Biondich, «“We were defending the state”: nationalism, myth, and memory in twentieth-century Croatia», *Ideologies and national identities: the case of twentieth-century Southeastern Europe*, p. 60.

[←438]

ibid.

[←439]

Див., наприклад: J. F. Pollard, «Fascism and Catholicism», р. 167, 169, 181.

[←440]

M. Biondich, «Radical Catholicism and fascism in Croatia, 1918–1945», *Totalitarian movements and political religions*, no. 2 (2007), p. 383.

[←441]

Стислий огляд дискусії й аргументи на користь цієї позиції див.:
С. С. Беяков, «Идеология усташского движения: между
этническим национализмом и фашизмом», *Известия Уральского
государственного университета*, № 39 (2005), с. 127–135.

[←442]

Πορ.: S. Trifkovic, *Ustawa*, p. 38–39, 266.

[←443]

M. A. Hoare, «Yugoslavia and its successor states», *The Oxford handbook of fascism*, p. 424.

[←444]

Ibid., p. 423.

[←445]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)»,
Літературно-науковий вістник, кн. I (1924), с. 57. Те саме у
виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 102.

[←446]

Для найзагальнішого знайомства з ним див.: Я. Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* (особливо розділ 4); П. Р. Магочій, 1) *Історія України* (К., 2007; особливо частину 9); 2) *Україна: історія її земель та народів* (Ужгород, 2012; особливо частину 9); *Політична історія України. XX століття: У 6 т., т. 3, 5* (К., 2003).

[←447]

І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 50.

[←448]

П. Блоккер, «Сталкиваясь с модернизацией: открытость и закрытость другой Европы», *Новое литературное обозрение*, № 100 (2009), с. 25–27. Перший модернізаційний поштовх у цьому регіоні автор датує кінцем XVIII – початком XIX ст. (там само, с. 22–25).

[←449]

К. К. Федевич, *Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр.*
(*Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–*
1930-ті рр.) (К., 2009).

[←450]

G. Motyka, *Od rzezi wojycskiej do akcji «Wisła»*. *Konflikt polsko-ukrański 1943–1947* (Kraków, 2011), s. 36; укр. видання: Г. Мотика, *Від волинської різанини до операції «Вісла»*: *Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, пер. з пол. А. Павлишина, К., 2013.

[←451]

G. Motyka, *Od rzezi wołyckiej do akcji «Wisła»*, s. 25–26.

[←452]

ЦДІА України у Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 95, арк. 43.

[←453]

М. Сосновський, *Дмитро Донцов*, с. 65–66.

[←454]

Г. Сварник, «Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова», *Україна модерна*, ч. 1 (Л., 1996), с. 153–154 (лист Донцова до Євгена Маланюка від 19 вересня 1931 р. зі Львова).

[←455]

М. Сосновський, *Дмитро Донцов*, с. 66.

[←456]

Там само, с. 67–88.

[←457]

В. Липинський, *Повне зібрання творів, архів, студії*, серія «Архів», т. 1 (К., 2003), с. 572–574.

Там само, с. 575.

[←458]

Там само, с. 80–81, 85–88; І. Гирич, «Українські еседеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року))», *Український археографічний щорічник*, вип. 15 (К., 2010), с. 550.

[←459]

В. І. Ленін, «Критичні замітки з національного питання», *Повне зібрання творів*, т. 24, с. 111–145.

[←460]

Одзовісти – соціал-демократична течія Росії в 1908–1914 роках, яка виступала за відкликання представників соціал-демократії з Державної думи й інших легальних установ і зосередження на нелегальній революційній роботі. У 1909 році більшовики-ленінці відмежувалися від одзовістів.

[←461]

Цит. за публікацією: І. Гирич, «Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України: Спроба есею», *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 18 (К., 2008), с. 304.

[←462]

І. Гирич, «Українські есеки: між національним і класовим вибором», с. 536.

[←463]

Д. Донцов, *Модерне москвофільство* (К., 1913), с. 30. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 2, с. 30. «Провансальство» (від назви етнічної групи французів) – у Донцова зневажливе окреслення етнокультурного руху, який задовольняється провінційним статусом в рамках нації, що поглинула або поглинає цей етнос. Прототипом «провансальства» було для Донцова власне провансальське літературне і культурне відродження другої половини XIX – початку XX ст., лідером якого був класик провансальської літератури, лауреат Нобелівської премії Фредері Містраль (1830–1914) і яке згодом фактично зійшло нанівець.

[←464]

Д. Донцов, «Сучасне політичне положення нації і наші завдання»,
Вибрані твори, т. 1, с. 29.

[←465]

В. Винниченко, *Відродження нації. Заповіт борцям за визволення* (К., 2008), с. 732–733.

[←466]

М. СОСНОВСЬКИЙ, *Дмитро Донцов*, с. 122–123.

[←467]

R. Wysocki, «Irydio twyrczej inspiracji czy wryg? Obraz Polski i stosunkiw polsko-ukraickich w ujkeiu Dmytra Doncowa», *Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Hrodkowej i Wschodniej na przestrzeni wiekyw*, red. M. Biaiokur, A. Szczepaniak (Opole; Toruc 2009), s. 205–206.

[←468]

Д. Донцов, «Джентельменам із “Дзвону”», *Вибрані твори*, т. 1, с. 190–194.

[←469]

Д. Донцов, «Вони і ми», *Вістник*, кн. 5 (1936), с. 376; М.
Сосновський, *Дмитро Донцов*, с. 75, 120–121.

[←470]

Цит. за виданням: І. Патер, *Союз визволення України: проблеми державності і соборності* (Л., 2000), с. 75.

[←471]

Там само, с. 76.

[←472]

Д. Донцов, «До моїх політичних однодумців (З приводу т. зв. “Союзу визволення України”)», *Вибрані твори*, т. 1, с. 197.

[←473]

І. Патер, *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*, с. 167.

[←474]

О. Баган, *Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова*,
с. 18.

[←475]

М. СОСНОВСЬКИЙ, *Дмитро Донцов*, с. 128–137.

[←476]

Д. Донцов, «Нарід-бастард», *Вибрані твори*, т. 2, с. 143.

[←477]

Там само, с. 144–145.

[←478]

М. Сосновський, *Дмитро Донцов*, с. 137–154.

[←479]

Д. Донцов, «Підстави нашої політики», *Твори*, т. 1, с. 91–242.

[←480]

В. Дорошенко, «“Літературно-Науковий Вістник” (З нагоди 50-річчя заснування)», *ЛНВ*, кн. 1 (1948), с. 51; П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 44; С. Квіт, *Дмитро Донцов*, с. 26–27.

[←481]

«Наші ціли», *ЛНВ*, кн. I (1922), с. 1, 5.

[←482]

BN, NTSz, ADD, t. VI, k. 376–377.

[←483]

Д. Д. [Д. Донцов], «Шляхтич міщанином (Причинок до національної психології)», *ЛНВ*, кн. VI (1922), с. 268. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 2, с. 158. Видавці «Вибраних творів» Донцова чомусь вирішили «виправити» заголовок статті на «Міщанин- шляхтич» і в результаті спотворили його сенс, адже автор ужив *перевернуту* назву комедії Мольєра, відому в польському перекладі як «Mieszczanin szlachcicem».

[←484]

Д. Донцов, «Bellua sine caritate», *ЛНВ*, кн. I (1923), с. 58–71. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 76–86.

[←485]

Виходив у 1923–1924 роках.

[←486]

З. Книш, *Власним руслом: Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року* (Торонто, 1966), с. 79–82; П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 45.

[←487]

М. СОСНОВСЬКИЙ, *Дмитро Донцов*, с. 171.

[←488]

R. Wysocki, «Irydio twyrczej inspiracji czy wryg?», s. 212.

[←489]

М. СОСНОВСЬКИЙ, *Дмитро Донцов*, с. 23.

[←490]

Метафора, яку вжив Альберто Мелючі.

[←491]

Ф. Ніцше, *Так казав Заратустра. Жадання влади* (К., 1993), с. 332.

[←492]

М. Сосновський, *Дмитро Донцов*, с. 301.

[←493]

Д. Д. [Д. Донцов], «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», *ЛНВ*, кн. IV (1925), с. 366. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 146.

[←494]

Д. Д. [Д. Донцов], «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», *ЛНВ*, кн. IV (1925), с. 366. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 146.

[←495]

Д. Донцов, «Націоналізм», *Твори*, т. 1, с. 243–425.

[←496]

Аналіз доктрини «чинного націоналізму» див. у наступному підрозділі.

[←497]

Д. Д. [Д. Донцов], «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», с. 354–366. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 138–146.

[←498]

«Штайнгоф» і «Кульпарків» – психіатричні лікарні.

[←499]

BN, NTSz, ADD, t. V, k. 78.

[←500]

В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р.* (Відень, 1926), с. XX–XXIV. Див. також підрозділ 7.1.

[←501]

Михайло Рудницький (1889–1975) – український письменник і літературний критик, у 1923–1939 роках співробітник «Діла».

[←502]

BN, NTSz, ADD, t. V, k. 88.

[←503]

Ibid, t. VI, k. 334.

[←504]

Від польського «zakon» – орден (лицарський або чернечий).

[←505]

BN, NTSz, ADD, t. VI, k. 335.

[←506]

Д. Донцов, «Партія чи Орден», *Вістник*, кн. 2 (1933), с. 116–134.

[←507]

М. Сосновський, *Дмитро Донцов*, с. 375–383; Ю. Черченко, «Передмова», *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, ч. 2, с. 7–11.

[←508]

В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів*, с. XXIII.

[←509]

BN, NTSz, ADD, t. VI, k. 104.

[←510]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 181, арк. 2.

[←511]

Документи і матеріали з історії ОУН, т. 2, ч. 2, с. 91.

[←512]

На вул. Курковій у Львові мешкав Донцов.

[←513]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 175, арк. 58.

[←514]

Див., наприклад: *Документи і матеріали з історії ООН*, т. 2, ч. 1, с. 321, 330; ч. 2, с. 91, 101.

[←515]

Українська політична еміграція, 1919–1945: Документи і матеріали (К., 2008), с. 410.

[←516]

BN, NTSz, ADD, t. V, k. 120.

[←517]

М. СОСНОВСЬКИЙ, *Дмитро Донцов*, с. 179–182.

[←518]

BN, NTSz, ADD, t. V, k. 422.

[←519]

В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів*, с. XXI.

[←520]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 250.

[←521]

Там само, с. 293–294, 297, 400.

[←522]

С. Ленкавський, *Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова*,
с. 274.

[←523]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 251. Пор.: А. Шопенгауэр, *Собрание сочинений: В 6 т., т. 1: Мир как воля и представление* (М., 1999), с. 107–121.

[←524]

А. Шопенгауэр, *Собрание сочинений: В 6 т.*, т. 1, с. 236–246.

[←525]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 249, 356, 414.

[←526]

«Der Antichrist», § 27. У перекладі Петра Таращука не зовсім вдало – «змагання зберегти свій народ» (Ф. Ніцше, *Так казав Заратустра. Жадання влади*, с. 360).

[←527]

Пор. волю нації до життя й до влади в Мусоліні та Джентиле (В. Mussolini, *La dottrina del fascismo*, p. 15).

[←528]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 249, 414.

[←529]

Там само, с. 292, 294, 341.

[←530]

Там само, с. 249.

[←531]

Там само, с. 394.

[←532]

Там само, с. 267–268, 354–355, 358, 368.

[←533]

Д. Донцов, «До старих богів! (З нагоди студентського зїзду)»,
ЛНВ, кн. III (1922), с. 260. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані
твори*, т. 3, с. 61.

[←534]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 250.

[←535]

Див. наприклад: І. В. Шліхта, *Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: Дисертація ... канд. іст. наук* (К., 2005), с. 135–136.

[←536]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 356.

[←537]

Д. Донцов, *Що таке інтернаціоналізм?* (Л., 1927), с. 22 (= *Національно-політична бібліотека*, ч. 1). Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 24.

[←538]

Д. Донцов, «“Козак із міліона свинопасів”», *Вістник*, кн. 5 (1935),
с. 379.

[←539]

В. Старосольський, *Теорія нації* (Нью-Йорк; К., 1998), с. 70.

[←540]

Д. Д. [Д. Донцов], «[Рец. на кн.:] Вол. Старосольський. Теорія нації. Вид. Укр. Соціол. Інститута. Відень, 1922. Ст. 144, вел. 8°», *ЛНВ*, кн. IV (1924), с. 281. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 135.

[←541]

Д. Д. [Д. Донцов], «[Рец. на кн.:] Вол. Старосольський. Теорія нації. Вид. Укр. Соціол. Інститута. Відень, 1922. Ст. 144, вел. 8°», *ЛНВ*, кн. IV (1924), с. 281. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 135.

[←542]

Д. Донцов, *Партія чи орден, об'єднання чи роз'єднання* (Л., 1938),
с. 67 (= Книгозбірня «Вістника», ч. 3).

[←543]

Див., наприклад: Д. Донцов, 1) «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», *Вибрані твори*, т. 3, с. 101–109; 2) «Маса і провід», там само, с. 253–280.

[←544]

Аналіз і критику цієї праці див.: М. Сосновський, *Дмитро Донцов*, с. 299–353.

[←545]

Д. Донцов, *Дух нашої давнини* (Прага, 1944), с. 7. Останнє речення цитати не ввійшло в наступні видання книжки. Пор.: Д. Донцов, *Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини* (К., 2005), с. 141–142.

[←546]

К. Поппер, *Відкрите суспільство та його вороги*, т. 1, с. 103–104.

[←547]

Можливо, Донцова познайомив з цими працями антрополог Ростислав Єндик, який був його співробітником у 1930-х роках. Про його погляди на значення раси див. підрозділ 6.2.

[←548]

Д. Донцов, *Дух нашої давнини*, с. 187–200. Слід зауважити, що такими були погляди Донцова на час написання «Духу нашої давнини». У 1930-х роках расизм іще не відігравав помітної ролі в поглядах Донцова.

[←549]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 376.

[←550]

Д. Донцов, «Памяти великого вигнанця (До 65 роковин смерти Т. Шевченка)», *ЛНВ*, кн. V (1926), с. 68.

[←551]

Калокагатос (від грецького *καλὸς καὶ ἀγαθός* – дослівно «гарний і добрий») – людина, вихована в дусі *калокагатії* – давньогрецького естетичного та соціально-етичного ідеалу, що означав гармонію зовнішнього та внутрішнього, яка є умовою краси людини; в іншому значенні – ідеальний громадянин. Давньогрецьке значення слова відмінне від того, яке вкладав у цей термін Донцов, адже справжній калокагатос мусив надавати себе в розпорядження суспільства.

[←552]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 374–375.

[←553]

Там само, с. 377. Правильний переклад: «Має рацію чи не має, це моя країна!». Цей крилатий вислів походить із тосту, який виголосив американський морський офіцер, комодор Стивен Декейтер, у 1816 році.

[←554]

Д. Донцов, «Аґонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 65. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 107.

[←555]

Д. Донцов, «Аґонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 66. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 108.

[←556]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 249.

[←557]

Там само, с. 282.

[←558]

Там само, с. 382.

[←559]

Там само, с. 384.

[←560]

Там само, с. 385.

[←561]

Д. Донцов, *Що таке інтернаціоналізм?*, с. 11, 17. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 18, 21.

[←562]

Д. Донцов, *Що таке інтернаціоналізм?*, с. 22–23. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 24.

[←563]

Д. Донцов, *Що таке інтернаціоналізм?*, с. 23. Те саме у виданні:
Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 24–25.

[←564]

Донцов обґрунтовує цю тезу прикладами з історії різних народів світу (там само, с. 18–19).

[←565]

Про Сорельову теорію суспільних мітів див.: П. Ю. Рахшмир, «Политическое мифотворчество Жоржа Сореля», П. Ю. Рахшмир, *Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века*, 2-е изд. (Пермь, 2001), с. 100–126; И. А. Климов, «Теория социальных мифов Жоржа Сореля», www.syndikalist.narod.ru/sorel/sorel3.htm.

[←566]

Д. Донцов, «Совітська молодь і ми», *Вістник*, кн. 1 (1933), с. 17–32.

[←567]

Там само, с. 26.

[←568]

Д. Донцов, «Підстави нашої політики», с. 140.

[←569]

Д. Донцов, «Поетка українського рiсорджiмента», *ЛНВ*, кн. I (1922), с. 35.

[←570]

Д. Донцов, «Підстави нашої політики», с. 142.

[←571]

Там само, с. 162.

[←572]

Там само, с. 179.

[←573]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 412–413.

[←574]

Д. Д. [Д. Донцов], «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», с. 360. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 142.

[←575]

Д. Донцов, «Аґонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 63, прим.
1. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 106, прим.
9.

[←576]

Д. Д. [Д. Донцов], «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», с. 361–364. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 142–145.

[←577]

Д. Донцов, «Партія чи Орден», с. 116–134.

[←578]

Д. Донцов, *Партія чи орден, об'єднання чи роз'єднання*, с. 5–34.

[←579]

М. СОСНОВСЬКИЙ, *Дмитро Донцов*, с. 301.

[←580]

Д. Донцов, «Підстави нашої політики», с. 108.

[←581]

Там само, с. 138.

[←582]

Там само, с. 139–140.

[←583]

BN, NTSz, ADD, t. V, k. 89.

[←584]

О. В. [Д. Донцов], «Нафта, Царгород і Україна», *ЛНВ*, кн. II (1922), с. 171–172.

[←585]

Е. В. Саїд, *Орієнталізм* (К., 2001).

[←586]

О. В. [Д. Донцов], «Нафта, Царгород і Україна», с. 167–172. Схожі ідеї згодом розвинув Юрій Липа у своїй «чорноморській доктрині». Див.: Ю. Липа, *Всеукраїнська трилогія: У 2 т., т. 2* (К., 2007).

[←587]

Д. Донцов, «Підстави нашої політики», с. 98. Думки Донцова про закоріненість більшовизму в традиційній російській духовості, зокрема в месіянстві, дивовижно збігаються з ідеями Ніколая Бердяєва, найповніше викладеними у книжці «Витоки й сенс російського комунізму» (1937). Бердяєв, зокрема, писав: «Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити Третій Інтернаціонал, і на Третій Інтернаціонал перейшло багато рис Третього Риму. [...] На Заході дуже погано розуміють, що Третій Інтернаціонал є не Інтернаціонал, а російська національна ідея. Це є трансформація російського месіянзму. [...] І ця месіянська свідомість, робітнича і пролетарська, супроводжується майже слов'янофільським ставленням до Заходу» (Н. Бердяєв, *Истоки и смысл русского коммунизма* (Париж, 1955), с. 118).

[←588]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 67. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 109.

[←589]

Д. Донцов, «Совітська молодь і ми», с. 25.

[←590]

Д. Донцов, «Партія чи Орден», с. 133–134.

[←591]

«Мета» – тижневик, орган Українського католицького союзу, виходив у Львові в 1931–1939 роках.

[←592]

Д. Донцов, «Колтунський консерватизм (Відповідь живим трупам)», *Вістник*, кн. 3 (1933), с. 228.

[←593]

У листі до Маланюка (19 вересня 1931 року) Донцов так згадував свій шкільний досвід спілкування з ровесниками-євреями: «І я короткий час належав до гуртка самоосвіти, але хутко його покинув, бо одна колежанка мала паскудний гачкуватий ніс, а другий колега завжди цибулею пахнів» (Г. Сварник, «Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова», с. 154–155).

[←594]

Ю. Липа, *Призначення України*, 2-ге вид. (Нью-Йорк, 1953), с. 151.

[←595]

Д. Донцов, «Підстави нашої політики», с. 95, 194–195.

[←596]

С. Квіт, *Дмитро Донцов*, с. 171–174.

[←597]

Д. Донцов, «Сумерк марксизму (Тарде – Гітлер – Сталінська опозиція, – і ми)», *Вістник*, кн. 4 (1933), с. 305.

[←598]

[Д. Донцов], «[Передмова]», Р. Єндик, *Гітлер* (Л., 1934), с. 3 (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 4).

[←599]

Шабесгой (їдиш **שבת-גוי** – суботній гой) – у прямому значенні неєврей, найнятий юдеями для роботи в суботу, коли, за приписами юдаїзму, самі юдеї не повинні працювати. Антисеміти називають шабесгоями тих, кого вважають за прислужників євреїв.

[←600]

Д. Донцов, «1937», *Вістник*, кн. 1 (1937), с. 60.

[←601]

Д. Донцов, «Нерозрита могила», там само, кн. IV, с. 283–302.

[←602]

Д. Д. [Д. Донцов], «Загадка III-ої імперії», *Вістник*, кн. 5 (1939), с. 328, 333–335.

[←603]

Я. Дашкевич, «Відновлення Української держави 1941 р.
Проблеми дослідження», *Українське державотворення: Акт 30
червня 1941: Збірник документів і матеріалів* (Л.; К., 2001), с.
XLII.

[←604]

BN, NTSz, ADD, t. VI, k. 404b.

[←605]

Д. Донцов, *Дух нашої давнини*, с. 262. У перевиданнях книжки з цього переліку вцілів тільки матеріялізм.

[←606]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 250.

[←607]

У Донцова «матеріялізм» – широке поняття, до якого він зарахував усе, що вважав шкідливим у політичному житті: лібералізм, демократизм, пацифізм, партикуляризм, анархізм.

[←608]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 251–344.

[←609]

Там само, с. 324.

[←610]

Д. Донцов, «До старих богів! (З нагоди студентського зїзду)», с. 259. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 60.

[←611]

Д. Донцов, *Юнацтво і Пласт* (Л., 1928), с. 3. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 54.

[←612]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 64. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 107.

[←613]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 64–65. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с.107–108.

[←614]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 60. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 104.

[←615]

А. Гитлер, *Моя борьба*, с. 87.

[←616]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 63. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 106.

[←617]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 63–66. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 106–109.

[←618]

Донцов слушно ставив під сумнів існування єдиного хліборобського класу, який об'єднував і великих землевласників, і бідних селян (Д. Донцов, «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», *Вибрані твори*, т. 3, с. 138–139).

[←619]

Д. Д. [Д. Донцов], «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», с. 359. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 140–141.

[←620]

Там само, с. 361. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 143.

[←621]

Там само, с. 363. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 143.

[←622]

Там само, с. 363. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 145–146.

[←623]

Пор.: В. Кучабський, *Отверта відповідь польському консерватистові* (Л., 1932), с. 129.

[←624]

Д. Донцов, «Колтунський консерватизм», с. 222–230.

[←625]

Там само, с. 222, 225–226.

[←626]

Див. підрозділ 4.5.

[←627]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 252.

[←628]

Є. Маланюк, «Посланіє», *ЛНВ*, кн. XII (1926), с. 301–302.

[←629]

І. В. Лосєв, «Філософія національного радикалізму в Україні ХХ ст.», М. Ф. Тараненко та ін., *Історія філософії України: Підручник* (К., 1994), с. 324.

[←630]

Про співвідношення індивідуальної творчості й глибинних структур у мітопоетиці Шевченка див. уже цитовану працю Григорія Грабовича «Поет як мітотворець».

[←631]

С. Квіт, *Дмитро Донцов*, с. 78.

[←632]

Н. Бердяев, *Истоки и смысл русского коммунизма*, с. 149.

[←633]

Пор.: R. Griffin, 1) *The nature of fascism*, p. 35, 240; 2) «General introduction», *Fascism* (Oxford, 1995), p. 2–4; 3) «Palingenetic myth», *World fascism: a historical encyclopedia*, vol. 2, p. 498–499.

[←634]

Пор.: Ф. Ніцше, *Так казав Заратустра. Жадання влади*, с. 111.

[←635]

Д. Донцов, «До старих богів! (З нагоди студентського зїзду)», с. 259. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 60.

[←636]

Д. Донцов, *Дух нашої давнини*, с. 261.

[←637]

Д. Донцов, «Памяти великого вигнанця», с. 69.

[←638]

Д. Донцов, «Сумерк марксизму (Тарде – Гітлер – Сталінська опозиція, – і ми)», с. 299–308.

[←639]

Такий мітологічний підхід до історії, зокрема історії козаччини, бачимо в Шевченка, проте для поета ідеалом, який нібито існував у минулому й має відродитися в майбутньому, була не суспільна ієрархія, а навпаки, стан рівноправ'я та єдності (див.: Г. Грабович, *Поет як мітотворець*).

[←640]

Д. Донцов, «Підстави нашої політики», с. 106.

[←641]

Р. Шпорлюк, *Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі* (К., 2000), с. 250.

[←642]

І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 3.

[←643]

Там само, с. 265–279.

[←644]

М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1 (К., 1994), с. 14.

[←645]

A. Wilson, «Myths of National History in Belarus and Ukraine»,
Myths and nationhood, p. 182–197.

[←646]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 248.

[←647]

Там само.

[←648]

Найґрунтовнішу критику інтерпретацій Шевченка як «національного пророка» й «революціонера-демократа» подав Григорій Грабович у книжці «Поет як мітотворець».

[←649]

Див. підрозділ 7.1.

[←650]

Д. Донцов, «В мартівську річницю», *ЛНВ*, кн. V (1925), с. 60–61.

Пор.: Ф. Ніцше, *Так казав Заратустра. Жадання влади*, с. 37.

[←651]

Д. Донцов, «В мартівську річницю», с. 63.

[←652]

Там само, с. 64.

[←653]

Д. Донцов, «“Козак із міліона свинопасів”», с. 369–370.

[←654]

Прямо протилежну інтерпретацію пропонує Григорій Грабович, який доводить, що для Шевченкової поезії характерним є протиставлення ідеальної спільноти з її радикальним егалітаризмом суспільній структурі й ієрархії, яка завжди постає в поета царством зла. Навіть в ідеалізованому зображенні козацтва він ідентифікує себе з козацькою сіромою, а не зі старшиною (Г. Грабович, *Поет як мітотворець*).

[←655]

На таку думку нашої нашірливе прагнення Донцова всупереч фактам наголосити цілісність і послідовність свого світогляду від початку публіцистичної творчості, його протилежність роз'їденому сумнівами розумові інтелігенції, справдження своїх пророчих візій.

[←656]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 370.

[←657]

Д. Донцов, «Bellua sine caritate», с. 61. Те саме у виданні: Д.
Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 78.

[←658]

Там само.

[←659]

Д. ДОНЦОВ, «1937», с. 54–66.

[←660]

Ремінісценція афоризму польського соціаліста Болеслава
Лімановського.

[←661]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали, т. 2, с. 58, 60.

[←662]

Д. Донцов, «Поетка українського рiсорджiмента», с. 34–35.

[←663]

Див. підрозділ 3.1.

[←664]

Д. Донцов, «Церква і націоналізм», *ЛНВ*, кн. II (1924), с. 82. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 171.

[←665]

Д. Донцов, «Церква і націоналізм», *ЛНВ*, кн. II (1924), с. 75. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 166.

[←666]

Донцов міг би додати до цього переліку й себе самого замолоду.
Див., наприклад: Д. Донцов, *Школа а релігія* (Л., 1910).

[←667]

Д. Донцов, «Церква і націоналізм», *ЛНВ*, кн. II (1924), с. 76–77. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 167.

[←668]

Д. Донцов, «Церква і націоналізм», *ЛНВ*, кн. II (1924), с. 77–78. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 168.

[←669]

Д. Донцов, «Церква і націоналізм», *ЛНВ*, кн. II (1924), с. 79. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 168–169.

[←670]

Д. Донцов, «Церква і націоналізм», *ЛНВ*, кн. II (1924), с. 81. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 170.

[←671]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 366.

[←672]

Там само, с. 367.

[←673]

Там само, с. 369. Поп.: G. Le Bon, *Psychologie des foules* (Paris, 1946), p. 49–50.

[←674]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 373.

[←675]

Там само. Поп.: G. Le Bon, *Psychologie des foules*, p. 51.

[←676]

Д. Донцов, «Націоналізм», с. 386.

[←677]

Там само, с. 399.

[←678]

Д. Донцов, «Совітська молодь і ми», с. 18

[←679]

Там само, с. 19.

[←680]

Д. Донцов, «Партія чи Орден», с. 116–134.

[←681]

Д. Донцов, *Партія чи орден, об'єднання чи роз'єднання*, с. 5–34.

[←682]

Д. Донцов, «Партія чи Орден», с. 116

[←683]

Там само, с. 118.

[←684]

Там само, с. 121.

[←685]

Д. Донцов, *Партія чи орден, об'єднання чи роз'єднання*, с. 68–70.

[←686]

Д. ДОНЦОВ, «1937», с. 57.

[←687]

Там само, с. 57–58.

[←688]

Там само, с. 64–65. Під «еразмістами» (від імені Еразма Роттердамського) Донцов розумів гуманістів і пацифістів.

[←689]

С. Ленкавський, «Філософічні підстави “Націоналізму” Донцова»,
с. 505.

[←690]

Е. Онацький, «Визнання радянського уряду (Троха історії)», *Діло*, 14 лют. (1924), с. 1; М. Островерха, *Мусоліні: людина й чин* (Л., 1934), с. 55–56 (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 1).

[←691]

Д. Донцов, «Поетка українського рiсорджiмента», с. 34.

[←692]

Донцов використовує образи Яна Заглови й інших героїв роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» для іронічного зображення сучасної йому польської шляхти.

[←693]

Д. Д. [Д. Донцов], «Шляхтич міщанином (Причинок до національної психології)», с. 271. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 160.

[←694]

Зауважмо, що Донцов був одним із перших, хто вказав на фундаментальну подібність більшовизму й фашизму – згодом ця ідея лягла в основу теорії тоталітаризму.

[←695]

Д. Донцов, «Bellua sine caritate», с. 59–60. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 77–78.

[←696]

Д. Донцов, «Bellua sine caritate», с. 60. Те саме у виданні: Д.
Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 78.

[←697]

М. Липовецька, «Кілька слів про фашизм», *ЛНВ*, кн. II (1923), с. 139.

[←698]

Слід, однак, зауважити, що згодом Мусоліні змінив свій погляд і заговорив про універсальність фашизму. Були навіть спроби створити «Фашистський інтернаціонал». Див.: М. А. Leeden, *Universal fascism* (New York, 1972).

[←699]

«Чи ми фашисти?», *Загрова*, ч. 7 (1923), с. 97–102.

[←700]

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zeszyty Ministerstwo Spraw
Wewnętrznych (Dopisy) (dalej – AAN, MSW (Dopisy)), sygnatura
1074, k. 18–18 odw.

[←701]

Ibid, k. 18 odw.

[←702]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 67, прим.
2. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 109, прим.
13.

[←703]

Д. Донцов, «Агонія одної доктрини (Під новий рік)», с. 67. Те саме у виданні: Д. Донцов, *Вибрані твори*, т. 3, с. 109.

[←704]

Є. Маланюк, «Посланіє», с. 294–295.

[←705]

Еміль Людвіг (1881–1948) – німецький письменник і журналіст єврейського походження, з 1932 року – політичний емігрант.

[←706]

Віктор Маргерит (1866–1942) – французький письменник, автор скандально відомих романів, які мали репутацію «порнографічних»; пацифіст.

[←707]

Д. Донцов, «Сумерк марксизму (Тарде – Гітлер – Сталінська опозиція, – і ми)», с. 304, 308.

[←708]

Д. Донцов, «Кінець російської революції», *Вістник*, кн. 5 (1933),
с. 377

[←709]

Там само, с. 379

[←710]

Там само, с. 381–382

[←711]

Там само, с. 383.

[←712]

Там само, с. 384; Д. Донцов, «Конгрес мертвих душ і революція з права», там само, кн. 10, с. 763–764, 770.

[←713]

[Д. Донцов], «[Передмова]», Р. Єндик, *Гітлер*, с. 3–4.

[←714]

Д. Донцов, «Партія чи Орден», с. 121. Пор.: А. Гитлер, *Моя
борьба*, с. 81.

[←715]

Д. Донцов, «Партія чи Орден», с. 122.

[←716]

Д. Д. [Д. Донцов], «Перспективи (по 25 травня 1926)», *Вістник*,
кн. 6 (1936), с. 462.

[←717]

Д. Д. [Д. Донцов], «Загадка III-ої імперії», с. 329–330.

[←718]

Див., наприклад: Д. Донцов, 1) «Передмова», М. Островерха, *Мусоліні: людина й чин*, с. 3–4; 2) «Коли вмирає легенда...», *Вістник*, кн. 4. (1936), с. 296–297; Д. Д. [Д. Донцов], 1) «Перспективи (по 25 травня 1926)», с. 453; 2) «Загадка III-ої імперії», с. 326–342.

[←719]

Д. Д. [Д. Донцов], «Загадка III-ої імперії», с. 342.

[←720]

Там само, с. 328, 333–335.

[←721]

А. Р., «Жидівське питання і національсоціалізм», *Вістник*, кн. 9 (1939), с. 630–642.

[←722]

М. Островерха, *Мусоліні: людина й чин.*

[←723]

Р. Єндик, *Гітлер*.

[←724]

Р. Керч, *Франко – вождь еспанців* (Л., 1937) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 14).

[←725]

Б. Горович, *Націоналізм в Бельгії. Лев Деґрель* (Л., 1937) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 15).

[←726]

Ю. Русов, *Салязар* (Л., 1938) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 20).

[←727]

В. Темляк [Д. Донцов], *Вогнистий хрест: полковник Ля Рок* (Л., 1935) (= *Книгозбірня Вістника*, ч. 8).

[←728]

Д. Донцов, «Вони і ми», *Вістник*, кн. 5 (1936), с. 382. Усі ці біографічні нариси, за винятком життєпису Гітлера, перевидано в збірнику: *Національні лідери Європи: Ідеологічні портрети*, упор. О. Баган (Дрогобич, 2011).

[←729]

Д. Донцов, «Про баронів середовіччя і баранів з байки», *Вістник*,
кн. 1 (1936), с. 53.

[←730]

Д. ДОНЦОВ, «1937», с. 63.

[←731]

Там само, с. 60.

[←732]

T. Stryjek, *Ukraicka idea narodowa okresu mi~~kd~~zywojennego*, s. 143–146.

[\[←733\]](#)

Д. Д. [Д. Донцов], «Перспективи (по 25 травня 1926)», с. 453; Д. Донцов, «Відень і Київ», *Вістник*, кн. 4 (1938), с. 281–282; Д. Д. [Д. Донцов], 1) «Шляхом велетнів», там само, кн. 10, с. 734–739; 2) «Березень 1939», там само, кн. 4 (1939), с. 298–299.

[←734]

Д. Д. [Д. Донцов], «Березень 1939», с. 299–305.

[←735]

А. Кентій, *Збройний чин українських націоналістів*, т. 1, с. 95.

[←736]

BN, NTSz, ADD, t. VI, k. 410-412.

[←737]

М. Островерха, *Нова імперія: Італія і фашизм* (Л., 1938).

[←738]

Д. Донцов, *Дух нашої давнини*, с. 245. Цей фрагмент є тільки в першому виданні 1944 року.

[←739]

Πορ.: S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 7, 14.

[←740]

Ibid., p. 7.

[←741]

Д. Донцов, «Конгрес мертвих душ», с. 771.

[←742]

R. Griffin, *The nature of fascism*, p. 51.

М. В. Чугуєнко, *Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: Автореф. дис. ... канд. філос. наук* (Х., 1998). Про «консервативну революцію» в Німеччині див.: А. Молер, «Консервативная революция в Германии, 1918–1932», *Неприкосновенный запас*, № 1 (2010), <http://magazines.russ.ru/nz/2010/69/mo7-pr.html>; А. Руткевич, «Прусский социализм и консервативная революция»; О. Шпенглер, *Пруссачество и социализм* (М., 2002), с. 187–228; С. Г. Алленов, «“Консервативная революция” в Германии 1920-х – начала 1930-х годов: Проблемы интерпретации», *Полис (Политические исследования)*, № 4 (2003) с. 94–107; А. Умланд, «“Консервативная революция”: имя собственное или родовое понятие?», *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание*, № 1 (2006), www1.ku-eichstaett.de; А. В. Михайловский, «Консервативная революция: апология господства», *Концепт «революция» в современном политическом дискурсе*, под ред. Л. Е. Бляхера и др. (СПб., 2008), с. 264–283; С. В. Артамошин, *Понятия и позиции консервативной революции: интеллектуальное течение «консервативной революции» в политической жизни Веймарской республики* (Брянск, 2011).

[←744]

А. Дугин, «Консервативная революция – Третий Путь»,
<http://arcto.ru/article/21>.

[←745]

М. В. Чугуєнко, 1) «Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно- політичних поглядів Д. Донцова», *Вісник Харківського університету*, № 387 (1996), с. 191– 200; 2) *Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: Автореф. дис. ... канд. філос. наук* (Х., 1998).

[←746]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 18.

[←747]

О. Навроцький, «Полковник Євген Коновалець», *Срібна сурма*, зб. II (Торонто, 1962), с. 142.

[←748]

О. Кучерук, «Протокол засідання Стрілецької Ради 10–12 вересня 1921 року», *Воєнна історія*, № 1 (2002), с. 136–139.

[←749]

AAN, MSW, 1255, s. 30–31; AAN, Ambasada RP w Berlinie, 3677, s. 7; O. Dumin, «Prawda o Ukraińskiej Organizacji Wojskowej», *Zeszyty historyczne*, zesz. 30 (Paryż, 1974), s. 103–137. Михайло Ковальчук доводить, що створення підпільної військової організації навіть тримали в таємниці від Коновальця; див.: М. Ковальчук, *На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр.* (К., 2010), с. 187.

[←750]

М. Ковальчук, 1) «Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920– 1921 рр.», *Український визвольний рух*, № 7 (Л., 2006), с. 5–78; 2) *На чолі Січових стрільців*, с. 129–217.

[←751]

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів,
упор. М. Посівнич (Л., 2005), с. 74.

[←752]

ААН, MSW, 1255, s. 1–3, 26–28; О. Навроцький, «Початки УВО у Львові», *Срібна сурма*, зб. II, с. 25–62. Михайло Ковальчук спершу доводив, що насправді Начальна колегія УВО виникла роком пізніше, а дату у відозві «Приказ УВО ч. 1» поставили «заднім числом» (М. Ковальчук, «Біля витоків УВО», с. 8, 64). Згодом він змінив свою позицію у світлі нових джерел: наказ № 1 справді з'явився у вересні 1920 року, але був лише проєктом. Питання про дату створення ВО дослідник фактично залишив відкритим (його ж, *На чолі Січових стрільців*, с. 168–169, 204–205). Я не бачу переконливих підстав не довіряти спогадам колишнього члена

[←753]

М. Ковальчук, *На чолі Січових стрільців*, с. 167–203.

[←754]

Naczelnik Państwa – офіційний титул Юзефа Пілсудського в 1918–1922 роках.

[←755]

М. Ковальчук, *На чолі Січових стрільців*, с. 203–205, 211–212.

[←756]

Є. Коновалець, *Причинки до історії Української революції*, 2-ге вид. (б. м., 1948), с. 46; З. Книш, *Власним руслom. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року* (Торонто, 1966), с. 54–57 (свідчення Петра Баковича).

[←757]

Докладніше про них див.: О. Зайцев, «Вибори 1922 р. в Західній Україні», *Україна модерна*, ч. 2/3 (Л., 1999), с. 194–205.

[←758]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 34.

[←759]

ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 10, 40–40 зв.; О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко, *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст.* (К., 1994), с. 262.

[←760]

*Полковник Євген Коновалець, Командир Корпусу Січових
Стрільців, Командант Української Військової Організації, Голова
Проводу Українських Націоналістів (б. м., 1938), с. 4; О.
Дарованець [та ін.], «Примітки»; П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*,
с. 466.*

[←761]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 344, арк. 8.

[←762]

O. Dumin, «Prawda o Ukrainskiej Organizacji Wojskowej», s. 108–124.

[←763]

П. Мірчук, *Напис історії ОУН*, с. 55–58; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia*, s. 66–68.

[←764]

Цит. за виданням: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 57.

[←765]

Там само, с. 49.

[←766]

Див. про неї: Ю. Артюшенко, «Легія Українських Націоналістів»,
Євген Коновалець та його доба, с. 380–394. Декларацію і
платформу ЛУН див.: *Українська політична еміграція 1919–1945:
Документи і матеріали*, с. 250–252.

[←767]

З. Книш, *Далекий приціл: Українська Військова Організація в 1927–1929 роках* (Торонто, 1967), с. 40–41; О. Пасіцька, *Львівська «Зоря» – товариство українських ремісників, промисловців і торговців (1884–1939): Історичний нарис* (Л., 2013), с. 52.

[←768]

С. Ленкавський, *Український націоналізм*, т. 1, с. 70.

[←769]

Докладніше про ці консолідаційні процеси див., зокрема: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 48–86; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 57–93.

[←770]

«Звіт з Конгресу Українських Націоналістів. 1929 р., 3 лютого»,
Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали, с. 314.

[←771]

Д. Левицький, «УНДО і ОУН», *Діло*, 7 січ. (1934), с. 2.

[←772]

І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 47

[←773]

3. Пеленський, «Між двома конечностями», с. 507.

[←774]

AAN, MSW, 1255, s. 43–44.

[←775]

Тобто перетворення ОУН у продовження УВО («Спілка» – кодова назва УВО).

[←776]

Від назв таємних революційних організацій – Польської військової організації (ПОВ, 1914– 1918 рр.) та російської «Землі та волі» (1861–1864, 1876–1879 рр.)

[←777]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 175, арк. 58–60.

[←778]

Тобто революцію.

[←779]

Псевдонім Пеленського.

[←780]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 178, арк. 165.

[←781]

Див., наприклад: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 183–192; М. Швагуляк, «Суспільно- політична ситуація у Західній Україні на початку 30-рр. ХХ ст.», *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. ССХХІІ (Л., 1991), с. 115–119.

[←782]

М. Посівнич, *Военно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках*, с. 129.

[←783]

М. Швагуляк, «Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х рр. XX ст.», с. 115, 118–119.

[←784]

A. Zikba, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej*, s. 321–382, 657–662.

[←785]

«Частинний виступ УВО», *Сурма*, ч. 9 (1930), с. 1–2.

[←786]

3. Книш, *Дух, що тіло рве до бою...* (Юліян Головінський, *Крайовий Командант У. В. О.*) (Вінніпег, 1951), с. 151.

[←787]

Там само, с. 150.

[←788]

ААН, MSW, 1250, s. 107, 118; ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 3–4, 9.

[←789]

ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 601, арк. 10; спр. 631, арк. 14.

[←790]

М. Швагуляк, «Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х рр. ХХ ст.», с. 116.

[←791]

О. Бойдуник, «Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів», с. 377.

[←792]

Д. Андрієвський, «Обставини 30-их років і Провід Українських Націоналістів», *Євген Коновалець та його доба*, с. 655.

[←793]

На вирішальній ролі Коновальця наполягає, зокрема, Земба (А. Зікба, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej*, s. 368, 373–374).

[←794]

Д. Андрієвський, «Обставини 30-их років і Провід Українських Націоналістів», с. 654–655.

[←795]

Юрій Черченко обґрунтовано припускає, що реферат написав Габрусевич (Ю. Черченко, «Передмова», *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, ч. 1, с. 10). Те, що автор реферату дистанціюється від «саботажів», нібито не узгоджується з цим припущенням, адже, за версією Книша, саме Габрусевич був одним з ініціаторів підпалів. Проте, можливо, колишній очільник Юнацтва свідомо прагнув зняти з себе відповідальність.

[←796]

Документи і матеріали з історії ООН, т. 2, ч. 1, с. 283–285.

[←797]

Детальніше див.: О. Зайцев, «До питання про “саботажну акцію УВО” 1930 р.», *Українсько- польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 21–22.11.1996 р.* (Івано-Франківськ, 1997), с. 224–227; Р. Скакун, *«Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині* (Л., 2012), с. 25–31, 35–37.

[←798]

ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 232, арк. 5–6.

[←799]

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, okres III, 7 posiedzenie z 26-27. I. 1931 r. (Warszawa, 1931), iam 44.

[←800]

A. Bohecki, S. Лoњ, W. BЃczkowski, *Problem polsko-ukraicki w Ziemi Czerwieckiej* (Warszawa, 1938), s. 19.

[←801]

О. Бойдуник, «Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів», с. 375–376.

[←802]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 66, арк. 48.

[←803]

Б. Казанівський, *Шляхом Легенди*, с. 16.

[←804]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 280–283.

[←805]

А. Шептицький, *Пастирські послання*, т. 2 (Л., 2009), с. 177–178.

[←806]

Є. Онацький, *У вічному місті: Записки українського журналіста*,
[Т. 4], с. 263.

[←807]

Там само, с. 269.

[←808]

Цит. за виданням: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 281.

[←809]

Я. Грицак, *Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.*, с. 199

[←810]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 302–312.

[←811]

Там само, с. 336.

[←812]

Б. Казанівський, *Шляхом Легенди*, с. 25.

[←813]

Однак перебільшенням є твердження, що здобутком українського націоналістичного руху «було майже цілковите опанування ним широких кіл західноукраїнської молоді» (І. Патриляк, *«Встань і борись, слухай і вір...»*. Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. (Л., 2012), с. 31). Воно не враховує існування доволі сильних католицького та соціалістично-радикального молодіжних рухів.

[←814]

R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 337.

[←815]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 444–447, 455–456; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 337–352; М. Посівнич, *Военно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках*, с. 223–238.

[←816]

Див., наприклад, його лист до Андрієвського від 2 травня 1930 року (*Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, ч. 2, с. 121–122).

[←817]

Там само, т. 2, ч. 1, с. 204–205.

[←818]

Там само, с. 347.

[←819]

ЦДАВО, ф. 3833, оп. 3, спр. 1, арк. 201. Див. також: Є. Онацький, *У вічному місті*, [т. 4], с. 86–87 (у записках Онацького текст листа наближено до сучасної літературної мови).

[←820]

Г. Касьянов, «Ідеологія Організації українських націоналістів», с.
445–446.

[←821]

Архів ОУН у Києві, ф. 2, спр. 5, арк. 13.

[←822]

Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 93, арк. 114.

[←823]

Є. Онацький, *У вічному місті*, [т. 4], с. 85.

[←824]

Зевес – прізвисько Донцова в листуванні оунівців.

[←825]

Архів ОУН у Києві, ф. 2, спр. 3, арк. 142–143.

[←826]

І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 249.

[←827]

Див.: *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали.*

[←828]

Див., наприклад: Я. Дашкевич, «Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини», с. 9; Деякі дослідники неточно стверджують, що самі українські націоналісти не вживали цього терміна (М. Мандрик, *Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу*, с. 327; Р. А. Rudling, *The OUN, the UPA and the Holocaust: a study in the manufacturing of historical myths* (Pittsburgh, 2011), p. 3).

[←829]

Ю. Вассиян, «До головних засад націоналізму», *Націоналізм: Антологія*, с. 206.

[←830]

Там само, с. 205.

[←831]

Там само, с. 208.

[←832]

Ю. Вассиян, «Ідеологічні основи українського націоналізму»,
Конгрес Українських Націоналістів 1929 р., с. 193.

[←833]

С. О., «Союзники большевизму», *Наш клич*, 14 трав. (1933), с. 3.

[←834]

Там само.

[←835]

Див., наприклад: *Документи і матеріали з історії ООН*, т. 1, с. 97;
Д. Штикало, *Над світом сяє хрест меча* (Л., 1936), с. 19.

[←836]

Ю. Вассиян, «Ідеологічні основи українського націоналізму», с.
193–194.

[←837]

Там само, арк. 23.

[←838]

Д. Андрієвський, «До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів», *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.*, с. 37.

[←839]

І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 249.

[←840]

Архів ОУН у Києві, ф. 2, спр. 5, арк. 14.

[←841]

Документи і матеріали з історії ОУН, т. 1, с. 104–106, 109.

[←842]

Я. Дуб, «Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України», *Розбудова нації*, ч. 8/9 (1929), с. 256.

[←843]

Пор.: «Устрій Організації Українських Націоналістів», *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.*, с. 286–287.

[←844]

Архів ОУН у Києві, ф. 2, спр. 5, арк. 13.

[←845]

М. Сціборський, *Націократія* (Париж, 1935) (особливо розділ VI).

[←846]

Там само, с. 84, 114–116.

[←847]

Там само, с. 117.

[←848]

М. Подоляк, «Суспільний зміст націоналізму», *На службі нації: Альманах* (Париж, 1938), с. 32

[←849]

М. Сціборський, *Земельне питання* (Париж, 1939), с. 22, 93.

[←850]

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті, т. II, с. 401–402.

[←851]

Документи і матеріали з історії ООН, т. 7, с. 8–23.

[←852]

Пор.: «Фашизм є проти демократії, яка зрівнює народ до більшого числа, знижуючи його до рівня більшості; але й найщирішою формою демократії, якщо народ є подуманий [...] якісно, а не кількісно, як ідея [...], що здійснюється в народі як свідомість і воля кількох чи навіть Одного і, що як ідеал змагає здійснитись у свідомості й волі усіх» (Б. Мусоліні, *Доктрина фашизму* (Л., 1937), с. 10).

[←853]

М. Подоляк, *Суспільний зміст націоналізму*, с. 44.

[←854]

Див.: В. Панченко, *Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920-1950-х роках*, с. 101–165, 242–245.

[←855]

М. Сціборський, «Проблеми господарської власности», *На службі нації. Альманах* (Париж, 1938), с. 16.

[←856]

М. Колодзінський, *Українська воєнна доктрина* (Торонто, 1957), с.
22.

[←857]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 2, спр. 466, арк. 49–72.

[←858]

Там само, арк. 78–79.

[←859]

Там само, арк. 167.

[←860]

Там само, ф. 2, спр. 3, арк. 297.

[←861]

М. Сціборський, *Земельне питання*, с. 90.

[←862]

Там само, с. 91.

[←863]

Ю. Вассиян, *Ідеологічні основи українського націоналізму*, с. 182.

[←864]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 465, арк. 8, 34–35.

[←865]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 174, арк. 81.

[←866]

М. Буджак [М. Колодзінський], *Польське повстання 1863 р.* (Л., 1929), с. 13–14.

[←867]

«Перманентна революція», *Український націоналізм: Антологія*,
2-ге вид., т. 1 (К., 2010), с. 110, 112.

[←868]

Там само, с. 111.

[←869]

AAN, Ministerstwo S praw Zagranicznych (далі – MSZ), 2347, s. 28
(автором брошури був Бойдунік).

[←870]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 2, спр. 466, арк. 96.

[←871]

Я. Грицак, *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад: Есеї* (К., 2011), с. 72– 74.

[←872]

Документи і матеріали з історії ООН, т. 1, с. 73.

[←873]

Там само, т. 2, ч. 1, с. 33.

[←874]

Я. Оршан [О. Чемеринський], *Де стоїмо?* (Париж, 1938), с. 17–18.

[←875]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 2, спр. 466, арк. 91.

[←876]

Там само, арк. 132–133.

[←877]

Там само, арк. 137–138

[←878]

AAN, MSZ, 2347, s. 72.

[←879]

ЦДАВО, ф. 3833, оп. 3, спр. 1, арк. 78.

[←880]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 66, арк. 51, 63.

[←881]

Там само, оп. 2, спр. 466, арк. 103-104.

[←882]

М. Сціборський, «Український націоналізм і жидівство»,
Розбудова нації, ч. 11/12 (1930), с. 266–272.

[←883]

Див.: М. Савунык, «Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929– 1947», *Nationalities Papers*, no 3 (2011), p. 315–352.

[←884]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 108, 118 («Українська національна революція або Україна на шляху віднови й творення нових внутрішніх вартостей і встановлювання своєї великодержавної рації в Європі й світі» – аркуші не нумеровані).

[←885]

Там само, оп. 2, спр. 466, арк. 136–137.

[←886]

В. Мартинець, «Жидівська проблема в Україні», *Ідея в наступі: Альманах* (Лондон, 1938), с. 24–47.

[←887]

М. Посівнич, *Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках*, с. 229.

[←888]

Цит. за виданням: В. В'ятрович, *Ставлення ООН до євреїв*, с. 84–85.

[←889]

Див., наприклад: Р. Брут, *Культ героїзму* (Л., 1937).

[←890]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 106.

[←891]

Цит. за: там само, с. 106.

[←892]

Пор.: «Я – Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства» (Вихід, 20, 2).

[←893]

Див. реконструкцію первісного тексту «Декалогу» у кн.: С. Ленкавський, *Український націоналізм*, т. 1, с. 458.

[←894]

Є. Онацький, *У вічному місті*, т. 3, с. 379–381.

[←895]

ЦДАВО, ф. 3833, оп. 3, спр. 1, арк. 14.

[←896]

R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 177.

[←897]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 106, 125–126; С. Ленкавський, *Український націоналізм*, т. 1, с. 454–458 (текст «Декалогу» й коментар Олександра Сича «Від редактора»).

[←898]

О. Дарованець [та ін.], «Примітки», П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 471–472.

[←899]

Цит. за виданням: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 107.

[←900]

Там само, с. 108.

[←901]

Д. Штикало, *Над світом сяє хрест меча*, с. 43.

[←902]

Це поняття я запозичую в американській дослідниці антропології культури Шері Ортнер. Див.: S. B. Ortner, «On key symbols», *American Anthropologist*, no 5 (1973), p. 1338–1346.

[←903]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 2, спр. 465, арк. 1.

[←904]

Там само, арк. 8.

[←905]

У. В. О. (б. м., 1929), с. 5–6.

[←906]

О. Вітковський, «Володіння над душами молоді нікому не відступимо! З приводу резолюцій Всестудентської Анкети в справі свята “Українська Молодь Христові”», *Наш клич*, 9 квіт. (1933), с. 1–2.

[←907]

М. Конрад, *Націоналізм і католицизм* (Івано-Франківськ, 2003).

[←908]

Д. Штикало, *Над світом сяє хрест меча*, с. 25.

[←909]

Там само, с. 43.

[←910]

Там само, с. 47.

[←911]

AAN, Ambasada RP w Berlinie, 3935, s. 129.

[←912]

Документи і матеріали з історії ОУН, т. 2, ч. 2, с. 378.

[←913]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 50, 109.

[←914]

Там само, с. 50; R. Wysocki, *Organizacja Ukraickich Nacjonalistyw w Polsce w latach 1929– 1939*, s. 236.

[←915]

S. B. Ortner, «On key symbols», p. 1341.

[←916]

Я. Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)* (Київ, 2006), с. 188.

[←917]

Там само, с. 189.

[←918]

Д. Штикало, *Над світом сяє хрест меча*, с. 20.

[←919]

Там само, с. 28.

[←920]

П. Бергер, Т. Лукман, *Социальное конструирование реальности*, с. 165.

[←921]

Альказар – фортеця в м. Толеді в Іспанії, за яку в 1936 році точилися бої між франкістами та республіканцями.

[←922]

Р. Брут, *Культ героїзму*, с. 3–4.

[←923]

П. Мірчук, *Напис історії ОУН*, с. 109–111, 251; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 236–241.

[←924]

R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 237– 241.

[←925]

Р. Брут, *Культ героїзму*, с. 11.

[←926]

В. Макар, «Когорти хоробрих», *Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії* (Л., 1993), с. 96.

[←927]

R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 241–243. Про життя Біласа й Данилишина та їхній посмертний культ див.: М. Посівнич, *Життя на тлі історії ОУН: Білас і Данилишин* (Л., 2012).

[←928]

AAN, Ambasada RP w Berlinie, 3935, s. 119.

[←929]

R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, s. 245.

[←930]

«Відозва II Великого Збору Українських Націоналістів»,
Українська суспільно-політична думка в 20 столітті, т. II, с. 420.

[←931]

Цит. за виданням: М. Ковальчук, *На чолі Січових стрільців*, с. 9.

[←932]

«Відозва II Великого Збору Українських Націоналістів», с. 423.

[←933]

Там само, с. 421.

[←934]

Конгрес Українських Націоналістів 1929 р., с. 25.

[←935]

Див., наприклад: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*; І. Федик, 1) *УНДО, ОУН: ставлення до Польщі* (Л., 1998); 2) «Проблема “угодовства” у стосунках ОУН та УНДО на рубежі 20–30-х років ХХ ст.», *Мандрівець*, № 1 (2008), с. 36–38.

[←936]

R. Torzecki, *Kwestia Ukraicka w Polsce w latach 1923–1929*, s. 162–164, 178–179, 350; T. Snyder, *Sketches from a secret war: a Polish artist's mission to liberate Soviet Ukraine* (New Haven; London, 2005).

[←937]

Документи і матеріали з історії ОУН, т. 1, с. 70–77.

[←938]

Там само, с. 78.

[←939]

В. Мартинець, «Наша тактика», *Розбудова нації*, ч. 1/2 (1930), с. 4.

[←940]

Д. Андрієвський, «Політика націоналізму», там само, ч. 7/8, с. 160, 164.

[←941]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 175, арк. 3.

[←942]

М. Сціборський, «Документ фальшу», *Український голос*, 13 лип.
(1930).

[←943]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 180, арк. 70.

[←944]

Там само, спр. 181, арк. 2 зв.

[←945]

«Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...», с. 215–216. «Український прапор», «Рада» і «Праця» – газети прихильників Євгена Петрушевича, що їх фінансували більшовики.

[←946]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 181, арк. 105.

[←947]

Архів ОУН у Києві, ф. 2, спр. 5, арк. 2–3.

[←948]

М. А. Лівицький, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*
(Мюнхен; Філядельфія, 1984), с. 60–61.

[←949]

М. Швагуляк, *Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933– 1939 гг.)*, с. 102.

[←950]

Документи і матеріали з історії ОУН, т. 1, с. 78.

[←951]

1. Кедрин, «Видатна індивідуальність», с. 350.

[←952]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 176, арк. 101.

[←953]

В. Мартинець, «Наша тактика», с. 6–8.

[←954]

В. Мартинець, «Наша тактика», с. 6–8.

[←955]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 177, арк. 117–118.

[←956]

Там само, спр. 181, арк. 45.

[←957]

Там само, арк. 38.

[←958]

Цит. за публікацією: «Навколо останніх подій на Західній Україні», *Розбудова нації*, ч. 11/12 (1930), с. 324.

[←959]

Там само, с. 320–321; «Навколо протестної акції», там само, ч. 1/2 (1931), с. 54; «Останній виступ УВО, його причини та наслідки», *Сурма*, ч. 1 (1931), с. 5.

[←960]

«Навколо останніх подій на Західній Україні», с. 324–327.

[←961]

«Останній виступ УВО, його причини та наслідки», с. 6.

[←962]

AAN, MSW, 1039, s. 21

[←963]

На Самбірському процесі ОУН 1933 року з'ясувалося, що один з її діячів – Роман Барановський – був платним інформатором поліції. Це стало приводом для гострої критики ОУН в українській і польській пресі.

[←964]

ЦДАВО, ф. 3833, оп. 3, spr. 1, арк. 34.

[←965]

Дур, або Дурний – прізвисько Мудрого в листуванні членів ОУН.

[←966]

Там само, арк. 21–24.

[←967]

Там само, арк. 25.

[←968]

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів,
с. 96.

[←969]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 177, арк. 48.

[←970]

«Трускавецький атентат», *Діло*, 2 верес. (1931).

[←971]

Тимоті Снайдер, спираючись на аналітичні матеріали II відділу (контррозвідки) Генерального штабу Польщі, схиляється до думки, що в усуненні Голувка найбільше був зацікавлений Кремль, а обставини вбивства дозволяють припускати, що за замахом стояли радянські агенти в ОУН (T. Snyder, *Sketches from a secret war: a Polish artist's mission to liberate Soviet Ukraine*, p. 76–77). Однак прямих доказів цієї версії не знайдено.

[←972]

«УНДО і УПР у справі вбивства посла Тадея Голувка», *Діло*, 2 верес. (1931).

[←973]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 291–293.

[←974]

Т. Матрашек, «ОУН і вбивство Броніслава Перацького»,
[http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?
oun_i_vbivstvo_bronislava_pyeratskogo&objectId=1110318.](http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oun_i_vbivstvo_bronislava_pyeratskogo&objectId=1110318)

[←975]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 294.

[←976]

A. Ajnenkiel, *Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej* (Warszawa, 1975), s. 335–338

[←977]

Archiwum Państwowe w Przemyślu, zeszyt 26, sygn. 23, k. 376

[←978]

Цит. за виданням: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 94.

[←979]

Цит. за виданням: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 94.

[←980]

Там само, с. 59.

[←981]

Там само, с. 406–407; *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.*, с. 372–374.

[←982]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 59; Ю. Артюшенко, «Легія Українських Націоналістів», с. 383–384.

[←983]

Д. Андрієвський, «“Вічний мир”», *Розбудова нації*, ч. 2 (1928), с. 52.

[←984]

Е. Онацький, «Листи з Італії. І. Дещо про фашизм», там само, ч. 3,
с. 94.

[←985]

Там само, с. 96.

[←986]

Е. Онацький, «Італійська Корпоративна Держава», там само, ч. 3/4 (1929), с. 78–84.

[←987]

Є. Онацький, «Журналізм в фашистівській Італії», *Український голос*, 16, 23 лют. (1930).

[←988]

Є. Онацький, «Фашизм як реальна політика», там само, 27 квіт., с.
1.

[←989]

Є. Онацький, «Дві революції», там само, 15, 22, 29 черв.

[←990]

Є. Онацький, «Паневропа і Антієвропа», там само, 8 черв. (1930),
с. 2.

[←991]

Е. Онацький, «Фашизм і ми», *Розбудова нації*, ч. 12 (1929), с. 401.

[←992]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 178, арк. 143 (частково процитовано у виданні: А. Кентій, *Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956*, т. 1, с. 96–97).

[←993]

Є. Онацький, *У вічному місті*, т. 3, с. 22.

[←994]

Там само, с. 33.

[←995]

Там само, [т. 4], с. 106.

[←996]

М. Сціборський, *Націократія*, с. 58.

[←997]

Там само, с. 59.

[←998]

Там само, с. 72.

[←999]

Архів ОУН у Києві, ф. 2, спр. 3, арк. 91. Пор.: там само, ф. 1, оп. 1, спр. 109 («Завдання Культреферату» – аркуші не пронумеровані).

[←1000]

Б. Мусоліні, *Доктрина фашизму* (Л., 1937).

[←1001]

ЦДАВО, ф. 3833, оп. 2, спр. 40, арк. 3.

[←1002]

С. О., 1) «Війна стабілізується (Огляд світових подій)», *Наш клич*, 19 берез. (1933); 2) «Союзники большевизму», там само, 18 черв.

[←1003]

О. Власт, «Німецьке студентство на охороні національного духа»,
там само, 4 черв.

[←1004]

Цит. за виданням: Є. Онацький, *У вічному місті*, [т. 4], с. 190.

[←1005]

«До джерел нашого руху», *Наш клич*, 16 лип. (1933).

[←1006]

Цит. за виданням: Є. Онацький, *У вічному місті*, [т. 4], с. 290–291.

[←1007]

Е. Онацький, «Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом», *Розбудова нації*, ч. 5/6 (1934), с. 144–145, 147.

[←1008]

Е. Онацький, «Культ успіху», там само, ч. 7/8, с. 166. Пор.: А. Гитлер, *Моя боротьба*, с. 670.

[←1009]

Е. Ляхович, «З ким нам іти?», *Українське слово*, 18 серп. (1935).

[←1010]

Е. Онацький, «До питання: З ким нам іти?», там само, 1 верес.

[←1011]

Л. Морозевич, «Між двома великодержавами (дискусійна стаття).
До питання: З ким нам іти?», там само, 29 верес.

[←1012]

« Sprawozdanie z posiedzenia “Zjazdu zagranicznych narodowych socjalistów” w Stuttgardzie z 6. IX. 1937 r. z udziałem przedstawicieli OUN», W. Poliszczuk, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 1, s. 73–75.

[\[←1013\]](#)

Архів ОУН у Києві, ф. 2 (Євген Коновалець), спр. 3, арк. 127.

[←1014]

Від нім. «Raum» – простір. Колодзінський натякає на гітлерівську концепцію здобуття «життєвого простору» («Lebensraum») для німців на сході Європи.

[←1015]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 2, спр. 466, арк. 26 (пор.: там само, спр. 465, арк. 25). Ці слова було опущено в циклостильному виданні першої частини праці Колодзінського, яке з'явилося в 1940 році в окупованому німцями Кракові (пор.: М. Колодзінський, *Українська воєнна доктрина*, ч. 1 (б. м., б. д), с. 34).

[←1016]

Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 2, спр. 466, арк. 130–131.

[←1017]

J. A. Armstrong, «Collaborationism in World War II: the integral nationalist variant in Eastern Europe», p. 396–410.

[←1018]

Див.: О. Дмитришин, 1) *Єврейське питання в ідеології Дмитра Донцова та ОУН у міжвоєнний період: Магістерська робота* (Л., 2010) (зберігається в бібліотеці Українського католицького університету); 2) «Ставлення ОУН до євреїв у 1929–1939 роках», *Acta studiosa historica*, ч. 2 (Л., 2011), с. 133–152.

[←1019]

Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Зб. документів і матеріалів, с. 189– 190.

[←1020]

Див. підрозділ 2.4.

[←1021]

R. Griffin, «Palingenetic myth», p. 498–499.

[←1022]

S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, p. 5.

[←1023]

Див., наприклад: S. G. Payne, *Fascism and racism*, p. 124; R. Griffin, «Introduction», *World fascism: a historical encyclopedia*, vol. 1, p. 2; R. O. Paxton, «Comparisons and definitions», p. 549

[←1024]

Е. Онацький, «Листи з Італії. І. Дещо про фашизм», с. 95.

[←1025]

Цит. за виданням: П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 94.

[←1026]

ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 174, арк. 16.

[←1027]

М. Сціборський, *Націократія*, с. 79.

[\[←1028\]](#)

J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, p. 25.

[←1029]

М. Подоляк, *Суспільний зміст націоналізму*, с. 35–37.

[←1030]

К. Бондаренко, «Фашизм в Україні», с. 77.

[←1031]

Див. підрозділ 3.2.

[←1032]

Див., наприклад: R. Griffin, *The nature of fascism*, p. 50–51, 241.

[←1033]

A. J. Motyl, *Dilemmas of independence: Ukraine after totalitarianism* (New York, 1993), p. 95.

[←1034]

Див. підрозділ 2.3.

[←1035]

Див. спогади Палієва про ці події: Д. Паліїв, «Листопадова революція: З моїх споминів», *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944: Збірник праць і матеріалів* (Л., 2007), с. 106–125. Колишній член уряду ЗУНР Лонгин Цегельський у мемуарах відводив Палієву разом із Петром Бубелою та Любомиром Огоновським важливішу роль в організації перевороту, ніж Дмитрові Вітовському, якого звичайно вважають головним творцем Листопадового чину; див.: Л. Цегельський, *Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р.* (Л., 2003), с. 15–36.

[←1036]

Н. Іщук-Пазуняк, «Дмитро Паліїв: життя і діяльність», *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944*, с. 25–32.

[←1037]

М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 7 (Л., 2000), с. 406–418. Передрук: *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944*, с. 437–463. Надалі покликаюся на першу публікацію.

[←1038]

С. Ленкавський, «Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-й Конгрес Українських Націоналістів», *Євген Коновалець та його доба*, с. 406–408, 412.

[←1039]

З. Пеленський, «Отвертий лист до п. посла Дмитра Палієва», *Український голос*, 19 січ. (1930), с. 2; «Теорія і практика Паліївщини», там само, 2 лют., с. 2; З. П. [З. Пеленський], «Загублений міт», там само, 20 лип., с. 1.

[←1040]

AAN, MSW, sygn. 1039, s. 128–130; М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 419.

[←1041]

AAN, MSW, sygn. 1040, s. 6, 34.

[←1042]

«Також націоналісти»», *Розбудова нації*, ч. 5/6 (1932), с. 148–149.

[←1043]

AAN, MSW, sygn. 1040, s. 34; М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 420–421.

[←1044]

«Про “Новий час” і споріднені йому органи преси», *Діло*, 18 лип. (1933); «Заява», *Новий час*, 19 лип. (1933), с. 1; М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 420.

[←1045]

Д. Паліїв, «Перед зїздами. ІV. У. Н. Д. О.», *Новий час*, 26 берез.
(1932), с. 1.

[←1046]

Там само.

[←1047]

«До нового життя», там само, 19 лип. (1933), с. 1.

[←1048]

С. Волинець, «Дмитро Паліїв», *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність, 1896–1944*, с. 496.

[←1049]

С. Волинець, «Фронт Національної Єдності», *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*, т. 9 (Нью-Йорк, 1980), с. 3542.

[←1050]

«Наші тези», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 1.

[←1051]

С. Волинець, «Дмитро Паліїв», с. 498.

[←1052]

Перемога, ч. 30 (1935), с. 2.

[←1053]

С. Волинець, «Дмитро Паліїв», с. 498, 501.

[←1054]

Там само, с. 501; «Статут ФНЄ установлений Провідною Комісією ФНЄ дня 18 вересня 1936», *I. Конгрес ФНЄ: Однорівка* (Л., 20 вересня 1936 р.), с. 7; «Організаційний Правильник ФНЄ», там само. С. 8.

[←1055]

М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 423.

[←1056]

AAN, MSZ, sygn. 2350, s. 710.

[←1057]

Д. Паліїв, «Самоспалення чи фанатизм успіху», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 8.

[←1058]

AAN, MSZ, sygn. 2350, s. 710.

[←1059]
Ibid.

[←1060]

Ibid., s. 547–548.

[←1061]

М. Швагуляк, «Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету, 1937–1939 роки)», *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. ССХХVІІІ (Л., 1994), с. 207–248.

[←1062]

С. Волинець, «Дмитро Паліїв», с. 500–501; М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 423.

[←1063]

Опубліковані висловлювання Рудницької про ФНС не дають підстав підозрювати її в симпатіях до цієї організації та її ідеології (див. підрозділ 7.3).

[←1064]

AAN, MSZ, sygn. 2351, s. 404–405.

[←1065]

AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3935, s. 165.

[←1066]

С. Волинець, «Дмитро Паліїв», с. 504.

[←1067]

AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3935, s. 164.

[←1068]

Ibid., s. 163–164.

[←1069]

П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, с. 455–456. Як пояснював Мірчук, КЕ відмовилася піднімати повстання, бо за тиждень до початку війни ПУН визнав, що не має з боку німецьких політичних чинників ані офіційних запевнень про підтримку державницьких змагань українців, ані офіційних заперечень згоди Німеччини на більшовицьку окупацію Західної України.

[←1070]

Феліціян Славой Складковський – прем'єр-міністр Польщі в 1936–1939 роках.

[←1071]

Цит. за публікацією: М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 426.

[←1072]

С. Волинець, «Дмитро Паліїв», с. 505.

[←1073]

Д. Паліїв, «Лебедина пісня», *Перемога*, ч. 8 (1934), с. 1–2.

[←1074]

Д. Паліїв, «Остання ставка», там само, ч. 9, с. 2.

[←1075]

«З життєпису Миколи Шлемкевича», М. Шлемкевич, *Сутність філософії*, О. Кульчицький, *Введення в проблематику сутності філософії* (Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1981), с. III–V (= *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*; т. 191).

[←1076]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Ідеологічні підстави творчого націоналізму (Реферат виголошений на 1. Красвій Конференції Ф. Н. Є. дня 23. березня 1935 р.)», *Перемога*, ч. 30 (1935), с. 3.

[←1077]

Там само, с. 7.

[←1078]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Творчий націоналізм як філософія мілітанс* (Л., 1935), с. 4. Шлемкевич натякає на протиставлення метафоричних образів Дона Кіхота й Санча Панси, характерне для Донцова. Див. про це: С. Квіт, *Дмитро Донцов*, с. 151–152.

[←1079]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Наша свобода», *Перемога*, ч. 6 (1934), с. 2.

[←1080]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Націоналізм (Фрагмент статті “Недоля духа й націоналізм”»)», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 3.

[←1081]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Наша свобода», с. 1.

[←1082]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Ундизм – УНДО й ФНЕ* (Л., 1938), с.
7. (= *Суспільно-політична бібліотека «Перемоги»*, ч. 6).

[\[←1083\]](#)

Р. Єндик, «Раса в модернім націоналізмі», *Перемога*, ч. 4 (1933), с. 10.

[←1084]

Там само, с. 11.

[←1085]

Поширене в Галичині прізвисько «хрунь» походить від прізвища історичної особи – Микити Хруня, який був послом до Галицького сейму в 1860–1880-х роках і вславився своєю продажністю. З легкої руки сатиричного журналу «Страхопуд» «хрунями» стали називати депутатів, які зраджували своїх виборців, а в ширшому значенні – продажних політиків загалом.

[←1086]

Р. Єндик, 1) «До систематики хрунів», *Перемога*, ч. 16 (1934), с. 7–8; 2) «Расовий добір хрунів», там само, ч. 18, с. 6–8.

[←1087]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Життя й ідеал», там само, ч. 8, с. 3.

[←1088]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Наша свобода», с. 2.

[←1089]

Там само, с. 1–2.

[←1090]

«Наші тези», с. 1.

[←1091]

«Наше слово», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 2.

[←1092]

Дискусії про «зраду інтелектуалів» не вгавали в Європі від часу публікації в 1926 році однойменної книжки Жульєна Бенда; див.: Ж. Бенда, *Предательство интеллектуалов* (М., 2009). Про дискусії, спровоковані цією книжкою в Польщі, див.: J. Ziґба, «Czy klerk istnieje? Miґdzywojenne spory o rolґ inteligencji w spoieczestwie», *Metamorfozy spoieczne*, t. 4: *Kultura i spoieczestwo II Rzeczypospolitej*, redaktorzy naukowі W. Mґdrzecki, A. Zawiszewska (Warszawa, 2012), s. 217–232.

[←1093]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика)* (Л., 1936), с. 20–22 (= Суспільно-політична бібліотека «Перемоги», ч. 1).

[←1094]

Там само, с. 22.

[←1095]

Шлемкевич частково поділяв теорію класократії Липинського, хоч уважав неможливим її здійснення в чистому вигляді (див. наступний підрозділ).

[←1096]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Проблема української інтелігенції*
(*Інтелігенція і політика*), с. 23.

[←1097]

«Перший Конгрес Фронту Національної Єдності. Ідеологічний реферат тов. М. Іванейка [М. Шлемкевича]», *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, т. II, с. 382–384.

Аналітичне розрізнення «народу» й «нації» та концепцію двократного «завмирання й відродження» нації завдяки існуванню її етнічної підбудови – народу – згодом розвинув Іван Лисяк-Рудницький, надавши Шлемкевичевому мітологічному баченню нації, що вмирає та воскресає, ознак наукової теорії. Див.: І. Лисяк-Рудницький, «Формування українського народу й нації. Методологічні завваги», *Історичні есе*, т. 1, с. 11–27.

[←1098]

Там само, с. 384, 391.

[←1099]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Ідеологічні підстави творчого націоналізму», с. 3.

[←1100]

Там само, с. 4.

[←1101]

І. Вдовичин, *Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.)*, с. 283.

[←1102]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Ідеологічні підстави творчого націоналізму», с. 4.

[←1103]

Там само, с. 3.

[←1104]

Там само, с. 4.

[←1105]

Там само, с. 7.

[←1106]

Там само, с. 5.

[←1107]

І. Вдовичин, *Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.)*, с. 287.

[\[←1108\]](#)

М. Іванейко, «Ідеологічні підстави творчого націоналізму», с. 6.

[←1109]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Проблема української інтелігенції*
(*Інтелігенція і політика*), с. 23.

$[\leftarrow 1110]$

Там само, с. 16.

[←1111]

М. Іванейко, *Ундизм – УНДО й ФНЕ*, с. 16–17, 34.

[←1112]

П. Чукур, «Село на переломі», *Перемога*, ч. 10 (1934), с. 4–5.

[\[←1113\]](#)

І. Б. «Державний устрій фашистівської Італії», *Перемога*, ч. 2 (1933), с. 9.

[←1114]

Д. Паліїв, «Самоспалення чи фанатизм успіху», с. 8.

[←1115]

І. Витвицький, «Істота націоналсоціалізму», *Перемога*, ч. 1 (1933),
с. 9.

[←1116]

Там само, с. 9–10.

[←1117]

Там само, с. 10.

[←1118]

Там само, ч. 2, с. 10.

[←1119]

І. Витвицький, «Два відчити Альфреда Розенберга», *Перемога*, ч. 6 (1934), с. 5. Пронімецькі симпатії Витвицького коштували йому життя: у вересні 1939 року його розстріляли поляки.

[←1120]

Я. Баричко, «Селянство у новій Німеччині», *Перемога*, ч. 5 (1934),
с. 14–15.

[←1121]

О. Бескид, «Valilla», там само, ч. 7, с. 11–12.

[←1122]

О. Тарнович, «Нові виховні шляхи у Німеччині», там само, ч. 12,
с. 12–14.

[←1123]

Лі, «Хахли народ нелюбопитний», там само, ч. 7, с. 7–8.

[←1124]

Цит. за публікацією: М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 423.

[←1125]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Націоналізм (Фрагмент статті “Недоля духа й націоналізм”»)», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 3.

[←1126]

Там само, с. 4.

[←1127]

Там само.

[←1128]

Там само, с. 3.

[←1129]

Наші тези, с. 1.

[←1130]

Там само.

[←1131]

Л. Куницький, «Прилюдний запит до Всч. Отця Михайла Блзовського», *Мета*, 19 листоп. (1933), с. 2.

[←1132]

М. Блозовський, «З приводу п'ятої і сестої тези Фронту
Національної Єдності», *Перемога*, ч. 5 (1934), с. 10–11.

[←1133]

Там само, с. 11.

[←1134]

«Становище Фронту Н. Є.», там само, с. 12.

[←1135]

М. Ч., «Лист православного українця», там само, ч. 7, с. 3.

[←1136]

«Відповідь на лист», там само.

[←1137]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Ідеологічні підстави творчого націоналізму», с. 7.

[←1138]

Ю. Стецюк, «Революція і господарство», *Перемога*, ч. 1 (1933), с. 5–7.

[←1139]

Ю. Крохмалюк, «За розбудову економічного фронту», *Перемога*,
ч. 8 (1934), с. 4–5.

[←1140]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Ідея й господарство», *Перемога*, ч. 29 (1935), с. 10–12.

[←1141]

Там само, с. 10.

[←1142]

І. Вдовичин, *Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.)*, с. 289.

[\[←1143\]](#)

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Ідеологічні підстави творчого націоналізму», с. 5.

[\[←1144\]](#)

Р. Єндик, «Раса в модернім націоналізмі», *Перемога*, ч. 5 (1934), с. 6.

[←1145]

Там само, с. 7.

[←1146]

Див.: Безробітний, «Безробіття й адвокати», *Новий час*, 9 листоп. (1933), с. 3; Станиславівський, «Свій до свого в практиці», там само, с. 6; «Лист до редакції і відповідь», там само, 29 листоп., с. 6; Падо [Д. Паліїв], «На ленті нашого життя», *Перемога*, ч. 3 (1933), с. 15.

[\[←1147\]](#)

Р. Єндик, «Раса в модернім націоналізмі», там само, ч. 4, с. 12.

[←1148]

С. Рудницький, *До основ українського націоналізму*, 2-ге вид.
(Відень; Прага, 1923), с. 76–79.

[←1149]

О. Шпенглер, «Жиди», *Перемога*, ч. 7 (1934), с. 9.

[←1150]

В. Львович, «Українці і жиди», там само, ч. 8, с. 6.

[←1151]

Там само, с. 6–7.

[←1152]

Там само, с. 6.

[←1153]

Там само, с. 7.

[←1154]

Анти-Маккавей, «Із юдейського царства», *Перемога*, ч. 14 (1934),
с. 9.

[←1155]

Б. Мелянський, «Жидівська мафія по наших селах», там само, ч. 10, с. 12.

[←1156]

Невибраний, «Гітлер і жиди», там само, ч. 11, с. 5.

[←1157]

Там само, ч. 12, с. 10.

[←1158]

«Українці як комбатанти жидів», *Перемога*, ч. 13 (1934), с. 10–11.

[←1159]

AAN, MSZ, 2350, s. 547.

[←1160]

Р. Єндик, «Мітична потвора», *Перемога*, ч. 10 (1934), с. 9–10.

[←1161]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Ундізм – УНДО й ФНЕ*, с. 14.

[←1162]

Там само, с. 16–17.

[←1163]

Там само, с. 34.

[←1164]

М. Швагуляк, «Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період», с. 425.

[←1165]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Ундізм – УНДО й ФНЕ*, с. 35.

[←1166]

Там само, с. 24–25.

[←1167]

Там само, с. 44. Шлемкевич не зовсім точно цитує уривок з вірша Володимира Самійленка «На печі»:

Ще стоїть Україна! Не вмерла вона
І вмирати не має охоти.
Кожна піч українська – фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

[←1168]

Там само, с. 19–20.

[←1169]

Там само, с. 48.

[\[←1170\]](#)

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Метрополія духа й націоналізм»,
Перемога, ч. 2 (1933), с. 2.

[←1171]

Там само, с. 2–4.

[\[←1172\]](#)

М. Іванейко [М. Шлемкевич], «Ідеологічні підстави творчого націоналізму», с. 5.

[←1173]

Ю. Студинський, «Чому український націоналізм мав би формуватись під кличем “аморалі” і “антиінтелектуалізму”?», *Перемога*, 15 листоп. (1933), с. 4–6.

[←1174]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Творчий націоналізм як філософія мілітанс*, с. 8–15.

[←1175]

Там само, с. 10–11. Шлемкевич натякає на статтю Донцова «Козак із мільона свинопасів», назву якої автор запозичив з вірша Шевченка.

[←1176]

Там само, с. 15.

[←1177]

Д. Паліїв, «Самоспалення чи фанатизм успіху», с. 8.

[←1178]

«Наступ на молодь», *Пробоем*, ч. 2 (1934), с. 14.

[←1179]

«105-процент», *Перемога*, ч. 12 (1934), с. 5.

[←1180]

Там само, с. 7.

[←1181]

Там само, с. 8.

[←1182]

«Звихнення одної ідеї», там само, ч. 13, с. 4–5.

[←1183]

Там само, с. 5–7.

[←1184]

Там само, с. 9.

[←1185]

М. Іванейко [М. Шлемкевич], *Проблема української інтелігенції*
(*Інтелігенція і політика*), с. 13–15, 19.

[←1186]

Там само, с. 7–11.

[←1187]

Там само, с. 12–13.

[←1188]

Там само, с. 20–23.

[←1189]

«Захитана рівновага», *Українські вісти*, 29 серп. (1939), с. 1;
Батьківщина, 3 верес. (1939), с. 1.

[←1190]

В. Липинський, *Повне зібрання творів, архів, студії*, серія «Архів», т. 1, с. 572–574.

[←1191]

Там само, с. 578–579.

[←1192]

Там само, с. 311.

[←1193]

В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму*, с. XX–XXIV.

[←1194]

Там само, с. XXIV.

[←1195]

І. Лисяк-Рудницький, «Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту», В. Липинський, *Повне зібрання творів, архів, студії*, серія «Архів», т. 7 (Філядельфія, 1976), с. ХСІV.
Передрук: І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, с. 173–245.
Надалі посилаюся на першу публікацію.

[←1196]

І. Лисяк-Рудницький, «Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту», с. XLIX–L; О. Назарук, *Націоналізм Донцова й інші мишугізми* (Л., 1934). «Мишугізм» –слово, що його Назарук вигадав для характеристики того, що вважав дурним і недолугим у громадсько-політичній публіцистиці; похідне від прізвища Луки Мишуги, редактора українсько-американської щоденної газети «Свобода», за співзвучністю з їдишськими словами «мишигас» («мишугас») – «божевілля», «дурість», і «мишигіне» – «неповна розуму», «божевільний».

[←1197]

О. Назарук, *Націоналізм Донцова й інші мишугізми*, с. 4–17. Як я вже згадував, деякі дослідники (Ярослав Дашкевич, Сергій Квіт та ін.) відкидають обвинувачення Донцова у примітивному плагіяті. Вельми сумнівною є й думка про вплив Канта на Донцова (див.: В. Липинський, *Повне зібрання творів, архів, студії*, серія «Архів», т. 7, с. L).

[←1198]

О. Назарук, 1) *Націоналізм Донцова й інші мистецтва*, с. 31; 2) *Гоголь і Моголь* (Л., 1936), с. 33–34, 57.

[←1199]

О. Назарук, *Готи і Магоги*, с. 57.

[←1200]

О. Назарук, *Націоналізм Донцова й інші мислювці*, с. 13.

[←1201]

А. Ч. «Два інтернаціонали: червоний і золотий. Погляди Розенберга, головного теоретика гітлеризму», *Нова зоря*, 18 січ. (1934).

[←1202]

Там само.

[←1203]

«Самбірський процес і партійні шакалі», *Розбудова нації*, ч. 11/12 (1933), с. 299.

[←1204]

«Клевета в публичнім життю», *Нова зоря*, 18 січ. (1934), с. 1–2;

«Про затроєння нації. З приводу безпримірного злочину верхівки ОУН», там само, 21 січ., с. 1–2 (те саме: *Мета*, 28 січ. (1934), с. 7).

[←1205]

«Про затроєння нації», с. 1.

[←1206]

Там само, с. 2.

[←1207]

Там само.

[\[←1208\]](#)

О. Назарук, *Гоги і Магоги*, с. 33–34. Про Назарукову критику Донцова та його послідовників див. також: В. Стефанів, «Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х–1930-х роках», с. 43–47; О. Зайцев [та ін.], *Націоналізм і релігія*, с. 310–317.

[←1209]

*Митрополит Андрей Шептицький. Життя і Діяльність:
Документи і матеріали, 1899–1944, т. II, кн. 1 (Л., 1999), с. 466.*

[←1210]

Див. про це: О. Беген, «Розгортання католицького руху і перші конфлікти з націоналістами. Свято “Українська Молодь Христові”»; О. Зайцев [та ін.], *Націоналізм і релігія*, с. 273–286.

[←1211]

«Боротьба з неіснуючими небезпеками. З приводу резолюцій студентської анкети», *Мета*, 26 берез. (1933), с. 1 (див. також: О. Беген, «Розгортання католицького руху і перші конфлікти з націоналістами. Свято “Українська Молодь Христові”», с. 276).

[\[←1212\]](#)

«Український неонаціоналізм і католицизм», *Мета*, 17 груд.
(1933), с. 2. Порівняння цієї статті з текстами о. Миколи Конрада
дозволяє припустити, що її автором або одним з авторів був саме
він.

[←1213]

Там само.

[←1214]

М. Конрад, «Проповідь для Академічної Молоді», *Мета*, 24 груд.
(1933), с. 2.

[←1215]

Про католицький, або християнський, націоналізм у Галичині див.: О. Беген, «Католицький світогляд і християнський націоналізм як альтернативи інтегральному націоналізмові», О. Зайцев [та ін.], *Націоналізм і релігія*, с. 334–339.

[←1216]

Див.: М. Папежинська-Турек, «Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності», *Ковчег: Науковий збірник із церковної історії*, ч. 3 (Л., 2001), с. 403–414; С. Степень, «Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-Католицької Церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду», там само, ч. 4 (Л., 2003), с. 86–100.

[←1217]

О. Єгрешій, *Єпископ Григорій Хомишин* (Івано-Франківськ, 2006), с. 73; В. Стефанів, «Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів...», с. 25–26, 33–43.

[←1218]

В. Стефанів, «Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів...», с. 36.

[←1219]

Митрополит Андрей, «Український Католицький Союз і політика», *Мета*, 10 квіт. (1932), с. 1.

[←1220]

Б. Яцун, «Церква і націоналістичний рух: між співпрацею і протистоянням. Галичина, 20–30 роки ХХ століття. Ідеологічний і політичний аспекти взаємин».

[←1221]

Там само; О. Єгрешій, *Єпископ Григорій Хомишин*, с. 81.

[←1222]

«З преси – “Наш клич” і відгуки його», *Наш клич*, 2 квіт. (1933), с. 4.

[←1223]

А. Шептицький, *Пастирські послання*, т. 2, с. 177–178.

[←1224]

«Фавнізація українців і укр. контрнаціоналізм», *Дзвони*, ч. 1 (1934), с. 72–73.

[←1225]

«Вагання і вирівнювання. Уваги до питань української політики»,
Мета. 17 квіт. (1934). Радянські публіцисти, починаючи від
Ярослава Галана, залюбки використовували вирваний із контексту
уривок про «масову фізичну екстермінацію» для дискредитації
ГКЦ; див., наприклад: Я. Галан, 1) «З хрестом чи з ножем», Я.
Галан, *Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика* (К.,
1983), с. 395; 2) «Що таке унія», там само, с. 436. Однак слід
розуміти, що автор мав на увазі *неминучість* масової загибелі
людей у перебігу боротьби з комунізмом, а не її *бажаність*.

[←1226]

М. Конрад, *Націоналізм і католицизм*, с. 9.

[←1227]

Марі-Жан Гійо (Гюйо; 1854–1888) – французький філософ, автор книжок «Начерк моралі без обов’язку і санкції» та «Безвір’я майбутнього», які високо оцінив Ніцше.

[←1228]

М. Конрад, *Націоналізм і католицизм*, с. 10–15, 20–21.

[←1229]

Там само, с. 26–28.

[←1230]

Там само, с. 29.

[←1231]

Там само, с. 32.

[←1232]

Там само, с. 34–36.

[←1233]

A. Shekhovtsov, «By Cross and Sword: "Clerical Fascism" in Interwar Western Ukraine», p. 281.

[←1234]

Про погляди о. Конрада див. також: О. Зайцев [та ін.], *Націоналізм і релігія*, с. 281–282, 287–289, 298–302, 324, 336–337.

[←1235]

Г. Хомишин, *Пастирський лист про політичне положення українського народу в польській державі* (Л., 1931), с. 26–27, 29–31 (= *Бібліотека Української Католицької Організації*, ч. 17).

[←1236]

Г. Хомишин, *Українська проблема* (Станиславів, 1932), с. 8; див. також перевидання, в якому осучаснено правопис: Г. Хомишин, *Українська проблема* (Івано-Франківськ, 2011).

[←1237]

Г. Хомишин, *Українська проблема*, с. 14.

[←1238]

Там само, с. 16.

[←1239]

Там само, с. 55.

[←1240]

Там само, с. 18.

[←1241]

Там само, с. 34.

[←1242]

Там само, с. 155–156.

[←1243]

Там само, с. 170.

[\[←1244\]](#)

G. Chomyszyn, *Problem ukraiński* (Warszawa, 1933).

[\[←1245\]](#)

Див.: О. Єгрешій, *Єпископ Григорій Хомишин*, с. 82–83.

[←1246]

Правда про унію: Документи і матеріали, 2-ге вид. (Л., 1968), с. 285.

[←1247]

Г. Костельник, «Релігійні фалші наших часів», *Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Збірник наукових праць* (Л.; Ужгород, 2007), с. 395.

[←1248]

Там само, с. 398.

[←1249]

Там само, с. 399.

[←1250]

У цитованому виданні помилково – «викликається».

[←1251]

Я. Стецько, «Новий суспільний лад», *Український націоналізм: Антологія*, т. 1, 2-ге вид. (К., 2010), с. 138.

[←1252]

Пор.: А. Зємба, «Митрополит Андрій Шептицький і уряд другої Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр.», *Метрополія Нью Йорку слугі Божому Андреєві у п'ятидесятиріччя його смерти* (Нью Йорк, 1996), с. 41; Б. Яцун, «Церква і націоналістичний рух: між співпрацею і протистоянням. Галичина, 20–30 роки ХХ століття. Ідеологічний і політичний аспекти взаємин».

[←1253]

Цит. за виданням: М. Теслюк, *У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів*, 2-ге вид. (Л., 1988), с. 39–40.

[←1254]

Пор., наприклад: Васильків, «Національне визволення і українське дрібноміщанство», *Наша правда*, ч. 1 (1924), с. 5–11.

[←1255]

«Смерть націоналізму», *Нова Культура*, ч. 2/3 (1923), с. 1–5.

[←1256]

Там само, с. 6.

[←1257]

Там само, с. 6–7.

[←1258]

Див.: J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy: wzziowe problemy ideologiczne* (Krakow, 1976), s. 159–239; Ю. Ю. Сливка, *Сторінки історії КПЗУ* (Л., 1989), с. 21–87.

[←1259]

Про «шумськізм» див.: J. E. Mace, *Communism and the dilemmas of national liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933* (Cambridge, MA, 1983), p. 86–119.

[←1260]

«Голос сумління», *Діло*, 26 липня (1933), с. 3.

[←1261]

Ілько Калятинський – діяч КПЗУ, у 1928 році кандидат на виборах до Сейму від опозиційної КПЗУ («васильківців»).

[←1262]

Наша правда, № 3/8 (1928), с. 46; ДАЛО, ф. 271, оп. 1, спр. 41, арк. 15; ф. 110, оп. 3, спр. 778, арк. 12.

[←1263]

Цит. за виданням: М. І. Панчук, *У полум'ї класових битв (Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування трудящих, проти буржуазного націоналізму)* (К., 1979), с. 99–100.

[←1264]

R. Wysocki, «Комуністи versus націоналісти. Конфронтация і walka o wpiyywy pomiędzy KomunistycznŃo PartiŃo Zachodniej Ukrainy a OrganizacjŃo Ukraickich Nacjonalistyw w Galicji Wschodniej i na Woyniu w latach 1929–1938», *Rocznik cheimski*, t. XI (Cheim, 2007), s. 182.

[←1265]

В. В. Добрецова, *Націоналізм і релігія на службі антикомунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках та боротьбу проти них прогресивних сил* (Л., 1976), с. 175; М. Швагуляк, «Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х рр. XX ст.», с. 117; R. Wysocki, «Комуністи versus націоналісти», с. 182–183.

[←1266]

«До Українського Громадянства», Сурма, ч. 11/12 (1930), с. 3.

[←1267]

Цит. за публікацією: М. Богданович, «До підсумків І-го з'їзду Комсомолу Зах. України», *Наша правда*, № 1 (1932), с. 46.

[←1268]

Там само, с. 47.

[←1269]

Цит. за виданням: М. І. Панчук, *«Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України* (К., 1989), с. 116.

[←1270]

П. Гірний, «За рішучий перелом у боротьбі проти контрреволюційного українського націоналізму», *Наша правда*, № 2 (1934), с. 10.

[←1271]

А. Крушельницький, «Два націоналізми», *Нові шляхи*, кн. 7/8 (1930), с. 220.

[←1272]

Там само, с. 222.

[←1273]

А. Крушельницький, «На манівцях “Берестейщини” й “пацифікації”», *Нові шляхи*, кн. 3 (1931), с. 361–362.

[←1274]

«Голос сумління», с. 1.

[←1275]

П. Гірний, «За рішучий перелом у боротьбі проти контрреволюційного українського націоналізму», с. 10.

[←1276]

Ю. Ю. Сливка, *Сторінки історії КПЗУ*, с. 88; О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко, *Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-і рр. XX ст.* (К., 1994), с. 104–142, 175–178.

[←1277]

Цит. за виданням: В. В. Добрецова, *Націоналізм і релігія на службі антикомунізму*, с. 166.

[←1278]

П. Гірний, «За рішучий перелом у боротьбі проти контрреволюційного українського націоналізму», с. 3–16.

[←1279]

Е. Степанюк, «На боротьбу проти смертельного ворога працюючих – ОУН (УВО)», *Наша правда*, № 2 (1934), с. 20–31.

[←1280]

Б. Стецишин, *Комуна і Народній Фронт (Нагуєвичі, Верчани, Скільщина на тлі «боєвого шляху» комуни)* (Л., 1936), с. 6–9.

[←1281]

R. Wysocki, «Комуні́єсі versus на́сціоналі́єсі», s. 181.

[←1282]

Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 495, оп. 13, д. 6, л. 5.

[←1283]

Там же, л. 6.

[←1284]

«Звернення Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. [3 лютого]», *Конгрес Українських Націоналістів*, с. 295.

[←1285]

«Організація націоналістів», *Діло*, 4 квіт. (1929), с. 2.

[←1286]

Митрополит Андрей Шептицький. Життя і Діяльність, т. II, кн. 2 (Л., 1999), с. 807–808.

[←1287]

«Солідарний голос політ. партій про події в краю: Комунікат»,
Діло, 1 жовт. (1930), с. 1.

[←1288]

«Президія УНДО й УПР про теперішнє положення», *Діло*, 16 лип.
(1934), с. 1.

[←1289]

Sprawozdania stenograficzne Sejmu RP, okres III, 124 posiedzenie z 6 XI 1934 (Warszawa, 1934), iamy 67–69.

[\[←1290\]](#)

«Резолюції Народнього Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання», *Діло*, 26 серп. (1939), с. 1.

[←1291]

М. Рудницька, *Статті. Листи. Документи* (Л., 1998), с. 300–303.

[←1292]

Там само, с. 300–301.

[←1293]

Там само, с. 302.

[←1294]

Про соціал-демократичну критику Донцова див.: Л. Кобута, «Проблеми нації і націоналізму в поглядах українських соціалістів у міжвоєнний період: дихотомія донцовського підходу», *Галичина*, № 14 (Івано-Франківськ, 2008), с. 67–76.

[\[←1295\]](#)

К. Пушкар, *«Націоналізм»: критика фраз* (Л., 1933), с. 12. У відділі україніки Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника зберігається примірник цієї книжки, який колись належав Донцову. Рясні підкреслення і нотатки на полях свідчать, що ідеолог «чинного націоналізму» уважно читав працю Коберського і роздумував над аргументами для дальшої полеміки.

[←1296]

Там само, с. 5–7.

[←1297]

Там само, с. 18.

[←1298]

Там само, с. 38–42.

[←1299]

Там само, с. 73.

[←1300]

Там само, с. 121–124.

[←1301]

Зауважу принагідно, що Ірина Шліхта, загалом слушно відтворюючи деякі оцінки Коберського щодо «чинного націоналізму», помиляється, зараховуючи його книжку до «марксистської історіографії» (див.: І. В. Шліхта, *Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму*, с. 15–16). Насправді Коберський не лише не був марксистом, а й критикував марксизм із позицій народницького соціалізму.

[←1302]

К. Пушкар, *«Націоналізм»: критика фраз*, с. 125–127.

[←1303]

У цьому між іншим виявлялася внутрішня суперечність, характерна для мислення багатьох націоналістів, зокрема й Донцова – поєднання елементів волюнтаризму і детермінізму.

[←1304]

К. Пушкар, *«Націоналізм»: критика фраз*, с. 75.

[←1305]

К. Поппер, *Відкрите суспільство та його вороги*, т. 2, с. 220–224.

[←1306]

К. Пушкар, *«Націоналізм»: критика фраз*, с. 79.

[←1307]

Там само, с. 137.

[←1308]

В. Левинський, К. Коберський, *Національна ідея: звідки вона взялася і до чого змагає*, 2-ге вид. (Л., 1937), с. 26 (= *Самоосвіта*, ч. 47).

[←1309]

Там само.

[←1310]

В. Левинський, *Ідеолог фашизму: Записки до ідеології Д. Донцова* (Л., 1936), с. 24.

[←1311]

Там само, с. 24–26.

[←1312]

Там само, с. 29.

[←1313]

Там само, с. 27.

[←1314]

Там само.

[←1315]

О. І. Бочковський, *Вступ до націології* (Мюнхен, 1991/1992).

[←1316]

Там само, с. 297–304.

[←1317]

О. Бочковський, *Наука про націю та її життя* (Нью-Йорк, 1958),
с. 67–68.

[←1318]

Там само, с. 23–24.

[←1319]

Цит. за публікацією: Л. Кобута, «Проблеми нації і націоналізму в поглядах українських соціалістів у міжвоєнний період: дихотомія донцовського підходу», с. 69.

[←1320]

Слід пам'ятати, що «націократія» Бочковського не мала нічого спільного з «націократією» Сціборського, хоч, імовірно, той запозичив термін у першого. Див.: О. І. Бочковський, *Вступ до націології*, с. 303.

[←1321]

Там само, с. 304.

[←1322]

Поппер К. *Відкрите суспільство та його вороги*, т. 2, с. 292, 302.